ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫] જાન્યુઆરિ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૧ લો

ચીફ સ્કાઉટ નેક નામદાર ગવર્નર સાહેબનો નુતન વર્ષનો મુંબઇના સ્કાઉટોને સંદેશ.

—:o:—

સ્કાઉટની ચળવળના દરેક સભ્યને નવું વર્ષ આનંદ અને આબાદીમાં જવાનું ઇચ્છવાની મને આ ફરીથી બીજી તક પ્રાપ્ત થાય છે; અને મને વિશ્વાસ છે કે આ નવા વર્ષમાં તમારામાંનો દરેક કમિશ્નર, દરેક સ્કાઉટ માસ્તર, પેટ્રોલ લીડર, સ્કાઉટ રોવર અને કબ પોતાની શકિત અનુસાર મદદ કરવા ચુકશે નહિ, અને એમ કરી તેમની પોતાની આબાદી અને ચઢતી કરશે.

નવા વર્ષારંભને દિવસે કરેલાં કામોનો હિસાબ કરી કરવાનાં કામની દિશા ઠરાવવામાં આવે છે. આ દિવસે હું તમારા મુખ્ય સ્કાઉટ તરીકે તમને સૂચવું છું કે તમે સર્વ હિંદુસ્તાનભરના અને બહાર બીજા દેશોમાંના સ્કાઉટોને તમારી બંધુતાની અને એકમેકની સેવા કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરશો અને તેમનું નવું વર્ષ સુખમાં જાય એવી આશા પ્રકટ કરશો.

આ ઇલાકાના તરુણોને માટે અત્યંત સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક સેવા કરનાર કમિશ્નર અને સ્કાઉટ માસ્તરોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

એ અર્થાત મહત્ત્વના સવાલ માટે તેઓ તેમની સેવા વધારશે એવી મને આશા છે.

આટલા નાનપણમાંજ નેતા થવાની કળા શીખવાની તક મળેલી એવા પેટ્રોલ લીડરો! તમે તમારૂં કામ એ પ્રમાણેજ ચલાવી અને તમારા ઉદાહરણે બીજાને તમારે રસ્તે ચાલવાને ઉત્તેજિત કરશો એવી મને આશા છે. દૂરદર્શી અને સ્વાર્થત્યાગી નેતાઓની તમારા દેશને જરુર છે. સ્કાઉટના જેવું ઉદાત્ત ધ્યેય સેવનારાઓથી વધારે સારા નેતાઓ આપણને મળી શકે એમ નથી એવો મારો મત છે.

સ્કાઉટો! યુવાનીમાં જેટલું શીખાય તેટલું શીખી લેવાનો એવો મારો તમને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે. શરીર અને મન શુદ્ધ રાખો. તમારી વયના છોકરાઓએ જે વિશિષ્ટ રીતે શીખવું જોઇએ તેવી રીતે શીખીને સેવા અને આજ્ઞાપાલકપણાનો ધડો આપતી આ ચળવળનો બને એટલો ફાયદો લો.

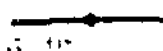
જગતની સુધારણામાં સ્કાઉટની ચળવળ અગત્યનો અને ઉમદા ભાગ ભજવે છે એવી પાકી માન્યતા ઉપર હું પોતે આવ્યો છું; તેથી આ સ્કાઉટ રાષ્ટ્રસંઘની ચળવળમાં જેઓ રસભર્યો ભાગ લે છે તેમને મારૂં એજ કહેવુ છે કે તેમણે હાલ પ્રમાણેજ અથવા એથી પણ વધારે વ્યક્તિગત ભાગ લેવો.

જેઓ પ્રગતિ અને ઉન્નતિને ચાહે છે તે લોકો સ્કાઉ
મિત્રભાવ રાખશે. તે મિત્રભાવ અને મદદ મુંબઈ ઇલાકામાંથી છુટક, ઉદાર હાથે અને કોઈપણ જાતના સંકોચ વગર આવી મળશે એવી મને પાકી આશા છે.

હું તમને ૧૯૨૬ ના વર્ષમાં સુખ, સગવડ અને સારૂં ભવિષ્ય મળશે એવું ઇચ્છું છું.

તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ, ૧૯૨૬ } (સહી). લેસ્લી વીલસન.
ચીફ સ્કાઉટ (મુંબઈ ઇલાકો)

ગુજરાતી શાળાઓના શિક્ષકો માટે સૂચનાઓ

ગુજરાતી શાળાઓના શિક્ષકોના સામાન્ય ઉપયોગ અર્થે આ સૂચનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આ સૂચનાઓ માત્ર સૂચનારૂપજ ગણવાની છે, આદેશરૂપ નથી; કારણકે શિક્ષણમાં અમુક પદ્ધતિ અનુસરવી કે બીજી તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર, સ્વભાવ, અને વિકાસના પ્રમાણમાં કરવાનો છે. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ યન્ત્ર માફક અમલમાં મૂકાવવાને સૂચનાઓને સ્થાનજ ન હોય.

બાળવર્ગ.

જે બાળકો ઘેર અથવા અન્ય સ્થળે કોઈ પણ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના શાળામાં પહેલવહેલાં દાખલ થાય તેમને બાળવર્ગમાં નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ શિક્ષણ આપવું. બાળવર્ગનો અભ્યાસક્રમ માત્ર ઘણી નાની વયનાં એટલે પાંચથી સાત વર્ષનાં બાળકો માટે યોજેલો છે. સાત વર્ષથી મોટી ઉંમરનાં બાળકોને તેઓ જેમ બને તેમ જલદીથી પહેલા ધોરણમાં ચઢી શકે એવી રીતે શિક્ષણ આપવું.

બાળવર્ગનાં છોકરાંને સવડ ખાતર બે ભાગમાં વહેંચી નાખવાં:–
(અ) જેઓને શાળામાં આવે પુરા ત્રણ મહિના ન થયા હોય તેવાં અને
(બ) જેઓ ત્રણ મહિનાથી વધારે મુદતનાં હોય તેવાં; આમ ભાગ પાડવા છતાં વર્ષ આખરે એટલે વાર્ષિક તપાસણી વખતે ૭ માસ અથવા તેથી વધારે મુદતનાં સઘળાં બાળકો એક હારમાં આવી જાય અને પહેલા ધોરણમાં ચઢવા લાયક થાય એ જોવું. બાળકોને બાળવર્ગમાં એક વર્ષ કરતાં વધુ મુદત કદી પણ પડી રહેવા દેવાં નહિ.

બાળવર્ગ બુદ્ધિશાળી, અનુભવી, અને પ્રેમાળ શિક્ષકને સોંપવો, અને ત્યાં સુધી તાલીમ પામેલા (ટ્રેન્ડ) શિક્ષકનેજ. જેમ બાળકો નાનાં તેમ શિક્ષક વધુ કુશળ ને ચતુર હોવો જોઈએ.

બાળવર્ગના પાઠો ટુંકા રાખવા. નાનાં બાળકો વધુ વખત સુધી કોઈ પણ વિષય પર લક્ષ આપી શક્તા નથી તે કારણથી તેમના પાઠ ૨૫–૩૦ મિનિટથી કદી પણ વધારે લાંબા રાખવા નહિ. વળી પાઠોમાં વચ્ચેવચ્ચે ગીત, રમત, કવાયત, આરામ વગેરે રાખવા એમ કરવાથી બાળકની સ્વપ્રવૃત્તિ જે બાળજીવનનુ આવશ્યક લક્ષણુ છે તેને પૂર્ણ વિકાસ પામવાનો અવકાશ મળી શકશે. બાળકોને દર બીજા પાઠને અંતે એટલે આશરે કલાક પછી દશ મિનિટની રજા આપવી, અને બીજા મોટી વયનાં બાળકો કરતાં એકાદ કલાક પહેલાં તેમને નિશાળમાથી છોડી મૂકવાં. તેમનુ કામ પણ એકાદ કલાક મોડું શરૂ કરવું, પણ તેમને શિક્ષણ નિયમપૂર્વક આપવાની જરૂર નથી.

બાળવર્ગને બીજા વર્ગોથી અલગ બેસાડવો, જેથી કરીને બીજા વર્ગોમાં નિયમપૂર્વક અપાતા શિક્ષણથી તેમને છૂટથી હરવાફરવામાં અને રમતગમત કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે રોકાણ થાય નહિ.

યુવક વીર (Rover Scout) ને કરવાનું મનન

બાલવીર સૈન્યમાં ૧૧ થી ૧૬ વર્ષ સુધીના છોકરાને દાખલ કરાય છે તેથી મોટી ઉંમરનાને જો તે સંસ્થામાં જોડાવું હોય અથવા બાલવીરને ૧૬ વર્ષ પુરાં થાય તો તેને જો સંસ્થામાં ચાલુ રહેવું હોય તો તેને યુવકવીર તરીકે સૈન્યમાં લેવામાં આવે છે. જિજ્ઞાસુ યુવક પહેલાં બાલવીરના નિયમો શીખે અને થોડોક વખત ઉમેદવાર તરીકે સૈન્યમાં રહીને તે નિયમો પાળે પછી યોગ્ય જણાયે તેને સૈન્યમાં યુવકવીર તરીકે સ્વીકારવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાના બે ભાગ છે. પહેલો ભાગ મનન અને બીજો ભાગ દીક્ષા. આમાંથી મનન માટેની પ્રશ્નાવલિ દરેક મનુષ્યને પણ ઘણીજ વિચારવા યોગ્ય છે એમ ધારી તે અત્રે આપી છે. વીરશિક્ષક જીજ્ઞાસુ યુવકને **મનન** માટે દીક્ષાના થોડાક દિવસ પહેલાં એક પ્રશ્નાવલિ આપે છે. તેને પોતાની મેળે એકલા એકાંતમાં જઈ શાન્ત ચિત્તે આ પ્રશ્નાવલિમાંના મુદ્દાઓ વાંચવાનું અને પ્રામાણિકપણે તેના જવાબ પોતાના મનને આપવા બનતો પ્રયત્ન કરવાનું સુચવવામાં આવે છે. કદાચ આ મનન શાન્ત એકાન્ત ગામ બહારના ભાગમાં ઘણું લાભદાયક થાય. પણ તેમ ન બને તો પોતાને ઘેર કે યુવકવીર સૈન્યના વિરામસ્થાનમાં પણ તે મનન કરી શકે. પ્રશ્નાવલિ આપતી વખતે વીરશિક્ષક તેને સૂચના કરે છે કે "યુવક, આમાંનો દરેક મુદ્દો ખૂબ ધ્યાનથી સંભાળપૂર્વક બે વાર વાંચજે અને તારા મનમાં તે ઉપર શાન્તિથી બે ત્રણ મિનિટ વિચાર કરજે અને ત્યાર પછીજ બીજા મુદ્દા ઉપર જજે."

મનન માટેના મુદ્દા

૧ જેમ જેમ મનુષ્ય મોટો થતો જાય છે તેમતેમ સમય વધુને વધુ ઝપાટાબંધ પસાર થાય છે. પ્રમાણમાં જોતાં જીવન ફક્ત ટુંક વખતજ ટકે છે અને ઝટ પુરૂં થાય છે. ખરેખર તેનો કદાપી કાલે અંત આવે—આજે રાત્રે પણ હું મૃત્યુ પામું.

૨ એ અરસામાં, પ્રભુએ મને જે અમુલ્ય મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે તેનો હું સરસમાં સરસ ઉપયોગ કરૂં છું?

૩ એ જિંદગી, જેનો કશો હિસાબ ન ગણાય તેવાં કામ કરવામાં એટલે વ્યર્થ ગુમાવવામાં હું વ્યતીત કરૂં છું?

૪ જે કર્મો કોઈ પણ પ્રાણીનું કાંઈ પણ ભલું ન કરે તે કરવામાં હું ગુંચાયેલો રહું છું?

૫ બીજાં મનુષ્યોને સહાય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતાં ફક્ત મારા પોતાના ઉપભોગ અથવા ધન પ્રાપ્તિ કે પગારના વધારા અર્થે મારા મનમાં ઘણું ખરૂં ચિન્તન કર્યા કરૂં છું?

૬ મેં અત્યાર સુધીના મારા જીવનમાં કોને કોને સહાય કરી છે?

૭ મેં કોને કોને અત્યાર સુધીમાં ઇજા કે નુકસાન કર્યું છે?

૮ જનસેવા કરવામાં મને કાંઈ પગાર કે ઇનામ મળતું નથી, પણ તેથીજ તો તે કરવામાં હું સ્વતંત્ર મનુષ્ય બનું છું. કોઇ નોકરીઆત તરીકે મને રોકનાર માણસ માટે હું કામ કરતો નથી પણ પ્રભુપ્રીતિ અર્થે અને મારા અંતઃકરણના સંતોષ અર્થે સેવા કરૂં છું. એનો અર્થ એવો કે હું મનુષ્ય છું.

૯ સુખ પૈસાથી ખરીદી શકાતું નથી, પણ ગરીબમાં ગરીબ માણુસ પણ તેની કમાણી કરી શકે.

૧૦ અલબત્ત કોઈ પણ રીતે મારે મારા ગુજરાનનાં સાધન તો મેળવવાંજ જોઈએ, પણ મારા ખાનગી ફુરસદના સમયમાં હું "સેવા" કરી શકું. મારે કયા પ્રકારની સેવા કરવી?

૧૧ યુવકવીરસમિતિને "સેવા કરનારનાં બંધુ મંડળ" તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; તેથી જો હું તેમાં જોડાઉં તો, બીજી રીતે મને મળે નહિ તેવી ઘણા પ્રકારની સમાજસેવા કરવાની મને તક મળશે. જો હું તેમાં જોડાઉં તો તેમાં મને જે ગમ્મત પડે તે માટે હું તેમાં દાખલ થવાને આતુર છું કે તેમાં રહીને જે સેવા હું કરી શકું તે માટે?

૧૨ તેમાં જોડાવા માટે મારામાં છોકરવાદીમાં જે કાંઈ કુટેવો દાખલ થઈ ગઈ હોય તે બધી મારે છોડી દેવી જોઈએ.

૧૩ મારામાં શી શી નબળાઈઓ છે? મારામાં કયા કયા દુર્ગુણો છે?

૧૪ હું સંપૂર્ણ રીતે ઇજ્જતદાર, સત્યવાદી અને વિશ્વસનીય છું?

૧૫ હું મારા પ્રભુ, રાજા, દેશ, મારા શેઠ, મારા હાથ નીચેનાં માણસો મારા મિત્રો અને મારા પોતાની જાતને વફાદાર છું?

૧૬ હું સરળ સ્વભાવનો, આનંદી અને બીજાઓ તરફ માયાળુ છું?

૧૭ હું મિતાહારી, શાન્ત, ઠરેલ, પવિત્ર જીવન ગાળનાર અને કાયા, વાચા અને મનથી પવિત્ર છું?

૧૮ જ્યારે સંજોગો મારી વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પણ હું સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકું એટલું ધૈર્ય અને આત્મબળ મારામાં છે?

૧૯ મારે મારૂં પોતાનું અંતઃકરણ છે કે હું બીજાઓની સમજાવટને વશ થઈ જઈ તે મુજબ કરૂં એવો છું?

૨૦ મારૂં મનોબળ એટલું દૃઢ છે કે હું કેફી પદાર્થના સેવનની કે કોઈ બાળા કે સ્ત્રીને ઇજા કરવાની લાલચને કદી વશ ન થાઉં?

૨૧ મારી યોજનાઓમાં અને મેં માથે લીધેલાં કામોમાં મારી જાત કરતાં બીજાઓના ભલાનો વધુ વિચાર ખરેખર હું કરૂં છું?

૨૨ જો ઉપરની કેટલીક બાબતોમાં હું નબળો હોઉં તો તેમાં સુધરવાને માટે અને તે નબળાઈઓ દૂર કરવા માટે મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરવા અત્યારેજ અને આજ જગોએ હું નિશ્ચય કરૂં છું કે જેથી હવે પછી હું દુનિયામાં એક ખરેખરા મનુષ્ય તરીકે અને સારા દેશજન તરીકે બહાર પડું અને મારા દેશને ભૂષણરૂપ થાઉં.

વીર શિક્ષક, આ મનન માટે આપેલો સમય પૂરો થયે, ભાવી યુવકવીર ને મળે છે અને તેને પૂછે છે કે "તારે હવે મને કાંઈ પણ સવાલ પૂછવા છે? અને જો તું વીર સમિતિના યુવકવીર વિભાગનો હેતુ અને તેનું ધ્યેય બરાબર સમજ્યો હોય તો તેનો સભાસદ થવા હવે ઇચ્છા રાખે છે?"

જો જરૂર લાગે તો આ પ્રશ્નાવલિ ઉપર વધુ વિચાર કરવા માટે ઉમેદવારને બીજો વધુ વખત આપવામાં આવે છે. પછી જો તેની સંપૂર્ણ ઇચ્છા થાય તોજ તેને યુવકવીરની દીક્ષા અપાય છે. કોઈને પણ એમ ન લાગવું જોઈએ કે તેને વીરનાં વચનો લેવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ તે તદ્દન પોતાની રાજીખુશીની બાબત છે.

ઉપરની મનનની પ્રશ્નાવલિ જોકે યુવકવીર માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે પણ મારાં શિક્ષક બંધુઓને પણ તે પોતાના જીવનમાં–પોતાના અંતઃકરણની તપાસ અર્થે અને પોતાના અંતરની પરીક્ષા અર્થે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા

---

૧૬ પ્રતિસરક—ખેતરો અને ગામની રાતે ચોકી કરનારાં હાલના હવાલદારો કેટલાંક મોટાં ગામની સીમની હદ બહુ મોટી હોય છે. તો ગામ લોકો પોતાના પદરના પૈસા આપી જુદા હવાલદારો રાખે છે.

૧૭ વિષયપતિ—સુબેદાર.

૧૮ રાષ્ટ્રપતિ—પ્રાંતના મુખ્ય અધિકારી.

૧૯ ગ્રામકુટ—ગામનો મુખ્ય અધિકારી[૨]

લુણાવાડા

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
પેન્શનર મહેતાજી,

(૨ રા. બ. મનોહર વિષ્ણુ કાયવરેના મરાઠી ઇતિહાસ ઉપરથી.)

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વિમેન, અમદાવાદ

વાર્ષિક પરીક્ષા,

પહેલું વર્ષ, સને ૧૯૨૫.

શિક્ષણ.

ગુણ-

ટીપઃ—પહેલા જૂથમાંથી ત્રણ સવાલોના ને બીજા જૂથમાંથી બે સવાલોના જવાબ આપવા.

જૂથ સ.

૧. શિક્ષણ શાસ્ત્ર પણ છે અને કળા પણ છે શી રીતે તે વિસ્તારથી સમજાવો. ૨૦

૨. શિક્ષકને તેના ધંધા માટે તાલીમની શા માટે જરૂર છે? અને તાલીમ લીધેલા અને તાલીમ વિનાના શિક્ષકમાં શું તફાવત છે તે દર્શાવો. ૨૦

૩. એક ગામડાની નિશાળમાં સંખ્યા તથા હાજરી ઓછાં અને અનિયમિત હોય અને લોકો કેળવણીમાં પછાત હોય તો નિશાળ આબાદ કરવા તમે શું કરશો? ૨૦

૪. પાઠ આપતી વખતે શિક્ષકમાં સામાન્ય રીતે કયા કયા દોષો ન આવવા જોઈએ તે વિસ્તારથી બતાવો. ૨૦

જૂથ બ.

૫. બાળવર્ગમાં આંકની શરૂઆત કેવી રીતે કરશો અને વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરી તે કેવી રીતે શીખવશો તે કોઈ દાખલો આપી સમજાવો. ૨૦

૬. તમારી નિશાળમાં તમારે બાળવર્ગ અને બીજું ધોરણ એક સાથે શીખવવાનાં છે તેને માટે વખતપત્રક બનાવો. ૨૦

૭. બીજા ધોરણમાં બિલાડી વિષે પાઠ શીખવવાનો છે તેની નોંધ કાઢો. ૨૦

૮. પહેલા ધોરણમાં ચિત્રકામ માટે કઈ કઈ વસ્તુઓ પસંદ કરશો અને તે કેવી રીતે શીખવશો તે એક દાખલો આપી સમજાવો. ૨૦

(જરૂર પડે તો ચિત્રો દોરવાં.)

બાજું વર્ષ

શિક્ષણ

ગુણ

ટીપઃ—ગમે તે પાંચ પ્રશ્નના જવાબ આપવા.

૧. એક શિક્ષક પોતાના વર્ગને થોડો વખત રમત શીખવી તે વર્ગની ટુકડી પાડી બાળાઓને પોતાની મેળે ટોળીબંધ રમવા દે છે અને બીજા શિક્ષક આખો વખત પોતે દેખરેખ રાખે છે ને વખતોવખત સૂચના કર્યા કરે છે તો તે બેમાંથી કયાં વર્ગને માનસિક અને શારીરિક ફાયદો વધારે થશે તે કારણસહિત સમજાવો. ૨૦

૨. હસ્તકામ એ એક જુદો વિષય છે કે બીજા વિષયને સરળતાથી શીખવવાની એક રીત છે તે કારણોસહિત સમજાવો. ૨૦

દીવાળીનો પાઠ શીખવવો હોય તો જે ચિત્રો તમે બીજા ધોરણની બાળાઓ પાસે દોરાવશો તે તમે દોરી દેખાડો.

૩. કેવા શિક્ષક શાળામાં વધારે પ્રિય થઇ પડે ને તેમના હાથનીચેના બાળકોને તેમનાથી વધારે લાભ થાય ? ૨૦

શારીરિક શક્તિ બહુ હોય તેમનોજ દાબ બાળકો ઉપર બહુ પડે એમ તમે માનો છો ? જવાબનાં કારણો લખો.

૪. નીચેનાં પ્રશ્નો તમને એક પહેલા ધોરણની બાળા પૂછે અને બીજી એક પાંચમા ધોરણની બાળા પૂછે તો તેમને તમે શા જવાબ આપશો તે લખો ને જો તેમાં કંઇ તફાવત હોય તો તેવો તફાવત કેમ રાખ્યો છે તે કહોઃ— ૨૦

(अ) ઝાડપરથી પાણી લીંબોળીઓ નીચે કેમ ગરી પડતી હશે?

(ब) સવારે તારો કયાં જતા હશે ?

૫. ડાંગેરને વિષે બાળાઓને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવું છે તો તમે તેમને કયે કયે સ્થળે ફેરવવા લઇ જશો ને ત્યાં જઈ તમે તેમને શું દેખાડશો ? ૨૦

૬. ત્રીજી અને પહેલીના બન્ને વર્ગો તમારે શીખવવાના છે તો તમે એવું વખતપત્રક બનાવો કે બન્ને વર્ગમાંની બાળાઓ કંટાળી જાય નહિ અને કામમાં વળગેલી રહે. ૨૦

૭. ૧૪૮૭+૯૩ સરવાળો

```
૧૪૮૭
  ૯૩
```

} મૂકીને કરવામાં આવે છે ને

```
૧૪૮૭
૯૩
```

} એમ મુકીને નથી કરવામાં આવતો તેનું કારણ બાળાઓને બરાબર સમજાવવું હોય તો તમે શું કરશો ? આ વાત સમજાવવામાં તમને હરકત પડે નહિ તે સારૂ તમે નોંધ કાઢો. ૨૦

ત્રીજું વર્ષ

શિક્ષણ

ગુણ.

ટીપઃ—પહેલા ત્રણ સવાલ ફરજીઆત ને બાકીના સાતમાંથી કોઈ પણ ચારના જવાબ લખવા.

૧. તમારા તાબામાં એક કન્યાશાળા છે. તેમાં બાળવર્ગને ૭ ધોરણો છે. તમે હેડમિસ્ટ્રેસ છોને તમારા તાબામાં એક બીજા તથા એક પહેલા વર્ગના ટ્રેન્ડ આસિસ્ટંટ છે. તે નિશાળમાં ૮૯ કન્યા છે. તેમની ધોરણવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છેઃ—બાળવર્ગમાં ૩૫, ધો. ૧ માં ૨૦, ધો. ૨ માં ૧૨, ધો. ૩ માં ૮. ધો. ૪ માં ૮ ધો. ૫ માં ૪, ને ધોરણ ૬ માં ૨ એ આખી નિશાળને માટે એક વખતપત્રક બનાવો, ને તેમાં દરેક વર્ગમાં દરેક શિક્ષણનું કામ બતાવો. ૪૦

૨. ત્રીજા ધોરણમાં એક કેરી ચીતરતાં શીખવવાનો પાઠ આપવાનો છે. તો તે પાઠને લગતી નોંધ કાઢો; ને બાળકો પાસે તે ચીતરાવવાને ક્યાં સાધન વાપરશો. ને વપરાવશો ? ૩૦

૪. સરકારી વાચનમાળાથી ૩ જી ચોપડીમાં ૨૯ મો પાઠ શીખવવો છે. તેને લગતી નોંધ તૈયાર કરો (વાચનની જોઈતી બુકસ સ્કૉલરને આપવી.)

૪. કોઇ પણ પાઠ શીખવતાં પહેલાં શિક્ષકને તૈયારી કરવાની શી જરૂર છે? તૈયારી ન કરે તો શી શી હરકતો નડશે? કયા પ્રકારની તૈયારી કરવાની શી જરૂર છે? શિક્ષક કૉલેજમાંથી નીકળે તે પછી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? એ વિષે તમારા વિચાર કારણસહિત જણાવો.

૫. તમારી કન્યાશાળામાં સીવણ ને વેતરવાનું શીખવવાનું છે. હાલના ધોરણમાં જે જે કપડાં બનાવવાનાં સૂચવ્યાં છે તે કરતાં જુદી ગોઠવણ કરીને ધોરણ પેહેલાથી છઠ્ઠા સુધી ઘરમાં ખરેખર ઉપયોગી થઇ પડે એવાં ધોરણો બાંધી આપો.

૬. કસરત એટલે શું? કન્યાશાળામાં તે વિષય શીખવ.ની તમને જરૂર લાગે છે? જો જરૂર જણાય તો કયા ધોરણોમાં શીખવશો ને તે વિષયમાં રસ પડે તે માટે શા શા ઉપાયો લેશો. ને કયાં કયાં સાધનો વાપરશો?

૭. તમારી નિશાળમાં બાળવર્ગને વાર્તા, ડ્રૉઇંગ, સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠ, રમત તે કસરતમાં જે કંઇ શિખવો, તેનું ટિપ્પણ કરો.

૮. ગામડાની નિશાળના શિક્ષક તરીકે કામ કરવામાં જે ફાયદા અગર ગેરફાયદા થતા હોય તે લગભગ પંદર લીટીમાં જણાવો.

૯. સરળ ને સ્પષ્ટ વાચન શીખવાને માટે બાળવર્ગથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી કઈ પદ્ધતિપર શિક્ષણ આપશો તેનો ધોરણવાર ક્રમ જણાવો. શિક્ષા કેવા ગુના માટે કરવી જોઇએ, ને તે કયા રૂપમાં કરશો? નાની ઉંમરના શિક્ષકો શિક્ષા આપી શકે કે નહિ તે સંબંધમાં તમારી નિશાળમાં શા ધારા રાખશો?

બકુલ

છંદ શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ધારેછે બહુ પોષતી હું ધરણી દુષ્ટો અતિ પીડતા,
દીસે સજ્જન શુષ્કને વિરલ કો સૌની પીડા ફેડતા:
કેવા કંટક ફાંકડા જ્યહીં પડ્યા ત્યાં ફાલતા આ દીસે,
ખૂણામાં પડિયું બકુલ તરુ કો સહુ સુવાસો ભરે.

(રા. પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ ભટ્ટકૃત "કાવ્યગંગ"માંથી એક અવતરણ.)

ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજ—અમદાવાદ.

મનોહર છંદ.

આદરે અભ્યાસ દીલ, શ્રમથી ઉદાસ થાય,
પ્રથમ પીછાને પ્રૌઢ, ચઢવો પહાડ છે.
કડવો લાગે કે કાં તો, ખરૂં દીલ ખાટું થાય,
શ્રમ પરિશ્રમ તણો, પ્રથમ વદાડ છે.
છે તો છાયા સુખકારી, શિતળતા વળી શુદ્ધ.
લાયક થયા પછી, લાખેણાં ઘણાં લાડ છે.
દાખે દલપત એજ દાખલો દેખાડવાને
ઝુકી રહ્યાં, આમલી ને લીમડાનાં ઝાડ છે.*

વાવછીપામાં ખેતી શિક્ષણ

તન મનની શક્તિઓ ખીલવવી અને જીવનનિર્વાહ માટે યોગ્ય તાલીમ આપવી એ કેળવણીનો પ્રધાન હેતુ છે.

હાલની કેળવણી પામેલો મનુષ્ય શારીરિક મહેનતના કાર્યં કરવામાં બહુધા નામોશી સમજે છે. સાધારણ પરીક્ષા પસાર કરનાર પણ આ માન્યતા ધરાવે છે. થોડા પગારની નોકરી કરી મોંઘવારીથી જમાનાને પહોંચી ન શકવાથી પસ્તાવા સાથે દુઃખમય જીવન વ્યતીત કરવાનો સમય ઉપસ્થિત કરે છે. ખેડુતના ભણેલા છોકરાઓ જાતમહેનતના ધંધામાં નહીં પડી ગામ તજી શહેરમાં અથવા ખેડુત મટી નોકરીઆત થવામાં કે વ્યાપારમાં પડવાની ઇચ્છા રાખે છે. પરિણામે ક્વચિતજ બીજા ધંધામાં ફાવે છે. ખેતી કરે તો જાતે કામ કરવાને બદલે મજુરો ઉપરજ આધાર રાખી દુર્લક્ષ રાખે છે. હાલના ખેડુતો મોટે ભાગે આવા સંસ્કારવાળા હોવાથી ખેતી ધનનો નાશ કરનાર ધંધા તરીકે અનુભવી " જેવી વાસના તેવું ફળ " ભોગવી રહ્યા છે. કોઈ પણ ધંધો ઉત્તમ જ્ઞાન અને સખત લાગણી વિના સારો થઈ શકતો નથી. તેમાં પણ ખેતી જેવો પવિત્ર અને ઉચ્ચ ધંધો ખંત, ઉત્સાહ, ઉદ્યમ અને પૂર્ણ પ્રેમ વિના સારો થતો નથી. જો કે હાલ ગમે તેવો માણસ ખેતી તો કરે છે. પણ તેમાં જોઈતા લાભ તો ક્વચિતજ મેળવે છે. દેવામાં પડી, પરાશ્રયી બની, નિરુત્સાહી થઈ દુઃખી

* કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇનું એક અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય.

મોકલાવનાર

રા. કૃષ્ણરામ ગણુપતરામ ભટ્ટ. (રિટાયર્ડ મહેતાજી

એ ઝાડ પૈકી લીમડાંના ઝાડ કોલેજના ભાગમાં અદ્યાપિ ઝૂકી રહેલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

જીવન વ્યતીત કરે છે. ખેડુતના દીકરાઓને નાનપણથી સખત ઉદ્યોગની અને ખેતી ઉપર પૂર્ણ ભક્તિભાવ રાખવાના સંસ્કારની જરૂર છે. નોકરી કે વ્યાપાર કરતાં સારી રીતે થોડી પણ ખેતી કરવી ઉત્તમ છે, એ સમજાવવાની જરૂર છે. આવું ન બને તે ખેતી માટે ઘણુંજ અગત્યનું છે, બીજા ધંધામાં તો એક દિવસનું જરા તરા આળસ ધારો કે નભી શકે પણ ખેતીમાં તો તક ગઈ કે આખું વર્ષ રે! આખી જીંદગી તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે.

જુના અને અનુભવી મહેનતુ ખેડુતો આવા કારણથી સમજે છે, કે ભણેલો છોકરો ખેતી ઉપર સારૂં લક્ષ આપતો નથી; તેથી ખેતી માટે લાયક નથી. આ કારણથી ખેડુતના દીકરાઓને પ્રાથમિક કેળવણીમાંજ ખેતીના જ્ઞાન સાથે જાતમહેનતની ટેવ પડે, શારીરિક મહેનતમાં કોઈ મોટાઈ સમજે, ખોટી માન્યતા ન રાખે અને નોકરને બદલે ખેડુત થવામાં માન સમજે એવા સંસ્કારની જરૂર છે. બાળપણના સંસ્કાર જેવા ચિરઃસ્થાયી થાય છે, તેવા મોટપણે થતા નથી.

નામદાર સરકારે પચાસેક વર્ષથી ખેડુતોને યોગ્ય સલાહ, સાધન, બી, ખાતર અને ખેતી અંગની બીજી જરુરિઆતોની સગવડ માટે ખેતીવાડી ખાતું કાઢેલું છે. એ ખાતાના વિદ્વાન અમલદારો ગામે ગામ ફરી ખેતીની ઉન્નતિના માર્ગ બતાવે છે. છતાં હજુ અજ્ઞાન ખેડુતો એ ખાતાનો જોઈતો લાભ લેતા નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે. કેળવણીના વધારા સાથે એ ખાતાના લાભો વધુ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા છે.

વળી ખેતી અને તેના અંગના જરૂરી ધંધાની ઉચ્ચ કેળવણી માટે કૉલેજ છે, પણ ગરીબ, ગામડાના અને થોડું ભણેલા ખેડુતોના દીકરાઓ એ કૉલેજનો લાભ મેળવી શકે નહિ તેથી વર્નાક્યુલર ભાષા મારફતે જ્ઞાન આપવાને સ્કૂલો કાઢવા માંડી છે. એ સ્કૂલોનું તમામ ખર્ચ નામદાર સરકાર કરે છે. આ સ્કૂલો ઘણી પ્રિય નીવડી છે. એની ઘણી સ્કૂલોની આ દેશમાં જરૂર છે; તેથી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાથમિક શાળામાં ઉપલા ધોરણોમાં એ વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની શરૂઆત થવા માંડી છે.

સને ૧૯૨૪ ના માર્ચ માસમાં ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ બહાદુરે આ સ્કૂલની મુલાકાત લીધી. ત્યારે આ સ્કૂલમાં ખેડુતોનાજ છોકરાઓ હોવાથી અને પરગામના છોકરાઓ પણ આ સ્કૂલમાં ભણતા હોવાથી એ શિક્ષણ દાખલ કરવાને યોગ્ય જણાવાથી આ

ગામના સદ્‌ગૃહસ્થ મિ. મોતીભાઈ હીરાભાઈની જમીન ભાગથી રાખવાની કબુલાત લેવામાં આવી. અને જૂન, સને ૧૯૨૪ થી ખેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું.

જમીનઃ—સ્કૂલથી એક ફર્લાંગ દૂર ખેતર છે, ખેતરની એક બાજુ પાસે થઈ મોટી સડક મારડીથી નાશિક જનારી આવી રહેલી છે. જમીન બાગાયત તુલો થઈ શકે તેવી બેસર જાતની સારી છે. જમીન વચ્ચે પાકો કુવો છેઃ જેના ઉપર શરત મુજબ માલીકે રેંટ મુકી આપેલો છે.

પાકો :—આ તાલુકાના ખેડુતોનો બીજા તાલુકા જોડે સંબંધ થોડો હોવાથી અહિં નહિ થતા પણ થઈ શકે તેવા સારા પાકો દાખલ કરવાની જરૂર જણાવાથી તેજ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી. ખેતરના અગ્ર ભાગમાં બાગ બનાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં ફુલના અને શોભાના મળી શકતા તમામ છોડો અને ફળ રોપવામાં આવ્યાં છે, તેમજ અવલોકનના છોડો છોકરાઓને પ્લોટ સોંપી વાવવામાં આવ્યા છે. ઔષધિની વનસ્પતિઓ પણ બાગમાં રોપવામાં આવી છે. બાકીના તમામ ભાગમાં પાકો કરવામાં આવ્યા છે. જમીનનો વિસ્તાર સાડાત્રણ એકર લગભગ છે.

સ્થાનિક તુલો :—ડાંગર, નાગલી, કોદરા, તુવર, વાલ, ચોળા, શાકભાજી, વેંગણ, મરચી, તમાકુ, અને બીજા આ ભાગમાં થતા પરચુરણ તમામ પાકો કરવામાં આવે છે.

પ્રયોગના પાકોઃ—કપાસ, જુવાર, બાજરી, મકાઈ, આદુ, હલદર, સુરણ, રતાળુ, મૂળા; સુવા, બટાટા, અને ભોંયસીંગ કરવામાં આવે છે.

સ્થાનિક તુલો થવામાં કાંઈ પણ હરકત આવી નહિ, પણ વિસ્તાર વધારે હોવાથી કામને તક પ્રમાણે પહોંચી ન શકાવાથી ખેડુતોના કરતાં ઉત્તમ પાક થવો જોઈએ તે કેટલાક પાકમાં બન્યું નહિ.

રોજ વરસાદ હોય તેથી કરબનો ઉપયોગ બને નહિ અને જોઈતાં સાહિત્યોની કેટલેક અંશે પરાશ્રિત સ્થિતિથી તક સાધવામાં મુશીબત પડી. છતાં બનતી મહેનતે પરિસ્થિતિને અનુસરી થઈ શકે તેટલું સારૂં કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. વધુ વરસાદ અને નીંદામણનું દુઃખ તો જેણે અનુભવ્યું હોય તેજ જાણી શકે.

શીયાળુ પાકો ઘણા સારા થયા અને પ્રમાણમાં આવક પણ ઠીક થઈ, આ તાલુકામાં એ પાકો ઘણા સારા થઈ શકે છે. પાણીનું સાધન હોવાથી આ પાકો વધુ થાય તેમ આવક સારી આવે છે.

અખતરોના પાકો—મકાઈ, બાજરી, જુવાર, અને ભોયસીંગ, વરસાદથી સારાં ન થઈ શકે એમ જણાવાથી આ વર્ષે માત્ર શીખવવા ખાતરજ દાખલ કીધા છે.

આદુ. હલદર, સુરણ, અને રતાળુ ઘણાં સારાં થયાં અને જોનારાઓને સંતોષ આપી શક્યાં તેમજ આવક પણ સારી થઈ.

અનુભવે એમ જણાયું કે આ તાલુકામાં વધુ વરસાદને લઈ આદુનો પાક જાળવવો મુશ્કેલ છે. તેથી આ વર્ષે શીખવવા પુરતોજ એ પાક કીધો છે, હલદર, રતાળુ, અને સુરણ વધુ દાખલ કીધાં છે. આ તાલુકામાં આ પાક ઉત્તમ થાય એમ છે, છતાં ખેડુતો એ કરતા નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે. શેરડીના ખર્ચાળ પાકમાં બાર માસ વળગી રહે, તે કરતાં ૭ માસમાં થોડા ખર્ચે વધુ આવક આપનારા આ પાકો કરવા જેવા છે, તે ખેડુતોને વખત જતાં સમજાશે એવું માનવું છે.

કપાસ :—આ પાક આ તાલુકામાં નહિ હોવાથી કરવાની ખરી જરૂર હોવાથી આશરે અર્ધા એકર જમીનમાં એ કીધો. નીંદામણથી ત્રાસ તો ઘણો પડયો છતાં વધુ શ્રમ લેવાથી છોડો સારા થયા. ભેજવાળી જમીન અને હવા હોવાથી ઝીંડવાં બરાબર ફુટયાં નહિ છતાં સંતોષકારક પાક થયો.

આવક ખર્ચ :—જુન ૧૯૨૪ થી એક વર્ષમાં આવક રૂ૦ ૧૪૫) થઈ જેમાં જમીન માલીકને રૂ૦ ૧૦૮–૧૨–૦ ભાગે અને બાકીના રૂ૦ ૩૬–૪–૦ સરકારને ભાગે આવ્યા. વર્ષ દરમ્યાન સરકારને ખેતરનું ખર્ચ રૂ૦ ૫૫–૮–૦ થયું જો નીંદામણનો ત્રાસ ન હોત તો તો આવક ઘણી સારી થતે.

ખાતર :—શણ, ખોળ, અને છાણીઉં ખાતર આ તરફ વપરાય છે. છાણીઉં ખાતર પુષ્કળ હોવાથી અને એ સર્વ ઋતુમાં સર્વ પાકમાં લાભપ્રદ હોવાથી બનાવટી ખાતરની જરૂર પડી નહિ, તેમજ ઉત્તમ ખાતર છાણીઉં કાયમનો લાભ આપનાર હોવાથી એનોજ ઉપયોગ કરવાનું યોગ્ય જણાયું.

શિક્ષણઃ—શરૂઆતમાં પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પાંચમા વિષયને બદલે ધોરણ પાંચમાના ખેતીકોર્સમાંથી કૃષિવિદ્યા અને સૃષ્ટિજ્ઞાન

શીખવવું શરૂ કર્યું. અને ઓગસ્ટ માસથી મહેરબાન ડે. એ. ઈ. સાહેબની સૂચનાથી પાંચમા ધોરણમાં સંપૂર્ણ કોર્સ દાખલ કરવામાં આવ્યો.

છઠ્ઠા ધોરણમાં પદાર્થપાઠને બદલે કૃષિવિદ્યા, સૃષ્ટિજ્ઞાન અને ખેતીની ભૂગોળ. પાંચમા ધોરણના ખેતી કોર્સની શરુ કરવામાં આવી.

સાતમા ધોરણમાં સામાન્ય કોર્સની ૧૦ ફા૦ પરીક્ષાના ઉમેદવારો હોવાથી ખેતીના વિષયો છઠ્ઠા ધોરણ જેટલા અધિક વધારાના ચલાવવામાં આવ્યા. જો કે આથી વખતની સામાન્ય કોર્સમાં ખોટ પડી જ્યાં અભ્યાસમાં જરા પણ ન્યૂનતા આવી નહિ. વધારાનો ટાઈમ લઈ સામાન્ય કોર્સ સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો અને સુરત ૧૦ ફા૦ માં સાતે સાત છોકરાઓ પસાર થયા તેમાં આખા જિલ્લામાં પહેલો અને ત્રીજો નંબર અત્રેના વિદ્યાર્થીના આવ્યા એ ઘણીજ આનંદની વાત છે.

આ વર્ષે છઠ્ઠા ધોરણમાં પણ ગઈ સાલના છોકરાઓને સંપૂર્ણ ખેતીકોર્સ દાખલ થયો છે અને આવતા વર્ષે સાતમા ધોરણમાં દાખલ થશે.

ખેતીકોર્સમાં ઇતિહાસનો વિષય ન હોવાથી વાચનમાળાના પાઠો જેમાં પહેલા ભાગમાં પણ ઐતિહાસિક હકીકતનો સંબંધ વધારે હોવાથી તે ચલાવતાં વધારે વખત સંબંધ જોડવા લેવો પડે છે.

વળી આ સ્કૂલમાં પરગામના છોકરાઓ આવતા હોવાથી છઠ્ઠા, સાતમા ધોરણમાં આવનારાઓને ખેતીકોર્સના નવા વિષયો મૂળથી શીખ્યા વિના તેના તેજ ધોરણનો કોર્સ સંપૂર્ણ ચલાવી ન શકાય. અને નીચલા ધોરણનો ખેતીનો જરૂરિઆત ભાગ તે ધોરણ જોડે ચલાવતાં બીજા વિષયના ટાઈમનો સંબંધ જોડતાં મુશ્કેલી ઉભી થવાથી તેમને સામાન્ય કોર્સ ચલાવવો પડે છે, તેથી એકક ધોરણમાં બબ્બે ધોરણ પણ કરવાં પડ્યાં છે. વળી વાલીઓની મરજીને અનુસરી બન્ને કોર્સમાંથી ગમે તે શિખવવાની પણ છુટ રહેલી છે.

જમીનની ગોઠવણ—જમીન ગણોતે રાખવી કે ભાગે રાખવી તે પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. બન્ને પ્રકારમાં કેટલીક મુશ્કેલી તો ખરી પણ જો જમીન માલીક ઉદાર હોય અને જરૂરી સગવડની શરત હોય તો કેટલીક જોખમદારી અને અડચણ ઓછી નડે. ગમે તે સંજોગમાં તક સાચવવી ઘણીજ જરૂરની છે, અને યુક્તિથી કામ લેવાથી સગવડ આપવાને વાંધો થોડોજ આવે છે. સરકારી બોર્ડિંગ હાઉસ જેવી સંસ્થામાં સઘળું સાધન સ્કૂલનું હોવાથી ઉત્તમ કાર્ય થવાનો સંજોગ છે. ગમે તે પ્રકારે

વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું એજ મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

જો જમીન એકાદ એકરજ હોય તો થોડા ખર્ચથી ઉત્તમ શિક્ષણ મળવાનો સંભવ છે. ખેડુતોને વધારે જમીનથી આવક વધે અને શિક્ષણ અંગે તે વધવો કેટલેક પ્રસંગે ભારે થઈ પડે છે.

કેટલીક અડચણો ને નિવારણ—કોઈપણ બાબત નવી હોય તેના ઉપર લોકોનું લક્ષ વધુ રહે છે, અને લાભની ગણત્રી પછી થતાં મુશ્કેલીની પ્રથમ થાય છે. શરૂઆતમાં લોકોમાંથી કેટલાંક કપડાં બગડે, પસીને અને થાક ચઢે તથા અભ્યાસ બગડે એમ બબડવા લાગ્યા અને આળસુ છોકરાઓ બ્હાનાં કાઢીને સ્કૂલને નમસ્કાર કરવા પણ તૈયાર થતા જણાયા તેથી થોડા દીવસ સખત મુંઝવણ પડી, પણ લોકોને સમજાવતાં તેમજ યુક્તિથી કામ લેતાં એ મુશ્કેલી કેટલેક અંશે દૂર થઈ.

ખેતરના પાકોની તક સાચવવી ઘણીજ જરૂરની છે. અને શરૂઆતનું શિક્ષણ હોવાથી કેટલીક મુશ્કેલી નડે એ સ્વાભાવિક છે છતાં બનતી મ્હેનતે તક સાચવવા કોશિષ કરવામાં આવી.

આ તાલુકામાં નીંદામણનો ત્રાસ અતિશય નડે છે, અને ખેતર સ્વચ્છ રાખવું, એ શિક્ષણ અંગે જરૂરનું છે. સુંદરરો સામો, જુદા જુદા ઘાસ અને કલ્હાર વગેરે વનસ્પતિ વારા ફરતી નીકળ્યાજ કરે, તેથી એ કામ ઘણું ભારે પડયું. છતાં કેટલીક વખતે આખી સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને કસરત તરીકે એ કામમાં રોકવા પડયા અને બની શકતું કરવામાં આવ્યું.

સુનેલ ઢોરો અને તે કેટલીક મોસમમાં રાત્રે પણ છુટા હોવાથી પાકનું રક્ષણ કરવું ભારે પડયું. કાંટાની ગમે તેવી વાડ હોય છતાં તે ફોડી દાખલ થઈ રાત્રે પણ નુકસાન કરે. ખેડુતના ખેતરને તો ગમે તેમ નભે પણ આ તો પ્રયોગના તુલો હોવાથી સહેજ પણ નુકસાન ચાલી શકે નહિં એવાં ઢોરો તરફથી કેટલાંક તુલો અને ફળને નુકસાન થયું. તારની વાડ વિના આ નુકસાન અટકે નહિ પણ અજમાયસી શિક્ષણ અને પારકું ખેતર હોવાથી એ બની શકે નહિ. કાંટાની વાડથી બનતું જતન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે ખેતીની મોસમ ચાલતી હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ઘરનાં કામમાં રોકવાથી નિયમિત હાજરી આપી શકે એ અશક્ય છે છતાં વાલીઓને સમજાવવા બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.

ખંડુભાઈ રઘુનાથજી દેસાઈ. (વાઘછીપાઃ-તા૦ પારડીઃજિ. સુરત.)

---

૫. જ્ઞાનઃ–શિક્ષણ રસિક કરવા માટે પુસ્તકપાઠી બને ન ચાલે. શીખવવાના વિષયોની દિશામાં વાંચન, બહુશ્રુતપણું, જમાનાની સાથે ચાલીને વર્તમાન પ્રસંગોથી વાકેફગાર રહેવું, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની પણ ઓછી અગત્ય નથી.

૬. પાત્રપરીક્ષાઃ–વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો ખ્યાલ રાખીને 'પાત્રે દાન' એ નિયમ પ્રમાણે આપેલું શિક્ષણ વધારે ફળદાયી બને છે. પાત્રપરીક્ષા અને શિક્ષકના જ્ઞાનનો ઘટતો સુયોગ થાય ત્યારેજ ખરો હેતુ પાર પડે.

૭. સમયનો વિચાર–કાર્યની સાથે સમયનો પણ વિચાર કરી રાખવો જોઇએ. ધારેલા વખતમાં કેટલું કાર્ય થશે એ વિચાર જેમ જેમ વધારે બંધબેસતો થતો જાય, તેમ તેમ શિક્ષક એક પ્રકારની મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત થાય છે.

૮. તીવ્ર સ્મરણશક્તિઃ—પોતાના આ પ્રકારના કાર્યમાં ક્રમિક પગલે ચાલવાને માટે આ ગુણ પણ અવશ્ય કેળવવો જોઇએ. મુદ્દાસર નોંધની મદદથી વધતા જતા અનુભવને પરિણામે આ ગુણ પણ સુદૃઢ થાય એમાં કંઇ નવાઈ નથી.

આ લેખ સમાપ્ત કરતા પહેલાં છેવટ એકજ વાત નિવેદન કરવાની રહે છે, અને તે એ કે ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓનો અખતરો કરવાનું ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને સંયુક્ત વર્ગો—સાતમા અને ત્રીજા ધોરણમાં આપેલ પાઠ (Combined Lessons) ની નોંધ આ સાથે આપવામાં આવેલી છે, જે શિક્ષકોને માટે ઉપયોગી થઇ પડશે. અસ્તુ !

દલસુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદી

વિષય:—પદ્ય. (પાઠ ૫૫. હિમાલયનું વર્ણન. કડી ૧)   સાતમું.........ધોરણ.........ત્રીજું.
શિક્ષક:—દલસુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદી.
હેતુ:—ભાષાજ્ઞાન આપવાનો.
તારીખ:—૮–૮–૨૫. સમય:—૪૦ મિનિટ.
સાહિત્ય:—પ્રાસંગિક ચિત્ર, નકશો, વગેરે.

પાઠના વિભાગ અને મુદ્દા.	શિક્ષણશૈલી.	પાટીઆની નોંધ.
૧ આરંભ. अ વર્ગવ્યવસ્થા. ब પૂર્વાપર સંબંધ.	કાર્યારંભે ડ્રિલ; સાધનોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ. પ્ર. દુનિયામાંના ઉંચામાં ઉંચા પર્વતનું નામ આપો. પ્ર. 'હિમાલય' નામ પાડવાનું કારણ શું? પ્ર. હિમાલયનાં કેટલાંક શિખરનાં નામ આપો. પ્ર. કૈલાસ શિખર પર કયા દેવનો વાસ કલ્પેલો છે?	
૨ મુખ્ય વિષય. अ પ્રાસંગિક વિવરણ. (ચિત્રપરિચય દ્વારા)	વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે ચિત્રનું અવલોકન કરવા સોંપવું. કુબેરની નગરી અલકાપુરી, યક્ષની કથા, મેઘદૂત, પ્રસ્તુત પ્રસંગમાંનું હિમાલયનું વર્ણન-આ સંબંધી પ્રશ્નોદ્વારા આખ્યાયિકા કહી બતાવવી.	મેઘદૂત. (કાલિદાસનું) નવલરામ વિષે બે બોલ. ૧ સાહિત્યસેવા. ૨ શાળાપત્રના તંત્રી. ૩ ઉત્તમ વિવેચક.
ब વિદ્યાર્થીઓનું વાચન	પ્ર. કાવતાને અંતે કોનું નામ લખેલું છે? પ્ર કયો છંદ છે? છંદનું બંધારણ સમજાવવું; મેઘછંદ નામ શા માટે?	
क શિક્ષકનું ભાવાત્મક વાચન.	પ્ર. સંદેશો કોણ કહાવે છે? પ્ર. મેઘને કયાં પહોંચી જવા કહે છે? પ્ર. હિમાલય વિષે શું શું કહે છે? પ્ર. થાક ખાવા માટે શી સલાહ આપે છે?	

	પ્ર. બેસતી વખતના દેખાવ માટે શું કહે છે ?	હિમાચલ=હિમ+અચલ.
૬ શબ્દાર્થ; વ્યુત્પત્તિ.	પ્ર. 'હિમાચલ' માં બરફ કયા શબ્દનો અર્થ ?	હિમાલય, નગરાજ, શૈલરાજ, નગાધિરાજ.
	પ્ર. બીજો કયો શબ્દ રહ્યો ?	
વ્યાકરણનો સંબંધ.	પર્વતનાં બીજાં નામ માગવાં; સમાસ સમજાવવો.	કસ્તુરીમૃગ=કસ્તૂરી+મૃગ
	પ્ર. 'હિમે' ની કઇ વિભક્તિ છે ?	જાહ્નવી-જહ્નુ+ઈ
	પ્ર. જે, જેની—કોને માટે વપરાયા છે ?	શ્રમહર્તા=શ્રમ+હર્તા (હરવું)
	પ્ર. જાનકી શબ્દ શી રીતે બન્યો છે ?	પાર્વતીપતિ=પાર્વતી+પતિ.
	કસ્તૂરી મૃગ અને જાહ્નવી-પ્રસંગ કહીને સમજાવવા.	ઉમાપતિ, સીતાપતિ, વગેરે.
ઈ. અન્વય.	પ્રથમ ત્રણ ચરણના શબ્દાર્થ શીખવીને વિદ્યાર્થીઓ પાસે નોટમાં અન્વય લખાવવો. અન્વય તપાસી કારણ આપીને સુધારો કરાવવો; બાકીના શબ્દાર્થ પુરા શીખવી બાકીનો અન્વય પુરો કરાવવો.	
ફ. સમજુતિ.	સમજુતિ આપોઆપ થઇ જવી જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવી જોઇને ખાતરી કરવી.	
ગ. શિક્ષકે કવિતા ગાવી.	અંતે કવિતા ગાઈ બતાવી શિષ્યોની રસવૃત્તિને પોષવી; પાઠ સમાપ્ત કરવો.	
૩ પુનરાવર્તન.	પ્રશ્નપત્ર રૂપ કાંઈ આપી જવાબ મેળવવા. ૧ હિમાચલનું ઓળખાણ કવિએ શી રીતે આપ્યું છે ? ૨ કવિતાના લેખકનું નામ જણાવો. ૩ પોઠીઓ અને પંક કોને કોને કહ્યાં છે ? ૪ હિમાલયનાં બીજાં નામ લખો.	

વિષય:—શ્રુતલેખન. (પાઠ ૩૪. પ્રથમ પરિચ્છેદ.) ધોરણ ત્રીજું.

હેતુ:—ભાષાશુદ્ધિ કરવાનો.

સાહિત્ય:—પ્રશ્નનાં કાર્ડ, અઘરા શબ્દોની તારવણીનાં કાર્ડ, બ્લૅક બોર્ડ, ચાક, વગેરે.

પાઠના વિભાગ અને મુદ્દા.	શિક્ષણશૈલી.	પાટીઆની નોંધ.
૧ આરંભ. અ વર્ગવ્યવસ્થા. બ પૂર્વજ્ઞાનની કસોટી.	સાતમા ધોરણ મુજબ સંયુક્ત કામ. પ્ર. દશરથ રાજાની રાજધાની જણાવો. પ્ર. દશરથ રાજાની રાણીઓનાં નામ આપો. પ્ર. દશરથ રાજાના પુત્રોનાં નામ લખો.	પ્રશ્નપત્ર આપી ઉત્તર લખાવવા.
૨ મુખ્ય વિષય. અ પરિચ્છેદનું સ્વતંત્ર વાચન.	વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીમાંથી પાઠ કઢાવી પ્રથમ પરિચ્છેદ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા આપવો. વાસ્તવિક સૂચના પણ આપવી.	
બ અઘરા શબ્દોની તારવણીનાં કાર્ડ આપવાં.	વિદ્યાર્થીઓને કાર્ડ આપી શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા અને જરૂર જણાય તે શબ્દોની જોડણી લક્ષમાં લેવા કહેવું.	કાર્ડમાંના શબ્દોની નોંધ:— અયોધ્યા, દશરથ, કૌશલ્યા, કૈકેયી, સુમિત્રા, રામચંદ્રજી, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, પાટવી પુત્ર, નિશ્ચય, વૃદ્ધ, મોસાળ.
ક શબ્દો જોઇને કાર્ડ પર લખાવવા.	વિદ્યાર્થીઓને જોડણીના સંસ્કાર દૃઢ થાય તે માટે અને અક્ષરમરોડ લક્ષમાં આવે તેટલા સારુ શબ્દો જોઇને કાર્ડ પર કોરી જગામાં લખવાનું કામ સોંપવું.	
૩ લેખન માટે તૈયારી.	વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્લેટમાં રીતસર લીટીઓ દોરાવવી.	ઉચ્ચાર તપાસવા.

ઈ શ્રુતલેખન લખાવવું. ૧ સમગ્ર વાચન. ૨ લખન. ૩ પુનઃ વાચન	ત્રીજા આસનમાં દર્શાવેલો વિભાગ રીતપર વાંચી સંભળાવવો. છેવટે પુનઃ વાચન વાંચી સંભળાવવું અને તે વખતે વિરામચિહ્ન મુકાવવાં.	રાજા દશરથ વૃદ્ધ થતાં તેમણે, પાટવી પુત્ર રામચંદ્રજીને ગાદીપર બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સમાચાર શહેરમાં ફેલાતાં ઠેકાણે ઠેકાણે આનંદ થઇ રહ્યો. ભરત આ વખતે અયોધ્યામાં ન હતા. તેઓ શત્રુઘ્નને લઇ પોતાને મોસાળ ગયા હતા.
ફ શ્રુતલેખન તપાસવું.	વિદ્યાર્થીઓ જાતેજ પોતાનું લેખન સુધારે એવી આજ્ઞા આપવી. ભૂલ પર લીટી દોરવા કહેવું. ચોપડી અને કાર્ડની મદદ લેવા કહેવું.	
ગ સુધારો.	ભૂલો કેવા પ્રકારની થઇ છે તે જોઈ લઇ એક વાર બરાબર લખવા જણાવવું.	
૩ પુનરાવર્તન.	કેટલાક શબ્દો વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોર્ડ પર લખાવવા.	સુમિત્રા, નિશ્ચય, વૃદ્ધ. —

ટીપઃ-બંને નોંધમાં બાળબોધ અક્ષરે દર્શાવેલા મુદ્દા બંને વર્ગોમાં સાથે લઇને પાઠ શીખવવામાં આવ્યો હતો. —

પંચાંગ ઈ. સ. ૧૯૨૬: સંવત ૧૯૮૨–૮૩: હીજરી સન ૧૩૪૪-૪૫

તારીખ	જાન્યુઆરિ			ફેબ્રુઆરી			માર્ચ			એપ્રિલ			મે			જૂન		
	પોષ મહા			મહા ફાગણ			ફાગણ અ. ચૈત્ર			અ. ચૈત્ર ચત્ર			ચૈત્ર વૈશાખ			વૈશાખ જેઠ		
	જમા. આખર - રજબ			રજબ શાબાન			શાબાન રમજાન			રમજાન સવાલ			સવાલ જિલ્કાદ			જિલ્કાદ જિલ્હેજ		
	તિથિ	વાર	ચાંદ	તિથિ	વાર	ચાંદ	તિથિ	વાર	ચાંદ	તિથિ	વાર	ચાંદ	તિથિ	વાર	ચાંદ	તિથિ	વાર	ચાંદ
૧	વ.૨	શુક્ર	૧૫	૩	સોમ	૧૭	૨	સોમ	૧૫	૩	ગુરૂ	૧૭	૪	શનિ	૧૮	[illegible]	ભોમ	૧૯
૨	૩	શનિ	૧૬	૪	ભોમ	૧૮	૩	ભોમ	૧૬	૪	શુક્ર	૧૮	૫	રવિ	૧૯	૬	બુધ	૨૦
૩	૪	રવિ	૧૭	૫	બુધ	૧૯	૪	બુધ	૧૭	૫	શાન	૧૯	૬	સોમ	૨૦	૮	ગુરૂ	૨૧
૪	૫	સોમ	૧૮	૬	ગુરૂ	૨૦	૫	ગુરૂ	૧૮	૬	રવિ	૨૦	[illegible]	ભોમ	૨૧	૯	શુક્ર	૨૨
૫	૬	ભોમ	૧૯	૭	શુક્ર	૨૧	૬	શુક્ર	૧૯	૭	સોમ	૨૧	૮	બુધ	૨૨	૧૦	શનિ	૨૩
૬	૭	બુધ	૨૦	૮	શનિ	૨૨	૭	શનિ	૨૦	૮	ભોમ	૨૨	૯	ગુરૂ	૨૩	૧૧	રવિ	૨૪
૭	૮	ગુરૂ	૨૧	૯	રવિ	૨૩	૮	રવિ	૨૧	૯	બુધ	૨૩	૧૦	શુક્ર	૨૪	૧·	સોમ	૨૫
૮	૯	શુક્ર	૨૨	૧૦	સોમ	૨૪	૯	સોમ	૨૨	૦	ગુરૂ	૨૪	૧૧	શાન	૨૫	૧૩	ભોમ	૨૬
૯	૧૦	શનિ	૨૩	૧૧	ભોમ	૨૫	૧૦	ભોમ	૨૩	૧૧	શુક્ર	૨૫	૧૨	રવિ	૨૬	૧૪	બુધ	૨૭
૧૦	૧૧	રવિ	૨૪	૧૩	બુધ	૨૬	૧૧	બુધ	૨૪	૧૨	શનિ	૨૬	૧૩	સોમ	૨૭	૦))	ગુરૂ	૨૮
૧૧	૧૨	સોમ	૨૫	૧૪	ગુરૂ	૨૭	૧૨	ગુરૂ	૨૫	૧૩	રવિ	૨૭	૦))	ભોમ	૨૮	સુ૧	શુક્ર	૨૯
૧૨	૧૩	ભોમ	૨૬	૦))	શુક્ર	૨૮	૧૩	શુક્ર	૨૬	૧૪	સોમ	૨૮	સુ૧	બુધ	૨૯	૨	શાન	૧
૧૩	૧૪	બુધ	૨૭	સુ૧	શાન	૨૯	૧૪	શનિ	૨૭	૦))	ભોમ	૨૯	૨	ગુરૂ	૩૦	૩	રવિ	૨
૧૪	૦))	ગુરૂ	૨૮	૨	રવિ	૩૦	૧૫	રવિ	૨૮	સુ૧	બુધ	૧	૩	શુક્ર	૧	૪	સોમ	૩
૧૫	સુ૧	શુક્ર	૨૯	૩	સામ	૧	૦))	સોમ	૨૯	૩	ગુરૂ	૨	૪	શાન	૨	૫	ભોમ	૪
૧૬	૨	શનિ	૧	૪	ભોમ	૨	સુ૧	ભોમ	૧	૪	શુક્ર	૩	૫	રવિ	૩	૬	બુધ	૫
૧૭	[illegible]	રવિ	૨	૫	બુધ	૩	૩	બુધ	૨	૫	શનિ	૪	૬	સોમ	૪	૭	ગુરૂ	૬
૧૮	૫	સોમ	૩	૬	ગુરૂ	૪	૪	ગુરૂ	૩	૬	રવિ	૫	૬	ભોમ	૫	૮	શુક્ર	[illegible]
૧૯	૬	ભોમ	૪	૭	શુક્ર	૫	૫	શુક્ર	૪	૭	સોમ	૬	૭	બુધ	૬	૯	શનિ	૮
૨૦	૭	બુધ	૫	૮	શનિ	૬	૬	શનિ	૫	૮	ભોમ	૭	૮	ગુરૂ	૭	૧૦	રવિ	૯
૨૧	૮	ગુરૂ	૬	૯	રવિ	૭	૭	રવિ	૬	૯	બુધ	૮	૯	શુક્ર	૮	૧૧	સોમ	૧૦
૨૨	૯	શુક્ર	૭	૧૦	સોમ	૮	૮	સોમ	૭	૧૦	ગુરૂ	૯	૧૦	શાન	૯	૧૨	ભોમ	૧૧
૨૩	૧૦	શનિ	૮	૧૧	ભોમ	૯	૯	ભોમ	૮	૧૧	શુક્ર	૧૦	૧૧	રવિ	૧૦	૧૩	બુધ	૧૨
૨૪	૧૧	રવિ	૯	૧૨	બુધ	૧૦	૧૦	બુધ	૯	૧૨	શનિ	૧૧	૧૨	સોમ	૧૧	૧૪	ગુરૂ	૧૩
૨૫	૧૨	સોમ	૧૦	૧૩	ગુરૂ	૧૧	૧૧	ગુરૂ	૧૦	૧૩	રવિ	૧૨	૧૩	ભોમ	૧·	૧૫	શુક્ર	૧૪
૨૬	૧૩	ભોમ	૧૧	૧૪	શુક્ર	૧૨	૧૧	શુક્ર	૧૧	૧૪	સામ	૧૩	૧૪	બુધ	૧૩	વ૧	શનિ	૧૫
૨૭	૧૪	બુધ	૧૨	૧૫	શનિ	૧૩	૧૨	શનિ	૧૨	૧૫	ભોમ	૧૪	૧૫	ગુરૂ	૧૪	૨	રાવ	૧૬
૨૮	૧૫	ગુરૂ	૧૩	વ૧	રવિ	૧૪	૧૩	રવિ	૧૩	વ૧	બુધ	૧૫	વ૧	શુક્ર	૧૫	૩	સોમ	૧૭
૨૯	વ૧	શુક્ર	૧૪	...	...	...	૧૪/૧૫	સોમ	૧૪	૨	ગુરૂ	૧૬	[illegible]	શાન	૧૬	૪	ભોમ	૧૮
૩૦	૨	શનિ	૧૫	...	...	...	વ૧	ભોમ	૧૫	૩	શુક્ર	૧૭	૩	રવિ	૧૭	૫	બુધ	૧૯
૩૧	૩	રવિ	૧૬	...	...	...	૨	બુધ	૧૬	...	...	...	૪	સામ	૧૮	...	...	...

પંચાંગ ઇ. સ. ૧૯૨૬:સંવત્ ૧૯૮૨-૮૩: હીજરી સન ૧૩૪૪-૪૫

તારીખ	જુલાઈ			ઑગસ્ટ			સપ્ટેમ્બર			ઑક્ટોબર			નવેમ્બર			ડિસેમ્બર		
	જેઠ આષાઢ			આષાઢ શ્રાવણ			શ્રાવણ ભાદરવો			ભાદરવો આશો			આશો કારતક			કારતક માગશર		
	જિલ્હેજ મોહરમ			મોહરમ સફર			સફર રબી. અવલ			રબી. અવલ રબી. આખર			રબી. આખર જમા. અવલ			જમા. અવલ જમાઆખર		
૧	૬	ગુરૂ	૨૦	૮	રવિ	૨૧	૧૦	બુધ	૨૨	૧૦	શુક્ર	૨૩	૧૧	સોમ	૨૪	૧૧	બુધ	૨૪
૨	૭	શુક્ર	૨૧	૯	સોમ	૨૨	૧૧	ગુરૂ	૨૩	૧૧	શનિ	૨૪	૧૨	ભોમ	૨૫	૧૨	ગુરૂ	૨૫
૩	૮	શનિ	૨૨	૧૦	ભોમ	૨૩	૧૨	શુક્ર	૨૪	૧૨	રવિ	૨૫	૧૩	બુધ	૨૬	૧૩	શુક્ર	૨૬
૪	૯	રવિ	૨૩	૧૧	બુધ	૨૪	૧૩	શનિ	૨૫	૧૩	સોમ	૨૬	૧૪	ગુરૂ	૨૭	૧૪	શનિ	૨૭
૫	૧૧	સોમ	૨૪	૧૨	ગુરૂ	૨૫	૧૩	રવિ	૨૬	૧૪	ભોમ	૨૭	૦))	શુક્ર	૨૮	૦))	રવિ	૨૮
૬	૧૨	ભોમ	૨૫	૧૩	ગુરૂ	૨૬	૧૪	સોમ	૨૭	૦)	બુધ	૨૮	સુ૧	શનિ	૨૯	સુ૧	સોમ	૨૯
૭	૧૩	બુધ	૨૬	૧૪	શનિ	૨૭	૦)	ભોમ	૨૮	સુ૧	ગુરૂ	૨૯	૨	રવિ	૩૦	૨	ભોમ	૧
૮	૧૪	ગુરૂ	૨૭	)	રવિ	૨૮	સુ૧	બુધ	૨૯	૨	શુક્ર	૩૦	૩	સોમ	૧	૩	બુધ	૨
૯	૦))	શુક્ર	૨૮	સુ૧	સોમ	૨૯	૨	ગુરૂ	૧	૩	શનિ	૧	૪	ભોમ	૨	૪	ગુરૂ	૩
૧૦	સુ૧	શનિ	૯	૨	ભોમ	૩૦	૩	શુક્ર	૨	૪	રવિ	૨	૫	બુધ	૩	૬	શુક્ર	૪
૧૧	૨	રાવ	૩૦	૩	બુધ	૧	૪	શનિ	૩	૫	સોમ	૩	૬	ગુરૂ	૪	૭	શનિ	૫
૧૨	૨	સોમ	૧	૪	ગુરૂ	૨	૫	રવિ	૪	૬	ભોમ	૪	૭	શુક્ર	૫	૮	રવિ	૬
૧૩	૩	ભોમ	૨	૫	શુક્ર	૩	૬	સોમ	૫	૭	બુધ	૫	૮	શનિ	૬	૯	સોમ	૭
૧૪	૪	બુધ	૩	૬	શનિ	૪	૭	ભોમ	૬	૮	ગુરૂ	૬	૯	રવિ	૭	૧૦	ભોમ	૮
	૫	ગુરૂ	૪	૭	રાવ	૫	૮	બુધ	૭	૯	શુક્ર	૭	૧૦	સોમ	૮	૧૧	બુધ	૯
૧૬	૬	શુક્ર	૫	૮	સોમ	૬	૯	ગુરૂ	૮	૧૦	શનિ	૮	૧૨	ભોમ	૯	૧૨	ગુરૂ	૧૦
૧૭	૭	શનિ	૬	૯	ભોમ	૭	૧૦	શુક્ર	૯	૧૧	રવિ	૯	૧૩	બુધ	૧૦	૧૩	શુક્ર	૧૧
૧૮	૮	રાવ	૭	૧૦	બુધ	૮	૧૧	શનિ	૧૦	૧૨	સોમ	૧૦	૧૪	ગુરૂ	૧૧	૧૪	શનિ	૧૨
૧૯	૯	સામ	૮	૧૧	ગુરૂ	૯	૧૨	રવિ	૧૧	૧૩	ભોમ	૧૧	૧૫	શુક્ર	૧૨	૧૫	રવિ	૧૩
૨૦	૧૦	ભોમ	૯	૧૨	શુક્ર	૧૦	૧૪	સોમ	૧૨	૧૪	બુધ	૧૨	વ૧	શનિ	૧૩	વ૧	સોમ	૧૪
૨૧	૧૧	બુધ	૧૦	૧૩	શનિ	૧૧	૧૫	ભોમ	૧૩	૧૫	ગુરૂ	૧૩	૨	રવિ	૧૪	૨	ભોમ	૧૫
૨૨	૧૨	ગુરૂ	૧૧	૧૪	રવિ	૧૨	વ૧	બુ	૧૪	વ૧	શુક્ર	૧૪	૩	સોમ	૧૫	૩	બુધ	૧૬
૨૩	૧૩	શુક્ર	૧૨	૧૫	સોમ	૧૩	૨	ગુરૂ	૧૫	૨	શનિ	૧૫	૪	ભોમ	૧૬	૪	ગુરૂ	૧૭
૨૪	૧૪	શનિ	૧૨	વ૧	ભોમ	૧૪	૩	શુક્ર	૧૬	૪	રવિ	૧૬	૫	બુધ	૧૭	૫	શુક્ર	૧૮
૨૫	૧૫	રાવ	૧૪	૨	બુધ	૧૫	૪	શનિ	૧૭	૫	સોમ	૧૭	૬	ગુરૂ	૧૮	૬	શનિ	૧૯
૨૬	વ૧	સોમ	૧૫	૩	ગુરૂ	૧૬	૫	રવિ	૧૮	૬	ભોમ	૧૮	૭	શુક્ર	૧૯	૭	રાવ	૨૦
૨૭	૩	ભોમ	૧૬	૪	શુક્ર	૧૭	૬	સોમ	૧૯	૭	બુધ	૧૯	૮	શનિ	૨૦	૮	સોમ	૨૧
૨૮	૪	બુધ	૧૭	૫	શનિ	૧૮	૭	ભોમ	૨૦	૮	ગુરૂ	૨૦	૯	રવિ	૨૧	૯	ભોમ	૨૨
૨૯	૫	ગુરૂ	૧૮	૭	રવિ	૧૯	૮	બુધ	૨૧	૮	શુક્ર	૨૧	૧૦	સોમ	૨૨	૧૦	બુધ	૨૩
૩૦	૬	શુક્ર	૧૯	૮	સોમ	૨૦	૯	ગુરૂ	૨૨	૯	શનિ	૨૨	૧૧	ભોમ	૨૩	૧૧	ગુરૂ	૨૪
૩૧	૭	શનિ	૨૦	૯	ભોમ	૨૧	...	...	...	૧૦	રાવ	૨૩	...		...	૧૨	શુક્ર	૨૫

દાહ્યાભાઈ મણિભાઈ વસા.

સરકારી જાહેરખબરો.

(૧)

છોકરાઓ માટે વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ.

નં. ૧૨૪૪૨

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગમાં વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા (છોકરાઓ માટેની) સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૯ મી: તારીખે સોમવારે અને તે પછીના દિવસોએ ઉત્તર ભાગનાં નીચે જણાવેલાં મધ્ય સ્થળોએ લેવામાં આવશેઃ—

અમદાવાદ	ભરૂચ
નડીઆદ	સુરત

ગોધરા.

૨. સદરહુ પરીક્ષા સને ૧૯૨૫ ની ફેબ્રુઆરીની ૧૯ મીના રોજ પ્રકટ થએલા બોમ્બે ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભા. ૧લાનાં પૃષ્ઠ ૪૯૩ થી ૪૯૬ મે. કેળવણીખાતા તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલી તા. ૨૭-૧-૨૫ ની નંબર ૨૨૮૮ ની સરકારી જાહેરખબર મુજબ લેવામાં આવશે.

૩. પ્રત્યેક મધ્ય સ્થળે પરીક્ષા કમિટિના હસ્તક લેવામાં આવશે. અમદાવાદ અને સુરત સબ ડિવિઝનના ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો અને નડીઆદ, ગોધરા અને ભરૂચની સરકારી હાઇસ્કૂલોના હેડમાસ્તરો તે તે સ્થળોનાં અનુક્રમે પરીક્ષક કમિટિના પ્રમુખો (પ્રેસિડેન્ટો) રહેશે.

૪. જે મધ્ય સ્થળમાં ઉમેદવાર વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસવાના હોય તે તે મધ્ય સ્થળની પરીક્ષક કમિટિના પ્રમુખ (પ્રેસીડન્ટ) ઉપર તેમણે પોતાની અરજી છાપેલા ફૉર્મ ઉપર લખીને મોડામાં મોડી તા. ૧લી

માર્ચ ૧૯૨૬ સુધીમાં અથવા તે પૂર્વે પ્રમુખને તે અરજી પહોંચી જાય તેવી રીતે મોકલી આપવી. પૂર્વોક્ત તારીખ પછીની અરજી માન્ય રાખવામાં આવશે નહિ.

અરજી માટેનાં કોરા ફોર્મ પ્રમુખ પાસેથી તેમને અરજી કરવાથી મફત મળી શકશે.

૫. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની ફી પ્રમુખ પરીક્ષાના પહેલા દિવસે વસુલ કરી લેશે.

૬. અભ્યાસક્રમની ચોપડીઓનાં નામ સને ૧૯૨૫ ના મે માસની તા. ૨૮ મીના રોજ પ્રકટ થએલા મુંબઈ સરકારના ગેઝેટના ભાગ રજા નાં ૯૯૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવેલાં છે.

૭. દરેક પુરુષ વિદ્યાર્થીએ સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે પચીસ વર્ષ પુરાં કર્યા ન હોવાં જોઇએ, અર્થાત્ તે તારીખે તેની ઉંમર પચીસ વર્ષ પુરાં કરતાં અધિક ન હોવી જોઇએ. અને જે જિલ્લાના મધ્ય સ્થળે બેસીને તે પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતા હોય તે સ્થળના જિલ્લાની કોઇપણ શાખામાં પુરા ૭ માસ સુધી રહ્યો હોવો જોઇએ.

૮. ફી લેવા સંબંધી તેમજ પરીક્ષાના વિષયો સંબંધી પુરેપુરી વિગતવાર હકીકત ઉપર જણાવેલા—અર્થાત્ નીના સરકારી ગેઝેટના ઠરાવો ઉપરથી માલમ પડશે.

૯. ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭ મીના કેળવણીખાતા તરફથી પ્રકટ કરેલા સરકારી હુકમ નં. ૭૩૬ સને ૧૯૧૯ના માર્ચની ૧૩મી તારીખે પ્રકટ કરવામાં આવેલા સરકારી ગવર્નમેંન્ટ ગેઝેટના પહેલા ભાગનાં પૃષ્ઠ ૬૪૧–૬૫૯ ઉપર છાપેલ છે તે હુકમથી મંજુર થએલાં ઉર્દુ–ગુજરાતી અને ગુજરાતી–ઉર્દુ ધોરણો પ્રમાણે ઉર્દુમાં વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે તેજ વખતે તેજ બધાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે.

ઉ.ભાગના એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટરની ઑફિસ
અમદાવાદ.
તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૬.

કે. એસ. વકીલ.
એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ.

[ઉ. ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૬ ના હુકમ નં. ૧૨૪૩ ના આધારે.]

સરકારી જાહેરખબર.

(૨)

તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૨૫ ના રોજ પુરા થતા ત્રિમાસ દરમિઆન મે. ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન અને ઉ. ભાગના મે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર એમણે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તથા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટેના ઉપયોગ માટે મંજુર કરેલાં પુસ્તકોની યાદી.

ક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	ગ્રંથકર્તાનું નામ	કટપ્રકર્તાનું નામ અને ઠેકાણું	પ્રત્યેક નકલ દીઠ મૂલ્ય	શાના ઉપયોગ માટે મંજુરી આપવામાં આવી ?	રિમાર્ક કે ટીકા.
૧	આરોગ્ય પ્રકાશ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	મિ. રતિલાલ સુનીલાલ દિવાન	બાલુભાઈ કરસનદાસ નારણદાસ કે. નાણાવટ–સુરત	૦ ૭–૦	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર કરવામાં આવ્યું છે.	બીજી આવૃત્તિમાં થોડાં વધારે ચિત્રો દાખલ કરવાં એ શરતે જ.
૨	પ્રસન્ન પાઠાવલિ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	પ્રસન્નબેન છગનલાલ	પ્રસન્નબેન છગનલાલ હેડ મિસ્ટ્રેસ આલીયા સ્ટ્રીટ (ફીમે) ખંભાત.	૦–૫–૦	કન્યાઓ માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ માટે અને સ્ત્રીઓ માટેની ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે ઇનામના પુસ્તક તરીકે	

૩	મૉડર્ન ગુજરાતી-ઈંગ્લિશ ડિક્ષનરી (અર્વાચીન ગુજરાતી-અં. કોષ.) (પ્રથમ આવૃત્તિ)	મેસર્સ બી. એન. મેતા અને બી.બી. મેતા.	મિ એમ.સી. કોઠારી ઠે. રાવપુરા કાપડી -પોળ વડોદરા.	૧૫-૦-૦	કેળવણીની બધી સંસ્થાઓની લાઇબ્રેરી માટે મંજુર.	
૪	કૃષિ વાચનમાળા ભાગ પહેલો	બી. જી. પટેલ.	રાજકોટ સ્ટેટ.	૦-૬-૦	પ્રાથમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે ઇનામનાં અને લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તક તરીકે મંજુર	
૫	એજન ભાગ ૨ જો	,,	,,	૦-૧૨-૦	,, ,,	
૬	એજન ભાગ ૩ જો	,,	,,	૦-૧૧-૦	,, ,,	

(ઉ. ભાગના એ. ઇ. સાહેબના તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરિ, સને '૯૨૬ ના હુકમ નં. ૧૨૨૬૬-ના આધારે)

કે. એસ. વકીલ.
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર ઉ. ભાગ.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫   ફેબ્રુઆરિ, સને ૧૯૨૬   [અંક ૨ જો

બાળરક્ષણ

આનંદની વાત છે કે હવે બાળરક્ષણ અને બાળહિતના વિષયપર ધ્યાન અપાવા માંડયુ છે ને જાહેર ચર્ચા થવા લાગી છે. બાળક દેશની દોલત છે અને ભવિષ્યની આશા છે, તેનું પાલન કરવા તરફ જેટલું ધ્યાન અપાય તેટલું ઓછુ છે. એ બાબતમાં શિક્ષકને માથે પણ મોટી ફરજ છે, જે અદા કરવામાં શિક્ષકે હમેશ તત્પર રહેવુ જોઈએ. દાખલા તરીક, બાળરક્ષા સપ્તાહની યોજના જે ઠેકાણે ઠેકાણે થવા માંડી છે, તેમાં દરેક શિક્ષકે પોતાનાથી બનતી સેવા કરવાને આગળ પડવું જોઈએ.

એ યોજનાનો હેતુ બાળમરણ શાં શા કારણોથી વધે છે તે બતાવી તે કારણો દૂર કરવાને લોકોને તૈયાર કરવાનો છે અને જન્મેલા બાળકોમાથી જે ઉછરવા પામે છે તેને કેવી રીતે ઉછેરવા તે ખતાવવાનો છે. સગર્ભા સ્ત્રીની તબિયત બરાબર ન સચવાવાથી, પ્રસવ વખતે અણઘડ દાયણોને હાથે કામ સોંપાવાથી અને જન્મ્યા પછી બાળકની ઘટતી બરદાસ ન થવાથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તે કેળવાએલાં સ્ત્રીપુરુષ જાણે છે ખરાં, પણ

વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ અભણ હોવાથી તે વર્ગને એ વિષે જાણ નથી. તેમને એ જ્ઞાન મળે અને તેનો અમલ થાય તોજ બાળમરણનું પ્રમાણ ઘટતું અટકે. એ કામમાં શિક્ષકવર્ગ જેટલી મદદ કરી શકે તેટલી બીજા કોઈ પણ કરી શકે તેમ નથી. માટે આ બાબતમાં શિક્ષકોએ રસ લેવો, તે વિષે પુરતી માહીતી મેળવવી, અને આ જનસેવાના કામમાં આગળ પડતો ભાગ લેવો. એ વિષે શિક્ષકોને જોઇતી માહીતી અમે પુરી પાડવાનો બંદોબસ્ત કરીશું.

પોતાની નિશાળમાં આવતાં બાળકોની તનદુરસ્તી જાળવવાની તો શિક્ષકોની ફરજ છેજ. છતાં દીલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બાબત પર તેમના તરફથી ઘટતું લક્ષ અપાતું જોવામાં આવતું નથી. પ્રથમ તો તેમણે પોતેજ નિશાળમાં અને તેની આસપાસ સ્વચ્છતા રાખવી જોઇએ અને બાળકોને સ્વચ્છતાની ટેવ પાડવી જોઇએ. પણ નિશાળજ રોજ સાફ-સુફ થતી ન હોય, નિશાળનો સામાન ગમે ત્યાં પડેલો રહેતો હોય, બારી-બારણાં, મેજ, ખુરશી, પાટીયાં, કબાટ વગેરે હંમેશ ધુળાવાળાં રહેતાં હોય, દિવાલો પર જાળાં બાઝેલાં હોય તો પછી બાળકને સ્વચ્છ રહેવાનો ગમે એટલો બોધ થાય તોપણ તેની અસર કેટલી થાય? માટે શિક્ષકે પોતાની નિશાળમાં બધું સાફસુફ રાખવાની પહેલી કાળજી રાખવી. દરરોજ નિશાળ વળાવવી ઝડાવવી, અંદરનો સામાન ઝટકાવવો, લુછાવવો, ને બરાબર ગોઠવાવવો, અને અઠવાડીએ અઠવાડીએ દિવાલને ને છાપરાંને વળગેલાં જાળાં પડાવવાં. એમ થશે તો બાળકોને સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ આવશે અને આપોઆપ તે પોતાનાં ઘરમાં બધું સ્વચ્છ રાખતાં શીખશે. વળી, બાળકોને જાતે સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પડે તેટલા માટે દરરોજ છોકરાંઓને નિશાળમાં આવતાંને વાર તપાસવાં, ને જે મેલાંઘેલાં માલમ પડે તેને રોકવાં અને હાથપગ તથા મોં ધોઇને તથા નાક, દાંત વગેરે સાફ કરીને આવવા કહેવું. બને તો નિશાળના ઓટલાપર પાણીની એક ડોલ ને

સોટા મૂકવાં અને દિવાલ પર એક આરસી મૂકવી કે છોકરાંઓ નિશાળમાં આવતાંજ આરસીમાં પોતાનું મોં જોય ને મેલુંઘેલું હોય તો તે ધોઇને આવે. નિશાળમાં કેટલાંક છોકરાં પોતાની સ્લેટ સાફ કરતી વખતે થૂંકનો ઉપયોગ કરે છે. તે જ્યાં થતો હોય ત્યાં અટકાવવો અને પાણીવડે સ્લેટ સાફ કરવાની ટેવ પાડવી.

શાળામાં બાળકની આંખનું રક્ષણ થવું જોઈએ. જેની આંખ સારી હોય તે બગડવી જોઇએ નહિ ને જેની નબળી હોય તે વધારે ખરાબ થવી જોઈએ નહિ. તેટલા માટે વર્ગનાં બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખવાં અને પુરતું અજવાળું આવવા દેવું. વર્ગને એવી રીતે ગોઠવવો કે બધાં છોકરાં કાળા પાટીઆપર લખેલું બરાબર જોઈ તથા વાંચી શકે. વળી, છોકરાંને એવી રીતે બેસાડવાં કે તેમની આંખની સામે તેજ આવે નહિ, પણ ડાબી બાજુએથી આવે એટલે લખતી વખતે તેમને તેમના હાથનો ઓથો નડે નહિ. તેમને બહુ ઝીણા અક્ષરે છાપેલી ચોપડીઓ વાંચવા દેવી નહિ, તેમજ બહુ ઝીણા અક્ષરે અથવા બહુ નીચા વળીને અથવા આંખ નજીક સ્લેટ રાખીને કંઈ પણ લખવા દેવું નહિ. વળી બહુ ઝીણા અક્ષરે કાળા પાટીઆ પર લખેલું તેમની પાસે વંચાવવું કે લખાવવું નહિ અને વર્ગમાં લટકાવેલા નકશામાંથી દૂરથી જગાઓનાં નામ શોધી કાઢવા તેમને કહેવું નહિ. એ ઉપરાંત નબળી આંખવાળાં છોકરાંઓને વર્ગને મોખરે કાળા પાટીઆ પાસે બેસાડવાં કે તેઓ પાટીઆ પર લખેલું બરાબર જોઈ તથા વાંચી શકે. વર્ગમાં ક્યાં છોકરાંની આંખ નબળી છે તે શોધી કાઢવાને જોવું કે ક્યાં છોકરાં પાટીઆ પર લખેલું દૂરથી વાંચી શકતાં નથી, દૂરથી ઘડીઆળમાં જોઇને વખત કહી શકતાં નથી, વાંચતાં નાના શબ્દો છોડી દે છે અને વાંચતી વખતે ચોપડી આંખની બહુ પાસે એટલે ૧૨ ઇંચ કરતાં પણ ઓછે અંતરે રાખે છે. એમ જોયાથી જણાશે કે ક્યાં છોકરાંની આંખ નબળી છે. જેની જેની આંખ નબળી જણાય તેનાં માબાપને તે બાબતની ખબર આપવી અને તે સંબંધે સારા પાસ થએલા ડાક્ટરની સલાહ લેવા કહેવું.

વીરબાળા સેવાસમિતિ

વાચકવર્ગમાંનું ભાગ્યેજ કોઈ હવે બાળદૂત–હીલચાલથી અજાણ્યું હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક ઐતિહાસિક પ્રસંગ સાથે એને ગાઢ સંબંધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિમાં મેફેકિંગના ઘેરા વખતે જન્મ પામી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કેન્દ્રસ્થાન ઇંગ્લંડમાં ઉછરી આ હીલચાલ એ મહાન સામ્રાજ્યના દૂર દૂરના દેશોમાં ફરી વળી છે. એને આપણા દેશમાં દાખલ થયે હજી ૨૦ વર્ષ પણ થયાં નથી,તોપણ તે હિંદના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં તો સારી રીતે પ્રચાર પામી છે. સેવાધર્મ અને તે યથાશક્તિ બજાવવાની અગત્ય આપણા સમાજમાં નવીન વાતો નથી. આપણા રીતરિવાજોમાં એ ધ્યેય સધાય એવા અનેક પ્રસંગો પણ છે; પણ હાલના સમાજપરિવર્તનમાં આવા પ્રસંગો અને તેનો લાભ લેવાની તકો ઓછાં થતાં જાય છે;–એટલા પુરતીજ આવી કોઈ એજ ભાવના કેળવનારી સ્વતંત્ર યોજનાની જરૂર રહે છે.

આશય.

આ હીલચાલનો મુખ્ય હેતુ બાળાઓની તનદુરસ્તી સુધરે, તેમને આનંદ મળે, અને શાળામાં અપાતા શિક્ષણ ઉપરાંત જુદી જુદી દિશામાં તેઓ કેળવાય એવા કામોમાં તેમને રોકવાનો છે. કેળવણીના પ્રદેશમાં આપણા દેશમાં કેટલાક અખતરા થયા છે અને હજી પણ એ દિશામાં પ્રગતિ ચાલુજ છે. છતાં પણ કેળવણીમાં શિક્ષણ ઉપરાંત જે જે આવશ્યક તત્ત્વો છે તે સઘળાં કેળવણીમાં પુરેપુરા પ્રમાણમા હજી દાખલ થઈ શક્યાં નથી. આ હીલચાલના સિદ્ધાંતોમાં એ દષ્ટિએ જરૂરનાં કેટલાંક તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. જુદી જુદી ઉંમરની બાળાઓ માટે જુદીજુદી વ્યવસ્થિત રમતોની ગોઠવણ આ યોજનામાં છે. તેમજ તેમને નવરાં બેસી રહેવા ન દેતાં ઉપયોગી કાર્યોમાં રોકી રાખવાની પણ વ્યવસ્થા છે. આમાં બુદ્ધિ વધારનાર ને ચારિત્ર્ય ઘડનાર તત્ત્વો સમાએલાં છે.

૨. હસ્ત–ઉદ્યોગની યોગ્ય કદર કરીને ચંદ્રકો આપવાની (proficiency badges) યોજના હોવાથી નૈપુણ્ય ખીલવનાર તત્ત્વ એમાં જણાય છે.

૩. પ્રત્યેક અંગને યોગ્ય કસરત મળે એવી રમતોની યોજનાથી અંગવિકાસ કરનાર અને તનદુરસ્તી વધારનાર તત્ત્વોનો આમાં સમાવેશ થયેલો જણાય છે.

૪. પ્રતિદિન ઓછામાં ઓછું એક પરોપકારનું કાર્ય કરવાની આજ્ઞાના પાલનથી, પરોપકારવૃત્તિ કેળવનારાં તત્ત્વો પણ આ યોજનામાં માલમ પડે છે.

આ પ્રમાણે આ સેવાસમિતિના સિદ્ધાંતોમાં બુદ્ધિ, આજ્ઞાધીનતા, નૈપુણ્ય, તનદુરસ્તી અને પરોપકારવૃત્તિ—ટુંકમાં ચારિત્ર્ય કેળવવાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે.

આ સેવાસમિતિના કાર્યપ્રદેશમાં એક વાત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. નિશાળોમાં મોટે ભાગે જ્યારે બાળકોને બીજી વ્યક્તિઓ મારફત માહીતી અપાવામાં આવે છે ત્યારે સ્વતંત્ર વિચાર-શક્તિ કેળવવાના ને આંતાવકાસના પ્રસંગો તેમને ઓછા મળે છે. પરંતુ આ યોજનામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની મેળે જાણી લેવાના પ્રસંગો વધારે અપાય છે. તેઓ જે "મોટી બેનની" સાથે રહી કામ કરે છે તે તો માત્ર માર્ગનું સૂચનજ કરે છે.

આ યોજનામાં બાળાઓનું જે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેને જે નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે તથા દરેક વર્ગને કરવાનાં કામો તથા રમવાની રમતોની યાદીઓ વગેરે સઘળું તેમની શક્તિઓનો વિચાર કરી કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક વર્ગનો કાર્ય-ક્રમ તે વર્ગની બાળાઓના શારીરિક ને માનસિક વિકાસને અનુકૂળ રાખવાને બનતો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી બાળાઓનું વર્ગીકરણ, વર્ગનાં નામ, ઉંમર, દરેક વર્ગને કરવાનાં કામ ઇત્યાદિ તરફ ઉપલક નજર નાખીએ.

વર્ગીકરણ

૧. અગીઆર વર્ષથી નાની વયની બાળાઓનો વર્ગ.

૨. અગીઆરથી સોળ વર્ષની ઉંમર સુધીની બાળાઓનો વર્ગ.

૩. સોળથી અઢાર વર્ષ સુધીની બાળાઓનો વર્ગ.

૪. અઢારથી મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓનો વર્ગ.

નામ

૧ આ વર્ગની બાળાઓની ઉંમર ઉપરથી જણાશે કે તેઓ ઘણે-ભાગે દુનિઆના વ્યવહારથી અજ્ઞાન કુમારીકાઓ હોય છે. તેઓમાં જિજ્ઞાસા ને કલ્પના પ્રબળ હોય છે,એટલુજ નહિ પણ,અથાગ શક્તિનો ભંડાર તેમનામાં ભર્યો હોય છે અને તે અનેક રસ્તે વિકાસ પામવા યત્ન કરે છે. અનેક નવા કામ આદરવાની તેમને હોંસ હોય છે. કલ્પનાના ઘોડા પૂર વેગે દોડતા હોય તેવી પરીઓની, ફિરસ્તાઓની વાતો તેમને ખૂબ આકર્ષે છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ આ વર્ગનું નામ પણ પરીમંડળોના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે. જેમ પરીઓ ખૂશ થતાં પોતાના માનીતાના ઘરનું સઘળું કામકાજ કોઈ જાણે નહિ એમ કરી જાય છે તેમ આ અગીઆર વર્ષની અંદરની પરીઓને પણ પોતાના ઘરનુ કામ ચુપકીથી અને ત્વરાથી કરી માબાપને મદદ કરવાની આ યોજના તેમને પ્રેરણા કરે છે.

પોશાક

દૂર દૂર દેશની બાળાઓ પણ એકજ ભગિનીસમાજના અંગો છે એ ભાવના કેળવવા માટે તેમના પોશાકમાં કેટલુંક સામ્ય રાખવું આવશ્યક જણાયું છે.

અભ્યાસક્રમ

આ ઉંમરની બાળાઓ પોતે શારીરિક સ્વચ્છતા જાળવતા શીખે, વ્યવસ્થિત રમતો રમી શકે, થોડું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવે અને માબાપને ઉપયોગી નીવડે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, એ તો સર્વ કોઈ કબુલ કરશેજ. એમના અભ્યાસક્રમમાં આ બધી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક પરીવર્ગની બાળાને નીચે દર્શાવેલું તો આવડવુંજ જોઈએ.

ત્રીજા વર્ગની બાળાઓ માટે —

વાળ ઓળતાં, ચાનાં વાસણ સાફ કરતા અને 'ટાઇ' પહેરતાં.

બીજા વર્ગની બાળાઓ માટે —

(ત્રીજા વર્ગના અભ્યાસ ઉપરાત).

'યુનિયન જૅક' વાવટાનો અર્થ ને તે ઉડાવવાની રીત.

દોરડાંની ગાંઠો વાળવાનુ.

ટપાલમાં મોકલવાનુ પાર્સલ તૈયાર કરતા, રૂમાલની કોર ઓટતાં ને રફુ કરતાં.

નખ શા માટે ચોકખા રાખવા તથા બરાબર કાપવાં તથા દાંત સાફ શા માટે રાખવાં અને નાકે શ્વાસ શા માટે લેવો તે જાણવું.

જમણે તથા ડાબે હાથે ૧૦ વાર દૂર દડો ફેંકતાં તથા સામો માણસ ઝીલી શકે તેમ ૭ વાર દડો ફેંકતાં.

એ માણસને સારૂ જમવા બેસવાની ગોઠવણ કરતાં.

આંગળી કપાઈ હોય અગર ચામડી છોલાઈ હોય તો પાટો બાંધતાં.

પ્રથમ વર્ગની બાળાઓ માટેઃ—

(ત્રીજા ને બીજા વર્ગના અભ્યાસ ઉપરાંત) વાવટાની નિશાનીથી સંદેશા મોકલતાં, રાજગીત ગાતાં. દિશાદર્શકયંત્રનાં આઠ બિંદુની સમજ, જમવાનાં વાસણો સાફ કરતાં, દેવતા પાડતાં, ચા કરતાં, ખીર કરતાં લુગડાંની ગડી વાળી સંભાળ લેતાં.

વચનો

આ ભગિની સમાજની સભ્ય થવા ઇચ્છતી હોય તેવી પ્રત્યેક ભગિના પાસે નીચે જણાવેલાં બે વચનો લેવડાવાય છે.

૧ હું પ્રભુ અને રાજા પ્રત્યે મારી ફરજો બજાવવા મારૂં બનતું કરીશ અને પરીમંડળના કાયદા પાળીશ.

૨ બીજાને અને ખાસ કરીને મારાં કુટુંબજનોને મદદ કરવા મારૂં બનતું કરીશ.

કાયદા

ભગિનીસમાજના આ મંડળના બેજ કાયદા છે.

૧ દરેક બાળા પોતાથી મોટી ઉંમરની મંડળની બાળાની મરજી ઉઠાવે છે.

૨ પોતાની લાલસાને વશ વર્તતી નથી.

સુદ્રાલેખ

આ ઉપરાંત આ વર્ગની બાળાઓ સમક્ષ એક સુંદર આદર્શ રજુ કરવામાં આવે છે જે એમને હમેશ સેવાધર્મનું પાલન કરતા રહેવાનું સૂચન કરે છે.

ટેકો કરો

સલામ

ડાબા હાથની પહેલી ને બીજી આંગળી ઊભી રાખી ખભા સુધી લઈ

જઈ અડધી, ને ટોપી સુધી લઈ જઈ આખી સલામ આ વર્ગની બાળાઓ કરે છે. બે આંગળીઓ તેમણે લીધેલાં બે વચનનું ને તેમના મંડળના બે કાયદાનું તેમને સતત સ્મરણ કરાવે છે.

બીજો વર્ગ વીરબાળાનો છે. તેમની ઉંમર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૧ થી ૧૬ વર્ષની હોય છે. કલ્પનાસૃષ્ટિ ને પોતે જે દુનિઆમાં હરેફરે છે તેનો તફાવત તેઓ સમજવા માંડે છે. પોતે તેમાં પોતાનો ભાગ ભજવનાર છે તેનું ભાન થાય છે. ઉગતા લોહીનો જુસ્સો તેઓમાં હોય છે અને નવાં કામ માથે લેવાનું સાહસ તથા પાર પાડવાની ઉમેદ પણ તેમનામાં હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી, તેમને અનેક ઉપયોગી બાબતોનું જ્ઞાન આપવાનો અને સારી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકી રાખવાનો યોગ સાધવામાં આવ્યો છે.

પોશાક

પરીમંડળની માફક અહિં પણ એકજ તરેહનો પોશાક એજ હેતુથી રાખવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસક્રમ

વીરબાળાના આ વર્ગને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે.

બીજા વર્ગની 'વીરબાળા'ને માટે નીચે જણાવેલો અભ્યાસક્રમ છેઃ—

૧ મંડળના કાયદા, 'યુનિયન જૅક'ની દંત કથાઓ, વાવટાની નીશાનીઓથી સંદેશા લેતા ને મોકલતાં, ૭ જુદા જુદા વર્ગનાં સ્થાનિક પક્ષીઓ, છોડ અથવા પ્રાણીઓની ટેવો વગેરેનો અભ્યાસ, અને જનાવરોના પગલાં પારખી તે કયે રસ્તે ગયાં તેની તપાસ મેળવતાં અથવા ગાડીઓ મોટરો સાઇકલોના લીસોટાથી તે કઈ દિશાએથી કઈ દિશા તરફ ગયાં તે જાણવું જોઇએ.

૨ માત ગાંઠો વાળતા અને મેદાનમાં બે દિવાસળીથી વધારે વાપર્યા વગર દેવતા પાડતાં આવડવું જોઈએ.

૩ શારીરિક કસરત કરતાં આવડવું જોઈએ અને તેથી થતા ફાયદા જાણવા જોઈએ; વીસ સેકંડમાં ૧૦૦ વાર દોડતાં ને અટક્યા સિવાય ૧૦૦ વખત દોરડું કુદતાં આવડવુ જોઈએ.

૪ નાના ઘાને પાટા બાંધતાં, ગાદીને પાટાનો ઉપયોગ કરી ઘામાંથી લોહી વહેતું બંધ કરતાં, આંખમાં પડેલુ કસ્તર કાઢતાં, મચકોડાએલી ઘુંટીને પાટાથી મજબૂત બાંધતાં આવડવું જોઈએ.'

પોતાના મંડળને ઉપયોગી કોઈ પણ એક ચીજ બનાવતાં આવડવું જોઇએ, અને તંદુરસ્તીના નિયમો જાણવા જોઇએ.

પ્રથમ વર્ગની વીરબાળાનો અભ્યાસક્રમઃ—

૧ ઉંચાઈ, અંતર, વજન, અને સંખ્યાની અટકળ કરતાં અને દિશાદર્શક યંત્રનાં ૧૬ બિંદુનું જ્ઞાન, પૈસા બચાવતાં અને નીચલા વર્ગની બાળાઓને તાલીમ આપતાં આવડવું જોઇએ.

૨ રસોઈ, સીવણ કામ અને બાળ ઉછેરનું જ્ઞાન.

કસરત કરતાં, અને ૫૦ વાર તરતાં આવડવું જોઈએ.

૪ બીજાને ઉપયોગી થઈ પડાય તેટલા માટે અકસ્માત વખતના પ્રાથમિક ઉપાયોનું જ્ઞાન તથા માંદાની માવજત કરવાનું જ્ઞાન.

પોતે રહેતાં હોય તેની આજુબાજુ અડધા માઈલ સુધીમાં ડાક્તર ક્યાં રહે છે. તથા રેલ્વે સ્ટેશન, પોલીસ ચોકી, ટેલીફોન, પોસ્ટ અને તાર ઑફિસો કયાં આવ્યાં છે તેનું જ્ઞાન. આ ઉપરાંત ઉપલાં સ્થળો શોધી કઢાય એવો સાદો નકશો તૈયાર કરતાં પણ આવડવું જોઈએ.

આ જાતની કેળવણી બાળાઓને કેટલી ઉપયોગી છે અને શાળાના શિક્ષણકામમાં તે કેટલી બધી સહાયભૂત નીવડે છે તે સહજ જણાઈ આવે તેમ છે.

વચનો

આ વીરબાળાના વર્ગમાં ત્રણ વચનો લેવડાવવામાં આવે છે, એમાંનું એક પ્રભુ અને રાજા પ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવવા પોતાનું બનતું કરવાનું, બીજું અન્યને મદદ કરવા સદા તત્પર રહેવાનું અને ત્રીજું મંડળના કાયદા પાળવાનું હોય છે.

કાયદા

કાયદા દસ છે.

૧. વીરબાળાના શબ્દો વિશ્વાસને પાત્ર છે.

૨. વીરબાળા, પોતાના રાજા, અમલદારો, માતપિતા, અને અન્નદાતા પ્રત્યે વફાદાર રહે છે.

૩. વીરબાળા બીજાને ઉપયોગી અને મદદગાર બને છે. પોતાના સુખનો વિચાર કર્યા સિવાય પોતાની ફરજ તે બજાવે છે ને દુઃખીને મદદ કરે છે.

૪. વીરબાળા સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવે રહે છે. વર્ણ, દેશ, કે ધર્મના ભેદભાવ રાખ્યા વગર બીજી વીરબાળાઓ સાથે બેન પ્રમાણે વર્તે છે.

૫. વીરબાળા વિનયશીલ રહે છે.

૬. વીરબાળા આજ્ઞાધીન રહે છે.

૭. વીરબાળા પ્રાણીમાત્ર તરફ દયાથી વર્તે છે.

૮. વીરબાળા હસી રમીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે.

૯. વીરબાળા કરકસર કરી જાણે છે.

૧૦ વીરબાળા મનથી, વાણીથી અને કર્મથી હમેશાં પવિત્ર રહે છે.

આ દસ નિયમો કોઈ પણ સ્થાને ઉત્તમ પંક્તિની સંસ્થાઓમા સ્થાન અપાવે એવા છે અને એનુ યોગ્ય પાલન સભ્યોની અનેક રીતે ઉન્નતિ સાધે એવુ છે એ તો સર્વે કબુલ કરશેજ. સિદ્ધાંતો અને તેની કૃતિઓ-મા, અને આદર્શો અને આદર્શ સામો રાખી તેને પહોચવા મથનારની સફળતામા જે તફાવત રહેવાનો તે રહેશેજ. પણ એ ઉપરથી આદર્શોનો દોષ ન કાઢી શકાય

મુદ્રાલેખ

"હમેશા તૈયાર" એ આ વર્ગનો મુદ્રાલેખ છે. મદદ કરવામા કદી આળસ ન કરવુ કે જાતનો વિચાર કરવા થોભવુ નહિ એ સૂચવનાર આ મુદ્રાલેખ દરેક વીરબાળા યાદ રાખે તો અનેક પરોપકારના કામોથી જીવન સાર્થક કરી શકે

સલામ

તેમના ત્રણુ વચનનુ ભાન કરાવતી સલામ વીરબાળાઓ કરે છે.

ત્રીજો વર્ગ તે ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની ઉમરની બાળાઓનો છે. સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં તેઓ આ વર્ગમા આવી શકે છે. આ વર્ગનો ખાસ અભ્યાસક્રમ નથી. પણ સમાજ સેવાના જે ખાસ અંગો છે તેમાનું કોઈ એકાદ પસંદ કરી તેનો ખાસ અભ્યાસ કરી નૈપુણ્ય મેળવવાનું તેમાં સૂચન છે. આ વર્ગમા આવ્યા પછી કોઈ ટુકડીના સભ્ય બનવાનું ફરજીઆત નથી. પોતે અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ વધારી શકે છે અને સમાજસેવા કરી શકે છે. પણુ જો કોઈ ટુકડીમાં જોડાય તો "મોટીબેન"ના મદદનીશ તરીકે તેને કામ કરવું પડે છે.

અકસ્માત્ વખતે મદદ કરનાર તરીકે થઈ રહીને, અગર બાળકો તેમજ સ્ત્રીવર્ગને ખુલ્લી હવા,કસરત ને થાક મળે તેવી તકો આપવાની યોજનાઓમાં

મદદ કરીને, અગર બીજી કોઈ પણ સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઇને આ વર્ગની વીરબાળાઓ દેશને તેમજ સમાજને ઉપયોગી જીવન ગાળી શકે છે.

ચોથો અને છેલ્લો વર્ગ તે વીરબાળાઓને દોરનાર સ્ત્રીઓનો છે. ઉપર ગણાવેલા ત્રણે વર્ગના કામની સફળતાનો આધાર આ વર્ગ ઉપર છે. સ્વપ્રયાસમાંજ માનનારી પદ્ધતિઓને પણ આવા કોઈ માર્ગદર્શક કે સંકટના સમયે વખતે હાથ લંબાવનારની જરૂર જણાઈ છે. આ યોજનામાં પણ આ વીરયુવતીઓની કાંઇક એવી પદ્ધી છે. તેઓએ શિક્ષકની માફક શિક્ષણ આપવાનું નથી પણ તેમની સાથે રહી કામ કરનાર બાળાઓને અનેક નવીન દિશાઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે દોરવાની છે. 'જાઓ' તો ભાગ્યેજ કહેવાનું છે. 'ચાલો' થીજ વાત કરવાની છે. મોન્ટીસરી શિક્ષક-ની તેના વર્ગમાં જેટલી જરૂર છે તેટલી જરૂર આ વીર યુવતીઓની પણ વીરબાળાની હીલચાલમાં છે. પ્રત્યેક વર્ગની બાળા પોતાના વર્ગનો અભ્યાસ પુરો કરે છે કે નહિં એ ઉપર લક્ષ આપ્યા કરતાં આ સેવાસમિતિના સિદ્ધાંતો બાળાઓ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરે છે કે નહિં એ બાબત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. દરેક નાની બાબતમાં બાળાઓ સાથે રહીને, તેમની સાથે રમતોમાં ભળીને ખેતરોમાં ભટકીને, સમાન મુશ્કેલીઓમાં સાથે ઊભાં રહી હસતે ચહેરે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં પોતાનો ભાગ ભજવીને, અને ટુંકમાં માત્ર શબ્દો દ્વારા નહિ પણ પોતાનાજ દાખલા દ્વારા ચારિત્ર્ય કેળવવા ઉપરજ લક્ષ આપવાનું છે.

આ હીલચાલનો હેતુ, બંધારણ અને અભ્યાસક્રમ જોયા પછી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ તે કેટલી ઉપયોગી છે તે તરફ જરા નજર કરીએ.

છેક નામી વયની બાળાઓને આ યોજના તેમની પ્રેરણાઓ ને ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરે એવી રમતો પુરી પાડે છે અને સાથે સાથે શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કેળવણી પણ આપે છે.

બાળાઓની દૃષ્ટિએ એકજ ધ્યેયને માટે કામ કરનારી સમાન વયની બેનપણીઓના ટોળામાં મૂકાવાથી તેઓ અનુકૂળ વાતાવરણમાં હોય એમ તેમને લાગે છે. પોતાની જાતનું હિત સાધવા કરતાં પોતાની ટોળીનું હિત સાધવામાં વધારે મશગુલ બને છે. સમાન દુઃખ વખતે પોતાની બેનપણી-ઓની સાથે ઊભાં રહી તે સહન કરતાં શીખે છે. ઘણું કામ જંગલો ને ખેતરોમાં કરવાનું હોવાથી ખુલ્લી હવામાંના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં રસ લેતાં તેઓ થાય છે.

શિક્ષકની દષ્ટિએ આ યોજના એના કામની ન્યૂનતાપૂરક છે. અર્થાત્ નિશાળની ચાર દિવાલો વચ્ચે રહીને કામ કર્યાથી તે જે નથી સાધી શકતો તે આ યોજનાથી કેટલેક અંશે સાધી શકે છે.

બાળાઓનાં શરીર નિરોગ થતાં અને વિકાસ પામતાં જોઇ માબાપને સંતોષનું કારણ મળે છે. સાથે સાથે તેમની ઉપયોગી હસ્ત ઉદ્યોગ કરવાની શક્તિ, સમયસૂચકતા, પરોપકારવૃત્તિ, આજ્ઞાધીનતા, વિનયશીલતા અને ત્રણે પ્રકારની પવિત્રતા તેમને પરમ સંતોષ આપે છે.

પુખ્ત ઉમરે જે દુનીઆમાં તેમને વ્યવહાર ચલાવવાનો છે, ને જે મુશ્કેલીઓ સામે તેમને ટક્કર ઝીલવાની છે તે સઘળા માટે બાળાઓને તૈયાર કરવાનો આ યોજનામાં યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

દુનીઆના કેટલાક દેશોમાં અત્યારે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ વાળા દેશજનો તૈયાર કરવાની સ્પર્ધા ચાલી રહી છે. દુનિઆની કહેવાતી સુધરેલી પ્રજાઓની સાથે રહી આપણે પણ આગળ ચાલવું હોય તો આપણા દેશની પ્રજાને સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળી બનાવવાને યત્ન કરવા જોઈએ. પ્રજાનો એક ભાગ-પુરુષો-આગળ વધે અને એ પ્રગતિઓમાં બીજો ભાગ-સ્ત્રીઓ-પોતાનો યોગ્ય ફાળો ન આપે તો એ પ્રગતિ ઘણીજ નિયંત્રિત રહે; બલ્કે અધુરી રહે માટે આપણા દેશકાળને ઉચિત ફેરફાર વાળી આવી યોજનાઓ ઉપાડી લેવાય તો એ દિશામાં પ્રગતિ સધાય.

રણજીતભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

બ્હેરાં-મુગાંની શાળાના કામનું પ્રદર્શન

તા. ૨૨-૧-૨૬ને રોજ આ શાળાના કામનું પ્રદર્શન અમદાવાદની બી. જે. મેડીકલ સ્કૂલમાં થયું હતું. શ્રોતાઓ (પ્રેક્ષકો)માં મેજર કેન્ડી, સિવિલ સર્જન સાહેબ, કેટલાક સ્થાનિક દાકતરો અને મેડિકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ મળી આશરે ૮૦ માણસો હતા.

બહેરાં મુગાંની ઓળખાણ

શરૂઆતમાં શાળાના પ્રિન્સિપલે પોતાના છોકરાની ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું કે આ છોકરાં બ્હેરાં-મુગાં (Deaf mute) છે. લોકો એમને

બ્હેરાં અને મુંગાં (Deaf & Dumb) કહે છે. આ બોલવાની રીત ભૂલભરેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં બોલવાની શક્તિ નથી જેમકે ગાય, ભેંસ, ઘોડો વગેરે તેમને (Dumb) કહે છે. બ્હેરાં-મુગાં માણસો બીજી રીતે આપણા જેવાં છે. એ લોકોમાં બોલવાની શક્તિ છે. એમને યોગ્ય કેળવણી આપીએ તો એ બોલી શકે છે. (હું આપને થોડા વખત પછી એમના બોલવાના નમુના બતાવીશ). મનુષ્ય અનુકરણ કરનાર પ્રાણી છે. આપણે જે સાંભળીએ છીએ તે બોલીએ છીએ. આ છોકરાંઓ સાંભળતાં નથી તેથી બોલતાં નથી. એમને મુંગાં (Dumb) કહેવાં એ મનુષ્ય જાતનું અપમાન કરવા જેવું છે.

બ્હેરાં-મુગાંની કેળવણી

બ્હેરાં-મુગાંની કેળવણીના પ્રચારના સંબંધમાં એમણે કહ્યું કે મુંબાઈ ઇલાકાની વસ્તી ઇંગ્લંડ અને વેલ્સની વસ્તી કરતાં થોડી ઓછી છે. આપણા ઇલાકામાં ૧૭૦૦૦ બ્હેરાં-મુગાં છે અને તેમને માટે ફક્ત ૪ નિશાળો છે તેમાં આશરે ૧૨૫ છોકરાં ભણે છે. ઇંગ્લંડ અને વેલ્સમાં ૨૬૦૦૦ બ્હેરાં મુગાં છે. તેમાંથી ૫૦૦૦ ભણે છે અને તેમને માટે ૫૧ નિશાળો છે. આ ઉપરથી આપણે ચોકખું જોઈ શકીએ છીએ કે પશ્ચિમના દેશો કરતાં આપણે ઘણાજ પાછળ છીએ.

બ્હેરાં-મુગાં અને આંધળાંની સરખામણી

બ્હેરાં-મુગાં અને આંધળાંની સરખામણી કરતાં પ્રિન્સિપલે મિસ હેલન કેલર બી. એ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા, ની બ્હેરી-મુગી અને અને આંધળી વિદુષીના 'Out of the Dark' નામના પુસ્તકમાંથી એક ફકરો ટાંકીને (Blindness robs the day of its light and makes us dependent and physically helpless. Deafness stops up the fountain-head of knowledge and turns life into a desert.) જણાવ્યું કે અંધાપા કરતાં બ્હેરાપણું એ ઘણું મોટું સંકટ છે. એજ બાઈએ એક વખતે " Home Doctor "ના તંત્રી Dr. Homesworth ને કહ્યું હતું કે:—

" The curse of deafness is not merely lack of hearing; it is the isolation it brings; and the curse of blindness is not merely loss of sight, but the dependency it entails."

બ્હેરાં-મુગાંની વસ્તી

બ્હેરાં-મુગાંની વસ્તીનું પ્રમાણ દર ૧૦,૦૦૦ માણસે ૭ નું છે. આપણા દેશમાં મોટી નદીઓ (સિંધુ, ગંગા) ના પ્રદેશમાં અને હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાંએ પ્રમાણ ઘણું વધારે છે.

બ્હેરાં-મુગાંની કેળવણીની શરૂઆત.

બ્હેરાં-મુગાંની કેળવણીની શરૂઆત આપણા દેશમાં એક રોમન કેથોલીક પાદરી રેવ. ફાધર ગોલ્ડસ્મિથ એસ. જે. એ મુંબાઈમાં સને ૧૮૮૨ માં કરી હતી. અપંગોની કેળવણીની શરૂઆત આ દેશમાં જુદાં જુદાં ખ્રિસ્તિ મિશનોએ કરી છે તેને માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. વિલાયતમાં આ બાબતના પ્રયાસ ૨૦૦ વર્ષ થયાં ચાલે છે. ફ્રાન્સના એક પાદરી દલએપે બ્હેરાં-મુગાં માટે એક વ્યવસ્થાસરની નિશાળ ૧૮ મા સૈકામાં કાઢી હતી. એઓએ અપંગોને નિશાનીઓ (sign Language) અને કર પલ્લવી (manual alphabet)થી શીખવતા હતા. જર્મનીના રહીશ (Von. Heineike) વૉન હીનીક અને ઈંગ્લંડના રહીશ મી. બ્રેઇડવુડે બ્હેરાં-મુગાંને નિશાનીઓ અને કરપલ્લવીથી શીખવવાની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી અને એમને બોલીને શીખવવાની રીતની એમણે હિમાયત કરી. આ બાબતમાં બહુ ઊહાપોહ થયો. આખરે ૧૯ મા સૈકામાં મિલાનમાં બ્હેરાં-મુગાંના શિક્ષકોની એક સભામાં આ બાબતની ચર્ચા થઈ. પરિણામે મી. હીનીક અને બ્રેઇડ વુડની રીત (બ્હેરાં-મુગાંને બોલતાં શીખવવાની) સભાએ મંજુર કરી. ત્યારપછી બધા દેશોમાં આ રીત પ્રચલિત થઈ છે. ૧૦૦ છોકરામાંથી ૭૦ છોકરા સંતોષકારક રીતે બોલી શકે છે અને સામા માણસનું બોલેલું ઓષ્ઠ પલ્લવી (Lip-reading) થી સમજી શકે છે.

શાળાના કામનું પ્રદર્શન

ત્યારપછી પ્રિન્સિપલે શાળાનાં કેટલાંક છોકરાંને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો અને વાક્યો અને સંખ્યા બોલાવી અને લખાવી હતી. આ જોઈને પ્રેક્ષકો (શ્રોતાઓ ઘણા સંતોષ પામ્યા હતા.)

અમદાવાદની શાળાનો અભ્યાસક્રમ

આ શાળાના બ્હેરાં-મુગાં છોકરાંઓને અપાતી તાલીમના સંબંધમાં પ્રિન્સિપલે કહ્યું કે એમને બોલતાં, લખતાં, ભાષા (ઘરમાં બોલાતી સાદી

ભાષા) સાદુ વ્યવહારૂ ગણિત અને સીવણ, ચિત્રકામ, નામનાં પાટીઆં ચીતરવાનું કામ, રંગવાનું કામ વગેરે ઉપયોગી હુન્નરો મફત શીખવાય છે. બ્હેરાં-મુગાં સ્વાશ્રયી, નીતિવાળાં અને ઉપયોગી શહેરીઓ થાય એવો એમને કેળવણી આપવાનો હેતુ છે. આ નિશાળનાં ૩૫ છોકરાં પોતાનું ગુજરાન આપમહેનતથી કમાઈને ચલાવે છે અને સુખી છે. એમની માસિક કમાણી રૂ. ૨૫) થી રૂ. ૯૦) સુધીની છે. એક છોકરો રતિલાલ મોહનલાલ મુંબઈમાં દરજીનું કામ કરે છે અને દરરોજના રૂ. ૩-૨-૦ કમાય છે.

આપની આગળ આવું પ્રદર્શન કરવાનો મુદ્દો શાળાની હકીકત આપને સમજાવવી એ છે. આપ દાક્તરો છો જનસમાજમાંના જેમને અપંગ (બ્હેરાં-મુગાં) બાળકો હશે તે લોકો શરૂઆતમાં આપની સલાહ લેવા આવશે. આપને તપાસ કરતાં માલમ પડે કે અમુક બાળક સાંભળતું નથી, બ્હેરૂં છે તો એને વગર વિલંબે બ્હેરાં-મુગાંની નિશાળે લઈ જવાની એના માબાપને સલાહ આપશો. આપ અમારી અને દુઃખી સમાજની વચ્ચે અંકોડારૂપ છો આપ પૈકીના કેટલાક નાના ગામોમાં દાક્તર તરીકે જશો. ત્યાં આપ વજનદાર અધિકારી થશો. આપ મ્યુનિસીપાલિટીના કે લોકલ-બોર્ડના મેમ્બર થશો. આવા સંજોગોમાં આપ અમને ઉપયોગી મદદ કરી શકશો.

આ શાળા ૧૭ વર્ષથી ચાલે છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં ચાલે છે. શાળામાં હાલ ૪૦ છોકરાં (૩૩ છોકરા અને ૭ છોકરીઓ) છે. તેમાંના ૨૩ છોકરા અને ૬ છોકરીઓ શાળાના બોર્ડિંગહાઉસમાં રહે છે. (છોકરાં અને છોકરીઓ માટે જુદાં જુદાં બોર્ડિંગહાઉસ છે.) આ શાળાને સરકાર દર વર્ષે રૂ. ૪૦૭) મદદ આપે છે. અમદાવાદની મ્યુનિસીપાલિટી એને દર માસે રૂ. ૭૫) ની મદદ આપે છે.

જન-સમાજ શાળાને અત્યારસુધી મદદ આપતી આવી છે અને આપશે. પણ શાળા શું છે, શાળાનું કામ કેવું છે તે ઘણા થોડા લોકો જાણે છે. (સેંકડે કે હજારે ૧ માણસ તેથી વાકેફ હશે) લોકો શાળા જોવા આવતા નથી તેથી શાળાને (શાળાનાં છોકરાંને) લોકોને ઘેર લઈ જવી ને ત્યાં શાળાનું કામ બતાવવું, એવા વિચારથી આ પ્રદર્શનનો પ્રબંધ ૧૯૨૪ માં રચ્યો હતો. આજનું પ્રદર્શન આઠમું પ્રદર્શન છે.

આ શાળા સને ૧૯૦૮ માં શરૂ થઈ હતી. એનો વહીવટ એક કમિટી (સભાસદનાં લવાજમ-પેટ્રન રૂ. ૫૦૦; લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૫૦; અને વાર્ષિક

સભાસદ દર વર્ષે રૂ. ૫ એવું લવાજમ ભરનાર કમિટી) કરે છે. કમિટી-ની પહેલા પ્રમુખ સ્વ. સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ હતા. એના હાલના પ્રમુખ શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસ છે. આપ આ શાળાના સભાસદ થઈને શાળાના વહીવટમાં ભાગ લઈને અમને મદદ કરો એમ મારી આપને વિનતિ છે.

આજના પ્રદર્શનનો હેતુ આપની પાસેથી પૈસા ઉઘરાવાનો નથી. પૈસા અત્યાર સુધી અમને મળતા આવ્યા છે અને મળશે એવો મને સંપૂર્ણ ભરોસો છે. આપે આજે જે જોયું છે તે આપ જ્યાં જાઓ ત્યાં કહો અને જ્યારે જ્યારે આપને બ્હેરાં-મુગાં છોકરાં મળી આવે ત્યારે આપ એમને આ નિશાળે મોકલી આપો એવી આપને મારી વિનતિ છે.

આ શાળા હાલ ભાડાના મકાનમાં બેસે છે. દર માસે અમારે રૂ. ૧૦૦) ભાડું આપવું પડે છે. શાળાના મકાનમાંજ બોર્ડિંગ છે તેથી મકાન બહુ અગવડ ભરેલું છે. વળી મકાનમાં છોકરાં માતા નથી અને મકાનને કંપાઉન્ડ (આગળ વાડો) નથી તેથી બ્હેરાં-મુગાં બાળકોને લગભગ આખો દહાડો મકાનમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. શાળાના સ્વતંત્ર સગવડ વાળાં મકાન બાંધવાને નદીપાર નવરંગપરની હદમાં જમીન ખરીદી છે. તેના ઉપર ૧૫૩૦૦ ચોરસ ફુટ મકાનો (નિશાળ, ઉદ્યોગશાળા, છોકરા-છોકરીઓનાં જુદાં જુદાં નિવાસગૃહ વગેરે) બાંધવાને આશરે રૂ ૫૦,૦૦૦ જોઈએ છીએ. રૂ ૫૦૦) મકાન બાંધવાના ફંડમાં આપનારના નામની તકતી એક ઓરડા ઉપર મુકાશે. આ બાબતમાં આપનાથી બને તેટલી મદદ કરો અને કરાવો એવી મારી નમ્ર વિનતિ છે. આ રકમ અમદાવાદ-માંથી મેળવવી એવો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. છેવટે, આપે (મેજર કેન્ડી સિવિલ સર્જન સાહેબે) અને શ્રોતા જનોએ અમારી શાળાનું કામ બતાવવાનો મને પ્રસંગ આપ્યો તેને માટે હું આપનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું.

છેવટમાં, કામ પુરૂં થતાં થતાં પ્રિન્સિપલે બ્હેરાં-મુગાં છોકરાંને બોલતાં શીખવવાની રીત થોડીક સમજાવી આ છોકરાં સાંભળતાં નથી તેથીજ બોલતાં નથી. એમને અવાજ પરખાવવાને માટે ત્વચા (સ્પર્શેન્દ્રિય) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેની સાથે જુદા જુદા ઉચ્ચાર કરતી વખત જીભ ક્યાં રહે છે અને હોઠ અને મ્હોંનો આકાર કેવો થાય છે તે આરસી-ની મદદથી સમજાવાય છે. સાધારણ સાંભળનાર છોકરાંઓને શીખવવાની રીત કરતાં જુદી રીતે બ્હેરાં-મુગાંને "કક્કો" શીખવાય છે.

જે અક્ષરો એ જોઈ શકે એટલે જે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરવામાં વપરાતા અવયવો છોકરાં જોઈ શકે (જેમકે ઓષ્ટ સ્થાની અક્ષરો) તે પહેલાં શીખવાય છે. દરેક અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે મ્હોં અને ગરદનના જુદા જુદા ભાગ ઉપર જે થડકારા (Vibrations) થાય છે તે બ્હેરાં-મુગાં છોકરાંને ચામડીની લાગણી જાગૃત કરીને સમજાવાય છે જેમકે 'પ' નો ઉચ્ચાર કરાવવો હોય તો છોકરાનો એક હાથ શિક્ષકના મ્હોં આગળ અને છોકરાનો બીજો હાથ એના પોતાના મ્હોં આગળ રખાવીને 'પ' નો ઉચ્ચાર કરવામાં છોકરાના એક હાથની ચામડી ઉપર જે અસર થાય છે તેવી અસર તેના બીજા હાથની ચામડી ઉપર કરવાને તેને સમજાવવામાં આવે છે. આવી રીતે 'પ' વર્ગના જુદા જુદા અક્ષરોના ઉચ્ચારનો તફાવત સમજાવાય છે. આ કામ બહુ મુશ્કેલી ભર્યું છે. આ કામ કરવામાં દરેક અક્ષર (ઉચ્ચાર) જુદો જુદો શીખવાય છે અને જેમ જેમ અક્ષરો એકઠા કરીને સમજાય તેવા શબ્દો બને છે તેમ તેમ શબ્દોના ઉચ્ચાર કરાવીને તેનો અર્થ (વસ્તુઓ કે તેની આકૃતિ બનાવીને) સમજાવાય છે. તેથી કરીને દરેક છોકરાને જુદું જુદું શીખવવું પડે છે, એટલે કે દરેક છોકરો એક વર્ગ છે. એટલે અમારી શાળાના ૪૦ છોકરા એટલે ૪૦ વર્ગ સમજવા. આ વસ્તુસ્થિતિમાં અમારા એક વર્ગમાં ૭ છોકરાથી વધારે અમે ભણાવી શકતા નથી. આ કામ ઊભા ડુંગર ઉપર ચઢવા જેવું, કુદરતની ખામી કંઇક અંશે દૂર કરવા જેવું છે. આવું કામ કરનાર માણસ માત્ર કામ માટેની લાગણીને લીધે, કામ માટેના પ્રેમને લીધે કરે છે. એકલા પૈસા આપીને આવી લાગણીવાળાં માણસો ખરીદાતાં નથી. બાળકોની સાથે શિક્ષકે તેના માબાપની માફક વર્તવું પડે છે.

આપે જે લાગણી અને દીલસોજીથી મારૂં કહેવાનું સાંભળ્યું છે અને શાળાનું કામ જે ધીરજથી જોયું છે તેને માટે આપનો ફરીથી ઉપકાર માનીને આપની રજા લઉં છું.

આપને વિનંતિ કરૂં છું કે આપ અમારો સંદેશો જન સમાજને, દુખી જન સમાજને પહોંચાડો!

પ્રાણશંકર લલ્લુભાઇ દેશાઈ

ગણિતના પાઠની નોંધ

ધો-૪ થું

વિષય:—અંકગણિત, સામાન્ય અપૂર્ણાંકને લઘુતમ સમચ્છેદનું રૂપ આપવું. તા. —૨-૧૯૨૬

{ અપૂર્ણાંકની કિંમતનું તથા તેમનું રૂપ બદલવાનું મ. સા. ભાજ્યનું જ્ઞાન છે. } શિક્ષકનું નામ—

સમય—૪૦ મિનિટ.

હેતુ:—વિચારશક્તિ કેળવી સામાન્ય અપૂર્ણાંકના સરવાળા બાદબાકી કરતાં શીખવવાનો.

સાધન:—કાગળ, કલમખડિયા, અપૂર્ણાંકની પેટી.

વિષયના વિભાગ અને મુખ્ય મુદ્દા.	શૈલી	ટી. પા.ની નોંધ
अ. પૂર્વજ્ઞાનની પરીક્ષા. ૧. આરંભ.	$\frac{1}{3}$ એટલે શું? તૃતીયાંશ એટલે શું! $\frac{2}{3}$ એટલે કેટલા ત્રીજા ભાગ? $\frac{2}{3}$માં અંશ કેટલા છે! છેદ કેટલા છે? ૨ અંશમાંથી એક લઈએ તો તેની કિંમત કેટલી? $\frac{5}{6}$ના એક અંશની કિંમત કેટલી? $\frac{5}{6}$ ના છેદમાં કિંમત કાયમ ગણી બાર લાવો. $\frac{10}{12}$ ના એક અંશની કિંમત કેટલી? $\frac{3}{4}$ અને $\frac{7}{9}$ એ બંનેના છેદમાં ૩૬ લાવો. $\frac{27}{36}$ અને $\frac{28}{36}$ એ અપૂર્ણાંકોના છેદ કેવા છે! સરખા.	$\frac{2}{3}$ $\frac{5}{6}=\frac{10}{12}$ $\frac{3}{4}$, $\frac{7}{9}=\frac{27}{36}$, $\frac{28}{36}$
ब વિષયનું ઉપસ્થાપન	'સરખા' એ શબ્દને માટે એક બીજો શબ્દ 'સમ' પણ બોલીએ છીએ. સમ એટલે સરખા. સરખા છેદ કરવા એટલે સમચ્છેદના રૂપમાં લાવવું તે. સામાન્ય અપૂર્ણાંકોને સરખા છેદના રૂપમાં શી રીતે લાવવા એટલે તેમને સમચ્છેદનું રૂપ શી રીતે આપવું તે વિષે શીખવાનું છે.	સમ=સરખા. સમચ્છેદ=સરખા છેદ, છેદ સરખા કરવા તે.

૨/૫ ને ૧/૩ એ બે અપૂર્ણાંકના છેદ કયા કયા છે? બંનેના છેદમાં એક રકમ લાવી શકાય કે નહિ? બંનેના છેદમાં ૬ લાવી શકાય? ના. કારણ કે નવો છેદ એવો હોવો જોઈએ કે તેને ૫ અને ૩ વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય. છેદોનો સાધારણ ભાજ્ય નવા છેદમાં આવી શકે. ૫ અને ૩ ના સાધારણ ભાજ્ય કયા કયા છે? ૧૫, ૩૦, ૪૫ વગેરેમાં નાનામાં નાનો ભાજ્ય કયો? ૨/૫ ને ૧/૩ ના છેદમાં ૧૫ લાવવા. ૬/૧૫, ને ૫/૧૫ બંનેના છેદમાં કઈ રકમ છે? ૩૦, ૪૫ એ વગેરે સંખ્યા છેદમાં લાવી શકાય કે નહિ? આપણે ૧૫ શાથી લીધી? ૧૫, ૩૦, ૪૫ વગેરે સાધારણ ભાજ્યમાં નાનામાં નાનો સાધારણ ભાજ્ય કયો છે? આવી રીતે અપૂર્ણાંકોના છેદમાં તેમના છેદોનો લઘુતમ સાધારણ અવયવી લાવી છેદ સરખા કરવા તેને લઘુતમ સમચ્છેદ કરવો કહે છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અને વિવરણથી કા. પા. ની નોંધમાં જણાવેલી વ્યાખ્યા સમજાવવી. (લઘુતમ સાધારણ અવયવીના દાખલા સાથે સંબંધ જોડવો).

એ કે તેથી વધારે અપૂર્ણાંકોના છેદમાં તેમના છેદોનો લઘુતમ સાધારણ અવયવી લાવી તે અપૂર્ણાંકોનો છેદ સરખા કરવા તેને લઘુતમ સમચ્છેદ કરવા કહે છે.

વ. લ. સમચ્છેદ કરવાની રીત.

ઉપર સમજી ગયા કે છેદમાં કઈ સંખ્યા લાવવાની છે, તે કહ્યું ન હોય ને છેદ સરખા કરવા હોય તો છેદોનો લ. સા. અવયવી ખોળી તેને નવા છેદ તરીકે લાવવો. ૩/૪ ને ૫/૬ એમના છેદ સરખા કરવા છે, તો શું કરવું? તેમના છેદ કયા કયા છે? તેમનો લઘુતમ સા. અવયવી શો? ૩/૪ ને ૫/૬ ના છેદમાં બાર લાવો. (અપૂર્ણાંકનું રૂપ બદલવાના દાખલાઓનું અત્રે ભાન કરાવવું.) ૯/૧૨ ને ૧૦/૧૨ એ કેવા છેદ-વાળાં અપૂર્ણાંકો છે? બંને છેદમાં જુદા જુદા બાર લખ્યા છે, તેને બદલે (૯, ૧૦)/૧૨ આમ પણ લખી શકાય. આ રીતે લ. સમચ્છેદ કરવાની રીત સચોટ ઠસાવવી.

૩/૪ = ૯/૧૨, ૫/૬ = ૧૦/૧૨

૨	૪, ૬
	૨, ૩
	૧૨ લ.

(૯, ૧૦)/૧૨ સા. ભાજ્ય=

નીચેના અપૂર્ણાંકોનો લ. સમચ્છેદના રૂપમાં લાવો.

૨/૫, ૩/૭

૧/૨, ૧/૩, ૧/૪

	ડા.પા.ની નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના બીજા દાખલા લેવા. અનુભ-વથી અટકળ કરાવી છેદોના લ.સા. અવયવી મોંએ કઢાવતાં શીખવવું.
ક. ૫. સમચ્છેદ કરવાની જરૂર.	એક જામફળ લઈ તેના બે સરખા ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગ લઈ પૂછવું કે આ કેટલું જામફળ છે? સામાન્ય અપૂર્ણાંકમાં તેને શી રીતે બોલાય? બીજું જામફળ લઈ તેના આઠ સરખા ભાગ કરવા. તેમાંથી ત્રણ ભાગ લઈએ તો કેટલું જામફળ લીધું કહેવાય? એક છોકરાના હાથમાં પહેલાનું ½ ને બીજાનું ⅜ જામફળ આપી પૂછવું કે આ બન્ને મળી કેટલું જામફળ થયું? જવાબ આપતાં અચકાશે માટે નીચેના સૂચક પ્રશ્નો પૂછવા. આ ત્રણ જે આઠમા ભાગ છે તેમાંનો એક લઈએ તો કેટલું જામફળ લીધું કહેવાય? ½ જામફળના ⅛ જેવડા કેટલા ભાગ થાય? તે ½ જામફળના તેવા ભાગ કરો. કેટલા આઠમા ભાગ થયા? ૪ આઠમા ભાગ શી રીતે લખાય? ½ જામફળ ને ⅜ જામફળમાં શો ફેર? ૪ આઠમા ભાગમાં ત્રણ આઠમા ભાગ નાખીએ તો કેટલા આઠમા ભાગ થાય? સાત આઠમા ભાગ શી રીતે લખાય? આમ પ્રશ્નો પૂછી ડા. પા. ના નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના આંકડા મૂકવા અને છેદ તરફ લક્ષ ખેંચી લ. સમચ્છેદનો ઉપયોગ અપૂર્ણાંકના સરવાળા કરવામાં થાય છે,તે સમજાવવું. બાદબાકી પણ આ રીતે વસ્તુના ભાગ કરી તેની સરખામણી કરી સમજાવી શકાય. ડા. પા. ની નોંધમાં તેનો નમુનો આપ્યો છે. છેવટમાં સમજાવવું કે જ્યાં સુધી અપૂર્ણાંકના છેદ સરખા કરીએ નહિ ત્યાં સુધી તેમની સરખામણી, સરવાળા, કે બાદબાકી થઈ શકે નહિ.

જામફળ જામફળ.

$\frac{1}{2} + \frac{3}{8}$

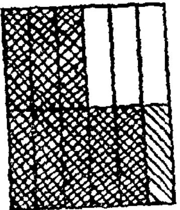
$= \frac{4}{8} + \frac{3}{8}$

$= \frac{4+3}{8}$

$= \frac{7}{8}$

બાદબાકીનો નમુનો.

$\frac{7}{8} - \frac{3}{8}$

... તેમાંથી ... ૩ ભાગ જેના ઉપરની લીટીવાળો ... રહે છે.

વાચનમાળાની કવિતાના સંગીતનું નોટેશન

બીજી ચોપડી

રાગ ભૈરવનું સ્વરૂપ

સ ગ મ પ ધ સં

સં ની ધ પ મ મ ગ રી સ

રાગ ભૈરવ તાલ દાદરો મધ્યકાલ માત્રા ૬ તાલનું માપ

૧૨૩	૪૫૬
—	7

ગ—ગ	મ—પ	ધ—ધ	પ—પ
જા—ગ	સુ—જ	ના—ણા	બા—ળ
०	7	—	7
ગ—ગ	મ—મ	ગ—રી	મ— —
પ—ખી	વ—ન	બો— —	લે— —
—	7	—	7
ધ—ધ	પ—ધ	સં—સં	સં—સં
વા—યુ	વા—યુ	વી—તી	ગ—ત
—	7	—	7
ની—ની	સં—સં	રી સં ની	ધ પ પ
પૂ—ર્વે	થ—યો	ઝ ગ ઝ	ગા — ટ
—	7	—	7

'રંગ દીસે ભાત ભાત ઝાડ પાન ડોલે'

'જાગ સુજની' લીટી પ્રમાણે ગાવી.

બાકીની દરેક લીટી ઉપર પ્રમાણે એક નીચી અને બીજી ઉંચી તે પ્રમાણે આખી કવિતા ગાવી.

'કરતા જળ કરોળીઓ ...'
'જગપાતએ ... ...'
'મધમાખી તુ મહેનતુ... ..'
— આ ત્રણ કવિતા બતાવી છે તે બાળપોથીમાંના દાદરાના નોટેશન મુજબ. માત્રા મેળના સ્હેજ ફેરથી ગાવી.

'મળી આપણુ જણુ ... ...' — આ કવિતા બાળપોથીના ચોપાઈના રાગ ભીમપલાસના નોટેશન-પ્રમાણે ગાવી.

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે

એક શુદ્ધિપત્રક.

માહે નવેમ્બર-ડિસેમ્બર. સને ૧૯૨૫ (પુ. ૬૪ અંક ૧૧-૧૨)

વાંચો પૃ૰ ૩૬૫ મે "મુંબઈ ઇલાકાની ગ્રામ્ય નિશાળોની કેળવણી વિષે સરકારી યાદી" સંબંધી ઉતારો થએલ લેખમાં 'ગામડામાં ફેલાવા માટે અનુકૂળ ગ્રામ્ય કેળવણી વિષે નોંધ' આપવામાં આવી છે. તે તેની પહેલી લીટીમાં "મુંબઈ ઇલાકામા ૧૯ લાખની વસતી છે, અને આમાંના ૧૫.૨ લાખ" એવું લખ્યું છે તેને બદલે "૧૯ કરોડ ૨૦ લાખની વસતી છે-અને આમાંના ૧૫ કરોડ ૪૦ લાખ"-એમ વાંચવું.

(મે. ઉ. ભાગના એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૧૮-૨-૨૬ ના હુકમ નં ૧૩૪૫૭ ના આધારે.)

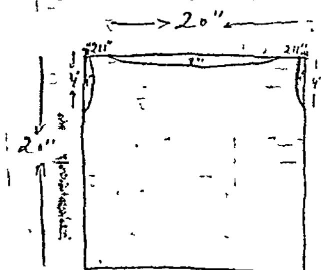
સીવણ વિષે સૂચનાઓ

ઝભલું

(ગોળ ગળાનું)

સૂચના:—

ગોળ ગળાનું ઝભલું ચોરસ રાખવું

ઉપરની આકૃતિમાં બતાવેલાં ૨૦" લંબાઈના ઝભલાનું માપ:—

૧. લંબાઈ—૨૦"

૨. પહોળાઈ—૨૦"

૩. બાંયનો ગાળો—૫" (જો ફુલ મુકવી હોય તો ૧" અંદર જઈ ગોળાઈ કરવી નહિ તો સાદું રાખવું)

૪. ખભું—૨½" (આંખની લંબાઈનો અર્ધો ભાગ લેવો.)

ઝભલુ
(ચોરસ ગળાનું-મેગિયા)

સામાન્ય સૂચના—

ઝભલાંની લંબાઈ સામાન્ય રીતે ૧૮" હોઇ શકે છે. પણ જો નાનુ કરવુ હોય તો ૧૬" લંબાઈ અને જો મોટુ કરવું હોય તો ૨૦" અને તેથી પણ વધારે લબાઇ રાખી શકાય છે.

22" — ૨ — ૨" — ૧/૪" ૧/૪" — ૧૫" — ૩" — ૩" — 18 — ૨" — ૨"

ઉપરની આકૃતિમા બતાવેલા ૧૮ લબાઈના ઝભલાનું માપ અને રીત—૧. લબાઇ—૧૮"

૨. પહોળાઈ—૨૨' (લંબાઈ કરતા પહોળાઈ ૪" વધારે રાખવી)

૩. બાય—પા" (ઝભલાની પહોળાઇના ચાર ભાગ કરી-એક ભાગ જેટલી લબાઈ લેવી)

૪. ગજુ—૪" (૪ — પહોળાઇ; ૨૪—લંબાઈ; ૦૧" ૦૧" અંદર જવુ; લંબાઈ જેટલું ઉતરવુ) પાછળ-બાય ના ગાળાની

૫ ગતી—૧૬' (પહોળાઈ)

(ઉપરની સામાન્ય સૂચના દરેક જાતના ઝભલાને લાગુ પડે છે).

મિસ નવાજબાઇ
વનિતા વિશ્રામ ટ્રેનિંગ કૉલેજ—મુબઈ.

સરકારી જાહેરખબર

(૨)

સને ૧૯૨૫ માં સેકન્ડ ઈયર (ઉ. બા.) ની વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોની યાદી.

(અનુસંધાન માર્ચ-નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, સને ૧૯૨૫ (પુ: ૬૪ અંક ૧૧ ૧૨) નાઃ પૃ ૩૭૮ નું.)

નં.	નામ	માર્ક	નં.	નામ	માર્ક
	ગોધરા-સેન્ટર		૧૬	આદિતરામ મોનીરામ પંડ્યા	૩૧૧
૧	મનહરપ્રસાદ આપાલાલ જોષી	૪૧૮	૧૭	હીરાભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૩૦૬
૨	શાંતીલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	૩૮૪	૧૮	ગગુભા બરજી જાડેજા	૩૦૧
૩	ભાઈલાલભાઈ ભીમભાઈ પટેલ	૩૬૫	૧૮	શાંતીલાલ હીરાલાલ દવે	૩૦૧
૩	શે.મહીમ દાભાઈ પટેલ	૩૬૫	૨૦	ઉદેસીંહ ગલમસીંહ ઠાકોર	૩૦૦
૫	જેપરાભાઈ ગુરાભાઈ ગરાસીઆ	૩૫૯	૨૦	કાંતીલાલ રામનારાયણ દવે	૩૦૦
૬	ભરાભાઈ નરસીંગભાઈ પટેલ	૩૫૮	૨૨	છોટાલાલ મોતીરામ જોષી	૨૯૯
૭	ઓછવલાલ મગનલાલ ત્રીવેદી	૩૫૨	૨૩	મોહનલાલ મહાશંકર દવે	૨૯૮
૮	મુમાનસીંહ પંચતસીંહ ઠાકોર	૩૪૪	૨૪	ઓછવલાલ પ્રાણલાલ ભટ્ટ	૨૯૫
૯	કનૈયાલાલ અંબાલાલ વ્યાસ	૩૪૨	૨૫	મકનજી સોમજી બારીઆ	૨૯૦
૧૦	દત્તાત્રય વામનરાવ મુલે	૩૪૦	૨૫	મણીશંકર લવધારામ જોષી	૨૯૦
૧૧	રામસીંગ ખુશાલભાઈ પટેલ	૩૩૧	૨૫	મુકુંદરાય ચીમનલાલ ત્રીવેદી	૨૯૦
૧૨	આશીભાઈ દાધાભાઈ પટેલ	૩૨૭	૨૮	નરસીંહ નારણસીંહ બારોટ	૨૮૮
૧૩	પીઅર દનીએલ ઠાકોર	૩૨૬	૨૯	મગનભાઈ નરસીંગ બારીઆ	૨૮૭
૧૪	જેઠાભાઈ ગુરાભાઈ સોલંકી	૩૧૭	૩૦	શંકરભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ	૨૮૫
૧૫	શંકરલાલ અંબાશંકર જાની	૩૧૨			

૩૧	સુરજન રેવાભાઈ, ભગત	૨૮૪
૩૧	મણીલાલ દલસુખરામ પાઠક	૨૮૪
૩૧	જગન્નાથ ગોપાળકૃષ્ણ રાણા	૨૮૪
૩૪	જાદવજી કરસનજી શાહ	૨૮૩
૩૫	ગીનીયા કુકા ભાભોર	૨૮૨
૩૬	ચુનીલાલ માધવલાલ વ્યાસ	૨૮૧
૩૭	રતનલાલ કેશવલાલ ખંભોલજા	૨૭૯
૩૮	હીંમતરામ હરીરામ જોષી	૨૭૭
૩૮	કાન્તીલાલ જેઠાલાલ ભટ્ટ	૨૭૭
૪૦	ગગેસીંહ શીવસીંહ ચોહાણ	૨૭૧
૪૦	દ્વારકાદાસ હાથીભાઈ પટેલ	૨૭૧
૪૨	મોહનસીંહ સલુજી દોડીઆ	૨૬૯
૪૩	પ્રતાપસીંગ કુબેરસીંગ બારીઆ	૨૬૭
૪૪	લલ્લુભાઈ ધનાભાઈ ગાંધી	૨૬૬
૪૫	નરવરસીંહ બળવંતસીંહ ઠાકોર	૨૬૫
૪૬	પ્રતાપસીંહ અનાડસીંહ ગેલ્વા	૨૬૨
૪૬	જગનાથ જેઠારામ ઉપાદીઆ	૨૬૨
૪૮	છોટાલાલ ચુનીલાલ દેસાઈ	૨૬૦
૪૯	મગનલાલ બાપુજી દવે	૨૫૮
૫૦	મહુભાઈ જવરભાઈ પટેલ	૨૫૮
૫૧	શાંતીલાલ કાંકરલાલ શાહ	૨૫૬
૫૧	મોહન લલ્લુ કોળી	૨૫૬
૫૩	શંકરભાઈ ગુરાભાઈ પટેલ	૨૫૫

૫૪	મંગળભાઈ કીશોરભાઈ પટેલ	૨૫૨
૫૪	ઇશ્વરલાલ છગનલાલ ટંકશાળી	૨૫૨
૫૬	ભગવાન ગણેશ પટેલ	૨૪૬
૫૬	મોતીસીંહ આડેસીંગ રાણા	૨૪૬
૫૮	જુરાભાઇ ભક્તીભાઈ બારીઆ	૨૪૫
૫૯	કાળુભાઈ નાથાભાઇ માળી	૨૪૩
૬૦	મનસુખ બાપુજી લુહાર	૨૪૦
૬૧	સોમેશ્વર ઉભાઇરામ જોષી	૨૩૯
૬૨	રણછોડ શંકર કુંભાર	૨૩૭
૬૩	કુબેરભાઈ છગનભાઈ પટેલ	૨૩૬
૬૪	સુનીલાલ કેશવલાલ પંડ્યા	૨૩૩
૬૫	મુળશંકર શામળ દવે	૨૩૨
૬૬	ચંદ્રશંકર જયશંકર દવે	૨૩૦
૬૬	શંકરલાલ જેઠારામ પુરાણી	૨૩૦
૬૮	માનસીંગ નરશીંગ પરમાર	૨૨૯
૬૯	કાન્તીલાલ ચપેશ્વર દવે	૨૨૮
૭૧	શંકરલાલ લલ્લુભાઈ લુહાર	૨૨૬
૭૧	ચીમનલાલ નરસીલાલ શાહ	૨૨૨
૭૨	હીરાલાલ કેશવલાલ પોરવાડ	૨૦૮
૭૩	ગંગાલાલ મુળજી દાણી	૨૦૬
	ઉર્દુ–ગુજરાતી.	
૧	રૂકનુદ્દીન અમીન સાહેબ કાદરી	૩૪૨
૨	હીસમુદ્દીન અમીરૂદ્દીન કાદરી	૩૨૧
૩	ઇસ્માઇલ મુસાભાઇ ખુદવાળા	૨૭૮

ભરૂચ સેન્ટર.

૧	ક્ષ. મહમદ ગાંગટ	૪૪૨
૨	ત્વભાઈ શંકરભાઈ, પટેલ	૪૨૦
૩.	બીજલા બાવલા અરકા	૩૯૬
૪.	મધુસુદન કાળીદાસ ભટ્ટ	૩૮૩
૫	છીતાભાઈ નાથાભાઈ બારીઆ	૩૭૩
૬	હરીહર, જટાશંકર દવે	૩૬૧
૭	લલ્લુભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૩૫૭
૮.	દેવજીભાઈ પ્રભુભાઈ ગકરીઆ	૩૩૦
૮	શંકર, જેસંગ બીલ	૩૨૦
૧૦	ગીરજાશંકર ગોવિંદરામ પંડ્યા	૩૨૮
૧૧.	ત્રંબકરામ ધીરજરામ અધ્યારૂ	૩૨૫
૧૨.	મોહન દેસાઈ પટેલ	૩૨૪
૧૩	પ્રભુભાઈ કાળીદાસ પટેલ	૩૨૦
૧૪	નરહરીલાલ રણછોડ ભટ્ટ	૩૧૮
૧૪	ઈશ્વરભાઈ હરીભાઈ પટેલ	૩૧૮
૧૬.	રતીલાલ ભોગીલાલ પટેલ	૩૧૬
૧૭.	ફોહાભાઈ ફીસાભાઈ પટેલ	૩૧૫
૧૮.	દેસાઈભાઈ ગરબડભાઈ પટેલ	૩૧૨
૧૯.	કમુ રસુદ મલેક	૩૧૦
૨૦,	નન્દકીસન ગુણવંતરામ જોષી	૩૦૯
૨૦	જયશંકર નરભેશંકર પંડ્યા	૩૦૯

૨૨,	જગજીવન પરશોત્તમ લુહાર	૩૦૬
૨૨	મગનલાલ નગીનલાલ પટેલ	૩૦૬
૨૨	નરોત્તમભાઈ મોકમભાઈ પટેલ	૩૦૬
૨૫	રાજારામ જગજીવન પટેલ	૩૦૪
૨૬,	ડાહ્યાલાલ નાથુભાઈ વાળંદ	૨૯૯
૨૭	મણીલાલ ભાણાભાઈ છોવલા	૨૯૮
૨૮	વિઠ્ઠલદાસ મણીલાલ નાણાવટી	૨૯૧
૨૯	મોતીભાઈ કરસનભાઈ કોળી	૨૯૦
૩૦	જીવાભાઈ, મથુરભાઈ પટેલ	૨૮૯
૩૧.	નરહરીશંકર હરીનારાયણ શુક્લ	૨૮૮.
૩૨	કૃપાશંકર જયશંકર ઠાકર	૨૮૭
૩૩	સનમુખલાલ નાથુભાઈ પટેલ	૨૮૩.
૩૪,	રણછોડ મંછા ધેડ.	૨૮૩
૩૫	મહમદખાન ઈમામખાન પઠાણ	૨૮૨
૩૬	બાબુલાલ જેશંકર ભટ્ટ	૨૮૦
૩૭	ઈશ્વર, જગજીવન ઠક્કર.	૨૭૯
૩૭.	ભગવતીશંકર, નથુભાઈ જોષી	૨૭૯
૩૯.	અમરસંગ બાપુ, તલાવડા	૨૭૬
૪૦	સોમાભાઈ મહીજીભાઈ પટેલ	૨૭૩
૪૧.	શંકરભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	૨૭૧
૪૨.	ભગવાન મહીજી મદીઆર	૨૬૭
૪૨.	ભગવાન ઈશ્વર ઝીંઝરીઆ	૨૬૭

૪૪	નરહરીશંકર ભાઈશંકર ત્રીવેદી	૨૬૩
૪૫	છીતાભાઈ ગીરધર પટેલ	૨૬૨
૪૫	દેસાઈભાઈ નરોત્તમભાઈ પટેલ	૨૬૬
૪૫	ધીરજરામ રામશંકર જોષી	૨૬૨
૪૮	રામશંકર મણીશંકર પંડ્યા	૨૬૦
૪૯	મહમદ નાથાભાઈ મુલ્તાની	૨૫૪
૫૦	ઝવેરભાઈ રાઈજીભાઈ સોલંકી	૨૫૩
૫૧	પુર્ણાનંદ માણેકલાલ દવે	૨૫૧
૫૨	દાભાઈ તળશીભાઈ પટેલ	૨૭૮
૫૩	ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૨૩૭
૫૪	નટવરલાલ ભવાનીશંકર જોષી	૨૩૫
૫૫	ઉદેસીંહ જયસીંગ છસાદીઆ	૨૩૪
	ગુજરાતી-ઉર્દુ.	
૧	ઉમરજી દાઉદવલી પટેલ	૨૯૭
	ઉર્દુ-ગુજરાતી.	
૧	મુસાઆદમ અહમદ પટેલ	૩૧૩
૨	હસનઅલી અલીમીઆં સૈયદ	૩૦૮
૩	ઉમરજી ઇસ્માઇલ અહમદ પટેલ	૩૦૮
૪	મહમદ ઉમરજી અહમદ પટેલ	૨૮૮
૫	મુનીરૂદ્દીન નુરૂદ્દીન સૈયદ	૨૮૦
	સુરત સેન્ટર.	
૧	ગોવિંદભાઈ જેરામભાઈ પટેલ	૨૯૫
૨	જયંતીલાલ કીસનારામ ભટ્ટ	૩૯૨

૩	ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	૩૮૫
૩	ગેલાભાઈ ઉકાભાઈ પટેલ	૩૮૯
૫	જમીઅતરામ જીવરામ પંડ્યા	૩૮૧
૬	મોહનલાલ ભાઈદાસ શાહ	૩૭૪
૭	પાળા નરોતમ ચોધરી	૩૭૧
૮	ઢોળુમીઆં અમીરમીઆં શેખ	૩૭૦
૯	પરાગ તારણ પટેલ	૩૬૯
૧૦	નાગુભાઈ જગજીવન પટેલ	૩૬૬
૧૧	સીંગા સરાધજી ગામીટ	૩૬૪
૧૨	લલ્લુ ઝીણા પટેલ	૩૬૩
૧૩	પરસોતમભાઈ દયાળજી મોચી	૩૬૨
૧૪	રણછોડજી નારણજી નાયક	૩૫૯
૧૫	ચંપકલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ	૩૫૬
૧૬	મગનલાલ ભીમભાઈ દેસાઈ	૩૫૨
૧૭	છીબાભાઈ લાલભાઈ પટેલ	૩૫૧
૧૮	હરગોવિંદ ડાહ્યાભાઈ ગાંધી	૩૪૭
૧૯	મકન ગોવન પટેલ	૩૪૫
૧૯	વાણારસી ભગવાન પટેલ	૩૪૫
૨૧	દયારામ પરભુભાઈ કોલણારવાળા	૩૪૪
૨૨	ગુલાબભાઈ હરીભાઈ નાયક	૩૪૨
૨૩	પરભુભાઈ મોરારજી પટેલ	૩૩૯
૨૪	છગનલાલ પ્રભુભાઈ દેસાઈ	૩૩૮
૨૫	હરીભાઈ ડાહ્યાભાઈ નાયક	૩૩૭

૨૦૯	મણીભાઈ ધેલાભાઈ નાયક	૨૨૯	૨૧૯	રતીલાલ પરાગજી દેસાઇ	૨૧૯
૨૦૯	નાનુભાઈ પરભુભાઈ પટેલ	૨૨૯	૨૨૦	દુલભભાઇ જગાભાઇ ખામકીઆ	૨૧૭
૨૧૧	ઠાકોરદાસ હરકીસનદાસ મોદી	૨૨૮			
૨૧૨	પરભુભાઈ વલ્લભ પટેલ	૨૨૬		**ઉર્દુ-ગુજરાતી.**	
૨૧૩	પ્રાણશંકર જેશંકર પાઠક	૨૨૫			
૨૧૪	પરાગ મોરાર લાડ	૨૨૪	૧	મહમદસીદીક મહમદ ઉમર નવાપુરા	૨૮૮
૨૧૪	રણછોડજી હરીભાઈ પટેલ	૨૨૪	૨	મુસામહમદ તકેજ નવાપુરાજી	૨૬૫
૨૧૧	મગનલાલ પરશોતમ કબીરપરા	૨૦૩			
૨૧૧	રામસીંહ ઉમેદ ઠાકોર	૨૨૩			
૨૧૧	રણછોડભાઇ દયાળભાઈ પટેલ	૨૦૩			

(ઉત્તર ભાગના મે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર, સને ૧૯૨૫ ના હુકમ નં. ૭૧૪૮ ના આધારે.)

(સહી) જી. આઇ. શાહ.

ઉ. ભા. એ. ઇ. વતી

શુદ્ધિપત્રક.

(૧) માહે નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, સને ૧૯૨૫. (પુ. ૬૪. અંક ૧૧—૧૨)

પૃષ્ઠ ૩૭૧ ની ૩ જી લીટી "સને ૧૯૨૪" ને બદલે "સને ૧૯૨૫" એમ વાચવું.

(૨) માહે જાન્યુઆરિ, સને ૧૯૨૬ (પુ. ૬૫ અંક ૧ લો)

પૃષ્ઠ ૩૦ છેલ્લી લીટી "હુકમ નં. ૧૨૪૩ ને બદલે હુકમ નં. ૧૨૪૪૩ એમ વાંચવું."

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫ માર્ચ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૩ જો

આપણા નવા વાઇસરૉય

આપણા નવા વાઇસરૉય જે એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખે આપણા દેશમાં પધારવાના છે તેમની કાંઈક ઓળખ શિક્ષકવર્ગને અત્રે આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય. એ નામદારનુ નામ લૉર્ડ અરવિન છે. તેઓ આ નવા ઓદ્ધા પર નિમાયા તે વખતે ઈંગ્લંડના ખેતીવાડી ખાતાના વડા હતા અને તે ઓદ્ધા પર આવ્યા તે પહેલા ત્યાંના કેળવણીખાતાના વડા હતા. એટલે ખેતી અને કેળવણી એ બે ખાતાં સંબંધી એમને સારો અનુભવ છે. આપણા દેશની મુખ્ય વસ્તી ખેડુતની છે અને તેનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે તેમજ આપણો દેશ ખેતી ને કેળવણીમાં બીજા દેશોને મુકાબલે ઘણો પાછળ છે, એટલે ખેતી અને કેળવણી સંબંધી આપણા દેશની જરુરિઆતો સમજી શકે અને તેને પુરી પાડનારાં યોગ્ય પગલાં યોજી શકે એવા અનુભવી અને કાબેલ અમલદારની નીમણુક થઈ છે એ તો નિઃસંશય છે, અને આપણે આશા રાખવાનું કારણ મળે છે કે એ નામદારના અમલ દરમિઆન એ બે વિષયોમાં ઘણો સુધારોવધારો થશે.

એ નામદારને હાથે કેળવણી સંબંધી વધારે પ્રગતિ થવાની આશા રહેવાનું સબળ કારણ એ છે કે એઓ સર ચાર્લ્સ વૂડ જેમણે હિંદની

હાલની કેળવણીનો પાયો નાખ્યો હતો તેમના પૌત્ર છે. સને ૧૮૫૪માં ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના બોર્ડ ઑવ્ ડિરેકટર્સ તરફથી તે વખતના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ ડેલહૌઝિ પર હિંદના લોકોની કેળવણી સંબંધી જે પ્રખ્યાત પેગામ મોકલવામા આવ્યો હતો તે લખનાર કંપનીના તે વખતના બોર્ડ ઑવ્ કંટ્રોલના પ્રેસિડંટ સર ચાર્લ્સ વૂડજ હતા. તેમણે એ પેગામમાં સૂચના કરી હતી તેને અનુસરીનેજઃ—

(૧) ઇલાકાઓમાં સરકારી કેળવણીખાતાની પ્રથમ સ્થાપના થઈ;

(૨) મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળા ઇલાકામાં યુનિવર્સિટિઓ સ્થપાઈ;

(૩) આખા હિંદુસ્તાનમાં જિલ્લે જિલ્લે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સરકાર તરફથી ઉઘાડવામાં આવી;

(૪) ખાનગી શાળાઓને નાણાની મદદ આપવાની 'ગ્રાંટ-ઇન-એઇડ' પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી;

(૫) શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજો દરેક ઇલાકામાં સ્થાપવામાં આવી;

(૬) સરકારી નોકરીને માટે વધારે કેળવાયલાને પસંદ કરવાનું ધોરણ નક્કી થયું;

(૭) સ્ત્રીકેળવણીને સરકાર તરફથી ખુલ્લી રીતે ઉત્તેજન અપાવા માંડયું;

(૮) જાહેર શાળાઓમાં કોઈ પણ અમુક ધર્મનું શિક્ષણ ન આપવું એમ છેવટનું નક્કી થયું; અને

(૯) ઇજનેરી કૉલેજ, ડાક્ટરી કૉલેજ, હુન્નરશાળા વગેરે સ્થપાયાં. તે વખતે મુંબઈના સર જમસેદજી જીજીભાઈએ મુંબઈમાં હુન્નરશાળા કાઢવાને માટે એક સારી રકમ આપવાની ઇચ્છા 'દર્શાવી હતી તેની તેમજ આપણા શહેરના મર્હૂમ શેઠ રાવ બહાદુર મગનભાઈ કરમચંદે રૂ. ૨૦,૦૦૦ આપી અત્રે પહેલ વહેલી કન્યાશાળા કાઢી હતી તેની એ પેગામમાં નોંધ લેવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે હિંદની હાલની કેળવણીનો પાયો નાખનારના પૌત્ર હિંદના વાઇસરૉય થઈને આવે છે ત્યારે કોને આશા ઉત્પન્ન ન થાય? લૉર્ડ અરવિને પોતેજ લંડનથી પોતાની વિદાયગીરીના માનમાં થએલા ખાણા વખતે જણાવ્યું હતું કે ખેતી અને કેળવણી એ બે ક્ષેત્રોમાં જેટલું કામ કરવાનું છે તેટલું બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં નથી અને એ બે જોડીઆં ખાતાંમાં પોતાનાથી અનુકૂળ સેવા બજાવવાની આશા દર્શાવી હતી.

અધિક માસ

હિંદુસ્તાનમાં ઘણા જુના વખતમાં ખગોળનું જ્ઞાન સારૂં પ્રસરેલું હતું. તેની શાખીતી ઋગ્વેદમાંથી ઘણી મળી આવે છે. હાલ જેમ ચાંદ્ર માસનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં છે તેમ અસલના જુના વખતમાં હતો. એ ગ્રંથની અંદર સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષને એક સરખાં બનાવવા માટે જે અધિક માસ આપણે ઉમેરીએ છીએ તે અધિક માસ જોવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકો એ માસ ઉમેરતાં બહુ પાછળથી શીખ્યા હતા, અને એ લોકો પણ અધિક માસ રાખતા અને સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષને એક સરખાં બનાવવા માટે અધિક માસ ઉમેરતા. મુસલમાન લોકોમાં ચાંદ્ર માસનો રિવાજ છે પણ અધિક માસનો રિવાજ નથી.

ચાંદ્ર માસ એટલે શું? એક અમાસથી બીજી અમાસ સુધીનો વખત ચાંદ્ર માસ કહેવાય છે. એ વખત ચંદ્રની ગતિ ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે તેથી એને ચાંદ્ર માસ કહે છે. મુસલમાન લોકો પોતાનો દિવસ સાંજથી શરૂ કરે છે અને તેઓ પોતાનો માસ એક ચાંદ બીજથી બીજી ચાંદ બીજ સુધી ગણે છે. એટલાજ કારણ સારૂ બીજનો ચંદ્ર જોવાને એ લોકો ઘણાજ આતુર હોય છે. હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં પુનમીઆ મહિનાનો રિવાજ છે એટલે કે ત્યાં લોકો એક પુનેમથી બીજી પુનેમ સુધી મહીનો ગણે છે. બંગાળામાં સૌર માસ અને ચાંદ્ર માસ બંને ચાલે છે. સાધારણ રીતે સૌર માસનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને દિવસો એકથી ત્રીસ અથવા એકથી એકત્રીસ ગણાય છે પણ તહેવારો ચાંદ્ર માસ ઉપર આધાર રાખે છે. બંગાળીઓના મોટામાં મોટા તહેવારો નવરાત્રના છે. અને તે તહેવારો આસો સુદ એકમ (પડવો) થી આસો સુદ દશમ સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જો સૌર માસ ચાલતા હોય તો પણ તેમને ચાંદ્ર માસની જરૂર પડે છે.

સૌર માસ એટલે શું? સૂર્ય એક રાશિમાંથી નીકળી બીજી રાશિમાં જાય છે તેને સૌર માસ કહે છે. સૂર્યનું એક રાશિમાં દાખલ થવું તેને સંક્રાંતિ કહે છે. આપણામાં મકર સંક્રાંતિનો તહેવાર છે એનો અર્થ એટલો કે સૂર્ય મકર રાશિમાં દાખલ થાય છે. બાર સૌર માસનું એક સૌર વર્ષ થાય છે, અને બાર ચાંદ્ર માસનું એક ચાંદ્ર વર્ષ થાય છે, પણ બાર સૌર

માસની લંબાઈ ૩૬૫ૢ૿ દિવસ થાય છે અને આપણું સૌર વર્ષ અને અંગ્રેજી સૌર વર્ષ લગભગ એક સરખું છે અને તેથીજ મકર સંક્રાંતિ દર વર્ષે એક જ તારીખે આવે છે પણ દિવાળી અંગ્રેજી તેની તેજ તારીખે આવતી નથી. તેનું કારણ એટલું કે ચાંદ્ર માસ પરથી જે ચાંદ્ર વર્ષ થાય છે, તે સૌર વર્ષ કરતાં ટુંકું છે. સઘળા જાણે છે કે ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ૨૯ાા દિવસમાં ફરી રહે છે. તે હિસાબે બાર ચાંદ્ર માસની લંબાઈ ૩૫૪ દિવસ છે, પણ બાર સૌર માસની લંબાઈ ૩૬૫ૢ૿ દિવસ છે. આ ૧૧ દિવસનો જે ફેર છે તેને લીધે દર વર્ષે દિવાળી ૧૧ અથવા ૧૦ દિવસ વહેલી આવે છે અને ત્રીજે વર્ષે જ્યારે બીજા ૧૧ દિવસ વહેલી આવવાની હોય છે એટલામાં અધિક માસ આવે છે એટલે કે પાછી લગભગ અસલ તારીખે આવી પડે છે. અધિક માસથી એટલો ફાયદો છે કે જે તહેવારો જે ઋતુમાં આવવા જોઇએ તેજ ઋતુમાં આવે છે જેમકે હિન્દુઓના હોળીના તહેવારો વસન્ત ઋતુનાજ હોવાથી હરહમેશ પ્રતિ વર્ષ તે વસન્ત ઋતુમાંજ આવ્યા કરે છે. મુસલમાનો ચાંદ્ર વર્ષ એટલે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ માને છે પણ આપણી માફક અધિક માસ ઉમેરતા નથી. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે એ લોકોના તહેવારો દરેક જુદી જુદી ઋતુમાં આવે છે. એ લોકોનો રમઝાન મહીનો જેમાં તેઓ અપવાસ કરે છે તે ચોમાસા, ઉનાળા કે શિઆળામાં આવે છે. જે વર્ષમાં આપણો અધિક માસ આવે છે તે વર્ષમાં એ લોકોનો મહીનો પાછળ અને પાછળ જતો જાય છે.

ચાંદ્ર માસની લંબાઇ દિ. ૨૯. ઘ. ૩૧. પળ ૫૦ છે અને સૌર માસની લંબાઇ દિ. ૩૦ ઘ. ૨૬. પળ ૧૯. વિ. ૩૧ છે. એટલે દર માસે એ વચ્ચે ઘ. ૫૪. પળ ૨૯. વિ. ૩૧ નો ફેર પડે છે. કલાક પ્રમાણે ચાંદ્ર માસની લંબાઈ દિ. ૨૯. ક. ૧૨. મિ. ૪૪. છે અને સૌર માસની લંબાઈ દિ. ૩૦. ક. ૧૦. મિ. ૩૨. સે. ૩૧ છે એટલે બેની વચ્ચે ક. ૨૧. મિ. ૪૮. સે. ૩૧. નો ફેર પડે છે. એ ફેર વધતાં વધતાં જ્યારે દિ. ૨૯ ઘ. ૩૧. પળ ૫૦. પળ થાય છે ત્યારે એક અધિક માસ આવે છે. હિંદુ લોકો ચાંદ્ર વર્ષ અને સૌર વર્ષને એક સરખું કરવાને ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ ઉમેરે છે. સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષ એ બેની વચમાં દર વર્ષે દિ. ૧૦. ઘ. ૫૩. પળ ૩૦. વિ. ૧૨ નો તફાવત પડે છે, ૧૯ વર્ષમાં આ તફાવત દિ ૨૦૬ ઘ. ૫૬. પળ ૩૨. વિ. ૩૪ નો થાય છે અને સાત ચાંદ્ર માસના

દિ. ૨૦૬. ઘ. ૪૨. પળ ૫૦. થાય છે તેથી ૧૯ ચાંદ્ર વર્ષમાં સાત ચાંદ્ર માસ ઉમેરે તો સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષ એક સરખાં થાય છે. તેથી દર ૧૯ વર્ષમાં ૧૨ વર્ષ ૧૨ મહીનાનાં અને ૭ વર્ષ ૧૩ મહીનાના હિંદુ પંચાંગમાં હોય છે; અને એ રિવાજ ઠેઠ ઋગવેદના વખતથી હિંદુ લોકોમાં પ્રચલિત છે. જે મહીનામાં સૂર્યની એકે સંક્રાંતિ હોતી નથી તે મહીનો હિંદુ લોકો અધિક માસ કહે છે. આ વર્ષે ચૈત્ર મહીનો અધિક છે. આ વર્ષે મીન રાશિનો સૂર્ય ફાગણ વદ ૧૪ ને દિને છે અને મીન પછી મેષ રાશિ છે તેનો સૂર્ય દ્વિતીય ચૈત્ર સુદ ૧ પડવાને દિવસે છે. આ પ્રમાણે આ આખા મહિનામાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી.

આપણી ગણત્રી ચોક્કસ છે અને તેમાં ભૂલ આવતી નથી. અગર જો કે આપણી અને અંગ્રેજી ગણત્રીમાં ફેર છે પણ સાધારણ કામકાજમાં આપણી ગણત્રી અને અંગ્રેજી ગણત્રીમાં ફેર નથી. રોમન લોકો પણ ગ્રીક લોકોની માફક અધિક માસ ગણતા પણ પંચાંગનું કામ જે ધર્મ ગુરુ કરતા તે લોકો ગમે તેમ સ્વાર્થને અંગે અધિક માસ મૂકતા. કોઈ મૅજિસ્ટ્રેટની મુદત વધારવા અધિક મહીનો ઉમેરતા અથવા તો ચુંટણી જલદી લાવવા અધિક મહિનો છોડી દઈ બીજી વખતે લઈ જતા. જુલીઅસ સિઝરના વખતમાં આ ગરબડ એટલી બધી વધી ગઈ કે જે તહેવારો શિઆળાના મહીનાના હતા તે ઉનાળામાં આવવા લાગ્યા તેથી આ ગરબડ મટાડવાને જુલીઅસ સીઝરે સૂર્ય પરથીજ વર્ષની બાંધણી કરવાનો ઠરાવ કર્યો; અને એ ઇરાદાથી મિસર દેશના સોસાઝીનીસ નામના ખગોળશાસ્ત્રીને બોલાવ્યો. એણે તેની મદદથી હુકમ કર્યો કે વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫¼ દિવસની રાખવી અને મહીનાના દિવસની ગોઠવણ હાલ છે તેના કરતાં ઘણીજ સરળ રાખી. પહેલો, બીજો, પાંચમો, સાતમો, નવમો, અને અગિઆરમો એ દરેક માસના ૩૧ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિ સિવાય દરેક એકી મહીનાના ૩૦ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિનો ૨૯ દિવસ કરી ૩૬૫ દિવસ ગણવા અને વર્ષની સરાસરી લંબાઈ ૩૬૫¼ દિવસ રાખી; એટલે દર ચોથે વર્ષે વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું થાય, ને તેમાં ફેબ્રુઆરિના ૩૦ દિવસ રાખવા. ત્યારપછી ઑગસ્ટસ નામના શહેનશાહે વિચાર કર્યો કે જુલાઇ માસ જેનું નામ જુલીઅસ પરથી પડયું હતું તેના ૩૧ દિવસ; તો મારા નામ પરથી જે માસ પડયો છે તેના ૩૧ દિવસ શા માટે નહિ ?" આથી તેણે ફેબ્રુઆરીમાંથી એક દિવસ કાઢી ઑગસ્ટના ૩૧ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિના ૨૮ દિવસ કર્યા. પણ હવે જુલાઈ, ઑગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર એ

ત્રણ મહીના ૩૧ દિવસના માથે આવે એ ગોઠવણ સારી નહિ ને જુલાઈ અને ઑગસ્ટમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ નહિ તેથી સપ્ટેમ્બર ૩૦, ઑક્ટોબર ૩૧, નવેમ્બર ૩૦, અને ડિસેમ્બરના ૩૧ દિવસ રાખી વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું કર્યું. જો જુલીઅસ સીઝરની ગોઠવણી પ્રમાણે અંગ્રેજી માસના દિવસની ગોઠવણ હોત તો છોકરાઓને માસના દિવસ મોઢે ગોખવાની જરૂર પડત નહિ ! કારણ કે એકી માસના ૩૧, ને બેકી માસના ૩૦ દિવસ સહેલાઈથી યાદ રહેત

આ પ્રમાણે અધિક માસ દર પાચ વર્ષમાં બે વખત આવે છે. સવત્ ૧૯૭૬ માં બે શ્રાવણ ગયા, સંવત્ ૧૯૭૯ મા બે જેઠ ગયા, અને સંવત્ ૧૯૮૨ માં બે ચૈત્ર છે. અધિક માસ કાર્તિક, માર્ગશીષ, પૌષ, અને માહ મહીનામા બનતા લગી આવતો નથી, કારણ કે તે વખતે સૂર્યની દેખીતી ગતિ વધારે છે, અને એ દરેક માસમાં એક સંક્રાંતિ આવ્યા વગર રહેતી નથી.

આ અધિક ચૈત્ર માસમાં ભરૂચ જિલ્લાના નર્મદાને કિનારે તવરા ગામમાં જાત્રા ભરાય છે.

કેટલાક હિંદુઓ ભાડુત પાસે ગુજરાતી મહીના પ્રમાણે ભાડુ લે છે કેટલાક વાણીઆ વ્યાજ પણ દરમાસે ગુજરાતી મહીના પ્રમાણે ગણે છે. તેનુ પરિણામ એ છે કે દર અઢી વર્ષે જ્યારે અધિક માસ આવે છે, ત્યારે એક માસનું ભાડુ અથવા વ્યાજ તેમને વધારે મળે છે.

આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી.

ગણિતના પાઠની નોંધ
ધોરણ ૪ થું

વિષય:—અંકગણિતઃ સંયુક્ત અપૂર્ણાંકને સાદું રૂપ આપવાનો. { સામાન્ય અપૂર્ણાંક ને તેના પ્રકાર તથા આતમસંક્ષેપ રૂપમાં લાવવાની રીતનું જ્ઞાન છે. } તા. – ૧૯૨

હેતુ:—સમજશક્તિ કેળવી અપૂર્ણાંક સંખ્યાઓના ગુણાકાર કરવાની રીતનું જ્ઞાન આપવાનો.
સાધન: અપૂર્ણાંકની પેટી, કાગળ, જામફળ, લીંબુ, વગેરે.

પાઠના વિભાગ ને મુખ્ય મુદ્દા	શૈલી	ક. પા. ની નોંધ
अ સામાન્ય અપૂર્ણાંકના જ્ઞાનની પરીક્ષા. ૧. આરંભ.	અપૂર્ણાંક એટલે શું? એક વસ્તુના ત્રણ સરખા ભાગ કરી તેમાંથી બે ભાગ લઇએ તો તે આખી વસ્તુનો કયો અપૂર્ણાંક છે? આ અપૂર્ણાંકો કેવા અપૂર્ણાંકો કહેવાય છે? સામાન્ય અપૂર્ણાંકના કયા પ્રકાર છે! શુદ્ધ અપૂર્ણાંક કોને કહેવાય? અશુદ્ધ અપૂર્ણાંક કોને કહેવાય? સંયુક્ત અપૂર્ણાંક કોને કહેવાય? સંયુક્ત અપૂર્ણાંકનો દાખલો આપો.	૧/૩ ના ૧/૪ ના ૧/૨ સંયુક્ત અપૂર્ણાંક છે
ब શીખવવાના વિષયનો સ્ફોટ.	સંયુક્ત અપૂર્ણાંક એટલે શું, એનું ખરું સ્વરુપ શું છે અને તેને એક અપૂર્ણાંકના રૂપમાં શી રીતે લાવી શકાય તે વિષે શીખવાનું છે.	

क. એકરૂપ કરવાની રીત.

કા. પા. ની નોંધમાં જણાવ્યા છે, તેવા બીજા દાખલા લઈ જામફળ, લીંબુ, અથવા બીજી વસ્તુઓથી ઉપરની રીતે તેના ભાગ પડાવી છેલ્લો ભાગ આખા પદાર્થનો કયો અપૂર્ણાંક છે, તે કહાવવું.

ઉપર જોયું કે ૧/૩ ના ૧/૪ = ૧/૧૨ છે. તે કેવી રીતે આવે? ૧/૧૨ માં છેદ કેટલા છે? સંયુક્ત અપૂર્ણાંકના છેદ ૩ અને ૪નું શું કરીએ તો ૧૨ આવે? એજ પ્રમાણે ૧ અંશને ૧ વડે ગુણવાથી ૧ આવે. આ ઉપરથી સમજાય છે, કે સંયુક્ત અપૂર્ણાંકનું સાદું રૂપ એટલે એક રૂપ કરવું હોય તો છેદોનો છેદમાં ને અંશોનો ગુણાકાર અંશમાં મૂકવો. જે નવો અપૂર્ણાંક બને તે તેનું એક રૂપ ગણાય. (આ રૂપને અતિસંક્ષેપ રૂપ અપાતું હોય તો આપવું.)

પછી બીજા દાખલાઓ લઈ મહાવરો કરાવવો. અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ગુણવાની રીત પણ આજ છે.

૧/૪ ના ૨/૩
૧/૩ ના ૧/૪ ના ૫/૬ વગેરે.

૨/૩

૦

૧/૧૨

મેઘધનુષ્યનાં અદૃશ્ય કિરણો

મેઘધનુષ્ય કોને પ્રિય નથી લાગતું ? એના શા સુંદર રંગ ? જોઈ-જોઈ કોની આંખ થાકે છે ? આજે તો મસ તાણ્યો છે, હવે સત્તાવીસ દિવસની હેલી થશે એવું આપણે ચોમાસામાં ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ, તે વખતે બોલનાર તથા સાંભળનાર સ્ત્રી પુરુષોનાં મુખ ઉપર કેવો મધુર આનંદ છવાયેલો માલમ પડે છે !

વિદ્વાનને, કાર્યકારણ સંપૂર્ણ રીતે સમજનાર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીને, ગરીબ તવંગર સઘળાં જનોને, તેમણે ગમે તેટલી વાર મસ આકાશમાં જોયો હોય તેમ છતાં, તે સરખી રીતે આનંદ આપનારો થઈ પડે છે, પણ જ્યારે જ્યારે તે આકાશમાં દેખાય ત્યારે ત્યારે કવિહૃદયની નૌકા તો દસે દિશામાં ડોલે છે

ચંદાનો સંગ થતાં સૂર્યનાં તેજમાં કેવી શીતળતા આવે છે ? વાદળી-નો સંગ થતાં તેના કરસ્પર્શમાં આંખને આનંદ આપવાનો ગુણ કેમ ન આવે !

મેઘધનુષ્ય થવાનાં કારણ આપવાની જરૂર નથી. બાળકો સૂર્યનાં ધોળાં કિરણ છુટાં પાડી કાચ વડે જુદા જુદા રંગનાં કિરણો જુએ છે અને તેમની અને મેઘધનુષ્યના રંગ વચ્ચે સામ્ય અનુભવે છે; પણ તે વખતે તે કિરણની પ્રખર ગરમી ક્યાં જતી હશે ? જવાબ સહેલો છે. તે અદૃશ્ય થતી હોવી જોઈએ. જાંબુઓ, ગળી જેવો, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાતો એમ અનુક્રમે સાત રંગ મેઘધનુષ્યમાં દેખાય છે. ગરમીનાં કિરણો કેટલાંક જાંબુઆની બાજુએ ફેલાયલાં રહે છે અને બીજાં રાતા રંગની બાજુએ પથરાય છે.

આ કિરણોમાં અજાયબી ભરેલા ગુણો છે. તે કિરણોથી કેટલાંક રોગનાં જંતુ મરી જાય છે અને કેટલાક રોગ મટે છે. જાંબુઆની બાજુનાં ગરમ કિરણોને આપણે नीलातीत (જાંબુઆતીત) કહીશું અને રાતાની બાજુનાંને रक्तातीत (રાતાતીત) કહીશું. ગયા વિગ્રહ વખતે જાંબુઆતીત કિરણોની મદદથી કેટલાએ મણ પાણી જંતુ રહિત થયું હતું અને હાલ પણ દૂધ બગડે નહિ તે માટે આ કિરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જેમ સૂર્યનાં એક કિરણમાંથી મેઘધનુષ્યનાં સાત રંગનાં કિરણો થઈ શકે છે તેમ એવાં સાત કિરણમાંથી એક ધોળું કિરણ ઉપજાવી

શકાય છે. તે ઉપરથી શુદ્ધ ગણાતું ધોળું કિરણ સાત રંગિત કિરણોનું બનેલું છે અને તેની સાથે સરખામણીમાં એ રંગિત કિરણો સાદાં છે. આવો સાદો રંગ પાંચ કરોડ ને કરોડ ગણાં કરીએ તેટલાં મોજાં ઇથર નામના પદાર્થમાંથી એક સેંકડમાં ચાલી જાય છે તેથી થાય છે. આ મોજાં તારના દોરડા વિના દૂર સંદેશા મોકલવામાં ઉપયોગી, સેકંડમાં એક બિંદુમાં થઈને હજારો માઇલ ચાલતા લાંબા મોજાં જેવાં જ છે.. એક્સ કિરણો, જાંબુઆતીત કિરણો, રતાતીત કિરણોને આંખ ઓળખી શકતી નથી. તો પછી નજર સાત કરોડને કરોડ ગણાં કરીએ તેથી વધારે ઝડપથી જતાં મોજાંને શી રીતે સમજી શકે ! વાજીંત્રનો સૂર કોઈ વાર કાચ ઝીલી લે છે તેમ આવાં મોજાં ઝીલનાર આંખના જ્ઞાનતંતુઓની ઝીણવટથી કોને અચંબો ન થાય !

તેમજ માણસે બનાવેલું યંત્ર એક તસુના પચાસ હજારમા ભાગ જેવડું કિરણ માપી શકે એમ પણ બન્યું છે. બે મોજાં વચ્ચે એક તસુના પચાસ લાખ ભાગ કરીએ ને એક ભાગ જેટલું અંતર હોય તોપણ હાલનાં યંત્ર તે માપી શકે છે. હાલનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એક પહેલાં સાદામાં સાદાં ગણાતાં લીલાં કિરણના સો ભાગ પાડી શકે, અને તે દરેકની લીલાશમાં એટલો થોડો ભેદ હોય છે કે તે આપણે, કે બીજું કોઈ કહી ન શકે કે અમુક લીલો રંગ એમાંની કઈ જાતનો હશે ? તેમ છતાં હાલનાં યંત્રથી જાણી શકાય છે કે દરેક કિરણ લંબાઈના સહેજ ફેરને લીધે બીજાથી જુદું પડે છે.

આ લેખ પુરો કર્યા પહેલાં એક વાત જણાવી દેવી જોઈએ. સાધારણ કાચ અજવાળું ઘરમાં આવવા દે છે. પણ મેઘ ધનુષ્યનાં અદૃશ્ય કિરણો રોકી રાખે છે. તેથી હવામાં વધતાં રોગનાં જંતુનો કાચનાં બારીબારણાંવાળાં ઘરમાં નાશ થતો અટકે છે. અને પ્રયોગથી સાબિત થયું છે કે ઘણે ભાગે કાચનાં બારીબારણાં બંધ રાખી ઘરમાં વસનારની તનદુરસ્તી ખુલ્લાં બારીબારણાં રાખનારની તંદુરસ્તી કરતાં ઓછી જળવાય છે. થોડા વખત ઉપર જેની આરપાર થઇને તે અદૃશ્ય કિરણો જઈ શકે તેવા કાચની શોધ થઈ છે.*

ની હાઇસ્કૂલ, } ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન.

*આ લેખમાં આપેલી વિગત માટે અંગ્રેજી લેખોનો આધાર છે.
ચં. કે. અ.

જહાંગીર બાદશાહની બાળકેળવણી

આપણા ભરતખંડના રાજકુમારોને તેમ શાહજાદાઓને છેક બચપણ-થી શિક્ષણ આપવાનો રિવાજ ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવે છે, ને તે વિષેનાં ઘણાંક ઉદાહરણ પુરાણ અને મહાભારતમાંથી તેમ બીજાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. કૌરવપાંડવના વખતમાં બન્ને પક્ષના રાજકુમારોને દ્રોણાચાર્ય ગુરુ શિક્ષણ આપતા હતા તે વાત જગત્ પ્રસિદ્ધ છે. આવી વખતે આપેલા શિક્ષણની પરીક્ષા અને તે વખતે ઉત્તીર્ણ થયેલા કુમારોને બક્ષીસો આપતી વખતે મોટો સમારમ્ભ કરવામાં આવતો હતો. આ વખતનો ઠાઠમાઠ, હાલની યુનિવર્સિટીની પદવીઓ અપાતી વખતના ઠાઠમાઠથી જરા પણ કમી ન હતો. આવા એક સમારમ્ભનું વર્ણન મરાઠી શ્રીધર નામના કવિએ પોતાના 'પાંડવ પ્રતાપ' નામના ગ્રન્થમાં ઘણું રસભરી રીતે કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે મોગલ વંશના શાહજાદાઓ માટે પણ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ઘણી ઉત્તમ હતી. તેની હકીકત હજુ સુધી કોઈ પણ ઠેકાણેથી મળતી ન હતી. પણ હમણા દક્ષિણ પ્રાન્તમાં ભારત ગૌરવ ગ્રંથમાળામાં "જહાંગીર" નામનું એક મરાઠી ભાષાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં તે બાદશાહના પોતાના હાથના લખેલા કેટલાક ઉતારા આપેલા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જહાંગીર બાદશાહને બાળપણમાં ઘણું ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન મળ્યું હતું, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો ગુરુ મોટો જ્ઞાતા હોવો જોઈએ, પછી તે ગમે તે હોય. તે બાદશાહના આવા ઉતારાના લેખ ઉપરથી એટલું તો કબુલ કરવા જેવું છે કે તેની બુદ્ધિ હમણાંના ઉત્તમ પદવીધર ગ્રૅજ્યુએટો જેટલી જ પ્રગલ્ભ હતી, અને તેને ધર્મનીતિ, અને રાજનીતિ જેવા વિષયોમાં બહુ ઉત્તમ ને માર્મિક જ્ઞાન મળેલું હતું એવું તેના સ્વહસ્તે લખેલી હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જેના થોડાક દાખલા આ નીચે આપવામાં આવ્યા છેઃ—

જહાંગીર બાદશાહ પોતાના રાજ્યારોહણના દિવસ માટે લખે છે કે—"ઇસવી સન ૧૬૦૫ ના અક્ટોબર માસની દસમી તારીખને ગુરુવારે બે પહોર દિવસ ચઢતાં ને મારી ઉંમરના આડત્રીસમા વરસે મને આગ્રા શહેરના સિંહાસન ઉપર રાજ્યાભિષેક કર્યો તે કેવળ પરમેશ્વર-નીજ આજ્ઞા હતી, તેથી તેમની આજ્ઞા મારે પાળવીજ જોઈએ. સવાર-ના વખતમાં રાજ્યાભિષેકની વિધિ કરાવવા માટે હું સિંહાસન ઉપર

ઓ કે તરતજ સૂર્યોદય થયો, અને તેનો સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાયો. રાજ્ય સમૃદ્ધિનું તે એક મોટું શુભ ચિહ્ન છે એવું મને લાગ્યું, અને મેં તે સમારમ્ભ વખતે જહાંગીર બાદશાહ એટલે પૃથ્વીવિજયી સામ્રાજ્યના અધિપતિ, અને જહાંગીરશાહ એટલે પૃથ્વીવિજયી રાજા એવાં બે નામ ધારણ કર્યાં."

આ બાદશાહ પોતાના જેવા બાદશાહો અને રાજાઓના કર્તવ્ય માટે એવું લખે છે કેઃ—

"બાદશાહી મહેસુલ આપવું એ જેવું પ્રજાજનોનું કર્તવ્ય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું, એ રાજાનું કર્તવ્ય સમજવું. આ કર્તવ્ય કરવાનો રસ્તો દુરસ્ત કરી, રસ્તા ઉપર વૃક્ષો વગેરે વાવવામાં મેં કાંઈ વિશેષ કર્યું એમ નથી, ઉલટું પ્રજાના સુખ માટે મેં અદ્યાર સુધી જે વાત કરી નથી, અથવા જે કરવું શક્ય નથી, તે બદલ માત્ર હું જવાબદાર છું. અનુભવિક, સદાચારસંપન્ન, અને પાપભીરૂ એવો જે વિદ્વાન હોય તેવાનેજ રાજાએ પોતાનો મંત્રી કરવો એવી રાજ્યનીતિ છે; અને તે મંત્રીએ આપેલી સલાહ કેટલી યોગ્ય છે, તે અજમાવી જેવાની પાત્રતા જે રાજાને અંગે છે તેમણેજ સિંહાસનરૂઢ થવું જોઈએ એવું રાજ્યનીતિમાં કહેલું છે. હું પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખી કહું છું, કે જે પ્રજાનું આધિપત્ય મને ઈશ્વરે સોંપેલું છે, તે પ્રજાના કલ્યાણ માટે મને સદ્બુદ્ધિ આપો, એવું હું પરમેશ્વર પાસે વારંવાર માગું છું. મંત્રીએ જે કાંઈ કર્યું હોય તેની જવાબદારી રાજાને શિર છે. રાજ્યદંડ અથવા રાજ્ય મુકુટ, અથવા વિશાળ સામ્રાજ્ય, એ કાંઈ રાજાનું ખરૂં ઐશ્વર્ય નથી: પણ પ્રજાની શાંતિ અને સુખજ રાજાનું ખરૂં ઐશ્વર્ય છે. જે રાજાની પ્રજા સુખી હોય, તે કદાપિ નાનો રાજા હોય તોં પણ તે સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આ જ તત્ત્વ લક્ષમાં રાખી હું પ્રજાના કલ્યાણ માટે મારાથી જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરૂં છું, ને જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી કરીશ." કેવા ઉત્તમ વિચારો! હાલના કેટલાક દેશી રાજાઓને લક્ષમાં રાખવા જેવા આ વિચારો શું નથી કે? લક્ષમાં રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો દેશી રાજાઓની પ્રજા પછી સ્વપ્ને પણ દુઃખ ખ નહિ.

આ બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમાં અકબર બાદશાહ માટે આ માણે લખે છેઃ—

"બાદશાહ અકબર—બાબા અકબર શરીરે ઉંચા ને ગૌર વર્ણના હતા. તેમની આંખોના ડોળા અને ભમરો કાળા રંગનાં હતાં. બંને ભમરો એકમેક જોડે મળી ગઈ હતી. તેમની તરફ જોતાંની સાથેજ તે તેજસ્વી અને સુંદર હોવાની છાપ તરત જોનાર માણસના મન પર પડી જતી. તે શરીરે બળવાન હોઇ આજાનબાહુ હતા. ને તેમનામાં એક સિંહના જેટલું બળ હતું. તેમના નાક ઉપર એક કાળો તલ હતો, ને તે ઉંચું અને તરતું હતું. તે તલ ઉપરથી સામુદ્રિક જાણનારા વિદ્વાનોએ એવું ભવિષ્ય વર્તેલું હતું કે આ પુરુષ વિલક્ષણ રીતે સૌખ્ય અને ઐશ્વર્ય-વાન હોઇ અદ્વિતીય કીર્તિશાળી થશે." આ ભવિષ્ય બધી રીતે ખરૂં પડ્યું.

એક દિવસ રાજભંડારમાં કેટલું સોનું છે તે જાણવાના હેતુથી બાબા અકબરે કિલીજખાં નામના એક અત્યંત વિશ્વાસુ સરદારને સોનું તોલાવી જોવડાવવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેણે શહેરના શરાફો મારફતે ચારસો કાંટાવાળાને બોલાવી તેમની પાસે દરરોજ સોનું તોલવાનું કામ ચાલુ કર્યું. આ કામ પાંચ મહીના સુધી ચાલ્યા પછી બાબા અકબરે કિલીજ-ખાંને બોલાવી પૂછ્યું કે, સોનું કેટલું થયું? તે વખતે આ વિશ્વાસુ સરદારે કહ્યું કે, 'સુમારે એક હજાર માણસને આ કામ ઉપર બેસાડેલા છે પણ હજુ સુધી આગ્રાના ખજાનાનું સોનું જરા પણ કમી થએલું જણાતું નથી." આ ઉત્તર સાંભળી બાબાએ સુવર્ણ ભંડારનું સોનું તોલવાનું કામ બંધ કરાવ્યું. રાજ્યકોશ પ્રમાણેજ બાબાની ગજશાળા પણ અત્યંત વિશાળ હતી. પૃથ્વીપર આજ પર્યંત અનેક રાજાઓ થયા, પણ અકબર બાદશાહની ગજશાળા જેવડી કોઈ પણ રાજાની ગજશાળા ન હતી તેની ગજ-શાળામાં બાર હજાર મોટા હાથી અને વીસ હજાર હાથણીઓ હતી. અને એ બધાંને ખાવાપીવા માટે દરરોજ ચાર લાખ રૂપીયાનું ખર્ચ હતું.

તેમણે કોઈ પણ વખત ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી નથી એવો એક પણ દિવસ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. તે ઇશ્વરપ્રાર્થના રોજ નિયમિત વખતે કરતા. "પ્રભુ હું મનુષ્ય અવસ્થામાં અથવા અન્ય સ્થિતિમાં હોઉં, તો પણ તારા ઉપરની મારી દૃષ્ટિ અને હૃદય કદી પણ દૂર કરીશ નહિ." એવું તે રોજ માગતા.

તેમના ચરિત્રમાં વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે, તે કોઇ પણ ધર્મનો દ્વેષ કરતા નહિ. બધા ધર્મ ઉપર તે સમાન ભાવ રાખતા. પ્રત્યેક

ધર્મમાં પુષ્કળ સારી વાતો છે, અને તે સમજવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. જે જે વખતે સવડ મળે તે તે વખતે તે પોતાનો વખત નાચ તમાશા જેવા હલકા કામોમાં ન ગાળતાં, શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ગાળતા. કેટલીક વાર તો આવો વાદવિવાદ કરતાં કરતાં રાત્રીના બબ્બે ત્રણ ત્રણ પણ વાગી જતા.

તે દિવસે કદી પણ ઉંઘતા નહિ, તેમ રાતે જોઈએ તો બે અથવા અઢી કલાકથી વધારે વખત ઉંઘ લેતા નહિ. તે એક મોટા સાહસિક હતા. એક ચાલતા હાથી ઉપરથી બીજા ચાલતા હાથી ઉપર કૂદકો મારીને બેસી જતા. એક હાથી ઘણો તોફાની હતો, ને તેણે મસ્તી ઉપર ચઢી, કેટલાક મહાવતને મારી નાખ્યા હતા. તેથી તે હાથી ઉપર બેસવા માટે કોઇ પણ હિંમત કરી શકતું નહિ. પરંતુ બાબા એક ઝાડ ઉપરથી કૂદકો મારી તે હાથી ઉપર ચઢી બેઠા, અને પછી અંકુશ મારી તેને એટલો તો કાયર કાયર કરી નાખ્યો કે ફરીને તેણે કદી પણ તોફાન કર્યું નહિ.

બાબાનું શરીર સુદૃઢ અને સારું શક્તિસંપન્ન હતું. તેમણે પોતાને માટે વ્યાયામ કરવા માટે એક સાડાત્રણ મણ વજનના લોખંડી સાંકળ તૈયાર કરાવી હતી. તે સાંકળ પકડી દરરોજ નિયમસર વ્યાયામ કરતા હતા."

જહાંગીર બાદશાહના આત્મચરિત્રમાંથી થોડાક ભાગનું આ પ્રતિબિંબ છે. મોગલ બાદશાહના શાહજાદાઓને શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું મળતું હતું તેનું અનુમાન આ નાના લેખ ઉપરથી તેમ વિચાર કર્યાથી સહેજ થઈ શકે તેમ છે. તેમાં વળી પોતાના વિચાર આટલી નિસ્પૃહતાથી લખવાની તેને ટેવ હતી એ એક આ બાદશાહનું મોટું ભૂષણ છે.

આ નાના લેખમાં ચમત્કાર જેવી જે વાતો છે તે જામદારખાનાના સોનાની છત, રજશાળાના હાથીઓની સંખ્યા, અને તેમનું રોજનું ખર્ચ, અને સાડાત્રણ મણ લોખંડની સાંકળ કસરત માટે તૈયાર કરાવી હતી, તે ત્રણ વાતો બહુ વિલક્ષણ છે, અને તેની કલ્પના સહેલથી થઈ શકતી નથી !*

લૂણાવાડા; } છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
(પેન્શનર મહેતાજી.)

* ૧ મરાઠી ઉપરથી.

વાચનમાળાની કવિતાનાં સંગીતનું નોટેશન

બીજી ચોપડી

રાગ ખમાચ. તાલ ખંડજાતિ એકતાલ માત્રા ૫

૧૨૩૪૫

મ	સ– ગ– ગ	મ– પ– ધ	સ નીં ધ– મ	પ ધ મ ગ
પે	તા– ના– કુ	દા– ડી– લ	ઈ – બા– ળ	ના – – નો
	ની– ની– નો	સ– પ– ધ	સ નીં ધ– મ	પ ધ મં ગ
ય	ગો– ભા– ય	રો– હી– ય	બા – દુ– ર	શા – – ણો

ત્રીજી ચોપડીમાં—"અહોદેવના".

ચોથી ચોપડીમાં—"ભલી ભાર્ત ભૂમિ".

પાંચમી ચોપડીમાં—"ભલો દૂરથી".

છઠ્ઠી ચોપડીમાં—"પ્રભુને ગમે તે (ક્ષમાને ધૈર્યના પાઠમાં છે તે)".

ઉપરની ઢબ મુજબ ચારે કવિતાઓ ગાવી.

રાગ ભીમપલાસનું સ્વરૂપ.

{ સ ગં મ પ નીં સ }

{ સ નીં ધં પ મ ગંરીસ }

રાગ ભીમપલાસનું તાલ એકતાલ માત્રા ૪.

નીં સ ગં ગં મ	પ પ પ પ પ પ	પ નીં ધં પ મ મ
રે એ કુ ત ણું	ખ રે જગ ત નો	તા – ત ગ ણા યો

ની- સ સ મ મ	ગ- ગ ગ મ પ	ગ મ પ મ ગ રી સ
આ- સ ધ ળો સ	સા- ર પા ળ તો	તું - જ જ ણા - યો
મ મ મ પ પ ની ની	સ સ સ સ સ	ની રી સ ની ધ પ
ક પા સ ફ લ ફુ લ	ધા સ ધા ન્ય ને	તું - ની પ જા વે
ની ની ની ની ની ની	સ ની ધ પ મ પ	ગ મ પ મ ગ રી સ
અ ન ખા ય સ હુ	જી વ ધ રે જ ન	વ - સ્રો - ભા - વે

ત્રીજી ચોપડીમાં—"ઇશ્વરનો મહીમાય".

સાતમી ચોપડીમાં—"આતે શા તુજ".

સદર—અહિંઆ સહસ્રલિંગ

આ ત્રણે કવિતાઓ ઉપરના ભીમપલાસના નોટેશન મુજબ ગાવી.

વાચનમાળામાં આવતા છપ્પાઓ રાગ ભીમપલાસમાં ઉપર આવેલા નોટેશન પ્રમાણે ગાવા.

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.

ગુજરાતી ખેતીવાડી સ્કૂલ

ખેડૂતના છોકરાઓને માટે સને ૧૯૨૦ થી સ્થાપન કરેલી ગોધરા ખેતીવાડી સ્કૂલનું નવું વર્ષ દરવર્ષે તા. ૧ લી જૂનથી શરૂ થાય છે. તેના ધારા અને માહીતી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. આ નિશાળમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારોની પ્રાવેશિક પરીક્ષા નથી, પરંતુ ઓછામાં ઓછું ગુજરાતી ચોથું ધોરણ (એથી વધારે અભ્યાસ હોય તો સારૂં) તેણે પાસ કરેલું હોવું જોઈએ, અને તે બદલ જે ગુજરાતી સ્કૂલમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે સ્કૂલનું લીવીંગ સર્ટીફીકેટ (નિશાળ છોડયા બદલનો રીતસરનો દાખલો)અરજી સાથે સામેલ કરેલું હોવું જોઈએ. આ સ્કૂલનો અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે,

૨. ઉમેદવારના વાલીનો ધંધો ખેતીનોજ હોવો જોઈએ, અને તે જાતેજ ખેતી કરતા હોવા જોઈએ; કારણ કે આ નિશાળમાં ખેતીને લગતું તમામ કામ છોકરાઓના હાથે કરવું પડે છે.

૩. આ શાળામાં ભણ્યા પછી જે ઉમેદવારનો ખેતી કરવાનોજ નિશ્ચય હોય તેણેજ આવવું. જેનો નોકરીનોજ નિશ્ચય હોય તેને માટે આ સ્કૂલ નથી.

૪. ઉમેદવારની ઉમર ૧૫ થી ૨૦ વર્ષની હોવી જોઈએ.

૫. આ નિશાળમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારના નામ ઉપર જમીન નહિ હોય તો તેના બાપ, કાકા વગેરે કોઇ પણ નજીકના સગાના નામ ઉપર પણ હોવી જોઇએ. અને તે જમીન કેટલી છે, સરકારમાં મહેસુલ કેટલું ભરે છે વગેરે બાબતનો દાખલો પટેલ તલાટી તરફથી અરજી સાથેજ મોકલવો જોઈએ.

૬. દરેક વિદ્યાર્થીને ભણવાનું, ખાવાનું અને રહેવાનું જેટલું ખર્ચ થાય તેટલી સ્કોલરશિપ સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે એટલે વિદ્યાર્થીને ખાવાપીવા વગેરેનો ખર્ચ બીલકુલ કરવો પડતો નથી; પરંતુ અભ્યાસક્રમ પૂરો થતાં પહેલાં (અધવચ) કોઈપણ વિદ્યાર્થી નિશાળ છોડે અથવા ગેરવર્તણૂક ચલાવવા બદલ તેને કાઢી મુકવામાં આવ્યો હોય તો જેટલો વખત તે નિશાળમાં રહ્યો હોય તેટલા વખતને માટે દરમાસના રૂ. ૧૦ પ્રમાણે તેની પાસેથી દંડ તરીકે વસુલ કરવામાં આવે છે.

પુસ્તક, લાયબ્રેરી વગેરે પરચુરણ ખર્ચ વિદ્યાર્થીના પદરનો હોય છે. તે ખર્ચ (લગભગ વર્ષના રૂ. ૧૦) બદલ વિદ્યાર્થીના વાલીએ દાખલ થતી વેળા રૂ. ૧૦ અનામત તરીકે આપવા પડશે.

૭. આ નિશાળમાં બીજી નિશાળો પ્રમાણે વાર તહેવારની રજાઓ મળશે. સિવાય દિવાળી ઉપર એક મહીનો, અને ઉનાળામાં દોઢ મહીનો રજા

પડશે. અને તે બેઉ રજા વેળા વિદ્યાર્થીને ઘેર જવા દેવામાં આવશે એ નિશાળ કાઢવાનો સરકારનો હેતુ એ છે, કે બે વર્ષ શિક્ષણ લીધા પછે વિદ્યાર્થી પોતાના માબાપને ખેતાના કામમાં વધારે મદદગાર થાય, અને ખેતી પણ વધારે ફાયદાકારક રીતે કરે. દર વર્ષે પંદર કરતાં વધા નવા છોકરા દાખલ કરવામાં આવશે નહી,

આ શાળામાં નીચે પ્રમાણે વિષયો શીખવવામાં આવે છેઃ—

(૧) કૃષિવિદ્યા, (૨) સૃષ્ટિજ્ઞાન, (આ વિષયમાં વનસ્પતિ અને જંતુ સંબંધી વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે). (૩) ખેતી વાડીને લગતી ભૂગોળ. (૪) ખેતીવાડીને લગતું અંકગણિત અને જમીનની માપણી. (૫) આરોગ્યવિજ્ઞાન. (૬) પેટા ધંધા. (૭) ગ્રામ અને શહેરી જીવન (ખેડુતને ઉપયોગી કાયદા વગેરેનું ઉપયોગી શિક્ષણ જેમકે જમીન મહેસુલનો એક્ટ, તગાવી એક્ટ, ડબા એક્ટ લોકલ બોર્ડ એક્ટ) (૮) વાચન અને લખાણ. (૯ ખેતી અને બગીચાનું કામ. (૧૦) ઓઇલ એંજિન કેવી રીતે ચલાવવું તેના દરરોજના ઉપયોગી ભાગ દરરોજ સાફ કરી કેવી રીતે બેસાડવા વગેરે. (૧૧) ખેતીનાં ઉપયોગી ઓજારના ભાગ ભાંગેતૂટે ત્યારે કેવી રીતે દુરસ્ત કરવા એને લગતુંજ સુથારી લુહારી કામ. ૧૨ વણાટકામ

૮. આ સ્કૂલમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારે ગોધરા(જિલ્લે પંચમહાલ) ખેતીવાડી સ્કૂલના હેડ માસ્તરને જેમ બને તેમ જલદી પોતાની અરજી મોકલવી. તેમાં નામ, જાત, ધંધો, ઉમર, તાલુકો, જિલ્લો, પોસ્ટ ઓફીસ વગેરે સ્પષ્ટ જણાવી ગુજરાતીમા અરજી કરવી, અરજી ઉમેદવારના હાથનીજ હોવી જોઈએ. ઉમેદવારને દાખલ કરવાની, અભ્યાસક્રમ પુરે થતાં સુધી રહેવા દેવાની, અને સ્કૂલો છોડયા પછી તેને ખેતીના કામે લગાડવાની ઇચ્છા છે એ બદલની કબુલત લખી તેની નીચે વાલીની સહી હોવી જોઇએ.

૯. જે ઉમેદવારને દાખલ કરવાનું નક્કી થશે તેને તે પ્રમાણે કાગળથી ખબર આપવામાં આવશે, જે તારીખે હાજર થવા લખ્યું હોય તે તારીખે તેણે નિશાળમાં આવી હાજર થવું જોઈએ,

૧૦. નિશાળ છોડયા પછી જે વિદ્યાર્થીને ખેતી કરવાની ઇચ્છા હશે તેને શાળાની નજીકમાં માત્ર નામનાજ ગણોતે ઘણી સારી શરતે ૧૦ થી ૧૫ એકર જમીનની લેવડ કરી આપવામાં આવશે.

૧૧. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

V. V. Patel.
હેડ માસ્તર
ખેતીવાડી નિશાળ—ગોધરા.

ઇનામ પત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

ગામ—તાલુકો	ઇનામ વહેંચનારનું નામ	રકમ	રિમાર્ક
અડવાળ-ધંધુકા	પા. હરજીભાઈ ગોબરભાઇ સિહોરવાળા તથા પા. ભગવાનદાસ માણેકલાલ ભાવનગર વાળા	૧૨૫—૦—૦	ધોતીયાં, પંચીયાં, છીંટના કકડા તથા મિઠાઈ વ્હેંચી
,, ,,	,, ,,	૮૦—૦—૦	કન્યાશાળામાં અબરખની ઓઢણીઓ તથા મિઠાઇ વહેંચી.
ઉખલોડ-વિરમગામ	પાટડીના દરબાર સાહેબ શ્રીદોલતસિંહજીએ સ્કૂલની વિઝીટ લીધી ત્યારે	૧૩—૧૪—૬	ઇનામ, પતાસાં તથા છીંટના કકડા વ્હેંચ્યા.
બાવળા-ધોળકા	મિ. અમૃતલાલ પ્રહ્લાદજીએ તેમની ભત્રીજી ગુજરી ગયાં તે નિમિતે	૧૭૫—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા જમાડયાં.
,, ,,	બેન મણી પટેલ કરસન મોતીલાલની દીકરીએ એકાદશીની ઉજવણી કરી.	૧૭૫—૦—૦	,,
,, ,,	મિ. ચુનીલાલ ગીરધરભાઇએ પોતાના દાદાના મરણ પાછળ	૧૬૦—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા તથા સંસ્કૃત પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ખેરવા-વિરમગામ	પટેલ ગોગજીભાઈ ડુંગરભાઈ	૨૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
ચાકરૂ-ધંધુકા	શેઠ આચરંદભાઈ રણછોભાઈ	૧૩—૮—૦	પુસ્તકો વ્હેંચ્યાં.
	મે. લીંબડીના ઠાકોર સાહેબે	૪—૦—૦	સાકર વ્હેંચી.

	મે. પોરબંદરના રાણા સાહેબે	૯—૦—૦	દરેક કન્યાને રૂ. ૨)પ્રમાણે ઇનામ વ્હેંચ્યાં.
કુમાલી-ધોળકા	મિ. ભગવાનદાસ આંબાભાઈ લુહાણા, બાવળાના તથા મિ.હરગોવન ઇચ્છારામ લુહાણા, રનોડા નામે	૬—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વ્હેંચી.
કેલીઆવાસણા-,,	બાવળાના અમિન કેશવલાલ કુબેરભાઈએ	૪—૯—૦	પતાસાં વ્હેંચ્યાં.
બાવળા-,,	ભક્તરાજ પ્રહલાદજીના મરણના કારજ પ્રસંગે બાવળાના રહીશ પટેલ માધવલાલ મુળજીભાઈએ	૧૭૫—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા જમાડયાં.
સરોડા-,,	ગામ કાસંદ્રાના દવે કૃપારામભાઈ પ્રાણશંકર	૨૧—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વ્હેંચી.
નરોડા-ઉ. દસક્રોઈ	વર્ધાના મુવાડાના શા. કાળીદાસ સાંકળચંદ પોતાના દીકરાનાં લગ્ન પ્રસંગે	૩—૦—૦	છોકરાંને પતાસાં વ્હેંચ્યાં.
		૨—૦—૦	,, ઇનામ ફંડમાં આપ્યા.
	,, ,,	૧૮—૦—૦	છોડીઓને પતાસાં તથા પ્યાલા
		૨—૦—૦	વ્હેંચ્યાં તથા ઇનામ ફંડમાં આપ્યા.
સાણોદા- ”	શા છોટાલાલ ફુલચંદે	૩૨—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
	કોઠારી બહેચરદાસ રામચંદે	૧૭—૮—૦	સ્કૂલમાં ઘડીઆળ આપ્યું.

તગડી-ધંધુકા	પોલારપુરવાળા શેઠ અમૃતલાલ બકોરદાસે	૫—૦—૦	સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીના ફંડમાં આપ્યા તથા સાકર ૧૦ શેર વ્હેંચી.
નરોડા-ઉ. દસક્રોઈ	પા. છગનદાસ અમથાભાઇએ	૧૫-૮—૦	છોકરા તથા છોડીઓની સ્કૂલમાં લાકડશી લાડવા તથા પેંડા વ્હેંચ્યા.
પરઢોલ- "	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર છોટાભાઈ મગનભાઈએ	૩૫-૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
છોટા મહેમદાવાદ —દ. દસક્રોઈ	અમરાવાડીના પટેલ રામાભાઈ ઝવરભાઇએ પોતાના છોકરાને સ્કૂલે બેસાડ્યો તે પ્રસંગે	૩૦-૦—૦	સ્કૂલ જમાડી તથા પેન્સીલો વ્હેંચી.
દાલોદ-વિરમગામ	કાંઝના પા. બાપુભાઇ ગોપાળદાસે	૪—૩—૦	પતાસાં વ્હેંચ્યાં.
સાણોદર-ગોઘા	ભાવસાર જીવરાજ વિઠ્ઠલજીએ	૫૦—૦-૦	સ્કૂલ જમાડી.
છોટા મહેમદાવાદ દ. દસક્રોઈ	અમરાઇવાડીના સદગૃહસ્થોએ કોરોનેશનડે નિમિતે	૩૫—૦-૦	"
પરઢોલ—ઉત્તર	સુતાર મોતીરામ હરજીવને	૩—૦-૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
" દસક્રોઈ	શાહ છબાભાઇ ધરમચંદે	૩—૦-૦	"
" "	પટેલ વિઠ્ઠલભાઈ પ્રાણભાઇએ.	૩—૦-૦	"
ધામતવાણ-દ. દસક્રોઈ	ઠક્કર જીવરામ સુંદરજીએ	૧૫—૦-૦	સ્કૂલ જમાડી.

પાટડી—વિરમગામ	નામદાર પાટડી દરબાર સાહેબે નામદાર આનરેબલ સી. સી. વૉટ્સન સી. આઈ ઈ. ના માનમાં પાટડી મુખ્ય સ્કૂલમાં	૩૬—૦—૦	પાઠ્ય પુસ્તકો વ્હેંચ્યાં.
	,, ઉર્દુ ,,	૬—૮—૦	,,
	,, કન્યાશાળા	૩૫—૦—૦	કપડાં વ્હેંચ્યાં.
	,, અંત્યજ સ્કૂલમાં	૩—૦—૦	પાઠ્યપુસ્તકો વ્હેંચ્યાં.
પાણવી—ધંધુકા	શેઠ મોહનલાલ ભાઇચંદભાઈ ગાંધીએ	૧૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
વટામણ—ધોળકા	શા. લલ્લુ પીતાંબરની દીકરી બેન રંભાના લગ્ન પ્રસંગે તેમના વેવાઇ શા. મફતલાલ હરજીવન તરફથી	૨૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
હરણીઆવ—દસક્રોઈ	હાથીજણના ઠક્કર શીવલાલ ગોરધન તથા ગોભરજના ઠક્કર સોમચંદે	૧૭—૮—૦	પ્યાલા રકાબી તથા મિઠાઈ વ્હેંચી
,,	અત્રેના વાળંદ શંના કાશીએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
ચંદરવા—ધંધુકા	નામદાર લીમડીના ઠાકોર સાહેબે	૧૦—૦—૦	સાકર વ્હેંચી
	બોટાદના શા. મગનલાલ પીતાંબરે	૫—૦—૦	,,
	અત્રેના ઠક્કર હીરજીભાઇ મુળજીભાઇએ	૩—૦—૦	પેંડા વ્હેંચ્યા
વેજલકા—ધોળકા	પાંદડ તા-ખંભાતના રહીશ રજપુત કેશવભાઇ રામભાઇએ	૭—૦—૦	ચહાના પ્યાલા વ્હેંચ્યા
	અત્રેના રજપુત બારડના-ગજીભાઇ વીરશંગભાઇએ	૩—૮—૦	સાકર વ્હેંચી

અચીઅર-ઉત્તર દસક્રોઇ	ભાવસાર ગામ લોકો તરફથી	૨૧—૪—૦	સ્કૂલ જમાડી.
દરીઆપુર-અમદાવાદ	ઉર્દુ કન્યાશાળા નં. ૨ની છોડીઓને એક વિદ્યાર્થીના વાલી ગુલામઅલી ગુલામ રસુલે	૨૨—૦—૦	ઇનામ વ્હેંચ્યું
વાલુકડ—ગોધ્રા	શાહ નાગરદાસ ગોવિંદજીએ પોતાના પુત્રને નિશાળે બેસાડયો તે પ્રસંગે	૪૦—૦—૦	બંને સ્કૂલોજમાડી
જેતલપુર—દ. દસક્રોઈ	બાઈ કાશી પા. ગંગાદાસ ભાઈજીભાઇની વિધવાએ	૫૦—૦—૦	છોકરા તથા છોડીઓને જમાડયા
મીરોલી-દ. દસક્રોઈ	મે. ચોથા. આ. ડેપ્યુ. એ. ઈ. સાહેબની રૂબરૂ ગામલોકોએ	૧૫—૦—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી.
વાલુકડ—ગોધ્રા	ઠક્કર ગોકળદાસ ગોરધનદાસે તેમના નવા ઘરની વાસ્તુ કરી તે પ્રસંગે	૩૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાને જમાડી
પોલારપુર-ધંધુકા	ભીમનાથના મહેરબાન મહંત સાહેબે	૨૦—૬—૦	પુસ્તકો વ્હેંચ્યાં.
		૧૦-૧૦-૦	કન્યાઓને લુગડાંના કકડા ને
		૫—૦—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી
દાલોદ-વિરમગામ	લોકલ બોર્ડ ફર્સ્ટ ગ્રેડ સ્કૂલમાં પટેલ ભગવાનભાઇ રઘુભાઈએ બાળવર્ગ પહેલા અને બીજા ધોરણના છોકરાઓને બાળપોથી, પહેલી અને બીજી ચોપડી.	૫—૦—૦	પુસ્તકો વહેંચ્યાં

ઓઢવ-ઉત્તર— દસક્રોઈ	ભરવાડ કમા મલા	૧૮—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
ઓગણજ —,, ,,	સર. ચીનુભાઈ સેકન્ડ બૅરોનેટ ઓગણજ ઈમાનદાર	૧૫—૦—૦	પુસ્તકો, હોલ્ડરો પેન્સીલો અને મિઠાઈ
	મિ. સોમાલાલ અમથાલાલ શાહ. સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર	૫૧—૦—૦	સ્કૂલ તથા તેના સ્ટાફના માણસોને જમાડયા
પરઢોલ— ,, ,,	ગામ લોક	૩૮—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	મિ. ઈશ્વરભાઇ સામળભાઇ તથા મિ. ઝવેરભાઈ સામળભાઇ	૪૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	મિ. હરિલાલ હેમચંદ	૩—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં
	મિ. શંકરભાઈ વહાલાભાઇ ઘૂમીજના પાટીદાર	૩—૦—૦	,, ,,
ઝુંડાલ, ,, ,,	રાત પોચા છગને તેમના માતુશ્રીના ઉત્તર ક્રિયાના કાર્ય પ્રસંગે	૪૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
મીરોલી ,, ,,	શાહ કચરાભાઈ ચતુરભાઈ	૧૦—૦—૦	લાડુ તથા
		૪—૦—૦	ચવાણું વહેંચ્યું
મહીજ—ધોળકા	ચાવડા રામસંગ સીણાઈ	૨૦—૨—૮	સ્કૂલ જમાડી
વાલુકડ—ગોઘા	શાહ પ્રેમચંદ રતનજી	૪૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી અને કન્યાઓને પોણોવાર લુગડું આપ્યું.
	ઠકર મગનલાલ મોતીલાલ	૩૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
ચલતેજ—ઉત્તર	ઘાંચી લલ્લુભાઇ ગોવિંદભાઇ	૪૫—૦—૦	,, ,,

રાશમ—ધોળકા	પા. મોહનલાલ હરજી-વનદાસ શાહ મોહનલાલ મલુકચંદ પા. નરોતમ-દાસ સાંકળચંદ પા. કુબેરદાસ ત્રિભુવનદાસ તથાં મહેતા મફતલાલ	૨૫-૧૦-૦	સ્કૂલ જમાડીતથા અભણને પણ
	મગનલાલ	૨૩-૧૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
નોલી—ધંધુકા	ગામ લોકો તરફથી	૨૦—૦—૦	,, ,,
સાણોદા—ઉત્તર દસક્રોઈ	કોઠારી બહેચરદાસ રામચંદ	૧૭—૮—૦	ઘડિઆળ મુક્યું.
ખાડીઆ—અમદાવાદ	પટેલ લાલભાઈ ગીરધરલાલ રાયપુર લાંબા પાડાની પોળના રહીશે રાયપુર જિલ્લાની ચાર સ્કૂલો જમાડી	૩૦૦—૦—૦	ચાર સ્કૂલો જમાડી

પરઢોલ-ઉત્તર. દ.	રા. ફુલશંકર મુળજીરામ પંડયા	૩—૦—૦	ગોળ. ધાંણા વહેંચ્યા.
રોજકા-ધંધુકા	રા. ફુલશંકર મુળજીએ અ. સૌ. સવિતાગૌરી સુદરજીના સ્મર્ણાર્થે	૩૦—૦—૦	પુસ્તકો તથા સાકર વહેંચી.
બાવળા-ધોળકા	શેઠ ગીરધરલાલ ભવાનીદાસની વિધવા બાઈ રેવાના મરણ તીથી નિમિતે	૭ ૮—૦	કેરીઓ વહેંચી.
વાસણા—	રા. હરિપ્રસાદ જેઠાલાલ મહેતા કારકુન જોઈન્ટ જજ કોર્ટ, અમદાવાદ	૧૫-૦—૦	જરમનસીલ્વરના પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.

ખેડા જિલ્લો

સોરણા-કપડવંજ	સોની સોમાલાલ નારણદાસે પોતાના ભાણેજના લગ્ન પ્રસંગે.	૫—૦—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી.
	વ્યાસ અંબાલાલ કાલારામે પોતાના કાકાની ઉત્તર ક્રિયા નિમિત્તે.	૭૫-૦—૦	સ્કૂલ જમાડી તથા દૂધ પાયું.
વણસોલ-આણંદ	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર બ્હેચર હરીભાઇ પટેલે	૩૫-૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
અલીણા-નડિઆદ	જંત્રાલના શા. નાથજી ઝવેરદાસે.	૧૧-૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા રકાબીઓ વ્હેંચી.
	આતરસુંબાના ગાંધી જેચંદ ગોકળદાસે	૮—૦—૦	,, ,,
	અલીણાના માસ્તર જીવાભાઇ બહેચરભાઇએ	૭—૦—૦	ચોપડીઓ વ્હેંચી.
મહુધા-નડિઆદ	કરમસદના પા. મણીભાઈ ઉમેદભાઇએ લગ્ન પ્રસંગે	૬૦-૦—૦	કન્યાશાળામાં પિત્તળના પ્યાલા વ્હેંચ્યા.
નડિઆદ-,,	પંડયા અરજનલાલ દેવશંકરે પોતાના પુત્રને નિશાળે બેસાડયો તે પ્રસંગે	૫૦-૦—૦	મ્યુનિ. શાળા નં. ૭ માં ચોપડીઓ તથા મિઠાઈ વ્હેંચી
આમોદ—બોરસદ	ધર્મજના પટેલ છોટાભાઇ ભાઇલાલે આમોદના પટેલ શીવાભાઈ ફુલાભાઇએ	૩૫—૦—૦	સ્કૂલો જમાડી

	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યા-વર્ગમાં, પટેલ પરસોતમ કાળીદાસે પટેલ ચતુરભાઇ ફીશાભાઈએ અને પટેલ હરિભાઈ લલ્લુભાઈએ મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યા વર્ગમાં	૩૫—૦-૦	સ્કૂલો જમાડી
પાળજ—બોરસદ	સદ્‌ગૃહસ્થ ખીમચંદ મણીચંદે મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા	૧૦૦-૦-૦	સ્કૂલો જમાડી
વલાસણ—આણંદ	પા. દાજીભાઇ લલ્લુભાઈએ	૪૦—૦-૦	સ્કૂલો જમાડી
કરમસદ—આણંદ	પટેલ જસભાઇ ગોરધનભાઇએ પોતાના પિતા ગુજરી ગયા તેના ક્રિયાખર્ચ માટે મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા	૪૦૦-૦-૦	સ્કૂલો જમાડી
સંધાણા—માતર	સરકારી સ્કૂલ રીપેર થવાથી ગામ લોકો તથા સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર તથા બીજા સદ્‌ગૃહસ્થોએ મળી	૨૫—૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
દાગજીપુરા—આણંદ	વાળંદ મંગળ રણછોડ	૩૦—૧-૦	,,
,, ,,	કુંજરાવના વાળંદ લલ્લુ કુબેરે	૧૫—૦-૦	પ્યાલા તથા પતાસાં વ્હેંચ્યાં
જાલીઆ—મહેમદાવાદ	પા. લલ્લુભાઇ હાથીભાઈએ	૧૧—૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
આમોદ—બોરસદ	રૂંદેલના પટેલ મહીજીભાઈ મોતીભાઇ તથા આમોદના પટેલ નાગરભાઇ જીજીભાઈએ સ્કૂલ તથા કન્યા વર્ગ	૭૦—૦-૦	સ્કૂલો જમાડી
વલાસણ—આણંદ	પા. જેઠાભાઇ દાદાભાઇએ	૪૫—૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
,,	પા. મોતીભાઈ અજુભાઇએ	૪૭—૦-૦	,,
,,	શા. ચુનીલાલ ભાઇજીએ	૫૦—૦-૦	,,
	બાઈ જીવી. પા. ભાઇજી ગણેશજીની વિધવા	૪૦—૦-૦	,,

દેથલી—માતર	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરશાહ મલુકચંદ બોધાભાઇએ	૨૫—૦—૦	,,
	ઠક્કર મનસુખભાઈ કરસનભાઈએ	૨૫—૦—૦	,,
નડિઆદ—નડિઆદ	શા. શંકરલાલ મોહનલાલે	૨૦—૦—૦	જલેબી વ્હેંચી
,,	સૌ. મછાબાઈ હીરાભાઈ કન્યાશાળા નંબર બીજાનાં મુખ્ય સ્ત્રી શિક્ષક શાળા નં. ૬ ના વિદ્યાર્થીને	૫—૦—૦	પતાસાં વ્હેંચ્યાં
દહેમી—બોરસદ	શાહ મણિલાલ પુરૂષોત્તમદાસે પોતાના પિતાની ઉત્તર ક્રિયા વખતે	૭૨—૮—૦	સ્કૂલ જમાડી
કંજરી—નડિઆદ	ઠાકર આદીતરામ મયારામે પોતાના દીકરાના લગ્ન પ્રસંગે	૪—૦—૦	ઉત્તેજનને પરબમાં આપ્યા
		૧—૪—૦	પ્યાલા નંગ ૫ ,,
		૪—૦—૦	સ્કૂલમાં પતાસાં વ્હેંચ્યાં
અકલાચા—મહેમદાવાદ	પટેલ હરજીભાઇ શંકરભાઇએ	૪૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
નડિઆદ—નડિઆદ	પા. બાવાજી વેણીભાઈએ પોતાના પૌત્રને મ્યુનિ.સ્કૂલ નં. ૪ થામા બાળવર્ગમાં દાખલ કર્યો તે પ્રસંગે	૩૨—૧૨—૦	દેશીહિસાબ આપ્યા
		૭—૮—૦	બાળપોથી આપી
		૨૬—૪—૦	મિઠાઇ વ્હેંચી
		૨—૪—૦	પતાસાં વ્હેંચ્યાં
		૫—૪—૦	પ્યાલા વ્હેંચ્યાં
અલુધા—નડિઆદ	નડિઆદના જસભાઇ પુરૂષોતમે પોતાના દીકરાના લગ્ન પ્રસંગે અત્રેની કન્યાશાળામાં	૧૧૨—૦—૦	જર્મનના પ્યાલા તથા રકાબીઓ તથા મિઠાઇ વ્હેંચી
	ગાડાના પટેલ મોતીભાઇ પ્રભુદાસે પોતાના દીકરાના લગ્ન પ્રસંગે	૧૧૨—૦—૦	,, ,,

અનેજડા—બોરસદ	સુથાર જીવરામ પિતાંબરદાસે	૨૨—૮—૦	સ્કૂલ જમાડી
	પા. મથુરભાઈ મનોરભાઇએ	૧—૪—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી
ભાનેર—નડિઆદ	બાઇ માકોર પટેલ ભાઇજી-ભાઇ લલ્લુભાઇ ની વિધવા	૯૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	પટેલ લલ્લુભાઇ ભુલાભાઇએ	૧૦૦—૦—૦	,, ,,
	શાહ માણેકલાલ રણછોડ બાપુજીએ	૭૨—૦—૦	જર્મનના પ્યાલા તથા પતાસાં તથા ગરીબ છોકરાંને ચોપડીઓ તથા સ્લેટો વ્હેંચી
નડિઆદ—	શાહ માણેકલાલ મથુરદાસે	૪૫—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા પતાસાં વ્હેંચ્યાં.
	શાહ મંગળદાસ મથુરદાસે	૪૫—૦—૦	બારમાસ માટે પાણીની પરબ બેસાડી
ગોપાલપુરા—આણંદ	પા. શનાભાઈ આશાભાઇએ	૨૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	પા. વાઘજીભાઈ કાશીભાઇએ	૮—૦—૦	મિઠાઇ વ્હેંચી
પડોલી—બોરસદ	શાહ છોટાલાલ બાબરભાઈ સર્કલ ઇન્સ્પેકટરે તેમના મહૂમ કાકાશ્રીના નામને ગામ લોક તથા બંન્ને સ્કૂલોને બે દિવસ સુધી જમાડયા	૩૦૦—૦—૦	સ્કૂલો જમાડી
ચુતાલ—નડિઆદ	મહારાજ ગોરધનદાસ બળદેવદાસે	૩૨—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
ચોરડા—બોરસદ	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરશાહ છગનલાલ નાથાભાઈએ	૭૫—૦—૦	,, ,,
અકલાચા—મહેમદાવાદ	પટેલ સોમાભાઈ અભુદાસે અને પટેલ સોમાભાઇ શનાભાઇએ.	૧૦—૦—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી
દેદરડા—બોરસદ	પટેલ ફુલાભાઈ ગરબડદાસે દૂધપાક પુરીનું જમણ કર્યું	૩૪—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	પટેલ લલ્લુભાઈ ખુશાલભાઈએ	૨૮—૦—૦	,,

નાની ખડોલ—નડિઆદ	પા. જોરાભાઈ જેઠાભાઇનાં વિધવા દીકરીબાઇ હરખાએ	૪૧—૦—૦	
	પા. ગોવિંદભાઇ લક્ષ્મીદાસે	૨—૦—૦	પતાસાં વ્હેંચ્યાં
છીપડી—કપડવંજ	રાવળ કાળીદાસ ગીરધરભાઈએ તથા રાવળ મગનલાલ ગીરધરભાઇએ	૬—૦—૦	મિઠાઈ વ્હેંચી
ગાના—આણંદ	પા. રણછોડભાઇ હરખજીભાઈએ	૭૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
	શા. મગનલાલ ૐકારદાસ	૭૫—૮—૦	,,
ખંભોળજ— ,,	બાઈ રેવા પટેલ ઘેલાભાઈ જેસંગભાઇની વિધવાએ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી તથા કન્યા શાળા તથા ગ્રાન્ટેડ મિશન સ્કૂલના છોકરા છોડીઓને જમાડ્યા	૧૦૩—૮—૦	સ્કૂલો જમાડી
પાળજ—બોરસદ	શા. સાકરચંદ લલ્લુભાઇએ સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાને	૧૦૦—૦—૦	,,

गुजरात शाळापत्र

પુસ્તક ૬૫] એપ્રિલ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૪

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્

આ વર્ષે ઇસ્ટરના તહેવારોમાં મુંબઈમાં આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્ ભરવામાં આવી હતી. તે પરિષદ્‌ના પ્રમુખ ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાન્ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામને નીમવામાં આવ્યા હતા. આપણા ગુજરાતમાં કેટલાંક વર્ષોથી સાહિત્યપરિષદ્ દર બે વર્ષે ભરવામાં આવે છે. તે પરિષદ્ ભરવાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્કર્ષ, વિદ્વાનોનો પરિચય, અને ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો, તેની જોડણી, પ્રાચીન સાહિત્યની શોધખોળ વગેરેનો હોય છે. પરિષદ્ દરેક એકંદર સંગીન કામ કરે છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિદ્વાનોનાં ભાષણો અને લેખોથી સાહિત્યપ્રેમી જનોને બોધ તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો લાભ સારો મળે છે. પરિષદ્‌ના પ્રમુખની ચુંટણી કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષા કે સાહિત્યની સાચી અને સંગીન સેવા કરનારનેજ એ પદે નીમવામાં આવે છે. આ વખતે એવા એક વિદ્વાનને એ પદે નીમવામાં આવ્યા હતા.

આ પરિષદ્‌ને અંગે એક પ્રદર્શન દર વખતે ભરવાનો રિવાજ છે. આ વર્ષે પણ તેવું એક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં જુના હસ્ત-

લિખિત ગ્રન્થો, કારીગરીના નમુના, ચિત્રકામ, છબીઓ ઇત્યાદિનો સંગ્રહ સારો હતો. આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા વડોદરાના દિવાન સર મનુભાઇ નંદશંકર મહેતાએ કરી હતી. તેમણે તે ખુલ્લું મૂકતી વખતે કળા અને તેના ઇતિહાસને લગતું એક ઘણું ઉત્તમ તથા અસરકારક ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આમ સાહિત્યપરિષદ્નું કાર્ય નિબંધવાચન, ઠરાવો ૪૦ પરચુરણ કામો થયા બાદ ત્રણ દિવસમાં પુરૂં થયું હતું. અત્રે અમે પરિષદ્ના પ્રમુખ રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામના વિદ્વત્તાભર્યા ભાષણનો શિક્ષકવર્ગને ઉપયોગી કેટલોક ભાગ તેમની જાણ માટે આપીએ છીએ.

* * * *

'સાક્ષર અને સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યાઓ

એક ગુંચવાડો 'સાક્ષર' શબ્દથી થયો છે. પરિષદે એ શબ્દનો પ્રચાર નથી કર્યો. પરિષદ્ સ્થપાયા પહેલાં એ શબ્દ ગુજરાતમાં વપરાવા લાગ્યો છે; પરંતુ પરિષદ્ની સ્થાપના થયા પછી સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે. ઘણા લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે અમે 'સાક્ષર' છીએ એવું ધોરણ પરિષદ તરફથી થવું જોઈએ. જેઓ વિદ્વાન્ લેખકો નથી એવા ઘણાને આવી ઇચ્છા થવા લાગી છે, અને 'સાક્ષર' કયા માણસને કહેવા એ બાબતમાં સાહિત્યપરિષદે કાંઇ પ્રયાસ નથી કર્યા, સાહિત્યપરિષદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા અમુકને નિરક્ષર કહ્યા એવું બન્યું નથી, તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને 'સાક્ષર' પદવી નથી અપાતી એ માટે પરિષદ્ જવાબદાર છે તેઓ પરિષદ્ અમુક પક્ષની છે-પરિષદમાં વાડા છે એવો પુકાર કરે છે. સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને 'સાક્ષર' કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે. જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદવીનો અંગીકાર કરાવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સંપાદન કરે પણ એ સંબંધમાં સાહિત્યપરિષદને માથે શી રીતે જવાબદારી આવે? પરિષદ્ તરફથી કોઈ લેખકોના લાભમાં કે વિરુદ્ધ કાંઈ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. પરિષદ્માં સામેલ થવાની સૌને છૂટ આપવામાં આવે છે, પરિષદમાં સામેલ થવાની કોઈને ના કહેવામાં આવતી નથી. પરિષદમાં સામેલ થનાર પુરુષોએ પરિષદ્ બહાર અમુક વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી પરિષદને જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહિ. આમ છતાં પરિષદ્ અમુક પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય?

* * *

સાહિત્યમાં શિષ્ટતા

ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિષદનું લક્ષ્ય છે. ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કર્યાથી અને તે કાર્યમાં શિષ્ટતા સંપાદન કર્યાથી થાય છે. બીજાં ધોરણો આ વિષયમાં નિરર્થક છે. એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કર્યાથી, ઉપર કહ્યાં તેવાં પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર ખાસ આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંશો જરૂરના છે તેની ગણના કંઇક આમ થઈ શકે: (૧) બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર. ઉત્તમ લેખોના વાચન, અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વત્તાના સંસ્કાર કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપકવતાવાળા તથા કઠોર લાગે છે. (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા, સામર્થ્ય અને ઉદ્દામતા. વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મળતા ન હોય, સુસંસ્કારિતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં ઉદ્દામતા ન હોય, વાંચનારના કે સાંભળનારના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું, નિર્વીર્ય થઈ પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા. લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશો છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કાંઇ નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કાંઈ ઉડ્ડયન કર્યું છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કંઈ કલ્પનાનો આશ્રય કર્યો છે, એમ લાગે ત્યાં સુધી આકર્ષણ નથી આવતી. (૪) વિષયનિરૂપણ ગંભીરતાવાળું, વિવેકવાળું અને સમતોલપણાવાળું હોવું જોઈએ. વિષયના નિરૂપણમાં છીછરાપણું, તોછડાપણું, બાલિશતા, પક્ષપાતીપણું, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ થતી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી. (૫) લેખનશૈલીમાં ઓજસ્, પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ: સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કહ્યા છે. ઓજસથી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફૂર્તિ આવે છે, અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે; ભાષામાં નીતર્યા પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડોહોળાઈ ગએલું લાગે છે. એકને બદલે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગુંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે. માધુર્યથી ભાષામાં મિઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે, તેની રુચિકરતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે, તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે. આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

ઉક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ લેખમાં ગુણસંપત્તિ આણનાર કલામય સામગ્રીઓનો સમુદાય છે. અલબત્ત, ઉત્તમ લેખમાં સામગ્રીઓનું બાહુલ્ય હોય તેથી સમુદાયનો ભાવ ચિત્ત આગળ હંમેશ વિદ્યમાન રહે છે. વળી, અમુક પંક્તિના અમુક વિષયના લેખ સમષ્ટિ રૂપે વિચારમાં લેવાની ટેવને લીધે સાહિત્ય શબ્દમાં લેખોનો અને લેખકોનો સમુદાય વિવક્ષિત રહે છે. "સાહિત્ય" ની ઉપર ઉતારેલી સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે કે વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં જ્યાં ઉદાત્તતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં "સાહિત્ય" શબ્દ ઉત્પન્ન થાય. આ રીતે "શિષ્ટતાવાળા લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય" એ ઉપર કહેલી વ્યાખ્યા વિદ્વાનોને માન્ય છે, અને શિષ્ટતા વિના સાહિત્યપદ ઉત્પન્ન થાય નહિ એમ ફલિત થાય છે.

આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરવાના પ્રયાસનો છે. "સાહિત્ય" શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટે જ મહત્ત્વ છે. ભાષાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળાયેલો છે. બન્નેનો વિચાર તથા બન્નેનો પ્રયાસ એક બીજાને અવલંબીને થાય છે. ઉત્તમ લેખ લખવામાં રોકાએલું મન પોતાના એ પ્રયાસની સાથેજ ઉત્તમ ભાષા લખવાના પ્રયાસમાં રોકાય છે. જેમ ઉંચા પ્રકારની ભાષા લખવાની શક્તિ વિના ઉંચા પ્રકારના લેખ લખી શકાતા નથી, ભાષા ઉપરના કાબુ વિના લેખન ઉપર–વિચારપ્રકાશન ઉપર–કાબુ આવતો નથી, તેમ ઉંચા પ્રકારના લેખ લખવાની સાથે ઉંચા પ્રકારની ભાષા આપોઆપ લખાય છે, લેખની શક્તિ અને ભાષાની શક્તિ સાથે સાથે પ્રવર્ત્તે છે, કારણ કે વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર સાથે મળી ઉદ્‌ગારમાર્ગ ખોળે છે ત્યારે એ સંસ્કાર વિચારપ્રકાશનનાં બીબાં રજુ કરે છે અને એ બીબાંમાં છપાઈ છપાઈને એ ઉદ્‌ગાર બહાર પડે છે. અને એ બીબામાં શિષ્ટ વાણી અન્તર્ભૂત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રસંગે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે. શિષ્ટ લેખકોની જે વાણી ચિત્તને પ્રેરવામાં સહાયભૂત હોય છે તે વાણી-પોતાનું શિષ્ટ સ્વરૂપ સ્ફુરણ પામી મૂર્ત્ત રૂપ ગ્રહણ કરતા વિચારોમાં ભેળે છે. જેઓ બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી રહિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતાને વશ થઈ લેખ લખવાના પ્રયાસ કરે ત્યારે વગર કેળવાયલા વિચારમાં રહેલી સંસ્કૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરે છે, અથવા તેમના ઉદ્‌ગાર અજ્ઞાન તથા ગ્રામ્યતા ભરેલા, અપરિપક્વ તથા કઠોર રૂપે અર્થાત્ અશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડે છે.

આ માટે, સાહિત્યના દ્વારમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ઉમરાપર રહેલા છે. અસંસ્કૃત વિચારોનો ઢગલો વાણીમય થાય તોપણ તેવા વિચારોની અસંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી. લોર્ડ મોર્લી પ્રથમ સાહિત્યમાં કેળવાયા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે તેમના સાહિત્યસંસ્કારોએ તેમના રાજકીય વિચારોના આલેખનને સાહિત્યોચિત રૂપ આપ્યું; માત્ર વિચારોના કે લખાણોના બાહુલ્યથી એ રૂપ સિદ્ધ થયું નહોતું. મિ. લોઇડ જ્યોર્જના ભાષણોનું બાહુલ્ય છતાં તેમાં સાહિત્યોચિતતા આવી નહિ, કારણ કે વિચારોના ઉદ્‌ગારનું બાહુલ્ય છતાં સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં છપાયા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સાવચેતી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના ઢગલામાં બાહુલ્ય હોય છતાં તે બાહુલ્ય જાતે જ તે લખાણને સાહિત્યમાં ઉચું સ્થાન અપાવવા સમર્થ નથી. તે વિચારો પ્રકટ કરનારના અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી આરંભ થાય છે અને શિષ્ટતાથી ઉચ્ચ રૂપ બંધાય છે. એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યનો અપકર્ષ કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. કોઈ પણ મરાઠી સુપુસ્તક ઉઘાડીને વાંચીશું તો લેખકની વિદ્વત્તા પ્રથમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વત્તા હાલ આદર્શ રૂપે ગણાતી નથી એ શોચનીય છે. વર્તમાન પત્રોમાં વપરાતી શૈલી અને ભાષા તે સાહિત્ય માટે આદર્શભૂત થઈ શકે નહિ. મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વત્તાના સંસ્કાર સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સ્થિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્યપરિષદમાં વિદ્વત્તાભર્યા લેખ રજુ થતાં તેથી રસિકતા અને વિદ્વત્તાનો શોખ જાગ્રત થવો જોઈએ, પણ વિવેચકોની વિવેચનપદ્ધતિ તે સર્વને રદ કરે છે. વર્તમાનપત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધોના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે છે અને સાહિત્ય પરિષદની વ્યવસ્થાનેજ પ્રધાનતા આપે છે. કોઈ નિબંધનાં લેખક વિષે આ વિવેચનમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે તો તેણે દર્શાવેલા વિચારોના સ્વરૂપ વિષે નહિ પણ તેની બોલવાની રીત, તેના દીદાર અને તેની નાતજાત વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્વત્તાનું વાતાવરણ ઉભું કરવામાં કંઈ

સહાયતા થતી નથી અને વિદ્વત્તાનો વિષય ગૌણતા પામે છે. સમસ્ત સાહિત્ય પરિષદના શ્રોતાઓમાં વિદ્વત્તામાં રસ લેનારા બહુ થોડા હોય છે અને બહારની વાતોમાં તથા સમારંભની ગોઠવણમાં રસ લેનારા ઘણા હોય છે. તેથી સુસંસ્કાર અને શિષ્ટતા એક ખુણામાં પડી જાય છે અને તમાશગીરોને પ્રિય થઈ પડે એવું ધાંધલ આગળ પડે છે. વિદ્વાનોની વિદ્વત્તાનો નિષ્કર્ષ આ રીતે ફલવંત થતો નથી અને ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન ઝાઝું ખેંચાતું નથી.

એ ખરૂં છે કે વિદ્વાનોના પ્રયાસ બહુધા સમષ્ટિથી થઈ શકે નહિ. પણ દરેક વિદ્વાન્ પોતપોતાને ઇષ્ટ માર્ગે પ્રયાસ કરે તેથી સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. વ્યાકરણ, કોષ વગેરે કેટલાક વિષય એવા છે કે જેમાં સહવ્યાપાર થઈ શકે, પરંતુ નિસર્ગશક્તિથી રચવાના મૌલિક ગ્રંથો તો દરેક ગ્રંથકાર જાતે રચે અને એવા ગ્રંથો ઘણા રચાય અને ઉત્તમ પંક્તિના રચાય ત્યારે સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. એવા ગ્રંથો રચાવા માટે કંઈ યોજના થઈ શકે નહિ. વિદ્વાનોની સ્વયંભૂવૃત્તિ ઉપર જ આધાર રહે. પરંતુ, વિદ્વત્તાનું વાતાવરણ પરિષદ્ ઉત્પન્ન કરી શકે અને અમુક વિષયો તરફ લક્ષ ખેંચી શકે, તથા સાહિત્યનું વલણ કેવું બંધાય છે તે વિચારમાં લઈ સૂચનાઓ કરી શકે. એવી કેટલીક સૂચનાઓ આ પ્રસંગે અસ્થાને નહિ થાય.

કાવ્યસાહિત્ય

પ્રાચીન સમયમાં કાવ્યસાહિત્ય અગ્રેસર પદવી ધરાવતું. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય જાતમાં પ્રથમ લાગણી થાય છે, પછી વિચાર થાય છે. હાલ પણ કાવ્યસાહિત્યની પદવી ઘણી મોટી છે. તે તરફ પ્રથમ લક્ષ લઈ જઈશું. કાવ્યના સ્વરૂપ વિષે અનેક પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વિષે વિવેચન આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત નથી. માત્ર કાવ્યસાહિત્યના કેટલાક અંશ આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ કવિતા સભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવતી તે સ્થિતિ હવે રહી નથી, એટલુંજ નહિ, પણ કવિતા મોટેથી વાંચવાનો અથવા વાંચી સંભળાવવાનો અભ્યાસ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, અને દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ઘાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી લે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઈ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ છંદો જ્યાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે

કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ બનવા લાગ્યું છે. ઊર્મિ અનુસાર આન્દોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેથી કવિતાના ગુંજનમાં તાલ અવશ્ય આવવાનો, અને આન્દોલન સુવ્યવસ્થિત હશે ત્યાં તાલનો નિયમ યથાર્થ રીતે સચવાવાનો. પરંતુ તાલ સંબંધી જે શિથિલતા ઉદ્ભવ પામી છે તે સમૂળગી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળવૃત્તની લઘુ ગુરુ માપવાળી તથા યતિના વિભાગવાળી રચનાની અશિથિલતા જેવી ગુંજનની સુકરતા માટે આવશ્યક છે તેવી તાલની વ્યવસ્થા આવશ્યક નથી; અને પદ્યરચના મોટેથી બોલવાની ન હોય ત્યાં તાલની અવ્યવસ્થા નભી જાય તેમ હોય તેવે ઠેકાણે તાલની ખામી પર ધ્યાન ઓછું ખેંચાય, એ સ્વાભાવિક છે; પણ જ્યાં માત્રામેળ છન્દમાં તાલની ગોઠવણ પર ચરણના બંધારણનો આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નભી શકે તેમ નથી. વળી જ્યાં ચરણનો અમુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવ્યાથી તાલ જળવાતી હોય તેવે ઠેકાણે મોટેથી બોલ્યા વિના છન્દ રચનાર તાલ કરતાં લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ પર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે. ઉદાહરણ, હરિગીત છંદમાં દરેક ચરણમાં અઠ્ઠાવીસ માત્રા આવે, છેવટે ગુરુ અક્ષર આવે, અને 'ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે,' તથા તાલમાં 'જગણ' ન આવેઃ એ કંઇક સંકુલ નિયમને બદલે 'ગાગાલગા, ગાગાલગા, ગાગાલગા, ગાગાલગા' એ માપનો નિયમ સચવાય અને દરેક 'ગાગાલગ'માં પાંચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પળાય તો તાલનો નિયમ આપોઆપ સચવાય અને જેટલામી માત્રા પર તાલ હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ આપોઆપ સચવાય, અને તાલ તુટતાં 'લાગે કવિતા લંગડી' એ જોખમ ન રહે. પહેલાં જ્યારે પદ્યરચના મોટેથી બોલીને સંભળાવવાની પ્રથા હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળી માત્રામેળ છન્દની રચનામાં પદ્ય વિશેષ જોડાતાં અને હવે જ્યારે પદ્ય રચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ છે ત્યારે અક્ષરમેળવૃત્તની રચનાવાળાં પદ્ય વધારે જોડાય છે તેનું આ એક કારણ છે. અક્ષરમેળવૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા સાચવ્યાથી પદ્ય જોડાય છે અને તાલ આપોઆપ આવી રહે છે એથી રચનારને સુકરતા લાગે છે.

આ સંબંધમાં એ લક્ષમાં લેવાનું છે કે માત્રામેળરચના મૂળ અક્ષરમેળરચનાપરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અને એક ગુરુ અક્ષરની બે માત્રા એ લઘુ

અક્ષરથી દર્શાવવાની શકયતા અથવા બે લઘુમાત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર મૂકવાની શકયતા ઉપયોગમાં લેવાયાથી માત્રામેળ રચનાને અક્ષરમેળ કરવાની ગોઠવણ આ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે છે માટે તેમ થવા દઈ તાલને આપોઆપ જળવાવા દઈ 'કવિતાને તાલ વિનાની લંગડી થતી' અટકાવવી એ સલાહભરેલું છે. આ રીતે, દોહરાને ' ગાગા ગાગા ગાલગા, ગાગાગાગા ગાલ ' એવું વિકલ્પે અક્ષરમેળરૂપ આપી શકાય કે જ્યાં એક ગુરુ અક્ષરને બદલે તેજ ઠેકાણે બે લઘુ અક્ષર આવે અને અગીઆરમી માત્રાને ઠેકાણે લઘુ અક્ષર આવે. એવો નિયમ રહે એવી ગોઠવણ કર્યાથી તાલ અક્ષરમેળ રચનામાં સહેલાઇથી સચવાવાનો અને પદ્યરચનાને સુંદરતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે.

અલબત્ત, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ બંને પ્રકારના બંધારણ વિના પદ્યરચના થાય એ ઇષ્ટ નથી: કવિતાના મૂળમાં રહેલા અંતઃક્ષોભ સાથે જે આન્દોલન જોડાએલું છે તે રદ થઈ શકે તેમ નથી અને તે રદ કરવું ઇષ્ટ નથી. તે માટે તેમજ સુન્દરતા માટે આન્દોલનવાળી વાણી આવશ્યક છે અને આન્દોલન પિંગળમાં દર્શાવેલા છન્દો તથા વૃત્તોમાં અથવા નવા યોજેલા છન્દોમાં કે વૃત્તોમાં શકય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એ આન્દોલનો માટે રચનાપ્રકારના નિયમો સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. એવા નિયમોનો અભાવ હોય ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો અનાદર કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને પરિણામે અન્તઃક્ષોભના આન્દોલન વગરની વાણી કવિતામાં નભશે એમ માન્યતા થાય છે અને એ રીતે વિરસ વાકયો, ટુચકા, પ્રાસ્તાવિક વચનો, શિખામણની ધાતો વગેરે કવિત્વહીન ઉક્તિઓ કાવ્યપ્રદેશમાં દાખલ થવાનો દાવો કરે છે.

આજથી ત્રીસ ચાળીસ વર્ષપર ગુજરાતી કવિતા લખનાર ઘણા ખરા શિક્ષકવર્ગના હતા, અને તે વેળા એ સર્વમાન્ય ગણાતું:—

'પિંગળ પાઠ પઢયા વિના, કાવ્ય કરે કવિ હોય,
વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય.'

આ કારણથી સર્વ લેખકો પિંગળના અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણ કરતા. હવે પિંગળનું અજ્ઞાન પ્રસર્યું છે અને તેની મર્યાદાના નિયમનો ભંગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે, માટે નિયમસર રચનાવડે કવિતાનાં આન્દોલન તથા સુન્દરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપદર્ષ થયો

છે, અને વિરસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિંગળનો અનાદર કર્યાથી ખુબી આવી છે એમ મનાય છે. આને પરિણામે-કાવ્યસાહિત્યમાં શિથિલતા વ્યાપી છે. મથાળે જે છંદનું નામ લખ્યું હોય તે છંદનું માપ રચનાનાં ચરણોમાં મળે નહિ, અને અનેક છંદોના ટુકડા ઢંગધડા વિના એકઠા કરેલા જોવામાં આવે, માપમાં જ્યાં લઘુ અક્ષર જોઈએ ત્યાં ગુરુ જોવામાં આવે, ગુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લઘુ માનવાનો હોય અને ઉદ્દિષ્ટ કરેલા છંદને બદલે તે છંદની ચાલ ગણવાની હોય, એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે જોવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્ત્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા રુચિકર હોવા જોઈએ એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતાની જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આથી ક્ષતિ થાય છે. એ સામાર્થ્ય જ્યારે યથાર્થ રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

હાલ પિંગળમાં જે અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદો તથા વૃત્તો કહ્યાં છે તેટલાંજ શક્ય છે અને ઉચિત છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કવિઓ વખતો વખત વિષય અને વૃત્તિના પ્રવાહની અનુકૂળતા માટે નવા છંદો અને વૃત્તો યોજે છે એ સુવિદિત છે. હરિગીતમાંથી વિષમ હરિગીત અને ખંડ હરિગીત થયા છે. મેઘદૂતના ભાષાન્તર માટે મેઘ છંદ યોજાયો છે. ગુજરાતીમાં વીરરસ માટે યોગ્ય છંદ કે વૃત્ત નથી એમ ઘણાને લાગ્યું છે. તે રસના કાવ્ય માટે રોળાવૃત્ત અથવા લાવણીનો ઉપયોગ ફતેહમન્દ થતો નથી એમ માલમ પડ્યું છે. કવિ નર્મદાશંકરે આ માટે વીરવૃત્ત યોજેલું, પણ તે પ્રચલિત થયું નથી. હાલના છંદ અને વૃત્તના ઇતિહાસ જોઉં તો તે પણ કવિઓની અનુકૂળતા માટે અથવા કવિઓની કલ્પનાનું પૂર ઝીલી લેવા માટે યોજાયલા અને બીજા છંદોમાંથી નીકળેલા માલમ પડશે. પણ એ સર્વમાં અમુક નિયમ છે, આન્દોલનનાં મોજાંને તે અમુક રીતે અનુસરે છે, અને તાલની ગતિને અમુક રીતે સાચવે છે. અર્થાત્ આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા વિનાના છંદ કે વૃત્ત હોઈ શકતાં નથી. આ સર્વમાં વક્તવ્ય એ છે કે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થાનો અનાદર થવો ન જોઈએ. કવિઓને હજી સુધી છન્દ તથા વૃત્ત

વડે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા સાચવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, બીજું કોઈ સાધન એ સુવ્યવસ્થા માટે જડતું હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવાને વાંધો નથી, પરન્તુ મનોભાવના જે આન્દોલનને લીધે તેની લલિત ગતિના ઉંડા મૂળમાં છંદ તથા વૃત્ત અન્તર્ભૂત રહ્યાં છે તે આન્દોલન છંદ અથવા વૃત્ત વિનાના ગદ્યમાં મૂર્તિમન્ત કરી શકાય તેમ નથી એ સામાન્ય અનુભવ લક્ષમાંથી કાઢી નાખવો ન જોઈએ. છંદના તથા વૃત્તના અભાવથી જે ન્યૂનતા રહે છે તે છંદના તથા વૃત્તના નિયમનાં ભંગમાં પણ રહેલી છે. આન્દોલનની ગતિને તાલ જાણે કે બાંધી રાખી ઉચ્ચારણની અમુક કાલમર્યાદામાં સાચવે છે, અને કાવ્ય મોઢેથી બોલવાનું ન હોય ત્યારે પણ તાલની કાલમર્યાદા એની એ હોય છે. એ મર્યાદા આપોઆપ જળવાય તે માટે ઉપર વ્યવસ્થા સૂચવી છે. તેનો હેતુ એ નથી કે તાલનો અનાદર થાય, પણ તાલ વિષેની કર્ણપરીક્ષા જ્યાં મન્દ હોય ત્યાં પણ તાલનો નિયમ સચવાય એ હેતુ છે.

નિયમો પાળ્યાથી કવિત્વ આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી, કવિત્વ તો સ્વાભાવિક શક્તિથી આવે છે, પરન્તુ તેનો મૂર્તિમન્ત આવિર્ભાવ કદર્થિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળવાની જરુર છે. અનુભવીઓના લાંબા અનુભવને પરિણામે નિયમો ઘડાય છે; તે માટે અલંકારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અલંકારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રસવિષયમાં બારીક બાબતોમાં सचेतस एव प्रमाणम्। સહૃદય જનોની પરીક્ષા એજ પ્રમાણ છે.

કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં દોષ ન આવે એ માટે સહૃદય જનોએ સૂચવેલા ઉપાય આ રીતે લક્ષમાં રાખવા આવશ્યક છે. કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટ કાવ્યના ઉદ્ભવ માટે આવશ્યક વસ્તુઓ ગણાવે છેઃ—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

"કવિત્વબીજરૂપ શક્તિ, સ્થાવર જંગમ લોક, શાસ્ત્ર, કાવ્ય વગેરેના વિમર્શનથી આવતી નિપુણતા, કાવ્ય કરવાની અને સમજવાની શક્તિવાળાના ઉપદેશથી થએલો અભ્યાસ; એ સર્વ કાવ્યના ઉદ્ભવમાં કારણરૂપ છે." ('શાસ્ત્ર'માં નીચેના વિષયોનાં લક્ષણ દર્શાવનાર ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય એમ મમ્મટ કહે છે; છંદ, વ્યાકરણ, નામ, કોષ, કલા, ધર્માર્થ—કામમોક્ષ, હાથી, ઘોડા, ખડ્ગ ઇત્યાદિ.) એ અંશો કાવ્યના કારણરૂપ એટલા માટે છે કે કવિત્વશક્તિ હોય ત્યાં પણ એ શક્તિના સ્ફુલિંગને પ્રદીપ

કરનારા તથા તેના તિરોધાનને અટકાવનાર અભ્યાસ અને નિપુણતા આવશ્યક છે, અને જ્ઞાનના ભંડાર વિના તથા નિયમો વડે સિદ્ધ થતી સુવ્યવસ્થાની દરકાર વિના કુશળ કૃતિ થતી નથી. આ ધોરણ એકલા કાવ્યનેજ નહિ, પણ સકલ સાહિત્યને લાગુ પડે છે. માત્ર "કાવ્ય" પદનો વિસ્તાર કરી તેને ઠેકાણે " ઉત્તમ લેખ " એ પદ સમજવાનું છે, અને 'કવિત્વ બીજરૂપ શક્તિ' એ ઠેકાણે 'લેખનશક્તિ' એ પદ સમજવાનું છે.

કાવ્યસાહિત્યની શુદ્ધતા તથા તેના સામર્થ્ય માટે જે ચર્ચા કરવામાં આવી તે સામાન્ય સાહિત્યને પણ લાગુ પડશે. અભ્યાસ અગર બહુશ્રુતપણું સર્વ લેખ માટે પ્રથમ આવશ્યક છે એ તો ઉપર કહ્યું છે. કવિતામાં કવિત્વબીજરૂપ શક્તિ આરંભમાં આવશ્યક છે તેમ બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં વિચારશક્તિ, વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ, અને વિચાર પ્રદર્શનમાં કલ્પનાની મદદ લેવાની શક્તિ પ્રથમ આવશ્યક છે.

કાવ્યેતર સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથાને મૂકીશું. નવલકથા કવિતા પેઠે કલ્પનાપ્રધાન છે. વાર્તાઓ પ્રથમ કાવ્યમાં કહેવાતી. એ મૂળમાંથી નવલકથા નીકળી છે, અને એ મૂળના પ્રરોહનાં કેટલાંક લક્ષણ નવલકથાના અંગમાં હજી રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા રચનાર જુના કવિ સામળભટની રચના કાવ્યમાં હતી. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનની શૈલી કોઈએ ગ્રહણ કરી હોય તો તે કવિ દલપતરામે (વેનચરિત્રમાં) ગ્રહણ કરી છે તથા તેમાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. એ માર્ગે હાસ્યરસની તેમજ વીરરસની રચના થઈ શકે તેમ છે.

નવલકથાઓ

નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હાલના યુગમાં નવું થએલું છે. ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી એ સાહિત્યનો આરંભ થયો છે. પ્રેમાનંદનાં "આખ્યાન" અને સામળભટની "વાર્તા"ની વસ્તુ અને શૈલી આ નવલકથાસાહિત્યમાં ઉતર્યાં નથી. હાલની ગુજરાતી નવલકથા ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી " રોમેન્સ " અને " નોવેલ " ના નમુનાના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. " રોમેન્સ " માંના અમાનુષતાના કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ ઐતિહાસિક કથાની રીત લઇ અદ્ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાનો "રોમેન્સ" નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના સાંસારિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જાહેર સવાલોની ચર્ચા એ "નોવેલ" ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં

સેવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓ સિવાય નવલકથા-સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અંશ ઓછો થયો છે અને સાંસારિક અંશ વધ્યો છે. નવલકથાસાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે; પણ એ કાર્ય કરનારા લેખકોનું બાહુલ્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ઐતિહાસિક કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો બહોળો અભ્યાસ આવશ્યક છે; અને, સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્ર માટે કલ્પનાશીલતાની આવશ્યકતા છે, તથા સાંસારિક જીવનમાંથી નવલકથામાં દાખલ કરી કાયમ રાખવાના અંશો ચુંટી કાઢવાની નિપુણતા તથા તે પર તત્ત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિ નાખવાની શક્તિ આવશ્યક છે. એ સર્વમાં અદ્‌ભુતતા તથા કુશલ વસ્તુસંકલના અને ભાવનામયતા આવશ્યક છે. સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સુઝવવાનો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ અને એ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ. અદ્‌ભુતતા માટે તો કહેવું જોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્‌ભુતતા ઝાઝી રહી નથી, અને હિન્દુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી. મેં એક પ્રસંગે કહ્યાં હતાં તે વચનો અહીં ઉતારી કહીશું કે "હિન્દુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાન્તો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણઝારાની પોઠો નાબુદ થઈ ગઈ છે, તેની અદ્‌ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી, તેમજ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રોની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બંધાઈ નથી, અને એ રીતે જીવન વ્યવહારમાં અદ્‌ભુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી." એક બીજું કારણ કહેવા જેવું એ છે કે પ્રજામાં સમૃદ્ધિ રહી નથી તેથી મોજશોખ, સુખોપભોગ, કે જાહોજલાલીને લીધે અદ્‌ભુત પ્રસંગો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ નથી. પણ પ્રજાનું જીવન પ્રબળ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે. રેલ્વેથી, ટપાલથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એકનગર પેઠે સંકલ્પોની આપલે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્યપ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધાંતો ચર્ચવા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે." પરંતુ, નવલકથા લખવાના શોખવાળા લેખકોની શક્તિનો વ્યય માસિકોમાં અલ્પ પ્રમાણની અને ટુંકી વસ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ જાય છે. વિસ્તારી કથા લખવા જેટલો પ્રયાસ કરવાની તથા કલ્પનાપ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથાલેખક-

વર્ગ હજી બંધાયો નથી. "આપણા લેખકોની વૃત્તિ મિમાંસા તરફ જલ્દી વળી જાય છે, પરન્તુ સંસારની અસારતાના અતિશય ચિન્તનમાંથી ઘડીભર છુટા થઇને પણ પંડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે; અને હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ તેમને માલમ પડશે. " નાની નાની કથાઓ કરતાં વિસ્તારી નવલકથા રચવામાં પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે તથા અભ્યાસ વધારે કરવો પડે એ ખરૂં; પરન્તુ, પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ વિના બીજા વિષય પેઠે સાહિત્યમાં પણ સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી. પ્રજા જે જીવન જીવે છે તેનું દર્શન નવલકથા વડે જ પ્રજા સમક્ષ આબેહૂબ ઊભું થઇ શકે તેમ છે અને એ રીતે પ્રજાને પોતાની દષ્ટિ અન્તર તરફ વાળતાં શીખવાય તેમ છે. આવા પ્રયાસથી બીજો અવાન્તર લાભ એ થાય તેમ છે કે હાલની નવલકથાના સાહિત્યમાં જે નીરસતા અને અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ નવલકથાલેખકવર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ લુપ્ત થઈ જશે. નવલકથાલેખન એ મનોરંજક વિષય છે; અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોમાંથી ઘણા તે હાથમાં લઈ શકે તેમ છે. તે કાર્ય માટે પ્રજામાં રુચિ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાં તે તો આ પરિષદ્ સરખી પ્રવૃત્તિથી થઈ શકે તેમ છે. લેખકવર્ગમાંથી જે મોટો ભાગ માસિકો માટે કાવ્યો લખવામાં તથા ટુંકી વાર્તાઓ લખવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે લોકજીવનનું ચિત્ર આપી તેમાંથી મર્મ દર્શાવવાનું આ કાર્ય માથે લે તો સાહિત્યની તેમ જ પ્રજાની ઘણી સેવા થાય.

નાટકો. નાટકમાં કાવ્ય અને નવલકથા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ રસની નિષ્પત્તિના નાટકમાં પ્રસંગ આવી શકે છે. તેમજ કલાની આવશ્યકતા તથા શક્યતા નાટકમાં સ્થળે સ્થળે ઉપસ્થિત થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં આવતાં મનોરંજક વર્ણન સંક્ષિપ્ત રસમય સારરૂપે નાટકમાં દાખલ થઈ શકે છે. હૃદયગ્રાહી વસ્તુસંકલનાનો નાટકમાં અવકાશ છે. સર્વત્ર કુશલ કલાવિધાન વિના લેખકને સિદ્ધિ મળતી નથી તે કારણથી અથવા વિસ્તારી રચના શ્રમસાધ્ય હોવાના કારણથી હાલ નાટકરચના તરફ ઘણા થોડા લેખકોનું લક્ષ જાય છે. પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડયાં, પણ હાલ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. રંગભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ઘણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુ જૂજ હોવાથી રંગભૂમિ માટે ખાસ ઉપયોગી થાય

એવાં નાટકો લખનારનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ વર્ગને હાથે ઉત્તમ રચના થાય એ શક્ય નથી. રંગભૂમિ ઉપરની પડદા તથા રોશનીની ગોઠવણો, કસરતો, ધડાકા, તથા બીજી શક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવી રચના રચવા તરફ તેમની વૃત્તિ હોય છે. ઉત્તમ લેખકોના નાટકોની રચના રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવામાં આવે એમ થવાને બદલે 'ઉત્તમ' લેખકો' રંગભૂમિના ઉપર કહેલી યુક્તિઓને અનુકૂળ રચનાઓ કરે એમ ઘણી વાર બને છે. સંગીતને રંગભૂમિ પર વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તથા સર્વ પાત્રો સર્વ પ્રસંગે સંગીતમાં જ ઉચ્ચારણ કરે અને નાટક તે સંગીતવિધાનનો ખેલ (opera) હોય એવી માન્યતા થાય છે. આને પરિણામે નાટકની કાવ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે અને રંગભૂમિ પર કવિતા તથા અભિનય કરતાં પડદા, દેખાવ, કસરતો, એ વગેરે યુક્તિઓ તથા સંગીત પ્રધાનપણું પામે છે. આ રીતે નાટક તે કવિતા છે એ વાતનું વિસ્મરણ થાય છે અને અભિનયદ્વારા કવિતા દર્શાવવાને બદલે ચાળા તથા યુક્તિઓ દ્વારા એ કાર્ય થઈ શકે એમ માનવામાં આવે છે નાટકકારની રસિકકલાને આવે સ્થાને પોષણ મળવાનું શક્ય હોતું નથી. આનો એજ ઉપાય છે કે શિષ્ટ લેખકો તરફથી નાટકો લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવવાની ગોઠવણ શોખ ખાતર ભજવનાર (amateur) વર્ગ તરફથી પ્રયાસ થાય. આમ થાય તો જ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય. ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રચાય અને પડદા, રોશની વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના બાહુલ્ય વિના તે ભજવાય તથા જ્યાં મનોભાવનો સંગીતમય આવિર્ભાવ યથાયોગ્ય હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યાં જ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય. આવી અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનું ગૌરવ સચવાય. રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂળ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી ઉદ્ભૂત થતું નથી; નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી શકાતી નથી, પણ તેના આવિર્ભાવને જે કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અંતરાય નડે છે તે દૂર કરવાની તે પ્રતિભા જ્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે. આ માટેની અભિલાષા પ્રકટ કરતાં એ આશા દર્શાવીશું કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને રંજનસ્વભાવ પરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉડ્ડયનવડે પાત્રાલેખનની તથા વસ્તુસંકલનાની

કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાતચિતના સામાન્ય પ્રસંગો ઉંડા હૃદયાન્વેષણ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપના નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આણવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે; પરંતુ, સર્વાનુભવરસિક કવિતાની ગહનતા યથાર્થ દર્શાવનારું સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવના સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્ય કેવી વૃત્તિમાં આવે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેવાં આચરણ આચરે છે, એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખીલે ત્યાંસુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને એવાં સામર્થ્યનો ઉલ્લાસ થતા પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટક-સાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી.

નિબંધો — નિબંધનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો તે પછી નિબંધનું સાહિત્ય કંઈક આગળ વધ્યું છે, પરંતુ જેવી સુદૃઢ, સુઘટિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી બંધાયું નથી.

પ્રૌઢ સુન્દર ગદ્યશૈલી માટે ઇતિહાસના બહોળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જામ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફેલાવો પામ્યું નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રનો સમાવેશ થાય છે ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ બેદરકારી શોચનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સારૂં કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ માટે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. એ શોધખોળ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આલસ્યથી આપણે ઐતિહાસિકતામાં બંધાઈ રહીએ છીએ. જે પ્રજાત્વની ભાવના દેશમાં સ્ફુરાયમાન થઈ રહી છે, તે પણ ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી. બીજાઓના લખેલા ઇતિહાસોના ભાષાન્તરવડે આપણે ચલાવી લઈએ અને તેમાંથી ઇતિહાસની

સામગ્રી વીણી કાઢી સંતોષ માનીએ એ આપણી આકાંક્ષાનું અલ્પ પ્રમાણ દર્શાવે છે. માત્ર નિશાળોમાં શીખવવાના શાળોપયોગી અને બાળોપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું કંઈ બહુ મહત્ત્વ નથી. આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાવા જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવાં જોઈએ. આપણા પ્રજાજીવનની જુના કાળની હકીકત આપણે યથાર્થ રીતે ચીતરવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે આગળ પગલાં ભરી બીજા દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આપણા દેશના મહાન્ સ્ત્રીપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહિ, તો એ કાર્ય બીજું કોણ કરશે? હિંદુસ્તાની પ્રજામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ મંદ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો રદિયો ઘણા પ્રાન્તોએ ઇતિહાસના ગ્રંથો રચી આપ્યો છે, પણ ગુજરાતમાં એવા પ્રયત્ન થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. ઇતિહાસ રચનામાં માત્ર તવારીખ આપવાનું નથી હોતું, પણ રાજકીય ક્રાન્તિ, સમાજજીવનની ઘટના, તથા ભાષાનો ક્રમ મૂળમાંથી દર્શાવવાનાં હોય છે, અને તેમાંથી ફલિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન સૂચવવાનું હોય છે. મેકોલે કહે છે તેમ ઇતિહાસમાં કવિતા આવે છે તેમજ ફિલસુફી આવે છે, વિશિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામવાળા બનાવોનાં વર્ણનમાં રસિકતા ઉદ્ભૂત કરવાનો પ્રસંગ હોય છે અને બનાવોના અને તેમનાં કારણો તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમિમાંસાનો પ્રસંગ આવે છે. જનસમાજમાં પ્રવર્તેલા રિવાજો, પ્રજાનું સાહિત્ય, પ્રદેશમાં ફેલાયેલા ધર્મ, દેશની કારીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર કાઢવામાં કલ્પનાવ્યાપારની સહાયતાથી વિખરાયલાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને એકત્રિત કરી શકાય છે. આ સર્વ કાર્ય ગંભીરતાથી કરવાનું માથે લેનારા ઇતિહાસ લેખકો ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારનું ગદ્ય ભાષામાં લખાય અને ઉત્તમ શૈલીનો ભંડાર ભરાય.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિ. એ ખોટ ચાર પાંચ ભાષાન્તરોથી પુરાય તેમ નથી. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પંડિતો તરફથી નવા મૌલિક (original) ગ્રંથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સંબંધી સાહિત્ય થવા માંડે. અને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રવૃત્તિ થવા માંડે. જાહેર જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક

ઉપલકિયા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ; પરંતુ, આ વિષયોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના નાના નિબન્ધ હજી લખાવા માંડ્યા નથી. તો વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા ગ્રંથો–શ્રમસાધ્ય ગ્રંથો–લખાવાની હાલ શી રીતે આશા રાખી શકીએ ? આપણે આ વૃત્તિથી સર્વથા વિમુખ છીએ એટલું કબુલ કરી આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રંથો લખાશે એવી આશા રાખવામાંજ હાલ તો સંતોષ માની શકાશે.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સરખા વિષયો પર પ્રૌઢ ગ્રંથો લખાય: માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સંબંધી નહિ પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, ભાષાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાય–તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંબંધી, નીતિમિમાંસા સંબંધી, અને તત્ત્વચિંતન સંબંધી મૌલિક ગ્રંથોની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષયમાં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી સામાન્ય નિર્વેદવૃત્તિમાં પડી જઈએ અને "સંસાર માયા છે," "નસીબ બળવાન છે," એવાં નિર્જીવ વાક્યોની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચાઈ જઈએ તો આ વિષયોમાં કાંઈ મિમાંસા થાય નહિ અને નવું સાહિત્ય રચાય નહિ. આપણે હિંમતથી એ ભયની સામે થઈ શકીએ અને જીવન જીવવાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ અને જેટલા ગર્ત આવે તેટલાની પાર જઇ શકીએ એવી સબળ દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ, ત્યાં સુધી આપણે ઉત્કર્ષને માર્ગે ક્રમણ કરી શકીએ એમ નથી, એ લક્ષમાં રાખીશું તો નિરાશાવાદમાં ડૂબી જતાં બચીશું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ, એ વિષયના ગ્રન્થો માત્ર બાલોપયોગી કે શાળોપયોગી નહિ, તેમજ ભાષાન્તરમય નહિ પણ મૌલિક વૃત્તિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરુર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી. પરન્તુ તે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જાગૃતિ આવી છે એની ખાત્રી થશે. પંડિતો આ સંબંધી વિચાર કરવા માંડશે ત્યાર પછી તેમના વિચારનું સાહિત્ય લખાશે.

ગુજરાતી ભાષાનો વિસ્તારી કોષ રચવાની પરમ આવશ્યકતા સર્વ-

માન્ય છે, છતાં એ કામ હજી અધુરૂં છે. નર્મદાશંકરે એકલે હાથે એ વિષયમાં ભારે પ્રયાસ કરેલો. તે પછી એટલા આગ્રહથી બીજા કોઈએ એ કામ ઘણા વખત સુધી ઉપાડી લીધું નહિં એ ખેદજનક છે. રા. રા. લલ્લુભાઇ ગોકળદાસ પટેલે એ ધોરણે ગુજરાતી કોષ બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો મહાન પ્રયાસ હજી ચાલુ છે. અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી. અનેક વિદ્વાનો તરફથી જાતજાતના કોષ રચાશે ત્યારે આ મોટું કાર્ય આગળ વધશે. ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિ સાથેનો તથા શબ્દોનાં ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનારા સાહિત્યમાંના ઉતારા સાથેનો સચિત્ર કોષ રચાય અને સંસ્કૃત, ફારસી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓમાંના સમાનાર્થ શબ્દો તેમાં દર્શાવવામાં આવે એ કાર્ય હવે થોડા સમયમાં સિદ્ધ થશે એમ કહીએ તો આપણે અત્યાશાન્વિત ગણાઈશું નહિ.

હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વિષેનો પરિચય સુજ્ઞ જનો માટે આવશ્યક છે; અને એવો પરિચય મેળવ્યા વિના વ્યક્તિની કેળવણી અધુરી રહેશે, એ ભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બીજા પ્રાન્તોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઇ શકે તેમ છે એ સાક્ષાત્કાર થશે. ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવા માંડયાં તે પહેલાં હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ વિદ્વાનો વ્રજ ભાષામાં પુસ્તકો લખતા એ પ્રથા હવે જતી રહી છે, પણ વ્રજ ભાષાથી ગુજરાતી ભાષા પર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલા સંસ્કાર કાયમ છે. એ લક્ષમાં લેતાં વ્રજ ભાષાનો અને તે પછી થએલી હિન્દી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજવા માટે કેવો આવશ્યક છે તેનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે થશે. આથી કંઈક ઓછે દરજ્જે મરાઠી ભાષા ગુજરાતી ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પેશ્વાનું રાજ્ય રહ્યું તે દરમિઆન ઘણા મરાઠી શબ્દો સાધારણ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા, અને વડોદરામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હિન્દી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે બંગાળી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાચકોને વિશેષ થવા

લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ સ્થિતિને લીધે ઉપયોગી છે. તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લોકોની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાન્તના સુજ્ઞજનોએ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ઘણા અણવાકેફગાર રહે અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહિ. એ કારણથી પણ એ જરુરનું છે કે હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઇએ.

ગદ્યસાહિત્યમાં કયા કયા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખિલવવા જોઈએ તે વિષે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે, પરંતુ ગદ્યસાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી. આનું કારણ સુગમ છે. પદ્યસાહિત્યમાં મુખ્ય ભાગ તે કવિતા છે. કવિતામાં લાગણી અને ભાવના આવિર્ભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે રચવામાં આવતાં પણ તે સમય હવે ગયો છે. સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમાં રચાતા નથી.

"ઈરાન હિંદુસ્તાનને, સિયામ અર્બસ્તાન;
બ્રહ્મ, ચીન જાપાનને, રશિયા તુર્કસ્તાન."
"કહું મરાઠા રાય શિવાજી ને શંભાજી;
વળતી રાજારામ; પછીથી થયો શિવાજી"

" એ. બી. સી. ડી. ઇ. એફ્. જી. એચ. આઇ જે. જાણ,
કે. એલ. ને એમ. પછિ, એન. ઓ. પિ. ક્યુ. આણ.
આર. એસ. ટી. યુ. વી. ને ડબલ્યુ, વળતી, એક્ષ,
વાઇ. ઝેડ. મૂળાક્ષરો, ઇંગ્રેજી આ પેખ. "

એવી રચના હવે પદ્યમાં થતી નથી. તેમજ જ્ઞાન, ઉપદેશ, અને તત્ત્વચિન્તનના પદ્ય બહુધા રચાતાં નથી. કવિતાનો પ્રધાન હેતુ તે આનંદ છે; અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષક પેઠે કે ભાષણકર્તા પેઠે બોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ બહુધા સર્વાન્ત સ્વીકાર થયો છે.

'બે જણ વાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં ઉભા નવ રહિયે;
હુંકારા વિણ વાત ન કરિયે, ઇચ્છાવિણ નવ જમિયે જી રે.'

એવાં ઉપદેશનાં પદો હવે બહુધા રચાતાં નથી. તત્વચિન્તન અમૂર્તરૂપે હજી પદ્યમાં લખાય છે, પરંતુ કવિતામાં લાગણી અને ભાવનું પ્રાધા-

ન્ય હોવું જોઇએ એ ભાવના સર્વમાન્ય થાય છે એમ જણાય છે. લાગણી અને ભાવ એ કવિની સ્વયંભૂ ઊર્મિનો વિષય છે તેથી કવિતામાં શું લખાવું જોઈએ તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ક્યા વિષયો કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલોજ નિર્દેશ થઈ શકે એમ છે. આ સંબંધમાં અહીં એટલુંજ કહીશું કે વીરરસ કવિતામાં દાખલ કરવા જે પ્રયાસ નર્મદાશંકરે કરેલો તે તેમના પછી ભીમરાવ ભોળાનાથ તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સિવાય બીજા કોઈએ કર્યો નથી. તેથી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વીરરસની અપેક્ષા છે, અને તે રસ પણ ખિલવવો જોઈએ એટલું કહેવું અપ્રાસંગિક નથી.

વીરરસ સાથે દેશભક્તિનાં કાવ્યો પણ નર્મદાશંકરે અને ભીમરાવ ભોળાનાથે તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે લખેલાં તે પણ કવિવર્ગની દૃષ્ટિ આગળ રજુ કરીશું કે એ વિષયની વિસ્મૃતિ ન થાય.

વિવેચન સાહિત્ય—સાહિત્યમાં જેનો સમાવેશ થઇ શકે એવા અનેક વિષયો ગણાવતાં સર્વ વિષયોના સાહિત્યને નિયંત્રિત કરનાર તથા યોગ્ય મર્યાદામાં રાખનાર વિવેચનસાહિત્યની ગણના કરવાનું ભૂલી જવું ન જોઈએ. વિવેચનની કસોટીમાં સમસ્ત સાહિત્ય જરુર મૂકાવું જોઈએ. તે વિના ગ્રંથોનું યથાયોગ્ય મૂલ્ય થઇ શકતું નથી. કવિ કાલિદાસ કહે છે તેમ—

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा

સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખ્યા વિના જણાતું નથી કે તેમાં શુદ્ધતા કેટલી છે. અને મેલને લીધે થએલી કાળાશ કેટલી છે.

દોષદર્શન એ વિવેચનનું કાર્ય નથી પરંતુ કૃતિમાંના ગુણ અને દોષ જુદા પાડવા, કૃતિમાં ક્યા ગુણ છે અને ક્યા દોષ છે. તે ખોળી કાઢી રજુ કરવા, કૃતિની ખુબીઓ દર્શાવવી, અને કૃતિનું સમસ્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લઈ તેની તુલના કરવી એ વિવેચનનું કાર્ય છે. આવા વિવેચનસાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામાં ખોટ છે. તેનું કારણ કે વાચકોના તેમજ લેખકોના લક્ષમાં વિવેચનનું મહત્વ ઉતર્યું નથી. ગ્રન્થોની યથાયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ છે, તેમજ વાચકોને લાભપ્રદ છે. એવી તુલના વિના સાહિત્યમાં સુરચના આવતી નથી, પોતાની કૃતિની કિંમત લેખકોને સમજાતી નથી, તેમજ લેખકોની કૃતિઓની કિંમત શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. બે પ્રશંસાનાં વચન અને બે દોષદર્શનનાં વચન કહ્યાથી એ કાર્ય

સિદ્ધ થતું નથી. વિવેચક પોતે બહુશ્રુત હોવો જોઈએ, અને પોતાના અભ્યાસનો લાભ વાચકોને મળે એવી રીતે તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. વિવેચનસાહિત્યના સુપ્રખ્યાત વર્તમાન ઇતિહાસલેખક તથા સાહિત્ય પરીક્ષા-ધોરણના પ્રવીણ લેખક મિ. જ્યોર્જ સેઇન્ટ્સબરી વિવેચકની યોગ્યતા માટે આ પ્રમાણે માર્ગ દર્શાવે છે:—

" સૌથી પહેલો અને મહાન્ નિયમ એ છે કે વિવેચકે વાંચવું જોઈએ, અને બની શકે ત્યાં સુધી બધું વાંચવું જોઈએ. વિવેચક જો કોઈ સમયનું સાહિત્ય વાંચવાનું મૂકી દે, ગમે તેટલા નાના પણ વાસ્તવિક મહત્ત્વના કોઈ લેખકની કૃતિઓ વાંચવાનું મૂકી દે તો તે વિવેચક પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સુસ્થતામાંથી ખસેડી દે એ જોખમ રહે છે. બીજા સાહિત્યની ગણના કરવાનું વિવેચક ધ્યાનમાં ન રાખે તો તેની સ્થિતિ એવા જ જોખમમાં આવેલી થાય. વળી વિવેચકે નિરન્તર પુસ્તકો, લેખકો અને સાહિત્યોની સરખામણી કરવી જોઈએ કે એ સર્વમાં શો તફાવત છે તે તે જોઈ શકે. પણ કોઇમાં બીજાના અંશ નથી માટે તેની તરફ અરુચિ થાય એ હેતુથી એ કાર્ય તેણે કરવું ન જોઇએ, અને વળી કોઇ પુસ્તક જોયા સિવાય તેમાં શું આવવું જોઇએ એનો ખ્યાલ તેણે બનતા સુધી મનમાં બાંધવો ન જોઈએ, અર્થાત્ જે પટ પર તે છબી પાડે તે બને તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરવો જોઈએ અને રેખાઓની યથારિચત મૂર્તિ તેમાં પ્રકટે એવી તૈયારી તેણે કરવી જોઈએ; પણ તે સાથે એ સંભાળ પણ બારીક રીતે લેવી જોઇએ કે પટમાં સૂક્ષ્મતમ પણ રેખા છાયા કે ડાઘનો અવરોધ ના નડે અને પાડવાની છબીનું રૂપ અણુ પ્રમાણમાં બદલાય નહિ."
("History of Criticism.")

ગ્રંથની પરીક્ષા સંબંધમાં "નિયમો" અને "સિદ્ધાન્તો" એવા ભેદ કરવામાં આવે છે. "નિયમો" વસ્તુ, છન્દ, ભાષા, અને શૈલી જેવી મહત્ત્વની બાબતો વિષે હોય અને "સિદ્ધાન્તો" મુદ્દાની બાબતો વિષે હોય છે, એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારના મન પર કેવી અસર થાય છે, તથા તેની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્તેજિત થાય છે, એ પરીક્ષા સિદ્ધાન્તો વિષેની છે. વિવેચનમાં "નિયમો" ગૌણ છે અને "સિદ્ધાન્તો" મુખ્ય છે તથા વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે. નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે, પણ જમાના બદલાતાં તેનું મહત્ત્વ બદલાય છે. પરંતુ, "સિદ્ધાન્તો" મનુષ્યના મનને લગતા હોવાથી સર્વ કાળમાં

એના એ રહે છે, એમ કેટલાકનું માનવું છે. નિયમોને હદ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપતાં વિવેચન કૃત્રિમ થઇ જાય છે એ ખરૂં છે, પરંતુ "નિયમો" પણ રસિકતાનાં કોઇ ધોરણો પર રચાયેલા હોય છે, અને જમાને જમાને રુચિઓ બદલાય, પરંતુ રસિકતાનું ધોરણ બદલાય નહિ એ લક્ષમાં લેતાં નિયમો છેક અવગણના પાત્ર છે એમ કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, નિયમોને અક્ષરશઃ વળગી રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ નિયમોમાં રહેલું હાર્દ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉદાહરણ, કોઈ શબ્દ કે વિચારની પુનરુક્તિ ન થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે શબ્દ તથા વિચારની પુનરુક્તિનો સંભવ હોય છે અને તે પુનરુક્તિ વિના ન્યૂનતા જણાય છે. આવા પ્રસંગમાં નિર્ણાયક વાત એ છે કે બીજા શબ્દ કે વિચારની ખામીને લીધે અથવા વિના પ્રયોજન પુનરુક્તિ થવી ન જોઈએ, એટલે અંશે એ નિયમ માન્ય રાખવા જોગ છે. રસિકતાનાં ધોરણો શી રીતે ગોઠવવાં એ અભ્યાસ કરવાની મનને ટેવ પડે અને તુલના કરવામાં મન કસાય એ નિયમોની મોટી કિંમત છે. વિવેચક 'નિયમો'થી માહીતગાર હોવો જોઈએ પણ નિયમોનો ક્યાં ઉપયોગ કરવો અને ક્યાં ન કરવો એ નિર્ધારણા કરવાની વિવેચકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ અને નિયમોના અનુસરણથી કૃતિમાં સત્ત્વ આવતું નથી, એ મોટી વાત ભૂલી જવી ન જોઈએ. સત્ત્વ તો લેખકના મનમાં ભાવનાવડે સિદ્ધ થાય છે. પણ ભાવનાનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય ત્યાં નિયમોમાં કહેલી રીતિથી વિરોધી માર્ગ ગ્રહણ થતો નથી તથા નિયમોમાં પરિહાર્ય કરેલા દોષ દૂર રહે છે, એ મનોવ્યાપાર ભૂલી જવો ન જોઈએ.

વળી, ગ્રંથમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તેનું વક્તવ્ય છે. એ વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત તે એટલી પ્રધાન નથી. પરંતુ વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત એ લેખકની કલાનું પરિણામ છે, અને લેખકની કલા અરુચિકર હોય તો વાંચનારના ઉપર અસર થઇ શકિત નથી. આ રીતનો બહોળો અર્થ લેતાં પ્લેટોએ એ ધોરણ ગ્રહણ કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે સિવાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ શકે નહિ તથા જ્યાં રીતિમાં ન્યૂનતા હોય ત્યાં વિચારમાં અને સંલક્ષણમાં ન્યૂનતા હોવી જોઈએ.

વિવેચનનાં સ્વરૂપ અને હેતુ વિષે આમ કંઇ દિગ્દર્શન કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનની સંપત્તિ કેટલી છે તે વિચારમાં લઈશું. નવલરામે વિવેચનસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માંડયું ત્યાર પછી તે બંધાયું.

પરંતુ હાલ વિવેચનસાહિત્ય બહુધા દેખા દેતું નથી. એક વેળા એવો સમય હતો કે માસિક અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિવેચનકાર્ય એ પોતાની ફરજ ગણતાં અને એ રીતે કેટલુંક સારૂં વિવેચનકાર્ય થયું છે. પરંતુ એ માર્ગનું પણ સારું અનુસરણ હવે થતું નથી. આનું કારણ ખોળતાં કદાચ એ કલ્પના થશે કે ગુજરાતના લેખકોને વિવેચનની બહુ કદર નથી. પરંતુ આ વિચાર એક પક્ષે જ ખરો છે. પ્રશંસામય વિવેચનની ઘણી કદર થાય છે તે પુસ્તકો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ પ્રશંસામય અભિપ્રાય) માટે ઘણી માગણીઓ થાય છે એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશંસામય વિવેચન માટે સાધારણ રીતે ઉત્સુકતા પ્રવર્તમાન છે પણ અપ્રશંસામય વિવેચન તરફ અણગમો સાધારણ છે, અને માત્ર લેખકો આ નિર્બળતાને વશ છે એમ નથી પણ વાચકવર્ગમાં જે લેખક તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેના હદપાર વખાણ વાચકોને પસંદ પડે છે અને તેના દોષ અથવા ન્યૂનતા દર્શાવનાર ટીકા તરફ વાચકવર્ગને બેદરકારી હોય છે. વાચકવર્ગની નિર્મર્યાદ પ્રશંસાની અસર લેખકો પર પણ થાય છે અને માત્ર પોતાની પ્રશંસા હોય એવાં વિવેચનની તેઓ આશા રાખે છે, અને લેખકની કૃતિમાં રહેલા દોષ દર્શાવ્યા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન કરે છે એમ વાચકવર્ગ માને છે. અને તેને લીધે લેખકવર્ગ પણ એવી માન્યતાની ભૂલમાં પડે છે. આનું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, કોમ, કે જાતિ લેખનકળામાં પછાત હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ પણ ગુણ જ દર્શાવવા એ એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એવા લેખકોને સુરથ માર્ગે મુકવા સારૂ તેમની કૃતિની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી જોઈએ, અને, એજ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખરો માર્ગ છે એ મોટી વાત ઘણી વેળા ધ્યાનમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવા તેનો અર્થ એ નથી કે લેખક દુષ્ટ છે અથવા મૂર્ખ છે એમ કહેવું, પણ જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરવા નહિ એ જેમ વિવેચનના કાર્યમાં અયોગ્ય છે તેમ દોષને દોષ રૂપે પ્રકટ કરવા નહિ, દોષ પર ધ્યાન ખેંચવું નહિ, એ પણ અયોગ્ય છે. અને, લેખકોના દોષનું દર્શન સહન કરવાની વાચકવર્ગમાં તેમજ લેખકવર્ગમાં શક્તિ આવશે નહિ ત્યાં સુધી વિવેચનસાહિત્ય સુદઢતાથી બંધાશે નહિ. જેમ દોષદર્શન હદપાર જતું જોઈએ નહિ તેમ ગુણદર્શન પણ હદપાર જવું જોઈએ નહિ. ગુણ હોય ત્યાં

તેના કથન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું સમતોલપણું ખોઈ બેસે અને લેખકની અત્યુક્તિ ભરેલી પ્રશંસા કરે એથી પણ મર્યાદાની અવધિનો ભંગ થાય છે અને વિવેચકની પરીક્ષાની કિંમત નષ્ટ થાય છે. હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા આ રીતે સમતોલપણા વગરની થાય છે એથી યથાર્થ વિવેચનસાહિત્યની પ્રજામાં કિંમત નથી. યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી, અને સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખી કરવાની ગ્રન્થકારની પરીક્ષા જે કાલિદાસે આવશ્યક કહી છે તેનો અમલ થતો નથી. ત્રૈમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન સંબંધે જે ખાસ ફરજો છે તે અદા કરવાને તેઓ ચુકશે નહિ, અને ગુણદોષનું કથન નિષ્પક્ષપાત રીતે તથા કુશળતાથી તેઓ કરશે અને અતિપ્રશંસાના અથવા તો દોષૈકદષ્ટિના ભ્રમમાં ન પડતાં તેઓ વિવેકથી તથા ડહાપણથી ગ્રન્થપરીક્ષા કરશે અને એ રીતે વિવેચનસાહિત્ય બાંધવામાં સહાયભૂત થશે એવી આશા રાખીશું.

માસિક પત્રો અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિષે કરેલા ઉલ્લેખથી એ પત્રોના વિકાસ વિષે સૂચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્‌ગત હાજી મહમદ અલારખિયાએ ઉચ્ચ પ્રકારનું સચિત્ર માસિક કાઢી જે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે માર્ગનું અનુસરણ હજી સુધી ચાલુ છે એ આનન્દજનક છે. માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં વાર્તા તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રકારની થવી જોઇએ એટલું કહીશુ તો બસ થશે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનાર વિવિધ કોમો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિના કાર્યમાં સામેલ થવા ઇંતેજાર છે એ સંતોષજનક છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, સર્વ કોમો સાહિત્યસેવામાં પોતાનું સાહિત્ય રજુ કરે છે, અને એ સર્વના સંમિલનથી ગુજરાતના વિસ્તાર તથા મહત્ત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક સાવચેતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે જુદી જુદી કોમો વચ્ચેનો ભેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી ઉપજતું ઐક્ય આગળ કરવું જોઇએ. આ માટે જ્યાં ધર્મનો ભેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કોમના ધર્મનું સાહિત્ય બાજુ પર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કોમોને રસ પડે તેમ હોવું જોઈએ, તેને પ્રધાનપણું આપવું જોઇએ. દરેક કોમના લેખકોએ પોતાની કોમના સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકને રુચિ ઉત્પન્ન કરનારા અંશો ક્યા ક્યા છે તે પર

ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. જે કોમના લેખકોની સાહિત્યસેવા સામાન્ય ગુજરાતી વાચકવર્ગની દૃષ્ટિ આગળ રજુ કરવા જેવી હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણદોષ આગળ પાડવા એ તે કોમના લેખકોની ફરજ છે. એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા પર ભાર મૂકવો ન જોઈએ, પણ કૃતિની વિશેષતા આગળ કરવી જોઈએ. જૈન તથા મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોએ પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષા કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. હાલની ગુજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી જૈન લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં હાજર થયા છે. અને ગુજરાતી તે પોતાની ભાષા છે એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમની એ સેવા માટે ગુજરાત ઋણી છે. એ સેવા તેઓ ચાલુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશા રાખે છે.

મુસલમાન લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે અને ગુજરાતી ભાષા છે તેવી જ ઉપયોગમાં લેવા પ્રવૃત્તિ કરી છે. મિ. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીનાં પુસ્તકો તથા "હઝરતઅલી (અ. સઃ) નાં બોધવચનો" એ નામનું પુસ્તક નવસારી નિવાસી પીરજાદા સૈયદ સદરૂદ્દીન હુસેનશા દરગાવાળા તરફથી થોડા વખતપર પ્રકટ થયું છે, તે મુસલમાન લેખકોની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમુનારૂપ છે.

પારસી કોમે ગુજરાતના ઉદ્યોગની તથા સમૃદ્ધિની ભારે સેવા કરી છે અને તેમની તરફથી સાહિત્યની ભારે સેવા થઈ શકે તેમ છે, તો તેમને વિનતિ કરવી ઉચિત છે કે પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનો લેખનપ્રવૃત્તિમાં સ્વીકાર કરી તેમનું સાહિત્ય સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને ઉપયોગી થાય એવો ઉદ્યોગ તેમણે આદરવો જોઈએ. એ કાર્ય તેમનાથી થઈ શકે તેમ છે, અને મિ. મલબારી. મિ. તાલેયારખાં. મિ. ખબરદાર વિગેરે વિશિષ્ટ પારસી લેખકોએ ઉત્તમ ગુજરાતી શૈલીમાં લેખ લખ્યા છે. પારસી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ લખાણ કરવા સમર્થ છે. ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય તેઓ વધારી શકે તેમ છે, તો આ વિનતિ અસ્થાને નથી.

આ સંબંધે કવિ નર્મદાશંકરનાં વચન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છેઃ—

"કોની કોની છે ગુજરાત!" ઇત્યાદિ.

* * * *

અંતમાં યાચના, આપણુ સર્વની ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટેની અભિલાષા ઈશ્વરકૃપાથી પરિપૂર્ણ થાય, એમ આશા દર્શાવી કહીશું કે विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

પ્ર. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દરરોજ પ્રાતઃકાળે શાળાના કાર્યારંભે ગવાતી પ્રાર્થનામાળાના સંગીતનાં નોટેશન

(૧)

રાગ ભૈરવી.

અખીલ જગત હીતકારી અઘહરા (૨)
પ્રણવ સ્વરૂપા જ્ઞાન નરેન્દ્રા (૨)
મતિહીન મી અતિ દીન છ યદુપતિ (૨)
વિકલ ગતિ અતિ શીઘ્ર દુરકરા અખીલ૦

રાગ ભૈરવી તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

	√		√			√		√	√			√	√		
સ	ધ	પ	ધ	મ	પ	ગ	મ	ની	ધ	પ	મ	ગ	રી	સ	—
અ	ખી	લ	જ	ગ	ત	હી	ત	કા	—	રી	અ	ઘ	હ	રા	—
વિ	ક	લ	ગ	તિ	—	અ	તિ	શી	—	ઘ્ર	દુ	ર	ક	રા	—
7															

√	√			√				√				√	√		
ની	ની	સ	સ	ગ	—	મ	—	ગ	—	પ	મ	ગ	રી	સ	—
/	/														
પ્ર	ણ	વ	સ્વ	રૂ	—	પા	—	જ્ઞા	—	ન	ન	રે	—	દ્રા	—
7															

	√	√	√					√			√	√		√	
મ	ધ	ધ	ની	સં	—	સં	સં	ની	—	સં	ગં	રી	સં	ધ	પ
મ	તિ	હી	ન	મી	—	અ	તિ	દી	—	ન	છ	ય	દુ	પ	તિ
7															

(૨)

રાગ ભૂપ

નમન ચરણુ નીત તારે વિભુવરા (૨)
સચરાચર ઇશ સુખકર દુખહર
વંદન સર્વદા, સેવક શાન્તિદા
ધરણીધરા પ્રભુ વિશ્વંભરા
જગપતિ, શુભમતિ. દયાનીધી, ગુણુનીધી
કોટી વિશ્વધરા નમન૦

રાગ ભૂપ તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

પ ગ રી પ | ગ રી ગ રી સ | રી ગ પ ધ | સ — — —
ન મ ન ચ | ર ણુ નિ ત તા | રે વિ ભુ વં | રા — — —

સ સ ની — | સ ધ ધ ની | સ રી ગ રી | સ ની ધ પ
સ ચ રા — | ચ ર ઇ શ | સુ ખ ક ર | દુ ખ હ ર

મ — ગ રી | ધ — ની સ | — — — — |
વં — દ ન | સ — વં દા | — — — — |
સે — વ ક | શા — ન્તિ દા | — |

રી સ ની ધ પ ધ | ગ પ રી — | ગ સ — — |
ધ ર ણી ધ રા પ્ર | ભુ વિ શ્વં — | ભ રા — — |

સ રી સ ગ | રી મ ગ ગ | મ ધ પ ની | ધ ની ધ સ
જ ગ પ તિ | શુ ભ મ તિ | દ યા ની ધી | ગુ ણુ નો ધી

સ — ધ — | પ — ગ — | રી સ — — |
કો — ટી — | વિ — શ્વં — | ભ રા — — |

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.

આવતા અકટોબર માસમાં પુનામાં થનાર કેળવણી પ્રદર્શનની યોજના

આ ઇલાકાના મધ્ય ભાગ, મુંબઈ ભાગ, ઉત્તર ભાગ, અને દક્ષિણ ભાગની સઘળી (પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રકારની) કન્યાશાળાઓમાં તેમજ સ્ત્રીઓ માટેની ટ્રેનિંગ કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતી સર્વ બાળાઓ તેમજ સ્ત્રી-શિક્ષકોના શાળાના કામના સઘળી જાતના નમુનાઓનું એક કેળવણીપ્રદર્શન ચાલુ વર્ષ (સને ૧૯૨૬) ના અક્ટોબર માસમાં પુનામાં ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

શાળાઓ તેમજ કૉલેજોના વ્યવસ્થાપકો પોતાની સંસ્થામાં શીખવવામાં આવેલા કોઈ પણ વિષયના શિક્ષણ કામની ક્રમિક યોજના, અને તદનુસાર વિષય પરત્વે કરાવેલા વિદ્યાર્થીઓના કામના નમુનાઓ તે પ્રદર્શનમાં મોકલી આપશે અને તે જો ઉત્તમ જણાશે તો તે શાળા કે કૉલેજને તે માટે પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.

જે વિદ્યાર્થીઓ નીચે જણાવેલું કામ રજુ કરશે તેમને તે સંબંધી પારિતોષિક આપવામાં આવશેઃ—

૧ સોયકામ

કોથળી–૧૦ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલી.

ઝબલું–૧૨ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલું.

'જાકેટ' કે લાંબી બાંયનો કબજો (વયની હદનો બાધ નહિ રાખેલો હોવાથી સર્વ બાળકો આ કામ માટે સ્પર્ધા કરી શકશે.)

'પિનાફોર' કે ટુંકી બાંયની ચોળી–૧૦ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલી.

'ટર્યુનિક' કે પહેરણ–૧૨ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલું.

'ફ્રૉક'–(બધાં બાળકો આ કામ માટે સ્પર્ધા કરી શકશે.)

૨. ભરતકામ

હિંદની (દેશી) કળાનો કોઈ પણ નમુનો.

યુરોપીય (વિદેશી) કળાનો કોઇ પણ નમુનો.

૩. ગૂંથણકામ

બેબી (નાનાં બાળક) માટે કપડાંનો એક સેટ–તેમાં જાકેટ (કબજો) સૉક્સ (મોજાં)ની જોડ અને ટોપી, એટલી ચીજો.

૪. કોર બનાવવાનું કામ

૫. મણકા પરોવવાનું કામ

૬. ટોપલી ગુંથવાનું કામ

રફિયા, ઘાસ, રેસા કે નેતરની ટોપલી કે બૅગ (કોથળી).

૭. રમકડાં બનાવવાં

કપડું, લાકડું કે કાર્ડબોર્ડ ઇત્યાદિ ગમે તે વસ્તુમાંથી બનાવેલું રમકડું.

૮. કોઈ મીણ જેવા નરમ પદાર્થનો બનાવેલો નમુનો.

૯. ખાસ શિક્ષક તરીકેની તાલીમ (ટ્રેનિંગ) લેવા આવેલા વિદ્યાર્થી માટેનું હસ્ત ઉદ્યોગનું કામ.

નીચેના કામની, નમુનાઓ સહિત રજુ કરવામાં આવેલી સર્વોત્તમ, ક્રમિક યોજના.

(૧) કાગળનું કે કાર્ડબોર્ડનું કામ.

(૨) મીણ જેવા નરમ પદાર્થનું કામ.

(૩) સંખ્યાશિક્ષણ માટેનાં સાહિત્યનો સેટ (જથ્થો)

(૪) ભાષાશિક્ષણ માટે સાહિત્યનો સેટ (જથ્થો)

(જે વયનાં બાળકો માટે ઉપરનાં સાહિત્યો તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય તે વય પણ નમુનાઓની સાથે દર્શાવવું.)

૧૦. ભૂગોળ.

(૧) કોઈ પણ દેશના નકશાઓનો સેટ.

(૨) રિલિફ મૅપ યા ભૂમિની સપાટી દર્શાવનારો માટી અથવા કાગળના માવાનો બનાવેલો નકશો.

(૩) કોઈ પણ દેશના લોકના જીવન–વ્યવહાર દર્શાવનારૂં 'મોડેલ' ય ચિત્ર.

૧૧. ઇતિહાસ

હિન્દનો કે ઇંગ્લંડના કોઈ પણ યુગના વૃત્તાંતો દર્શાવનારા નકશા, 'ચાર્ટ' અથવા 'મોડેલ' કે નમુના.

૧૨. સૃષ્ટિજ્ઞાન

વનસ્પતિ કે પ્રાણીના જીવનનું અને કુદરતના બનાવોનું વિદ્યાર્થીએ પોતે કરેલું અવલોકન જેમાં લખેલું હોય તેવી સૃષ્ટિજ્ઞાનના અભ્યાસની ઉત્તમ નોંધપોથી.

૧૩. લેખનકળા

નીચેની લિપિના લેખનના નમુના:—

(૧) બાળબોધ.

(૨) મોડી.

---

(૩) અંગ્રેજી.

(૧૦ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે.

(૧૫ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

૧૪. ચિત્રકામ.

(૧) નકશી ચિત્રકામ.

(૨) કુદરતી પદાર્થચિત્ર.

(૧૨ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

(૧૫ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

(૧૮ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

૧૫. વણાટકામ.

(ગ્રૂપવર્ક કે સમૂહે કરેલું કામ.)

બાર વર્ષની વયની અંદરનાં બાળકે વણેલું ૭૦ વાર કાપડ.

(ગ્રૂપવર્ક કે સમૂહે કરેલું કામ.)

૨૬ વાર ખમીસનું ટવીલ.

(ગ્રૂપવર્ક કે સમૂહે કરેલું કામ).

૨૬ વાર ખમીસનું કાપડ (ટવીલ નહિ).

એક જ માણસે વણેલી સાડી.

બાગકામ સંબંધી જાહેરખબર

(૧) ગુજરાત શાળાપત્ર પુસ્તક ૬૩ અંક ૫. (સને ૧૯૨૪ના માહે મે) માં પ્રકટ થએલા "સૃષ્ટિજ્ઞાન અને બાગકામ માટેની સૂચનાઓ" એ શીર્ષકના લેખ તરફ તેમજ પુ. ૬૪ અંક ૭, ૮, ૯, અને ૧૦ માં એટલે સને ૧૯૨૫ ના માહે જુલાઇ, ઑગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબરના ગુ. શા. પ. નાં પૃષ્ટ ૨૦૯, ૨૫૪, ૨૫૯, ૩૦૧ અને ૩૦૩ મે પ્રકટ થએલા લેખો તરફ શિક્ષકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

(૨) બાગકામ માટે જોઇતાં બી "ગુજરાત શાળાપત્રના મેનેજર, મુ. અમદાવાદ" એ સિરનામે પત્ર લખવાથી અને ટપાલખર્ચ માટે અડધા આનાની ટીકીટ તેમાં બીડી મોકલવાથી મોકલી આપવામાં આવશે.

તા. ૨૨-૪-૨૬. મેનેજર.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫]   મે-જૂન, સને ૧૯૨૬.   [અંક ૫-૬

લલિતકળા

ગઈ ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ વખતે ભરાએલું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે વડોદરાના નામદાર દિવાન સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ જે બોધદાયક ભાષણ કર્યું હતું તે ભાષણ શિક્ષકોને ઉપયોગી હોવાથી તેમાંનો કેટલોક ભાગ અત્રે છાપીએ છીએઃ—

કલાની વ્યાખ્યા.

કલા એટલે શું? તેનો અર્થ કરતા તેના પ્રસિદ્ધ પૂજારી રસ્કિને કહ્યું છે કે ઉત્તમ કલાનો હેતુ કુદરતની ખામીઓ સુધારવાનો નથી તેમ તેની ખામી છુપાવવાનો પણ નથી. પરંતુ તેવી દેખાઇતી ખામીઓના પડદા પાછળ જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય છુપાએલું હોય, જ્યાં જ્યાં પવિત્ર ભાવના અંધારામાં આવી ગઈ હોય તે તે સુંદર અને પુનિત કૃતિઓ ઉપરનું વિવરણું દૂર કરી તેને આકર્ષક સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવી એમાંજ કલાનું રહસ્ય રહેલું છે. જેટલા પ્રમાણમાં ચિત્રકાર સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફ પોતાનો પ્યાર દર્શાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેની કલા વખણાવા પામે. માત્ર ચિત્રકારે કદી પણ પોતાના ચમત્કારથી સત્યનું બલિદાન આપવાનું નથી. રસ્કિનની પરીક્ષાની આવી કસોટીમાં કદાચ ભ્રમણાનો દોષ આવી જવાને માર્ગ છે. જો કુદરતની ખામીઓ સુધારવાનું અગર તે છુપાવવાનું કલાકોવિદનું કામ નથી તો

શું કલા માત્ર કુદરતની નકલ કરવામાં જ આવી રહી છે? જ્યાં માત્ર આબેહુબ અનુકરણ કરવામાં જ કલાની પરાકાષ્ઠા મનાતી હોય ત્યાં કલાની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય? કલા કાંઈ નકલી બહુરૂપી સ્વરૂપની નથી. કલામાં રચનાત્મકશક્તિ તો તેના જીવ જેટલી આવશ્યક છે. ઉત્પાદકશક્તિ વિના કલા પોષાયજ નહિ. પોતાની રચેલી સૃષ્ટિમાં કુદરતમાં જે સૌન્દર્ય ન જોવામાં આવે તેવા સૌન્દર્યની ખૂબી પણ આણવી તેનેજ કલા આલેખવી જોઈએ.

કુદરત કરતાં કલા વધારે સુંદર.

આપે ઘણા પ્રસંગે અનુભવ્યું હશે કે આપની ભાવનામાં જે સૌન્દર્ય રહ્યું હોય તે આપ જગતના વ્યવહારમાં જોવા પામતા નથી. જે ખૂબી પોતાના આદર્શપટમાં સમાએલી છે તે કુદરતના ખડબચડા માંચડામાં ઉતારી શકાતી નથી. જે ચમત્કાર કવિની દૃષ્ટિ આગળ ચમકારા માર્યા કરતો હોય તે સૃષ્ટિની જડપાષાણની મૂર્તિમાં સ્ફૂરી શકાતો નથી. વડર્સવર્થને "યારો વીઝીટેડ" નું કાવ્ય લખતી વેળા કેટલો વિષાદ થયો હશે? સ્વાતંત્ર્યપ્રિય ગ્રીસ દેશના કિનારા ઉપર પ્રથમ પગ મૂકતાં બાયરને "શું આ થર્મોપિલિ!" કહી જે નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો તેની કલ્પના અને ખરી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલો તફાવત તેણે વ્યક્ત કર્યો હતો. ગગનચુંબી ગિરિરાજ અને લીલી હરિયાળીના આચ્છાદનોથી ઘેરાએલી ગિરિગહ્વરો અને કન્દરોના મોહન મંત્રોથી મુગ્ધ થએલો પ્રવાસી હિમાલયના પાષાણો ઉપર ચઢી નીચે તાપથી સસકતી ખીણમાં ઉતરતાં પ્રકૃતિનું ખરૂં ભાન તેને થતાં કુદરત અને કલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે તેને સહજ સમજાય છે. છતાં ખામીવાળી કુદરતની માત્ર નકલ કરવામાં જ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો કલાનો ધર્મ છે એમ આપને ગળે ઉતરી શકે છે? આ કોયડાનો અર્થ ઉકેલવાના કામે "સત્ય" એટલે શું તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

સત્યનો અર્થ.

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે "જનસમાજમાં ખરેખર મળી આવે એવો એક કુદરતી માણસ લો, અને ઉચ્ચ કોટીની કલાથી ચીતરાએલો એક માણસ તેના મુકાબલામાં મૂકો તો તમને માલમ પડશે કે કુદરતની કૃતિ તુચ્છ અને ઓછી ખુબસુરત છે. કારણ કુદરત કરતાં કલાને સત્ય વધારે વહાલું છે." આ વચનમાં આપને વક્રોક્તિ અગર વિરોધનો ભાસ જણાશે. પરંતુ

પ્લેટોના વચનો સરળ અને ખરા તત્ત્વજ્ઞાનવાળાંજ હોય છે. પ્લેટોની શિક્ષા પ્રમાણે જે સત્યનું સંરક્ષણ કરવાની કલાની ફરજ છે તે આપણા માત્ર ચર્મચક્ષુને જે ખરૂં લાગે તે સત્ય નહિ. સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્યચક્ષુથી જોતા નિરાળીજ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાના ચશ્મા કાઢી નાખી જડ-સૃષ્ટિની યવનિકા પાછળ સંતાએલી દિવ્ય સૃષ્ટિની ઝાંખી કરો; ચર્મપટલથી આચ્છાદિત કાનની શ્રવણશક્તિ તીવ્ર કરી દિવ્ય સુંદરીઓના ગરબાના તાન સાંભળવાની શકિત ખીલવો. માત્ર શુક્ર શોણિત શરીરના તુચ્છ પાશ-બંધ તોડી અમૃતનો સ્વાદ ચાખી તમારી પિપાસા શાંત કરવાનો આદર્શ કેળવો તો પછી ખરૂં સત્ય આબેહુબ તમારી કલ્પના આગળ ખડું થશે; અને તેને પ્રકટ કરવાની શકિત તેજ ખરી કલા. આ પ્રમાણે દરેક સાત્ત્વિક સૃષ્ટિની પાછળ આદર્શસૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે જ. સત્ વિનાના ચિતમાં જેમ જીવ નથી તેમ ચિત્ વિનાના સતમાં શણગાર નથી, સૌન્દર્ય નથી. એ બેના સંબંધમાંજ સચ્ચિદાનંદ સમાએલું છે; અને તે આનંદ પ્રકટ કરાવવાની શકિત તેજ કલા. મનુષ્ય જીવનના સુખ માટે આવી ઉચ્ચ કલાની બહુ જરૂર છે. તેવી કલાની સહાય્યથીજ ચક્ષુદ્વારા મનને પોષણ મળે છે; અને મનની છાયા પાછી ચક્ષુદ્વારા સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે. સોળ કલાના સૂર્યથી મન અને આંખ બન્ને સતેજ થાય છે. એક વિદ્વાને ગણિત-ના કોષ્ટકમાં ઉમેર્યું છે કે હઝાર વાત કરનારા માણસો મળે ત્યારે સો વિચાર કરનારા સાંપડે; અને સો વિચાર કરનારા મળે તો એક અવલોકન કરી શકે એવો સુલક્ષણો માણસ મળે. અવલોકન કરવાની શકિત બહુ અમૂલ્ય છે, અને અવલોકન શકિત ઉપર જ કલાની ઇમારત રચાએલી હોય છે.

કલાનો ઉદ્દેશ આંખને કેળવવાનો છે. તેને છેતરવાનો નહિ; અને આંખ કરતાં પણ મન સાથે તેનો વધારે નિકટનો સંબંધ છે.

સત્ય તેજ સદ્દગુણ અને તેજ સૌન્દર્ય.

કલાથી ખુલેલાં આવાં અંતર્ચક્ષુ વડેજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે ખરૂં સત્ય છે તે જ વિશુદ્ધ અને સારૂં છે. અને સત્ય, સદ્દગુણ અને સૌન્દર્ય એ સર્વ એકાકાર એકજ સ્વરૂપ છે. વીકટર હ્યુગોએ કહ્યું છે કે "સત્ય, સદ્દગુણ અને સૌન્દર્ય એ માત્ર ઇશ્વરનાં ત્રણે અંગો છે. આપણને એ ત્રણેમાં જે તત્ત્વ આકર્ષક લાગે છે તે તેની પાછળ રહેલું ચેતન, અગર દિવ્ય સ્વરૂપ છે તે; અને પરમાત્મા તરફની આપણી ભક્તિ માત્ર આ ત્રણ તેના અંગો તરફના આપણા પ્રેમભાવે

પ્રાદુર્ભાવ પામે છે." આ કારણને લીધેજ કલાકાર પોતાની સારામાં સારી કૃતિથી પણ સંતોષ પામતો નથી. કારણ તેનાં અંતર્ચક્ષુ જેમ જેમ ઉઘડે છે તેમ તેમ તેનાં ધ્યેય વધારે ને વધારે દૈવી બનતાં જાય છે, અને સૌન્દર્ય તથા સત્યની આ પરિસીમાએ જ્યાં સુધી પહોચાતું નથી ત્યાં સુધી અસંતોષજ રહી વધારે ને વધારે સુધારાની ટોચે પહોંચવાની તેની તીવ્ર આતુરતા કાયમજ રહે છે. આવો અસંતોષ એજ પ્રગતિનો ચાલક હેતુ થઈ પડે છે. મહાન સંતોષની દશા જેમ સુધારાના પ્રયત્નોની પરાકાષ્ટાનું પરિણામ છે તેમ વધારે સુધારાની જિજ્ઞાસાનું પણ તેમાંજ વિરામ છે. મનુષ્ય જીવનને તેમજ કલાને કોઈ વાર પણ શ્રેષ્ઠ ઉન્નતિના શિખર ઉપર આવવાનું શક્ય નથી. સદાકાળ તે પ્રગતિના પગથીયાં ઉપરજ ચઢતું ને ચઢતું રહી શકે. પરિણતિ નહિ પણ પરિપૂર્ણ થવાની પ્રવૃત્તિ એજ આપણી ઈશ્વરી બક્ષીસ છે. સિદ્ધિ નહિ પણ સાધનોની અખંડિત શ્રેણી એજ જન સમાજજનો પણ વારસો છે.

કલા અને વિજ્ઞાન. આ પ્રમાણે જ્યારે સત્ય, સદ્‌ગુણ અને સૌન્દર્ય એ માત્ર એક જ વાજીંત્રના ત્રણ તારો છે એમ આપણને દેખાય છે ત્યારેજ કલા અને વિજ્ઞાનનો નિકટનો સંબંધ આપણે સમજી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનથી આપણે સત્યનું સંશોધન કરી શકીએ છીએ; ત્યારે સૌન્દર્યનું દર્શન આપણને માત્ર કલાદ્વારાજ થઈ શકે છે. વિજ્ઞાન અને કલા એ બેને ઘણીવાર બે સહચરી, એ બેનોની ઉપમા આપવામાં આવે છે. વધારે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમનો સંબંધ ભાઈ બેનના જેવો છે. લલિત કલા લલનાના જેવી છે. વિજ્ઞાનની પેઠે તેને તનતોડ કષ્ટ કરવાની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ ગૃહિણી પેઠે પરિશ્રમમાંનો પણ આનંદ વ્યક્ત કરાવી ગૃહજીવનમાં જ્યાં જ્યાં નજર પડે ત્યાં ત્યાં સૌન્દર્યની પ્રતિભા આગળ ધરી મોહમંત્રથી શાંતિ ફેલાવો એવો કલાનો સંદેશો છે. વિજ્ઞાનના વિહારમાં મસ્તિક અને હસ્તનો ઉપયોગ કામમાં આવે છે. પણ કળાની કેલીમાં તો હસ્ત અને મસ્તિક ઉપરાંત હૃદયના પણ ધબકારા ગણવા પડે છે.

કલા અને ધર્મ. કલાના વિકાસમાં આ પ્રમાણે સહૃદયતા અને રસિકતાનો સંબંધ આવેલો હોવાથી કલાની ઉત્પત્તિ ધર્મની ભાવનામાં-થીજ થઈ શકે છે. કુદરતમાં જે સૌન્દર્ય દેખાતું હોય તેથી પણ અધિક ચમત્કારવાળાં સૌન્દર્યને જન્મ

આપવા કલાની યેજ્ઞછા હોવાના કારણે આપણે આપણા આદર્શો ઉચ્ચ અને અધિક ઉચ્ચ કોટી ઉપર ચઢાવી રાખવા પડે છે. આવા ઉચ્ચ આદર્શો માત્ર દૈવી જીવનમાં ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે આપણે દેવોની આરાધના ભકિતભાવથી કરવાની જરૂર પડે છે. મનુષ્યની મલિનતાથી દૂર રહેવું હોય તો દેવો તરફની ભકિત જીવતી જ્યોત જેવી સતેજ રાખવી જોઇએ. પવિત્ર ગંગાજીની કેટલી મલિનતા, કેટલી અધોગતિ થઈ છે તે હુગલીના પાણીમાં પગ મૂકયાથી સમજાય એમ છે. પરંતુ તેની વિશુદ્ધતાનો અનુભવ લેવો હોય તો કલકત્તાથી હરદ્વાર સુધી ચઢી ત્યાંના પવિત્ર સ્રોતની આનંદલહરી અનુભવી તેથી પણ ઉપર ભાગીરથીની સહસ્રધારાના મૂળ તરફ ચઢતાં ચઢતાં ગંગોત્રી સુધી જવું જોઇએ, અને ત્યાંના હિમાચલ શિખરો ઉપર ચઢી સ્વયંભૂ શંભુની જટા સુધીની વિશુદ્ધિની કલ્પના કરી આપણા આદર્શમાંથી સર્વ તુચ્છ અને મલિન અંગો ધોઈ નાખવાં જોઈએ. આવી દિવ્ય કલ્પના વિના આધુનિક કલાનો વિનિપાત કેટલો થયો છે તે સમજી શકાશે નહિ.

કલાનું દિવ્ય અંગ.

ગ્રીસ દેશના પુરાણોમાં એવી એક દંતકથા છે કે જ્યારે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર પ્રોમીથીયુસે મિનરવા–દેવી શારદા–ની પાષાણની પ્રતિમા બનાવી ત્યારે તેના અતિશય સૌન્દર્યથી દેવી સરસ્વતી પોતે તુષ્યમાન થઈ કારીગરને સ્વપ્નામાં સૂચવ્યું કે તેને જો એ પ્રતિમા હજુ વધારે સુંદર બનાવવા માટે સ્વર્ગમાંથી પણ કાંઈ દેણગી જોઈતી હશે તો દેવી પોતે તે લાવીને આપશે. શાણા પ્રોમીથીયુસે આરાધના કરી કે તેને પોતાને સ્વર્ગમાં દેવીએ દાખલ કરવો કે ત્યાંની દિવ્ય સામગ્રી પોતે તપાસી જરૂરનાં સાધનો પોતે પૃથ્વી ઉપર આણી શકે. મિનરવા તેને સ્વર્ગમાં પોતે ઉંચકી ગઈ અને ત્યાંથી પ્રોમીથીયુસે અગ્નિ પૃથ્વી ઉપર આણ્યો, અને તેની અમર જ્યોતિનું સ્ફુરણ કરી પાષાણની સુંદર પુતળીમાં જીવ મૂકયો, કે જેમાંથી એક અતિ રૂપવતી યુવતી પ્રકટ થઈ શકી. આપણી કલાના આદર્શ દિવ્ય રાખ્યાથી આવી ઇશ્વિરી બક્ષીસ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

કલાનો અમર આત્મા.

પિગમેલીયન નામના બીજા ગ્રીક શિલ્પકારે એક યુવતીની પ્રતિમા એવી સુંદર ઘડી કે તે પોતે પોતાની કૃતિના મોહ-પાશમાં ફસી પડી મુગ્ધ બની જઈ પોતાનું કામ પણ ભૂલી ગયો. આહાર, વિહાર, નિદ્રા વગેરે ને

તિલાંજલિ આપી પોતાની આદર્શ દેવીની આરાધના કરવામાં તે એટલો નિમગ્ન બની મશગુલ રહ્યો કે થોડા કાળ પછી સૌન્દર્યની અધિષ્ઠાતા દેવી વીનસે તેના ઉપર તુષ્યમાન થઈ તેની પાષાણની પૂતળીમાં રતિનું રૂપ હતું જ તે સાથે જીવની પણ બક્ષીસ આપી. પુતળું સજીવન થયું. પિગ-મેલીયન તેની સાથે પરણ્યો અને સુખી થયો. આ પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિ પાછળ છુપાએલા ચેતનની અનન્ય ભક્તિથી આરાધના કરવાથી આપણા ઉચ્ચ આશયો પ્રફુલ્લ કરી શકાય છે તેનું આ દૃષ્ટાંત છે.

કલામાં પ્રેમનો અંશ.

ખૂબસુરત નરકીસસ નદીના પ્રવાહમાં પડેલા પોતાનાજ પ્રતિબિમ્બ-થી એટલો મોહિત થઈ ગયો કે પોતાનું ભાન ભૂલી તે અશાશ્વત પ્રતિબિમ્બ તળે છુપાએલાં અનાદિ અને અનન્ત તત્ત્વની આરાધના કરતાં કરતાં તે ઈશ્વરી સત્તા સાથે તન્મય તદાકાર થઈ, નદીમાંનું પ્રતિબિમ્બ ચૂંટવા જતાં ડૂબી મુઓ. પરંતુ તે જગાએ તે ઈશ્વરી સત્તાની હયાતી સૂચવનારૂં નરગીસનું સુકોમલ અને સુવાસવાળું ફુલ ઊગી નીકળ્યું.

કલાનો દૈવી આશય.

આ સર્વ દૃષ્ટાન્તોનો બોધ એ છે કે આપણી કલાના આશયો અને આદર્શો ધાર્મિક અને દિવ્ય જ્યોતિવાળાં રાખવાં જોઈએ. અકબર બાદશાહે કહ્યું છે કે કલાને સન્માર્ગે ચઢાવવી હોય તો તેથી ઈશ્વરી સત્તા અને ઈશ્વરી સદ્‌ગુણો સમજવામાં ઘણી સહાય્ય મળે છે. મનુષ્ય જીવનમાં માનસિક વિકાસ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવી હોય તો કલાનો દૈવી સંદેશો આપણે સારી રીતે સમજવો જોઇએ. અકબર બાદશાહે પોતાનો એક નવો ધર્મ "ઇલાહી" ધર્મ પ્રચારમાં લાવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો. આ નવીન ધર્મ કાંઇ જુદાં જુદાં ધર્મ સિદ્ધાન્તોમાંથી માત્ર સુગંધી ફુલો ચુંટી તેના મિશ્રણના સ્વરૂપનો ન હતો, પરંતુ તેમાં રચનાત્મક અંગ પોષવાનો તે બાદશાહનો ઉચ્ચ આશય હતો, અને તેજ ઉદ્દેશથી તેણે કલાને ધર્મની પરિચારિકા તરીકે કલ્પેલી હતી.

જ્ઞાનનું મૂળ-અચંબો.

એ સિદ્ધાન્ત તો ખરો છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અચંબામાંથી ઉદ્ભવે છે, તેમ કલાનો પ્રાદુર્ભાવ ધર્મની ભાવના-માંથીજ થાય છે. જ્યાંસુધી સૃષ્ટિના કોઈ અવનવા પ્રસંગથી આશ્ચર્ય કે વિસ્મયની ભાવના થતી નથી ત્યાંસુધી તેનું રહસ્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા થતી નથી. જ્ઞાનની પ્રગતિ

કોઇ પણ અદ્‌ભુત કાર્યનું કારણ શોધવામાંજ થાય છે. આપણા ભારત વર્ષની કલાઓ ધાર્મિક ભાવનાને કેટલી ઋણી છે તે સહજ વિચારથી સમજાશે. લલિત કલાઓના મુખ્ય સ્વરૂપ પૈકી આ પ્રસંગ માટે માત્ર ત્રણ સ્વરૂપો ઉપર આપણું લક્ષ પરોવીશું. એક શિલ્પકલા; તેના બે ભાગ હોય છે. ઇમારતી શિલ્પ અને બીજું પ્રતિમાનું શિલ્પ. બીજી ચિત્રકળા. આ ત્રણે કલાઓની પ્રગતિનો ઇતિહાસ તપાસશો તો માલમ પડશે કે પ્રારંભથીજ તેની સાથે ધર્મની ભાવના સચોટ જોડાએલી છે. પ્રથમ તો દેવની કલ્પના સાધારણ મનુષ્યો માટે આકર્ષક કરવા માટે તેની મૂર્તિ-પ્રતિમા-બનાવવી જોઈએ. પરંતુ આ પ્રતિમા સ્થાપવા માટે તેથી પણ પૂર્વે મંદિર બાંધવું જોઇએ. મંદિર બંધાયા પછી તેમાં દેવની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યા બાદ તેની અહોનિંશ ઘેર બેઠાં પણ આરાધના થઈ શકે તે માટે તેનાં ચિત્ર આલેખવાં જોઈએ. આ વિચારશ્રેણીને અનુસરી કોઈ પણ દેશમાં શિલ્પની બન્ને કળાઓનો તથા ચિત્રકલાનો પ્રારંભ થયો છે એવું સહજ જણાય છે.

યુરોપના શિલ્પના નમુના.

યુરોપમાં જોશો તો ત્યાંના શિલ્પના શ્રેષ્ઠ નમુના ત્યાંનાં મંદિરો અને દેવગૃહો ધાર્મિક પ્રગતિ માટેજ બંધાએલાં જણાશે. લંડનમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી તથા સેંટપૉલ્સ કૅથીડ્રલ; પારિસમાં મૅડેલીન તથા નોટ્રડામનાં દેવળો; રોમમાં સેંટપીટર્સ ચર્ચ તથા પાન્થીયન; વેનીસમાં સેંટ માર્કો; ઇસ્તંબુલમાં સેંટ સ્ટીફન એ ભવ્ય મકાનોમાં શિલ્પશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠા નજરે પડે છે. એ સર્વ ધર્મની ભાવનાનો પ્રતાપ છે. હિંદુસ્તાનમાં જો કે હિંદુ ધર્મની પરિચારિકા તરીકે શિલ્પકળા બહુ ખીલેલી નથી તોપણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મદુરાનાં ભવ્ય દેવાલયો, તંજાવર અને ત્રિચિનાપલ્લીનાં હેરત પમાડે તેવાં મંદિરો આ ધર્મની ભાવનાનાંજ ચિહ્નો છે. તેજ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મના પ્રચારની નિશાનીઓ તરીકે એલોરાની ગુફા અને બીજા સ્તૂપો હજી કાયમ છે. ઇસ્લામી ધર્મના ઉત્સાહના પરિણામે આપણા દેશમાં ઘણી સુંદર મસ્જીદો તથા મકબ્રાઓ બંધાયાં છે. જગવિખ્યાત તાજમહેલ તથા ફત્તેહપુર સિક્રીમાં સેલીમ ચિસ્તી ઓલીયાની કબર પણ શિલ્પના નમુના તરીકે મશહુર છે. ધાર્મિક ભાવના.

હિંદુસ્તાનમાં ઇમારતી શિલ્પ.

જ પગલે પગલે મહાન પુરુષો તરફના આપણા આદરભાવને પણ આ સીઢીના બીજે પગથીએ સ્થાન મળે છે, અને આ દેશના મહારાજાઓ,

બાદશાહો તથા બ્રિટિશ શહેનશાહતના પ્રતિનિધિ વાઇસરૉયોએ બંધાવેલાં ભવ્ય મકાનો દેશની શિલ્પસમૃદ્ધિમાં વધારો કરી રહ્યાં છે. દિલ્હીના કુતુબમિનાર અને દિવાનેખાસ તથા મોતીમસ્જીદ, આગ્રાનો કિલ્લો, લખનૌમાં ઇમામ બારાનું મકાન તથા હુસેનાબાદ, તેમજ હાલના જમાનામાં બાંધેલા કલકત્તામાં વિક્ટોરીયા મેમોરીયલ તથા મુંબાઇમાં ગેટ વે ઑવ્ ઇંડિયાનાં મકાનો આજ વર્ગમાં આવે છે. આપણા દેશમાં મહાન અશોકે બાંધી રાખેલા કીર્તિસ્તંભોનો પણ આ દેશની શિલ્પકલાની પ્રગતિના સૂચક ચિહ્નો તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય એમ છે.

કઈ કલા પ્રથમ પ્રફુલ્લ થવા પામી ?

લલિત કલાઓની પ્રગતિની રૂપરેખા દોરવામાં પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પને જો કે મેં પહેલું સ્થાન આપ્યું છે, પરંતુ તેથી કાળના ક્રમમાં શિલ્પની આ શાખા પહેલી પ્રગતિમાં આવી એમ મારો અર્થ નથી. કાળક્રમે પહેલું સ્થાન તો પ્રતિમાના શિલ્પને આપવું જોઈએ. પ્રતિમા અગર મૂર્તિ એ મનુષ્યની સૌથી વધારે સ્થુળ અને ગૌણ ઇન્દ્રિયના પ્રદેશ સાથે સંબંધ રાખે છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વથી પહેલી ખીલે છે અને તે કેવળ સરળ અને અક્લિષ્ટ હોય છે. ઇશ્વરની કલ્પના કરવામાં જ્યાં માત્ર આસ્થાથી સંતોષ થતો નથી ત્યાં એક જડ પાષાણનો કકડો, માદળીયું, તાવીજ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. છાતી સરસું તે દાબી શકાય છે. ચક્ષુજન્યજ્ઞાન આવતાં વાર લાગે છે. પણ સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન તો પ્રેરણા જેવું જ અશિક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ચિત્ર કરતાં પ્રતિમાદ્વારા ઇશ્વરનું ભાન આપણને સહેલું લાગે છે. ચિત્રશાસ્ત્રમાં જેટલી બારીકાઈ અને સંદેહ સંભ્રમને માટે અવકાશ છે તેવો અવકાશ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નથી, અને તેજ કારણથી ચિત્રકલા કરતાં શિલ્પકલાને પ્રથમ પ્રફુલ્લતા પ્રાપ્ત થએલી હોવી જોઈએ.

અવતાર.

આપણા ભરતખંડમાં તો શિલ્પ અને ચિત્રકલા બન્ને પ્રારંભમાં ધર્મની ભાવનાથીજ પોષાવા લાગી. જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે તે તે યુગમાં ઇશ્વર મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરી મનુષ્ય દેહે જન્મ લે છે, આ કલ્પના કેટલી ગહન છે! છતાં તેમાં કેટલું સૌન્દર્ય રહ્યું છે! અવતારના સંબંધથી જેવી રીતે દેવને પણ કામ ક્રોધ મોહ લોભરૂપી

મનુષ્યના પંડરિપુને ચેપ લાગે છે તેવી રીતે તેના બદલામાં પામર મનુષ્યમાં પણ દૈવી સદ્‌ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે સારા નરસા ગુણોની દેવ અને દાનવો વચ્ચે આપ લે અને લડાણી થતાં આખરે સત્યનો જ વિજય થાય છે. એવા પ્રસંગોથી જેવી રીતે સત્ય તરફ આપણી આસક્તિ વધે છે તેજ પ્રમાણે નીતિ તરફ આપણી નમ્રતા અને પક્ષપાત પોષાય છે. અને તેના જ પ્રભાવથી સૌન્દર્ય તરફ આપણી પ્રીતિ ઉભરાય છે. આ સર્વ ધાર્મિક ભાવનાનો પ્રભાવ છે. અને હિંદુસ્તાનમાં શિલ્પકલા અને ચિત્રકલા તેજ કારણથી પ્રારંભમાં દેવોની જ સેવા માટે નિર્મિત થએલી હોવી જોઈએ.

નિર્માણશિલ્પ. ઇમારતી શિલ્પમાં ચિત્રકલા કરતાં પણ વધારે ચઢીઆતી એક પ્રકારની અપૂર્વ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે. અખંડ, અનાદિ અને અનંત શક્તિ તરફ મનુષ્યના હૃદયમાં જે આદરભાવ છે તે માત્ર બાથમાં ભીડી શકાય તેવી મૂર્તિ તરફની સ્પર્શ મર્યાદિત ભાવનામાં લય પામી શકતો નથી. તેમ માત્ર ચક્ષુને આલ્હાદ આપનારાં ચિત્રપટમાં તે વિરામ પામી શકતો નથી. તે મહાન અમૂર્ત દિવ્ય અદૃશ્ય તરફની આતુર આસક્તિની તૃપ્તિ માટે તો તેવુંજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય સૌન્દર્યનું સ્ફુરણ કરાવે એવી ગંભીર કૃતિ જોઈએ. એક ભવ્ય અને રૌદ્ર રસને તૃપ્ત કરે એવાં છતાં અતિ સુંદર કૅથીડ્રલનું વર્ણન કરતાં મેડમ દી સ્તાલે કહ્યું છે કે તેના ગંભીર સહવાસમાં આવતાં હિમ જેવા શિલીભૂત સંગીતનું તે ભાન કરાવતું હતું. જડમાં ચૈતન્ય, પાષાણમાં ચિત્ત ચેષ્ટાની તે પ્રતીતિ આપતું હતું અને તેનાં ગવાક્ષરૂપી ચક્ષુઓ પારદર્શક રંગની રશ્મિનો પ્રવાહ વર્ષાવી રહ્યાં હતાં. અનંત અગોચર અજરામર શક્તિના ધામે પહોંચવાની પિપાસા હોય તો આવા શિલ્પના સૌન્દર્યનાજ ઘુંટડાથી તૃષ્ણા મટાડી શકાશે. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પ બાબત ગ્રંથો રચાએલા જણાય છે. હાલમાંજ વડોદરા રાજ્ય તરફથી 'ગાયકવાડ પ્રાચીન સાહિત્યમાળા'માં સમરાઙ્ગણ નામનો ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે તેમાં આ શિલ્પની ભાવનાનું સારી રીતે દિગ્દર્શન કરેલું છે.

* * * * *

દશ આદેશ. બાઇબલમાં જેવી રીતે દસ આદેશો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે આપણે પણ દસ ફરમાનો પાળવાની જરૂર છે.

૧. કોઈ પણ હિન્દીવાનને પ્રાસાદ, હર્મ્ય કે બંગલો બંધાવવો હોય તો તેણે હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા સૂત્રધાર પાસે તેનો નકશો કરાવી તેના હસ્તકજ તે બંધાવવો.

૨. કોઈ પણ હિન્દીવાને પોતાના ઘરનો શણગાર કરવો હોય તો ખુરશી, કોચ, ફરનીચર વગેરે સર્વ ગૃહશૃંગારનાં ઉપકરણ હિંદી કારીગીરીનાં પસંદ કરવાં.

૩. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને કલાલાવણ્ય માટે આદરભાવ ઉભો થાય તે માટે શાળાઓનાં મકાનો તથા બીજાં સર્વ જાહેર મકાનો આસપાસ સુગંધી ફૂલ સાથેના બાગબગીચા, જળાશયો, ફુવારા વગેરે મનરંજન થાય તેમ રચાવવાં.

૪. લાવણ્યની પૂજા માટે જાપાન દેશ પ્રમાણે જાહેર તહેવારો પસંદ કરવા જેવા કે વસંત ઋતુમાં વસંતપંચમી; શરદ ઋતુમાં શરદ પૂર્ણિમા; હેમંતોત્સવ કે જે દિવસે કમળ અગર કુમુદિનીના ફૂલોથી સર્વ ઉત્સવ વિહારીઓ સજ્જ થાય કે અશોકના પહેલાં અંકુર ફૂટવાના પ્રસંગે લલનાઓ અલક્તક લગાડેલા પગે તેને લતા મારી સૌન્દર્યની પૂજા સ્થાપે.

૫. ધાર્મિક ઉત્સવના દિવસોએ પણ પૂજા અર્ચાની વિધિમાં ફળફૂલોવાળાં વૃક્ષ રોપવાની વિધિ દાખલ કરાવવી.

૬. શાળાનાં મકાનો તેમ શહેરનાં બીજાં જાહેર મકાનો ઉપર દેશના પુરાણોમાંથી બોધ અને નીતિસૂચક ચિત્રપટો દિવાલના શૃંગાર માટે ચિતરાવવાં.

૭. ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ પોતાના ગૃહશૃંગારમાં હિંદુસ્તાનની ચિત્રકલાના નમુનેદાર ચિત્રો એકત્ર કરી તેનું પ્રદર્શન કરાવવું.

૮. દેશના સંગ્રહસ્થાનોમાં હિંદુસ્તાનના શિલ્પનાં પૂતળાંઓ તથા ચિત્રોનો સંગ્રહ કરાવવો.

૯. પરદેશની લલિત કલાઓના અભ્યાસ માટે હોતકર યુવાનોને શિષ્યવૃત્તિ આપી કલાની કેળવણી માટે પરદેશ મોકલવા; અને

૧૦. દેશના કારીગરોએ પોતાના સાંકડાં મન પ્રફુલ્લ કરી સૌન્દર્યની ઉપાસના માટે પરદેશના લાવણ્યમય નમુનાઓને પોતાના કારખાનામાં સ્થાન આપવું.

સ્કેચ ડ્રૉઇંગ

ચિત્રકામનો વિષય કેટલાંક વર્ષોથી શાળામાં એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવેલો છે. એ વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ધોરણ-વાર ચિત્રકામમાં શું શું ચીતરાવવું તેની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે ચિત્રો ચીતરાવવાની પ્રણાલિકા ઘણા વખત સુધી ચાલી, પણ અનુભવથી માલમ પડ્યું કે એ યાદીને વળગી રહીને કરાવેલાં અમુકજ ચિત્રો દોરાવવાથી છોકરાંઓને એ વિષયનું વધારે સંગીન શિક્ષણ મળતું નથી. વળી એમ કરતાં બાળકને પોતાને જાતે અવલોકન કરવાનો અને પોતાની પસંદગી પ્રમાણે ચિત્રો દોરવાનો લાભ ઓછો મળે છે, તથા યાદીમાં મુકરર કરેલાંજ ચિત્રો દોરાવવાથી આ કળાનું શિક્ષણક્ષેત્ર સંકુચિત બને છે, અને તેમાં મુકરર કરેલાં પ્રાણી, ફળ, કે પદાર્થ ન મળે ત્યારે મૂળ પદાર્થ પરથી ચિત્ર દોરાવવાને બદલે ચિત્ર પરથી નકલ કરાવવી પડે છે. તેથી ચિત્રકામના ખાસ હેતુ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડતા નથી. આ બધી હકીકતો ધ્યાનમાં લઈને આપણા ખાતા તરફથી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે સન ૧૯૨૪માં ચિત્રકામનો નવો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તેમાં સ્મૃતિ ચિત્રકામ, કલ્પના ચિત્રકામ, પદાર્થ ચિત્રકામ વગેરે બાબતો દાખલ કરેલી છે.

નાનાં બાળકોને ચિત્ર દોરવાં બહુ ગમે છે. નિશાળમાં આવ્યા પછી એકડા કે મૂળાક્ષર શીખવાને બદલે લાકડી, પૈડું, પૈડું ફેરવવાનો સળીઓ, મરઘીનું બચ્ચું, વગેરે તદ્દન સાદા ને સહેલા આકારો દોરવાનું બાળકોને વધારે ગમે છે. આવા સાદા આકારો દોરવામાં તેઓ કંઈક ઓર આનંદ અનુભવે છે. તેમનું આ વખતનું ચિત્ર આપણને સુંદર લાગતું નથી, પણ બાળકો તેવાં ચિત્રોને પોતાની અજબ કૃતિ માને છે. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે નાનાં બાળકોમાં સૂક્ષ્મભેદ પારખવાની શક્તિ બહુ ઓછી હોય છે તેથી તેઓ ફક્ત આકાર પરજ વિશેષ ધ્યાન આપે છે, અને મુખ્ય ભાગો જ બતાવે છે. પ્રમાણનું જ્ઞાન આ વખતે તેઓને બરાબર હોતું નથી. બાળકોની આ સ્વાભાવિક શક્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળી પોતાના કામમાં સરળતા શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરતાં શીખવાની ટેવ પાડવામાં આવે તો આ કામમાં બાળકો ભવિષ્યમાં વધારે નિપુણતા મેળવી શકે. આથી છોકરાં જે કંઈ જુએ તેનું અવલોકન કરે, પછી તેનું સાદું ચિત્ર

એટલે સ્કેચ ડ્રોઇંગ દોરી લે, પછી તેમાં સ્મરણશક્તિને આધારે યોગ્ય ફેરફાર કરે, અને છેવટે સંપૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર કરે. આ ક્રમ લક્ષમાં રાખી આ સાથે અમે કેટલાંક એવાં ચિત્રો ત્રણ કકડે દોરી બતાવ્યાં છે.

આ ચિત્રોમાં પ્રથમ સાદું ચિત્ર છે, જેમાં સામાન્ય આકાર અને પ્રમાણ ધ્યાનમાં લઈ સામાન્ય દેખાવ ચીતરી બતાવ્યો છે. સૂક્ષ્મ ભેદ આ વખતે ધ્યાનમાં લીધા નથી. બીજા ભાગમાં ચિત્રના મુખ્ય ભાગ દોરી બતાવવાનો પ્રયત્ન છે, અને ત્રીજા ભાગમાં પુરું ચિત્ર આપ્યું છે.

પહેલા ચિત્રમાંજ આમ ક્રમે ક્રમે ફેરફાર કરીને સંપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનું છે. વખતના પ્રમાણમાં ઝડપથી કેમ દોરવું, અને પછી તેમાં કેવી રીતે ઘટતો ફેરફાર કરવો તેની સમજ પડે એ હેતુથી આમાં ત્રણ કકડે ચિત્ર દોરી બતાવવામાં આવ્યાં છે. આ ત્રણ પગથીઆંમાંના કયા પગથીઆં સુધી છોકરાંઓને લઈ જવાં એ છોકરાંઓની શક્તિ પર આધાર રાખે છે.

આ પદ્ધતિથી થોડાં ચિત્રો દોરવાનો મહાવરો થયા પછી બાળકો ઘણાજ આનંદથી સરસ ચિત્રો દોરી શકશે અને આવી જાતનો તેમને મળેલો અનુભવ સાદાં ચિત્રદ્વારા પોતાની કલ્પના કે સ્મૃતિ વ્યક્ત કરવામાં વિશેષ મદદગાર થશે.

આ ચિત્રો બાળકોનેજ ઉપયોગી છે તેમ નથી. પણ શાળામાં શીખવાતા ઘણા વિષયો જોડે તેમને સંબંધ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ચિત્રકામ એક વિષય છે; તે ઉપરાત બીજા વિષયો શીખવવામાં ચિત્રકામ ઉત્તમ સાધન પણ છે. તે સાધન બીજા વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવવામાં તથા ચિરસ્થાયી સંસ્કાર પાડવામાં વધારે ઉપયોગી છે. શાળામાં શીખવાતા વિષયો, જેવા કે વાર્તા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, આરોગ્યશાસ્ત્ર, સૃષ્ટિજ્ઞાન, ગણિત, વગેરેમાં આવાં સ્કેચ ડ્રોઇંગ ઘણાં મદદગાર થઈ પડે છે.

દાખલા તરીકે વાર્તા લઇએ. આ વિષય વધારે રસિક કરવા માટે વર્ગ આગળ શિક્ષક વાર્તા કહેતા હોય તેજ વખતે કહેવાતા પ્રસંગને અનુસરતાં આવાં સાદામાં સાદાં ચિત્રો દોરતા જાય તો વાર્તા સાંભળવામાં વધારે રસ પડશે ને બાળકોના મન પર વાર્તામાં બનેલા બનાવોની અસરકારક છાપ પડશે તેથી સ્મરણશક્તિને સારી મદદ મળશે. આમ દોરેલાં સાદાં ચિત્રો શિક્ષકે શ્રમ લઇ આગળથી તૈયાર કરી રાખેલાં સુંદર ચિત્રો કરતાં પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વધારે ઉપયોગી છે. વાર્તા કહેતા

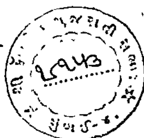
જતાં ને ચિત્ર દોરતા જતાં છોકરાનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર દોરવામાં વખત ગાળવાને બદલે માત્ર લીટીથીજ દોરી બતાવીએ તો તેથી પણ તેનો ખરો ચિતાર આવે અને વખત ઓછો લાગે. કાન વાર્તા સાંભળે છે તેજ વખતે આંખ દોરાતું ચિત્ર જુએ છે, તેથી વાત તે વખતેજ થતી હોય એવો ખ્યાલ છોકરાંના મનમાં આવે છે. એ માટે વાર્તા કહેતાં કહેતાં ચિત્ર દોરવાની જરૂર ઉપયોગિતા વધારે છે અને તે પાર પાડવા માટે આવાં સાદાં સ્કેચ ડ્રોઇંગ વધારે મદદગાર છે એ સહજ સમજી શકાશે.

ઇતિહાસમાં આર્કોટનો ઘેરો શીખવતી વખતેજ શિક્ષક ઝડપથી દક્ષિણ હિંદનોજ રૂપરેષા નકશો દોરી તેમાં મદ્રાસ, આર્કોટ, ત્રિચિનાપલ્લી, વગેરે સ્થળો બતાવે ને લશ્કરનું જવું અને નાસી જવું એ ઝીણાં ઝીણાં ટપકાંથી (.........) કે તીરની નિશાનીથી બતાવે, આરોગ્યશાસ્ત્ર શીખવતાં અન્ન-નળી, જઠર, આંતરડાં વગેરેનાં સ્થાન બતાવવા માટે સાદા આકારનું રૂપરેષા ચિત્ર જરૂર પડે દોરે, તો શિક્ષક પોતાને શીખવવાના વિષયો સરળ બનાવી શકે.

પાઠ ચલાવતાં શિક્ષક જે સાદી રેખાકૃતિઓ દોરે છે તે વિષયની સરળતા લાવવા માટે છે. તેમાં ચિત્રકળાવિધાન બતાવવાનો શિક્ષકનો હેતુ નથી. પણ ચિત્રકામ વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે ત્યારે આ વિષય-માં ક્રમે ક્રમે બાળકોને આગળ વધારવાનો હેતુ હોવો જોઇએ.

એમ. ઈ. મિશન
ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વીમન.
ગોધરા.

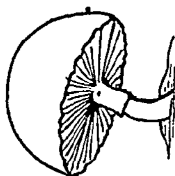
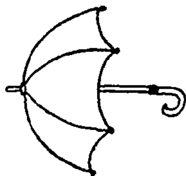
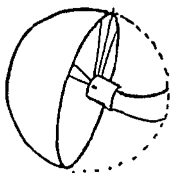
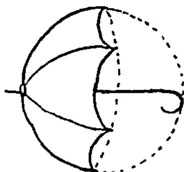
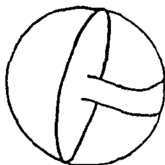
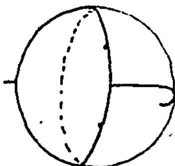
પોપટલાલ ભવાન ગોહિલ,
ધનેશ્વર હરગોવિંદ જોશી,

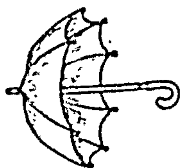

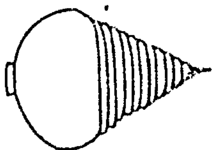

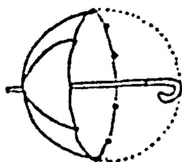

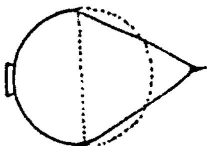

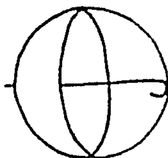

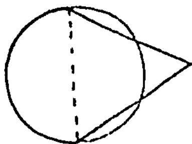

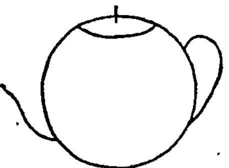
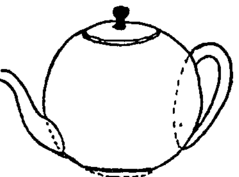

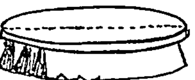

કીટલી

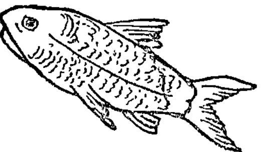

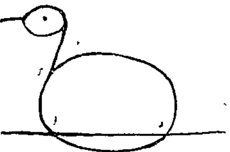

બ્રશ

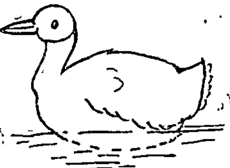
માછલી

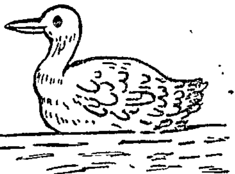

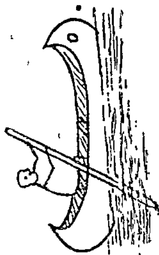

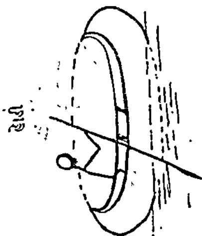

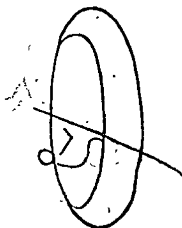

બતક

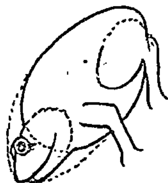

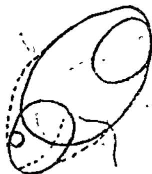

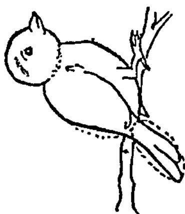
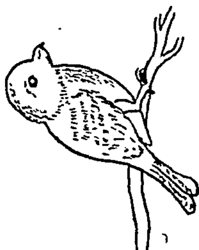
હોડી

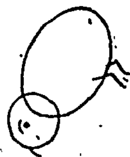
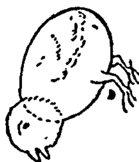

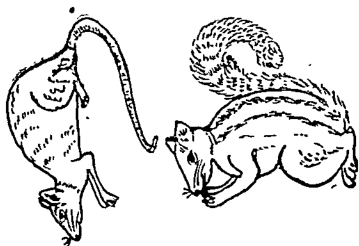
દેડકો

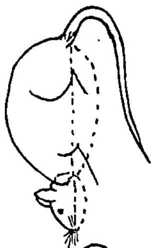

ચકલી

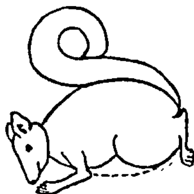

મરઘી

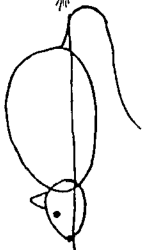

ઉંદર

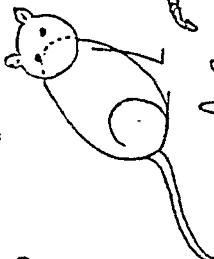

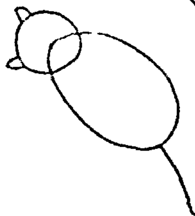
ખીસકોલી

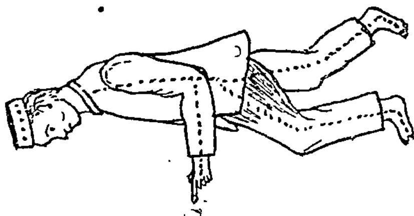
બિલાડી

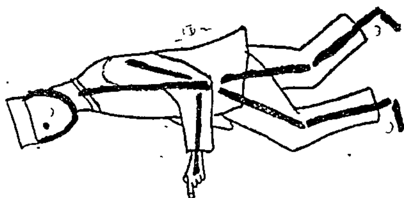

સસલું

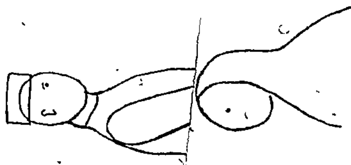

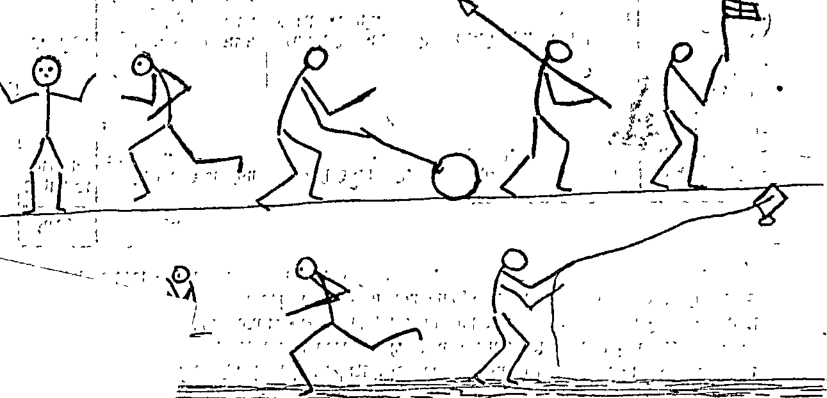

૭. મિશન ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વીમન, ગોધરા. } પો. ભ. ગોહિલ. ધ. હ. જોશી.

ચોમાસાની ઋતુમાં બાગકામ અને તેને લગતા સૃષ્ટિનિરીક્ષણના કામની માસવાર વહેંચણી

(કન્યાશાળા તથા ટ્રેનિંગ કૉલેજ માટે)

ગોધરા મિશન ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં થતાં સૃષ્ટિનિરીક્ષણને લગતાં કામની યાદી શિક્ષકોની જાણ માટે નીચે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. પોતપોતાની શાળામાં એ વિષય સંબંધી કામની યોજના કરવામાં શિક્ષકોને તેથી મદદ મળી શકશે. અમારી જાણ પ્રમાણે એ વિષય પ્રાથમિક શાળાના ધોરણમાં દાખલ થયાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયા છતાં એના પર ઘણીખરી શાળાઓમાં, ખાસ કરીને કન્યાશાળામાં, બિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. આશા છે કે આ યાદી પરથી પોતપોતાની શાળામાં એ વિષય સંબંધી કામની યોજના કરવાનો શિક્ષકો પ્રયત્ન કરશે અને ઉપર દર્શાવેલી ખામી દૂર કરશે.

તન્ત્રી.

ધોરણ	જુલાઈ	ઑગસ્ટ	સપ્ટેંબર	ઓકટોબર	રિમાર્ક
કન્યાશાળા બાળવર્ગ.	કોઠીઆં કે કાચલીમાં મકાઈ વાવે.	બાજરી કે મગ વાવે.	જુવાર કે સુંઢીઉ વાવે.	ઘઉં કે ચણા વાવે.	આ વર્ગ પહેલા ધોરણના ક્યારા સાફ કરવાના કામમાં તથા નિશાળની આસપાસના રસ્તાપર ઉગેલું ઘાસ કાઢવામાં મદદ આપે.
ધો. પહેલું.	ભીની રેતીમાં મકાઈ અને ચીભડાંનાં બી વાવીને તેની વૃદ્ધિ જુએ. ક્યારા સાફ	બાજરી કે મગ અને હજારીગોટા વાવે.	તાંદળજો વાવે.	મેથીની ભાજી અને ધાણા વાવે.	

	કરીને તેમાં મકાઈ અને ચીભડાંનાં બી વાવીને ઉછેરે. આબા વાવે.				
ધો. બીજું.	જુવાર, ડાંગર, આંબો, તુવેર અને કાકડી વાવે, ઉછેરે અને તેની વૃદ્ધિનું અવલોકન કરે.	તુલસીનાં બી છંટાવવાં લીંબુડી, મગફળી, દિવેલી, બાજરી અને મગ વાવે, અને અવલોકન કરે. ડાંગરનું ધરૂ રોપાવવું.	તુલસી તથા લીંબુડીના તૈયાર થએલા રોપા વવરાવવા(રોપાવવા)	ઘઉં અને ચણા વવરાવવા.	જુદી જુદી જાતનાં ઘાસનું અવલોકન આ ઋતુમાં કરાવવું.
ધો. ત્રીજું.	વાદળાંનું અવલોકન કરાવવું. શકરીઆ, અળવી, આદુ, હળદર, વાલોળ તથા કહોળાના બી વવરાવવાં. મરચી, રીંગણી અને બાવટાનું ધરૂ કરાવવું.	ગવાર વાવે. મરચી, રીંગણી અને બાવટાનું ધરૂ રોપે.	ગાજર, મુળા અને તાંદળજો વવરાવવા.	ડુંગળીનું ધરૂ કરે, મેથી અને ધાણા વાવે.	વાવેલા છોડ, વેલા વગેરેનાં મૂળ, પાદડાં અને થડનું અવલોકન કરાવવું તથા તેઓનો મુકાબલો કરાવવો અને ચિત્રકામ સાથે સંબંધ જોડવો.
ધો. ચોથું.	દેડકાંનાં ઇડાં મેળવી, તેની જુદી જુદી અવસ્થાનું અવલોકન કરાવવું. મકાઇ અને વાલની બીજોર્દ્ધ્વ ક્રિયાનું અવલોકન કરાવવું તથા	દિવેલીનાં પાંદડાં ખાઇને જીવી શકે તેવા રેશમના કીડા ઉછેરવા, ને ઇંડાંથી પતંગીઆં સુધીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરાવવો, અથવા	કેળનાં બચ્ચાંનું અવલોકન કરે અને તેને કયારામાં રોપે. કયારાની આસપાસ મેદીની કે	કિનારી કાપીને સરખી કરવી.	મળી શકે તેવાં ફૂલઝાડની તથા ફળોઉ ઝાડની કલમો કરાવવી અને બાગમાં રોપાવવી.

ધોરણ.	જુલાઈ.	ઑગસ્ટ.	સપ્ટેંબર.	ઑકટોબર.	રિમાર્ક.
	તે વાવ્યા પછીથી ૧૦ દિવસ સુધીની વૃદ્ધિનાં ચિત્રો અવલોકનના વર્ણન સાથે દોરાવવાં. ખાતર તૈયાર કરાવેલું હોય, તે ક્યારામાં નંખાવી તેના લાભ સમજાવવા. ગુલાબની કલમો તૈયાર કરાવવી.	આ માસમાં મેંદીની આસપાસ પુષ્કળ કીડા જોવામાં આવે છે. તેને ઉછેરી પતંગીઉં થતાં સુધીની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવવું. પાણીની જમીનપર થતી અસર બતાવવી. ગુલાબની કલમો રોપાવવી. અળવીની ગાંઠો વાવવી. લીંબુડીની કલમ જમીનમાં વાળીને કે બાંધીને લેવી.	એવી કિનારીને લાયક બીજા છોડની વાડ કરાવવી.		
ધો. પાંચમું.	માછલી અથવા મચ્છરની જીવનદશાનું સંપૂર્ણ અવલોકન. ભીંડા, દૂધી, મકાઈ અને કપાસ વાવવા. ટમાટા અને મરચીનું ધરુ તૈયાર કરવું. ખિલાડીના ટોપનું અવલોકન કરાવવું.	ટમાટા અને મરચીનું ધરુ તૈયાર થયું હોય તે રોપાવવું. માખી તથા પાકને નુકસાન કરનારાં જીવડાંનું અવલોકન કરાવવું. વરિઆળી વાવવી.	છોડાની રચના અને વાંદાનું અવલોકન કરાવવું.	પરાવલંબી વેલનું અવલોકન કરાવવું. કોબીજનું ધરુ તૈયાર કરવું, ને રોપાવવું.	હવાનું ઉષ્ણતામાન માપવું.

ધો. છઠ્ઠું.	હંસરાજની બીજોદ્ભવ ક્રિયા બતાવવી તથા હંસરાજનાં કુંડાં તૈયાર કરવાં. વેંગણનું ધરૂ તૈયાર કરાવી રોપાવવું. ભીંડી, કપાસ, મકાઈ અને મગફળી વાવવાં.	લીલ તથા અળસીયાનું અવલોકન કરાવવું. જીનીયા, તનમનીયાં, પેટુનીયાનું ધરૂ તૈયાર કરી વવરાવવાં. છોડ પર થતા રોગનો અભ્યાસ ને તેના ઉપાયોના પ્રયોગ કરવા.	સેવાળનું અવલોકન કરાવવું.	વાંદાનું અવલોકન કરાવવું. ડુંગળી, નોલકોલ, કોલીફ્લાવરનું ધરૂ તૈયાર કરાવવું અને આ માસે આખરે તે રોપાવવું.	વરસાદનું માપ લેવરાવવું.
કૉલેજ (જુનિયર વર્ગ) પહેલું વર્ષ	શકરીઆં, આદુ, હળદર, અળવી, વાલોળ, તુરીઆં, તુવેર, કપાસ, ભીંડા, ગવાર વવરાવવાં. કેરીના ગોટલા વવરાવવા તેની બીજોદ્ભવ ક્રિયાનું અવલોકન કરાવવું તથા આંબા વવરાવવા. મકાઇ અને વાલોળની બીજોદ્ભવ. ક્રિયાનું અવલોકન કરાવવું.	ગાજર વવરાવવાં. મરચી, ડાંગર અને જીનીઆનું ધરૂ તૈયાર કરાવી રોપાવવાં. વાદળાંનું અવલોકન અને તેનું વર્ગીકરણ. રેશમના કીડા ઉછેરવા અને તેનું અવલોકન કરાવવું.	મૂળા અને તાંદળજો વવરાવવાં.	મેથી, ધાણા, અને ચણા વવરાવવા.	અભ્યાસક્રમમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વાવેલા છોડ કે વેલાનું બી, મૂળ, થડ, પાન, ફુલ, ફળ વગેરેનું જ્ઞાન આપવું.
(જુનિયર વર્ગ) બીજું વર્ષ.	રીંગણી, કેળ, દાડમડી, લીંબુડી રોપાવવાં વાલ, કપાસ, ગલકી, જુવાર વવરાવવાં. દેડકાંની જુદી જુદી	સૂર્યમુખી, કાકડી વવરાવવાં. હંસરાજની બીજોદ્ભવ ક્રિયા બતાવવી, અને હંસરાજનાં કુંડાં તૈયાર કરાવવાં.	કરેણ, જુઇ, ગુલાબની કલમો કરાવવી ને રોપાવવી. વનસ્પતિને	રાઇ તથા ઘઉં વવરાવવાં. ડુંગળી, નોલકોલનું ધરૂ તૈયાર કરાવીને	વાવેલી વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ કરાવવું. એકદળ તથા દ્વિદળ વનસ્પતિનો મુકાબલો

આ ઉપરથી અંશ ભાજ્ય, છેદ ભાજક ને ભાગાકાર અપૂર્ણાંક છે, તે બાબતનું જ્ઞાન તાજું કરાવવું.

૨. નવી બાબતનું સૂચન.

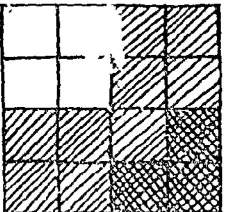
અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ગુણવાની રીત તમે શીખી ગયા છો હવે આજે અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ભાગવાની રીત સમજીએ.

૨. મુખ્ય વિષય.

અ. અપૂર્ણાંકને પૂર્ણાંક વડે ભાગવાની રીતની સમજ.

(૧) પ્રત્યક્ષ અવલોકન.

કા. પા. ની નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો ચોરસ દોરાવવો. તેના સોળ સરખા ભાગ કરાવવા. પછી આખી આકૃતિનો $\frac{૩}{૪}$ ભાગ બતાવવા કહેવું. $\frac{૩}{૪}$ ભાગનો ચોથો ભાગ કયો? $\frac{૩}{૪}$ નો ચોથો ભાગ કરો એટલે શું? $\frac{૩}{૪}\div૪$. $\frac{૩}{૪}$ માં નાના ચોરસ કેટલા છે? ૧૨ નો ચોથો ભાગ શો? ૩ નાના ચોરસ મળી આખી આકૃતિનો કયો અપૂર્ણાંક થાય? $\frac{૩}{૪}\div૪=\frac{૩}{૧૬}$.

$\frac{૩}{૪}\div૪=\frac{૩}{૧૬}$

(૨) રીતના મદદનીશ પ્રશ્નો.

'$\frac{૨}{૫}$ ના અંશને ૨ વડે ગુણો. $\frac{૨}{૫}$ ભાગ મોટા કે $\frac{૪}{૫}$? $\frac{૨}{૫}$ ના અંશને ૨ વડે ભાગો? $\frac{૨}{૫}$ ભાગ મોટા કે $\frac{૧}{૫}$?' અંશને કોઇપણ સંખ્યા વડે ગુણીએ તો કિંમત વધે છે, અને ભાગીએ તો કિંમત ઘટે છે, એ બતાવવું. સાથે સાથે સમજાવવું કે અંશને, જેટલા ગણા કરીએ તેટલા ગણી અપૂર્ણાંકની કિંમત થાય છે, અને જેટલાએ ભાંગીએ તેટલામા ભાગની કિંમત થાય છે. છેદને કોઈ પણ સંખ્યા વડે ગુણવાથી કે

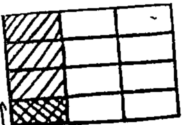
ભાગવાથી ઉલટું પરિણામ આવે છે, તે પ્રત્યક્ષ (ઉપર અંશને બે વડે ગુણ્યા ને ભાગ્યા તેમ છેદને પાંચ વડે ગુણો ને ભાગો) બતાવી સમજાવવું.

(૩) રીતનું ભાન.

$\frac{૩}{૫}\div૩$. ત્રણે ભાગવા એટલે તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો. $\frac{૩}{૫}$ ની કિંમત ત્રીજા ભાગની કરવી છે, તો ઉપર સમજ્યા પ્રમાણે અંશને ત્રણે ભાગીએ તો કિંમત ત્રીજા ભાગની થઈ જાય. $\frac{૩}{૫}$ મા અંશ કેટલા છે? ૩ ને ૩ વડે ભાગો. $\frac{૩\div૩}{૫}=\frac{૧}{૫}$. આ પ્રમાણે બીજા દાખલા ભાજક અંશને પુરેપુરો ભાગી શકે તેવો લઇ ગણાવવા. પછી સમજાવવું કે હંમેશાં ભાજક કંઇ અંશને ભાગે તેવો હોય નહિ, જેમકેઃ— $\frac{૨}{૩}\div૫$ $\frac{૨}{૩}$ માં અંશ કેટલા? ૨ ને ૫ વડે પુરેપુરી રીતે ભાગી શકાય? ઉપર એ પણ જોયું છે કે છેદને કોઇપણ સંખ્યા વડે ગુણીએ તો કિંમત તેટલામા ભાગની થાય છે. $\frac{૨}{૩}$ ના પાંચમો ભાગ કરવો છે તો છેદને પાંચ વડે ગુણો. $\frac{૨}{૩\times૫}=\frac{૨}{૧૫}$. $\frac{૩}{૫}\div૩=\frac{૩}{૫\times૩}=\frac{૩}{૧૫}=\frac{૧}{૫}$. ઉપલાજ દાખલાઓ આ રીતે ગણાવી તેમના જવાબ આ રીતે પણ તેટલાજ આવે છે, તે પ્રત્યક્ષ બતાવવું. આ પ્રમાણે અપૂર્ણાંકને પૂર્ણાંક સંખ્યા વડે ભાગવા હોય તો છેદને તેટલા ગણો કરવો. (અતિ સંક્ષેપરૂપ બનતું હોય તો કરવું.)

ઘ. અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ભાગવાની રીત.

૧૫ રૂપીઆમાંથી પાંચ પાંચ રૂપીઆની કેટલી ઢગલી થાય? ત્રણ શી રીતે આવે? ૧૫ ને ૫ વડે શું કરીએ તો ત્રણ આવે! $\frac{2}{3}$ માંથી $\frac{1}{12}$ જેવડા કેટલા ભાગ પડે? $\frac{2}{3}$ ને $\frac{1}{12}$ વડે શું કરવું જોઈએ? $\frac{2}{3} \div \frac{1}{12}$ કા. પા. ની નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બાર ચોરસ ખાનાંવાળી એક આકૃતિ દોરવી. તેમાંથી જણાવ્યા પ્રમાણેનો $\frac{2}{3}$ ભાગ લેવો. દરેક ખાનું આખી આકૃતિનો $\frac{1}{12}$ છે. $\frac{2}{3}$ માં એવાં કેટલાં ખાનાં છે? તો $\frac{2}{3}$ માં $\frac{1}{12}$ કેટલી વાર છે? $\frac{2}{3} \div \frac{1}{12} = ૮$

(૨) રીતના ઉપયોગી પ્રશ્નો.

૨૪ ને ૨ વડે ભાગો. ૨૪ ને ચાર વડે ભાગો? ૨૪÷૮=? પહેલો ભાજક કેટલો છે? બીજો ભાજક તેનાથી કેટલા ગણો છે? પહેલા ભાગાકાર કરતાં બીજો ભાગાકાર કેટલામા ભાગનો આવે છે? ત્રીજો ભાજક કેટલો છે? પહેલા ભાજક કરતાં તે કેટલા ગણો છે? તેનો ભાગાકાર પહેલા કરતાં કેટલો આવે છે? આવા બીજા દાખલા લઇ સમજાવવું કે ભાજ્યને કાયમ રાખી ભાજકને વધારીએ તો ભાગાકાર ઘટે છે, ને જેટલા ગણો ભાજક થાય તેટલામો ભાગ ભાગાકાર થાય છે. ૩૨÷૧૬, ૩૨÷૮ વગેરે દાખલાથી એ પણ સમજાવવું કે ભાજક જે પ્રમાણમાં ઘટે છે તે પ્રમાણમાં ભાગાકાર વધે છે.

	૩૨÷૧૬=૨
૨૪÷૨=૧૨	૩૨÷૮=૪
૨૪÷૪=૬	૩૨÷૪=૮
૨૪÷૮=૩	૩૨÷૨=૧૬

(૩) રીત.

$\frac{૩}{૪} \div ૨ = ?$ અ મુદ્દામા જોયું તેમ અપૂર્ણાંકને પૂર્ણાંક વડે ભાગવા હોય તો ભાજક વડે છેદને ગુણવા. માટે $\frac{૩}{૪} \div ૨ = \frac{૩}{૪ \times ૨} = \frac{૩}{૮}$. હવે ભાજક ૨ ને બદલે $\frac{૨}{૩}$ હોય એટલે ૨ નો ત્રીજો ભાગ હોય તો ભાગાકાર શો આવે ? $\frac{૩}{૪} \div \frac{૨}{૩} = ?$ પહેલો ભાજક કેટલો છે ? બીજો ભાજક તેનો કેટલામો ભાગ છે ? તો ઉપલા (બ મુદ્દાના ૨ જા ભાગના) નિયમ પ્રમાણે પહેલા ભાગાકાર કરતાં બીજો ભાગાકાર ત્રણ ગણો આવવો જોઇએ. (ભાજક જે પ્રમાણમાં ઘટે તે પ્રમાણમા ભાગાકાર વધે.) માટે ભાગાકાર $\frac{૩}{૮} \times \frac{૩}{૧} = \frac{૯}{૮} = ૧\frac{૧}{૮}$ પછી સમજાવવું કે આ એવું થાય છે, કે ભાજકના અંશ વડે ભાજ્યના છેદને અને ભાજકના છેદ વડે ભાજ્યના અંશ વડે ગુણવાથી ભાગાકાર આવે છે. એટલે $\frac{૩}{૪} \div \frac{૨}{૩} = \frac{૩}{૪} \times \frac{૩}{૨} = \frac{૯}{૮} = ૧\frac{૧}{૮}$ ભાગાકાર. આ પરથી રીત કહેવી કે અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ભાગવા હોય તો ભાજકને ઉલટાવવો એટલે અંશની રકમ છેદમાં ને છેદની રકમ અંશમા મૂકવી. જે નવું અપૂર્ણાંક બને તેના વડે ભાજ્યને ગુણવા. ગુણાકાર આવે તે ભાગાકાર છે.

ભાજક.

$\frac{૩}{૪} \div ૨ = \frac{૩}{૪ \times ૨} = \frac{૩}{૮}$

$\frac{૩}{૪} - \frac{૨}{૩} = \frac{૩}{૮} \times \frac{૩}{૧} = \frac{૯}{૮} = ૧\frac{૧}{૮}$

$\frac{૩}{૪} \div \frac{૨}{૩} = \frac{૩}{૪} \times \frac{૩}{૨} = \frac{૯}{૮} = ૧\frac{૧}{૮}$

જે માણસ માંદો હોય અને તેને એવી બીક હોય કે રોઝા કરવાથી મંદવાડ વધી જશે તો તેવો માણસ રમઝાન મહીનામાં રોઝા ન રાખે પરંતુ એવી રીતે રમઝાનના જેટલા રોઝા ન રાખે તેટલા રોઝા બીજા કોઈ પણ મહીનામાં તન્દુરસ્ત થયેથી રાખે; વળી જે માણસ ત્રણ દિવસથી વધુ દિવસને માટે મુસાફરીએ નીકળે તે પણ મુસાફરીમાં રમઝાનના રોઝા ન રાખતાં મુસાફરી પુરી કરી બીજા મહીનામાં ગુમાવ્યા હોય તેટલા રોઝા રાખે એવો ઇસ્લામનો હુકમ છે.

આ મહીનામાં વળી કેટલાક મુસલમાનભાઈઓ એતેકાફ (એકાન્ત)માં બેસે છે એટલે મસ્જીદમાં રમઝાન મહીનાના છેલ્લા દસ રાત્રિ દિવસ બેસી ખુદાની પ્રાર્થનામાં વખત ગાળે છે. આ દસ દિવસોમાં તેઓ બહાર નીકળતા નથી તેમ દુનિયાના કોઈ પણ કાર્ય સાથે સંબંધ રાખતા નથી. રમઝાન મહીનાની છેલ્લી તારીખે એટલે ૨૯મી કે ૩૦મીએ બીજનો ચંદ્ર દેખાય છે ત્યારે રમઝાન મહીનો પુરો થઈ ઇદની રાત શરૂ થાય છે.

ઇદનો અહેવાલ

ઇદનો અર્થ "ખુશાલી" થાય છે અને તે ખુશાલી રમઝાન માસમાં રોઝા પૂર્ણ કર્યાની ખુશાલી છે. આ રાત્રિથી મુસલમાન ભાઇઓ ઇદના મોટા તહેવારની તૈયારીઓ કરે છે. નવાં અને સારાં લુગડાં તો પહેલેથી તૈયાર કરેલાં હોય છે પરંતુ જે કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય તે તે રાત્રે પુરૂં કરે છે. અને સવારમાં વહેલા ઉઠી નહાઈ ધોઈ સારાં લુગડાં પહેરી મિષ્ટાન્ન ખાઈ મસ્જીદોમાં કે ઇદગાહમાં નમાઝ પઢવા જાય છે. ઇદની નમાઝનો વખત સૂર્યોદય થયા પછીથી બપોર પહેલાં સુધીનો ગણાય છે. દરેક શહેર કે ગામના કાઝી સાહેબની વાજાં ગાજાં સાથે સવારી નીકળી ઇદગાહમાં જાય છે અને ત્યાં કાઝી સાહેબ અગર તેમના નાયબ (પ્રતિનિધિ) નમાઝ પઢાવે છે. ઇદગાહમાં એકઠા થએલા સર્વે મુસલમાન ભાઈઓ તેમની પાછળ ઉભા થઈ નમાઝની ક્રિયા પૂરી કરે છે, નમાઝ થઈ રહ્યા પછી 'ખુત્બો' એટલે ધાર્મિક બોધ થાય છે આ ખુત્બામાં રમઝાન મહીનાની તથા ઇદના તહેવારની મહત્તા વિષે તથા તે દરમિયાન મુસલમાન ભાઈઓએ કયાં કયાં કાર્યો કરવાં તેનો બોધ હોય છે. ખુત્બો થઈ રહ્યા પછી બધા મુસલમાન ભાઈઓ માટે ખુદાએ પાક આગળ દુઆ (આશીર્વાદ) માગવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેઓ એક બીજાને ભેટી તથા હાથ મેળવી ઇદની મુબારકબાદી આપે છે.

અમદાવાદ શહેરની બહાર કાંકરીઆ તળાવની પશ્ચિમે થોડે દૂર ઇદગાહ આવેલી છે; ત્યાં હજારોની સંખ્યામાં મુસલમાન ભાઈઓ ચાલતા કે

ગાડીઓમાં કે મોટરોમાં બેસી નમાઝ માટે જાય છે. નમાઝ તથા ખુત્બો થઈ રહ્યા પછી બધી ગાડીઓ આસ્તોડીઆ દરવાજામાં થઈ એલીફંટરોડ પસાર કરી ખમાશાની ચોકી આગળથી જુમ્મારા થઈ ત્રણ દરવાજા આગળ આવે છે. અહીં ઈદનો બજાર ભરાય છે. બજારમાથી છોકરાંઓને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે અપાવી તેઓ પોતપોતાને ઘેર જાય છે.

ઈદનો તહેવાર ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ ચાલે છે તે દરમિયાન સગવહાલાંને તથા મિત્રોને મળવા એકબીજાને ઘેર જાય છે, અને એક બીજાને મુબારકબાદી આપી ભેટની આપલે કરે છે. આવી રીતે ખુશાલી તથા આનંદમાં આ ઈદના દિવસો ગાળવામાં આવે છે. આ રોઝા ઈદનું બીજું નામ 'ઈદુલ ફિત્ર' પણ છે, કારણ કે તે દિવસે સારી સ્થિતિના મુસલમાન ભાઈઓએ સદકએ ફિત્ર નામનું દાન આપવું એવો ઈસ્લામનો હુકમ છે. સદકએ ફિત્ર એટલે જે મુસલમાન ભાઈ ઝકાત આપી શકે તેવી સ્થિતિનો છે તે પોતાને માટે તેમજ પોતાના ઘરના નાના મોટા દરેક માણસ દીઠ ઈદની નમાઝ પઢવા જાય તે પહેલાં કે નમાઝ પઢી રહ્યા પછી ફિત્રાનું દાન આપે છે, એ દાન ગરીબોને આપવામાં આવે છે અને તેને (એ દાન)ને અંગે માણસ દીઠ ૨ શેર ઘઉં અથવા ચાર સેર જવ કે ખજુર અથવા કીસમીશ (સુકી દ્રાક્ષ) આપવામાં આવે છે.

એ. એ. હકીમજી.

વાઘરી બોર્ડિંગ શાળા

ઉત્તરસંડા-જિ. ખેડા.

દરેક જિલ્લામાં છેક પાછળ પડતી કોમ માટે એક અથવા બે બોર્ડિંગશાળાઓ તેઓના ઉદ્ધાર માટે નામદાર સરકારે કાઢી છે; પરંતુ આ સ્કૂલ ગુનેગાર જાતને સુધારવાના હેતુથી વધારેમાં વધારે ૨૪ છોકરાની સવડવાળી ઉઘાડવામા આવી છે. દક્ષિણ વિભાગમા ગુનેગાર જાતને એકત્ર કરી અમુક એકજ જગાએ વસાવવામાં આવી છે, એટલે તેમના પર દેખરેખનું અને સુધારવાનું કામ સરળ થએલું છે. આ વિભાગમાં ગુનેગાર જાત વાઘરીની છે. તેમની વસ્તી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં છે. પણ ખેડા જિલ્લામાં વસતા વાઘરી ચોરી કરવામાં પ્રખ્યાત છે. આ લોકો દેવીપૂજક, વહેમી, અને અતિ આળસુ છે. ચોરી એજ એમનો મુખ્ય ધંધો છે. તથા તેમના પર

બંહુ દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. ઘણાખરા પુરુષો અને સ્ત્રીઓની દરરોજ હાજરી લેવાય છે. ગામ છોડી પરગામ જતાં તેઓને રજા લેવી પડે છે. સાથે પરગામ જવાનો રસ્તો પણ તેમને નક્કી કરી અપાય છે. તે પ્રમાણેજ તે જઈ શકે છે. તે સિવાય બીજે રસ્તે જતાં અથવા બીજે ગામ જતાં તે ગુનેગાર ગણાય છે. ક્રિમિનલ ટ્રાઈબ્સ એક્ટ પ્રમાણે તેઓને પોતાના અંગુઠાના નિશાનવાળું બોર્ડ ગામ બહાર જતાં સાથે રાખવું પડે છે. તેઓનાં નામનાં છાપેલાં રજીસ્ટર રહે છે. એકંદરે બને તેટલી બારીક દેખરેખ રાખી સરકાર તેમનો ચોરીનો ધંધો અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરથી આ કોમના બાળકોમાં કેવા સંસ્કાર હશે તે કલ્પી લેવાનું છે; પરંતુ "લઘુ વૃક્ષ વાળ્યું વળે જેમ વાળો" એ પ્રમાણે તેમના પર સારા સંસ્કારો પાડવા બહુ પ્રયત્નો કરતાં ઘણે અંશે તેમાં સુધારો થઈ શકે છે. પાછળ પડતી કોમનાં બાળકોને સુધારવા તેમના જંગલી રીતરિવાજ દૂર કરવા સંબંધી જ્ઞાન આપવાના અને તેઓમાં રહેલું અજ્ઞાન દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પણ આ કોમનાં બાળકો માટે ઉપલા પ્રયત્નો ઉપરાંત મનુષ્યની ફરજ અને નીતિ સંબંધી સચોટ અને વારંવાર જ્ઞાન આપવા અનેક રીતે પ્રયત્નો કરવા પડે છે.

આથી સામાન્ય શાળા કરતાં પાછળ પડતી કોમની શાળામાં અને તેના કરતાં ગુનેગાર કોમની શાળાનું કામ ફતેહમંદ રીતે ચલાવવું ઘણું દુષ્કર છે. આ શાળા ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં સ્થાપન થઈ હતી. શરૂઆતનાં પાંચ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને અનેક રીતે સમજાવી બાળકોને લાવવાં પડતાં. એક વખત એક છોકરાને લાવવા તેના ગામે જઈ તેના બાપને સમજાવતાં આખરે તેના બાપે કહ્યું (તેનીજ ભાષામાં) "રે માહતર, તું હું કામ નકામા ધકા ખાહ, તું હું ભણાવવાનો હતો. અમારી વદ્યા તને ના આવડે. અમે તો એક રાતમાં આખા વરહનું ખાવાનું લાઈએ. મારે તારી નેહાળે નહિ મોકલવો."

આ શાળામાં શરૂઆતમાં બે વર્ષ સુધી સામાન્ય શાળાઓની પેઠે ફક્ત શિક્ષણના વિષયોજ શીખવવામાં આવતા હતા. શિક્ષણ સામાન્ય શિક્ષણ પેઠે નહિ, પણ દરેક દરેક વિષયમાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિથી આપવામાં આવ્યું હતું; કેમકે છોકરાઓને રસ પડે અને નવું નવું જુએ કે જાણે તોજ છોકરાઓ નાસી ન જાય. વળી કોઈ પણ ગુના માટે તેમને શિખામણ વિના અન્ય ઉપાય કરી શકાય તેમ ન હતું.

ત્રીજા વર્ષથી ખેતીનો વિષય દાખલ કરી ખેતી માટે પંપવાળી જમીન સાથે રાખી બારે માસ જુદા જુદા પાકની ખેતી કરાવી. તે સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડ્યું, જે હજી ચાલુ છે. ખેતીમાં ઘણાખરા પાકો, અને બધી જાતની શાકભાજીનું જ્ઞાન પૂર્ણ થતાં ફળઝાડની કલમો કરવાનું કામ શીખવવા માંડ્યું. બોરની કલમ કરવાનું કામ સરળ હોવાથી તે પ્રથમ શરૂ કર્યું. પછીથી ચીકુની કલમોનું કામ, અને હાલ આંબાની કલમોનું કામ શીખવાય છે.

ચોથા વર્ષથી હસ્ત ઉદ્યોગો અને ડ્રોઈંગનું કામ શરૂ કર્યું; હસ્ત ઉદ્યોગમાં માટી, કાગળ, અને ઘાસનાં રમકડાં, સાદડી, પંખા, અને કાચના મણકાથી બનતું કામ શીખવવામાં આવ્યું. વળી દોરડાં વણવાનું અને હજામત તથા વાળ કાતરવાનું કામ પણ છોકરાઓ સારૂં કરી જાણે છે.

પાંચમા વર્ષમાં ઓઇલ એંજીન ચલાવવાનું કામ ફક્ત એક છોકરાને ખાતાની ખાસ મંજુરીથી શીખવ્યું. આ કામ માટે બીલકુલ ખર્ચ કરવાનું નથી, કેમકે ખેતરના માલીકનો પંપ છે. તેમણે એંજીન પર કામ કરવા દેવાની કબુલાત આપી છે.

ચાલુ સાલથી સુથારી કામની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કારીગરીમાં સુથારી કામ અગત્યનું છે, અને તે માટે સારો કારીગરજ સારૂં શીખવી શકે.

ઉપરના સઘળા ઉદ્યોગો શિક્ષકોજ શીખવે છે. દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ સરકાર મહીને રૂ. ૮) સ્કોલરશિપ આપે છે. તેટલામાંજ છોકરાઓની ખોરાકી, કપડાં, ચોપડીઓ, દવા, પથારી, તથા બોર્ડિંગના સાધનોનું ખર્ચ કાઢવું પડે છે અને ઉપરના ઉદ્યોગો, તથા પ્રયોગો માટે ખર્ચ કરવું પડે છે. ચાલુ સાલથી સરકારે રૂ. ૩૦૦) કપડાં માટે મંજુર કર્યા છે. તેથી આવતા માસથી દરજીનું કામ શીખવવા મંજુરી માગી છે. હાલમાં છોકરાઓ ચીથરાનાં બટન કરવાનું, કાચ કરવાનું, ગોદડાં તૈયાર કરવાનું, અને પોતાનાં ફાટેલાં કપડાં તૈયાર કરવાનું કામ સારી રીતે કરી શકે છે. શીવવાનો સંચો ખરીદી અઠવાડીઆમાં એક વખત સારો દરજી રોકી કામ શીખવતાં ભવિષ્યમાં આ કોમના ઘણા માણસો સારે રસ્તે વળશે એવી આશા છે.

છોકરાઓ સૃષ્ટિજ્ઞાન અને પદાર્થવિજ્ઞાન સંબંધી પ્રયોગો કરી આબેહુબ નમુના તૈયાર કરે છે. તે પૈકી હાલ ત્રણ જાતની વિદ્યુત્ બેટરીઓ બનાવેલી છે. જેના વડે હાઉસ માસ્તરનો હોલ અને છોકરાઓના હોલ વચ્ચે વિદ્યુત્ ઘંટડી સતત ચાલુ રહે છે. નિશાળના ઓરડામાં વિજળીનો દીવો ચાલુ રહે છે. વીજળીનું ફિટિંગ છોકરાઓ કરી શકે છે.

સામાજિક, ઐતિહાસિક, નૈતિક, અને ધાર્મિક શિક્ષણ માટે રાત્રિના શિષ્ય અને શિક્ષક વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલે છે. વધુમાં ચાલુ સાલથી એક અઠવાડિક પેપર અને બે માસિકો મંગાવી વિદ્યાર્થીઓને બહારના વાચન તરફ દોરવ્યા છે. પડતર જમીનમાં કાંટા ઉગે છે તેમ અને નવરા મનમાં નકામા વિચારો ઉદ્‌ભવે છે; માટે ઘણો વખત મનને સદ્‌વિચારમાં રોકાએલું રાખવાથી સંસ્કારી મન સુસંસ્કારી બને છે. આ સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખી આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કેળવવામાં આવે છે.

સામાન્ય શિક્ષણનો વખત ૧૧ થી ૫ સુધીનો છે. બાકીના ટાઇમમાં બીજા વિષયો શીખવાય છે. તેથી આ સ્કૂલના શિક્ષકોને ઘણું કામ કરવું પડે છે. બોર્ડિંગ અને ખેતી કામને લીધે શિક્ષકોને વેકેશનમાં પણ હાજર રહેવું પડે છે. એટલે સેવાભાવવાળાજ શિક્ષકો આવી સંસ્થામાં સ્નેહ મેળવી શકે.

બોર્ડિંગ—દરેક વિદ્યાર્થીને દર વર્ષે બે ધોતીઆં, બે ખમીસ, પંચીઉં, ચાદર, ટોપી, અને જોડા અપાય છે. વળી ગોદડું, ઓશીકું, શેતરંજી, બનુશ, થાળી, વાડકો, લોટો, પવાલું, વગેરે જરૂરી સાધનો જરૂર પડતાં અપાય છે. છોકરાઓને દરરોજ સવારે દાળ, ભાત, રોટલા, અને સાંજે રોટલા સાથે શાક, કઢોળ, અથવા દૂધ અપાય છે. મહીનામાં એક વખત છોકરાઓની બહુમતિથી પસંદ થએલા જમણની ઉજાણી અપાય છે. બોર્ડિંગ વ્યવસ્થા અને છોકરાઓની તંદુરસ્તી બાબત ઇલાકાના મહેરબાન મેડીકલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે ઉંચો અભિપ્રાય આપ્યો છે.

આ શાળામાં પુરો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ નીચે પ્રમાણેને ધંધે વળગ્યા છે. આઠ શિક્ષક (પાંચ ટ્રેન્ડ અને ત્રણ અન્ટ્રેન્ડ), ત્રણ પોલિસ, બે પોસ્ટમેન, એક મિલ કલાર્ક, એક ફિટર, ત્રણ ફળઝાડની કલમ કરનાર છે, બે અંગ્રેજી અભ્યાસ કરે છે, અને એક ટ્રેનિંગ કૉલેજના પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરે છે. એકંદરે આ શાળામાં ૭૫ વિદ્યાર્થી આવી ગયા. તે પૈકી ૨૧ ઉપર પ્રમાણે ધંધે વળગ્યા છે. ૨૪ હાલ ભણે છે. અને બાકીના ૩૦ છોકરા અધુરા અભ્યાસે ઘેર જઈ ખેતી કે ખાનગી નોકરી કરી ગુજરાન ચલાવે છે. તપાસ કરતાં ઉપરના ૭૫ પૈકી કોઈ પણ છોકરાએ હજી સુધી ચોરી કે બીજો ગુનો કર્યો નથી એમ જણાયું છે.

વ. ફા. પાસ થએલો એક છોકરો મુંબઈ રેલ્વે પોલિસની ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષામાં ઉંચે નંબરે પાસ થવાથી તેને રેલ્વે ડિટેક્ટિવ પોલિસ તરીકે સારા પગારથી નીમ્યો છે.

આ સ્કૂલની છેલ્લી વાર્ષિક પરીક્ષાનું રિઝલ્ટ ૯૦ ટકા આપ્યું છે. છેલ્લી વ. ફા. પરીક્ષામાં બે ઉમેદવાર બેઠેલા તેમાંનો એક લગભગ ૭૦૦ ઉમેદવારોમાં સાતમે અને બીજો સત્તાવીસમે નંબરે એમ પાસ થયા છે.

આ સ્કૂલ ઉપર ખાતાના અધિકારી સાહેબોની સારી દેખરેખ છે, અને તેઓ સાહેબોની કીમતી સૂચના અને સલાહ પ્રમાણે વર્તવાથી હાલમાં આ શાળા સારી સ્થિતિએ પહોંચી છે.

માણેકલાલ ભોળાનાથ,
હે૦ મા૦ વાઘરી બોર્ડિંગ સ્કૂલ.
ઉત્તરસંડા. (જિ. ખેડા).

મુંબઈ યુનિવર્સિટિની સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા.

૧૯૨૬
શુક્રવાર, ૨૩ મી એપ્રિલ.
(૨ થી ૫ સુધી).

ભૂગોળ

ટીપઃ—દરેક ભાગમાંથી ચાર પ્રશ્નો મળી કુલ ૮ જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા. દરેક પ્રશ્નના ગુણ સરખા છે. પ્રત્યેક ભાગના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તે તે ભાગમાં જુદા લખીને બે જૂથ પાડવાં.

ભાગ ૧.

૧. હિન્દસામ્રાજ્યનો નકશો દોરો અને તેમાં ભૂમિરચનાના મુખ્ય વિભાગો દર્શાવો.

૨. (अ) 'હિન્દનો સ્ટૅન્ડર્ડ ટાઇમ' અને 'ગ્રીનિચનો ટાઇમ' એ સમયની વચ્ચે કેટલું અંતર છે? તે અંતર હોવાનાં કારણો દર્શાવો.
(ब) આપણા દેશમાં ઉનાળો હોય છે ત્યારે દક્ષિણ ગોળાર્દ્ધમાં શિઆળો હોય છે તેનું શું કારણ તે સમજાવો.

૩. નીચેની હકીકતો કારણ સાથે સમજાવોઃ—
(૧) મુંબઈમાં વરસાદ સરાસરી ૭૫ ઇંચ પડે છે, અને ખરું જોતાં કાયરોમાં સંમૂળગોએ પડતો નથી.
(૨) મદ્રાસમાં વરસાદના મહીના મુંબઈ કરતાં સંખ્યામાં વધારે છે, પણ વરસાદનું કુલ પ્રમાણ મુંબઈ કરતાં ઓછું છે.

૪. ગંગા નદીનો પ્રવાહમાર્ગ દર્શાવો અને તેના કાંઠાપર આવેલાં મુખ્ય નગરો ગણાવો.
જે પ્રદેશમાં થઈને એ નદી વહે છે તે પ્રદેશમાં વસનાર મનુષ્યોના જીવન અને વ્યવહાર-ઉદ્યોગપર કેવી રીતે તેની અસર થાય છે તે સમજાવો.
૫. નીચેનાંમાંથી ગમે તે ત્રણ વિષે તમે જે જાણતા હો તે લખોઃ—
રિફ પ્રદેશ; મોસલ; જીનીવા; એવરેસ્ટ સ્વારી; ઍમ-હુસેન; લિવિંગ્સ્ટન.
૬. પૃથ્વીની આસપાસની મુસાફરીની યોજના ઘડો અને માર્ગમાં ક્યાં ક્યાં અગત્યનાં સ્થળો તમે જોશો તેનું વર્ણન કરો.

ભાગ ૨.

૭. 'પોર્ટ' અને બંદર (harbour) એ બે વચ્ચે શો ભેદ છે?
કુદરતી અને કૃત્રિમ બંદરો કોને કહેશો? દરેકનાં બે દૃષ્ટાંતો લખો.
૮. નીચેનાં સ્થળોમાંથી ગમે તે બે સ્થળો વચ્ચે ભૂમિ યા સમુદ્ર માર્ગની મુસાફરી વર્ણવોઃ—
મુંબઈ, અમદાવાદ, કરાંચી, શિકારપુર, પુના, જળગાંવ, ધારવાડ, કારવાડ.
૯. નીચેનાં શહેરોમાંથી ગમે તે **પાંચ** શહેરોનાં સ્થળોની ચોક્કસ માહીતી લખો અને તે સ્થળ તેની વૃદ્ધિમાં કેવી રીતે કારણભૂત થયું તે ચર્ચોઃ-
મુંબઈ, સીંગાપોર, સીડની, ન્યૂયૉર્ક, લંડન, પૅરિસ, કેપટાઉન, કૉન્સટાન્ટિનોપલ.
૧૦. કોઈ પણ પ્રદેશના ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર સંબંધી પ્રગતિ કયા કયા સંજોગોને લઈને થાય છે તે સંક્ષેપમાં ચર્ચો.
૧૧. નીચેની હકીકત કારણો લખી સમજાવોઃ—
(૧) હિન્દમાં યન્ત્ર-સાંચાની—આયાત છે.
(૨) ઇગ્લાંડમાં સુતરનું કાપડ તૈયાર થાય છે.
(૩) અમેરિકાના યુનૈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી પેટ્રોલિયમ પરદેશ ચઢે છે.
(૪) જાપાનમાં કાચા સુતરની આયાત છે.
(૫) ફ્રાન્સમાં દારૂ નીપજે છે.
(૬) ઑસ્ટ્રેલિયામાં ઊનની નિકાસ છે.
૧૨. નીચે જણાવેલી પ્રજાઓમાંથી ગમે તે ત્રણ પ્રજાઓનાં જીવન અને ઉદ્યોગો તેમના દેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લીધે છે તે સમજાવોઃ-
(૧) સ્વીસ; (૨) ગુર્ખા; (૩) બંગાળી; (૪) હબસી કે નિગ્રો; (૫) એસ્કિમો.

સરકારી જાહેરખબરો.

(૧)

મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણી ખાતાના વહીવટ નીચે કામ કરતી ઉર્દૂ શાળામાં લાયબ્રેરીના ઉપયોગ માટે યા ઇનામના પુસ્તક તરીકે મંજુર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકોની યાદી. નં. આર, સને ૧૯૨૫-૨૬.

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	ગ્રંથકારનું નામ	પ્રકાશકનું નામ	કિંમત રૂ.	આ.	પા.	કેવા પ્રકારની મંજુરી આપવામાં આવી છે ?	શેરા
૧	લડકીયોકી ઇન્શા	મહંમદ અબ્દૂલ રશીદ સાહિબ ખૈરી	દારુલ ઇશાઅત, લાહોર, (પંજાબ)	૦	૧૨	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	ઉર્દૂ કન્યાશાળાઓ માટે
૨	તૂફાને હયાત	મૌલવી રાશેદુલ ખૈરી	અબ્દૂલ રશીદ એન્ડ બ્રધર્સ	૧	૦	૦	લાયબ્રેરી	
૩	અઝરા	મુન્શી મહમંદ ખલીરૂર રહિમાન	દારુલ ઇશાઅત, લાહોર, (પંજાબ)	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪	સચ્ચે મોતી	મહંમદી બેગમ	”	૦	૧૪	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૫	સાહર બીયાત	મૌલવી નિઆઝ મહંમદ ખાન	સુરી પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ કંપની લિમિટેડ	૩	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૬	નૂરે હિદાયત	મહંમદ અસલમ	જહાંગીર બુક કલબ, લાહોર	૦	૩	૦	ઇનામ	
૭	સારબાન	”	”	૦	૪	૦	ઇનામ	

૮	અમાનત	મહંમદ અસ્લમ	જહાંગીર બુકડેપો, લાહોર	૦	૧	૬	ઇનામ
૯	ફૂલ બાગ ભાગ ૧ અને ૨	સય્યદ ઇન્તેયાઝઅલિ સાહેબ	દારુલ ઇશાઅત, લાહોર, (પંજાબ)	૦ / ૦	૧૨ / ૭	૦ / ૦	(ભા.૧) / (ભા ૨) } ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૧૦	ફૂલ કહાણીયાં નં. ૨૨	,,	,,	૦	૩	૦	ઇનામ
૧૧	,, નં. ૨૧	સય્યદ રિઝા અહંમદ જાફર અકબરાબાદી	,,	૦	૩	૦	ઇનામ
૧૨	,, નં. ૧૨	તંત્રી કે સંપાદક અખબારે-ફૂલ.	,,	૦	૩	૦	ઇનામ
૧૩	,, નં. ૨૫	સય્યદ ઇન્તેયાઝઅલી સાહેબ	,,	૦	૬	૦	ઇનામ
૧૪	,, નં. ૨૪	મલિક અબ્દુર રહીમ અમીર	,,	૦	૩	૦	ઇનામ
૧૫	નિઆમતખાના	મહંમદી બેગમ	,,	૧	૪	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૧૬	ગવ્હરે મકસૂદ	મૌલાના રાશેદૂલ ખૈરી	,,	૦	૬	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૧૭	શહીદિ બેગમ	એચ. બી. સાહેબા	,,	૦	૬	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૧૮	બદ નસીબ	પ્રોફેસર રામસરૂપ કૌસલ	,,	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૧૯	અદબે મુલાકાત	મહંમદી બેગમ	,,	૦	૧	૬	ઇનામ અને લાયબ્રેરી
૨૦	શાહીન દુરોંજ	મૌલવી રાશેદૂલ ખૈરી	,,	૦	૮	૦	ઇનામ

૨૧	મુઅ્દ મલાલ વશામ ગમ	મુન્શી અહ્મદ હુસેન ખાન બી. એ.	દારૂલ ઇશાઅત લાહોર, (પંજાબ)	૦	૧૨	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૨	ચંદનહાર	મહંમદી બેગમ	,,	૦	૨	૬	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૩	અઝમ બીલ જઝમ	મૌલવી બસીરૂદ્દીન અહંમદ	,,	૦	૩	૬	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૪	ફ્લોકા ગુલદસ્તા	સૈયદ રિઝા અહંમદ સાહિબ	,,	૦	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૫	બનબાસી રૂસ્તમ	મિરઝા મહંમદ અર્દ- રાજ સાહિબ	,,	૦	૬	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૬	અણમોલ મોતી	મહંમદી બેગમ	રફાએ આમ પ્રેસ, લાહોર	૧	૬	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૭	રૂમૂઝે દેહલી	એસ. બેગમ સાહેબા	સ્ટીમ પ્રેસ. લાહોર	૦	૪	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૮	ફૂલ જહદી	તહેવાર અલી ખાન	કુતુબખાના લાહોર	૦	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૨૯	ધિ ઑક્સફર્ડ સ્ટુડન્ટ્સ હિસ્ટ્રી ઑવ્ ઇન્ડિયા (ઉર્દુ)	વિન્સ. એ. સ્મિથ (કર્તા) ભાષાન્તરકર્તા એ. હમીદ એમ. એ.	ઑક્સફર્ડ. યુનિવર્સિટિ પ્રેસ. મુંબઈ.	૧	૦	૦	લાયબ્રેરી.	
૩૦	દાર્સે અખલાખ	મુન્શી રહમ તુલ્લાખાન. લાહોર	(મેન્સ્ક્રિપ્ટ)-હસ્ત- લિખિત				ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૩૧	રફિકે-ઉરૂસ	મહંમદી બેગમ.	દારૂલ ઇશાઅાત લાહોર (પંજાબ)	૦	૧૨	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	ઉર્દુ કન્યા-શાળાઓ માટે
૩૨	સુઘડ બેટી	,,	,,	૧	૦	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	

૩૩	સોકાનકાજલાપા	મૌલાના રાશેદૂલ ખૈરી	દારૂલ ઇશાઅત, લાહોર	૦	૬	૦	લાયબ્રેરી.	
૩૪	ફઆદ નામા	મુમ્તાઝ અલી ઍન્ડ સન્સ	,,	૦	૧	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૩૫	આરસી	મૌલાના મહંમદ અમીન	,,	૦	૧૨	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૩૬	તબિબે નિસ્વાન	મુમ્મતાઝઅલી ઍન્ડ સન્સ	,,	૧	૦	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	ઉર્દૂ કન્યા-
૩૭	રેશનક બેગમ	મિસિઝ એ. ઝેડ હસન	,,	૨	૦	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	શાળાઓ માટે
૩૮	ઝોહરા બેગમ	અબ્બાસી બેગમ	,,	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૩૯	સરાફી કઝરવી	મિસ દાઊદ રહમાન	,,	૦	૩	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૦	અખ્તરૂન નિસા બેગમ	નાઝર સજ્જાદ હૈદર સાહેબા	,,	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૧	બદમીજાજ દુલહન	હલીમા બેગમ સાહેબા	,,	૦	૩	૬	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૨	શરીફ બીબી	દારૂલ ઇશાઅત લાહોર (પંજાબ)	,,	૦	૫	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૩	સનજોગ	મૌલાના રાશેદૂલ ખૈરી	,,	૦	૧૦	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૪	સફિયા બેગમ	મહમંદી બેગમ	,,	૦	૧૦	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૫	પ્રેમ પચિસી ભાગ ૨ જો	મુનશી પ્રેમચંદ	,,	૧	૪	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૬	સોગાતે સાલેહાત	સય્યદ ગુલામ મુસ્તફા જહીન	મતબ એ આજમ જહી	૦	૫	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	
૪૭	તારીખે હમ્પનઉસ શર્કિયન	મૌલાના અબ્દુસ સલામ નદવી	સુરી પ્રિન્ટિંગ ઍન્ડ પબ્લિશિંગ કંપની પિંડિ, બહાવદીન	૨	૮	૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	

મુંબઈ
માર્ચ, ૧૯૨૬

જે. એસ. કાદરી.
એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર. બી. ડી. અને પ્રેસિડેન્ટ ઉર્દૂ સ્કૂલ બુક્સ કમિટિ—મુંબઈ.

(મુંબઇ ભાગના એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૨૪–૩–૨૬ ના હુકમ નં. આર/ ૧૩૭૫૧ ના આધારે)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫]   જુલાઈ, સને ૧૯૨૬.   [અંક ૭

ટ્રેન્ડ શિક્ષકો.

છેલ્લા (૧૯૨૫-૨૬ ના) વાર્ષિક રિપોર્ટ પ્રમાણે ગુજરાતમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોના આંકડાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

	શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા.	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ
સરકારી નિશાળોમાં	૩૫	૩૨	૯૧·૪ ટકા
લોકલ બોર્ડ ,,	૪૦૦૫	૨૮૨૯	૭૦·૬ ,,
મ્યુનિસિપલ ,,	૧૮૩૮	૧૦૭૯	૫૯·૮ ,,
ગ્રાન્ટ લેની ,,	૭૫૫	૨૨૬	૨૯·૯ ,,
નહિ ગ્રાન્ટ લેની ,,	૯૭	૧૨	૧૨·૪ ,,
કુલ	૬૭૩૦	૪૧૭૮	૬૨·૧ ,,

આ આંકડા પરથી જણાશે કે ગુજરાતમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ પુરતું છે.

જિલ્લાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જિલ્લો	શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ
અમદાવાદ	૧૮૬૭	૧૧૪૪	૬૧.૩ ટકા
ખેડા	૧૭૦૬	૧૧૪૧	૬૬.૯ ,,
પંચમહાલ	૫૦૯	૩૮૧	૭૪.૯ ,,
ભરૂચ	૮૭૫	૫૯૭	૬૯.૪ ,,
સુરત	૧૭૭૩	૯૧૫	૫૧.૬ ,,
કુલ	૬૭૩૦	૪૧૭૮	૬૨.૧ ,,

લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ શાળામાં નોકરી કરતી શિક્ષિકાઓમાં ટ્રેન્ડ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

	ટ્રેન્ડ	અનટ્રેન્ડ અને અનક્વૉલિફાઇડ	કુલ	કુલ શિક્ષિકાઓમાં ટ્રેન્ડનું પ્રમાણ
લોકલ બોર્ડ	૨૮૮	૬૭	૩૫૫	૮૦
મ્યુનિસિપલ	૨૪૯	૧૨૨	૩૭૧	૬૭.૧
કુલ	૫૩૭	૧૮૯	૭૨૬	૭૪

આ આંકડા પરથી જણાશે કે સ્ત્રી શિક્ષકોનું પ્રમાણ પુરુષ શિક્ષકો કરતાં ઓછું નથી પણ ઘણું વધારે છે.

મુસલમાન શિક્ષકોમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

જિલ્લો.	મુસલમાન શિક્ષકો								કુલ મુસલમાન શિક્ષકોમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ.
	ઉર્દુ શાળામાં				ગુજરાતી શાળામાં				
	ટ્રેન્ડ	અનટ્રેન્ડ		કુલ	ટ્રેન્ડ	અનટ્રેન્ડ		કુલ	
		ક્વૉલિફાઇડ	અનક્વૉલિફાઇડ			ક્વૉલિફાઇડ	અનક્વૉલિફાઇડ		
અમદાવાદ	૯૩	૬૮	૨૩	૧૮૪	૪૪	૧૬	૩	૬૩	૫૫·૫
ખેડા	૫૪	૩૬	૨૩	૧૧૩	૨૯	૯	૧	૩૯	૫૪·૬
પંચમહાલ	૩૦	૧૧	૪	૪૫	૨	૬	—	૮	૬૦·૪
ભરૂચ	૧૧૧	૬૧	૨૨	૧૯૪	૧૮	૧૩	૩	૩૪	૫૭·૫
સુરત	૫૨	૫૯	૬૩	૧૭૪	૮	૯	૨	૧૯	૬૧·૧
કુલ	૩૪૦	૨૩૫	૧૩૫	૭૧૦	૧૦૧	૫૩	૯	૧૬૩	૫૦·૫

આ આંકડા પરથી જણાશે કે મુસલમાન શિક્ષકોમાં પણ ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ એકંદરે ઓછું નથી.

પુરુષોની પ્રાથમિક ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓનો અભ્યાસક્રમ.

મુંબઈ ઇલાકાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓનો અભ્યાસક્રમ પહેલાં ત્રણ વર્ષનો હતો તેને બદલે હવે બે વર્ષનો કરવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પ્રથમ વર્ષ.

વિષયઃ--

૧. શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અને અધ્યાપનકળા.

(અ) શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો કે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અને પ્રાથમિક-શાળામાં, અર્થાત્ ચોથા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાના કાર્યપરત્વે તેમનો વિગતવાર ઉપયોગ.

પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે કરેલો ધારાસંગ્રહ અને સરકારી દફતરી નમુના અને પત્રકો.

(બ) અધ્યાપન કે શીખવવાનું કામ.

દરેક વિદ્યાર્થીએ ઓછામા ઓછા ૧૫ પાઠો દેખરેખ નીચે આપેલા હોવા જોઈશે; અને તેણે સંસ્થાના શિક્ષકવર્ગ તરફથી અપાએલા ઓછામાં ઓછા ૩૦ નમુનાના પાઠોમાં હાજર રહેવું જોઈશે.

નીચેની બાબતો પર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશેઃ—

(અ) બાળવર્ગમાંનાં નાનાં બાળકોનું વર્ગશિક્ષણ.

(બ) બાળવર્ગના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડે એવાં સાદાં ઉપકરણ કે સાહિત્યોની યોજના કરી, તેમને બનાવવાનું કાર્ય.

શિક્ષણની તેમજ જ્ઞાનની એમ બન્ને દૃષ્ટિબિન્દુથી નીચેના વિષયોનો અભ્યાસ, અર્થાત્ પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાં ચાર ધોરણો પર્યન્ત શું શું શીખવવું અને તે કેવી રીતે શીખવવું તે સંબંધી શિક્ષણઃ—

૨. ભાષાઃ--

(અ) કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થએલી વાચનમાળાનાં પુસ્તક ૧ થી ૭ સુધીમાંના સામાન્ય વિષયોના અર્થાત્ ભાગ ૧ લાના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મકપાઠો-તેમાં ચર્ચેલા વિષયોનું જ્ઞાન, અને શબ્દો અને શબ્દ-સમૂહોના અર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ.

કવિતાની ૨૦૦ લીટીઓનો મુખપાઠ.

(च) *કોઈ સહેલા શિષ્ટ ગ્રન્થકર્તાના ગદ્યગ્રન્થનાં ૫૦ પૃષ્ઠ.

(छ) વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો.

(ड) નિબંધ (હસ્તાક્ષર ધ્યાનમાં લેવાશે.)

મરાઠી ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં નિબંધ મોડી લિપિમાં લખવા.

વિશેષ સૂચનાઃ—ભાષાના વાઙ્મય પરત્વે વર્ગમાં અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને છંદશાસ્ત્ર, ભાષાનો સંસ્કૃત કે ફારસી ભાષા સાથેનો સંબંધ, એ બધી હકીકત પર યોગ્ય લક્ષ આપવું; પરંતુ પાઠ્ય પુસ્તકમાં ચર્ચેલા વિષયના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે જરુર પુરતીજ માહીતી આપવી, તેથી અધિક વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી

૩. ગણિત.

ભાષાની છેવટની (વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ) પરીક્ષા માટે નક્કી ગણિતનો ભાગ, સિદ્ધાંત સાથે.

'ડુરેલ અને પામર' (Durrell and Palmer's Algebra)ના બીજગણિતના ૧ થી ૫૩ પૃષ્ઠ પર્યન્ત સૂચવેલાં બીજચિહ્નોનો ઉપયોગ.

૪. ઇતિહાસ.

પ્રાન્તનો ઇતિહાસ.

ભાષાની છેવટની (વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ) પરીક્ષા માટે નક્કી કરેલો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ટીપઃ—કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થએલી વાચનમાળાનાં પુસ્તકોમાંથી ઇતિહાસના વિષયને લગતા પાઠોનો અભ્યાસ.

૫. ભૂગોળ.

(अ) એશિઆ અને યુરોપની સામાન્ય ભૂગોળ.

(ब) હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન; અને તેનો નકશો દોરવો.

(क) પ્રાકૃતિક ભૂગોળઃ પૃથ્વી અને તેની ગતિઓ. હિન્દુસ્તાનને લગતી પ્રાકૃતિક ભૂગોળનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન.

ટીપઃ—કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થએલી વાચનમાળાના પુસ્તકોમાંથી ભૂગોળના વિષયને લગતા પાઠોનો અભ્યાસ.

---

* શિષ્ટ ગ્રન્થકારના ગદ્યગ્રન્થનાં પૃષ્ઠનો જે સંખ્યાંક નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે ઓછામાં ઓછો છે એમ સમજવું. નક્કી કરેલા ગ્રન્થના વિષયની ચર્ચાની સહેલાઈ પ્રમાણે તેમાં વધારો કરવાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાના અધ્યક્ષને છૂટ છે.

(૪) પીવાની ચીજો (પાણી).

પાણીનાં મૂળ (વરસાદ, ઝરા, સરોવર, વાવ, કુવા અને તળાવો). ભારે અને હલકું પાણી. પાણીનો ઉપયોગ. પાણીમાં અશુદ્ધિજનક પદાર્થોનું મિશ્રણ; અશુદ્ધ પાણીની અસર, પીવાનું પાણી અને તેનું વિશુદ્ધિકરણ. રોજ પીવા માટે જરૂરના પાણીનું પ્રમાણ. પાણી મારફત ફેલાતા રોગ. સ્થિર પાણીની માઠી અસર. પાણીને એકઠું ભરી રાખવાની રીત. ટાંકી કે છાડીમાં ભરી રાખેલા પાણીને દુષિત ન થવા દેવાની રીત. પાણીની અછતથી થતી અસર. શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પીવાના પાણીની ખાસ સગવડ.

બીજી પીવાની ચીજો.

ચા, કૅાફી, કોકો, આલ્કોહોલ કે દારૂ, તેમના ગુણધર્મ અને માઠી અસર.

(૫) સ્વ-આરોગ્ય,

સ્વચ્છતા. ત્વચા અને નળ (આંતરડાં) ના કાર્યપરત્વે આપવું જોઈતું લક્ષ. મોઢું અને દાંત. સાબુનો હેતુ અને ઉપયોગ. વસ્ત્રાદિ ધોવાં અને નહાવું. રહેવાનું સ્થળ, ધંધો, મનની વૃત્તિ, અંગત ટેવો, બીડી પીવી, પાન ચાવવું.

(૬) (અ) લોહીનું વહેવું.

શિરા અને ધોરી નાડીઓ.

ગ્રન્થિઓ (Ligatures) અને ધમણીઓપરના ગાદીવાળા દાબ (Tourniquets) યા ઘાપર દબાણ.

(બ) ભાંગેલું હાડકું. સાદો કે સંયુક્ત અસ્થિભંગ.

ઉતરેલું હાડકું બેસાડયા પછી દર્દીએ રાખવાનાં પાટીયાં.

(ક) સર્પદંશ, ચીરો કરી દવા મૂકવી, અને પરમૅંગેનેટનો ઉપયોગ, ઘાને બાળી નાખવો.

(ड) વિષ બાધા, ચામડીને બાળે તેવાં અને ન બાળે તેવાં ક્ષોભક અને અક્ષોભક વિષ. વામક ઔષધ.

(इ) પાણીમાં ડૂબી જવું. કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ.

(फ) દાઝવું. દાઝપર પાટા કરવા.

૭. ચિત્રકામ.

(મે. ડિરેકટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબે ખાસ નીમેલી કમિટીએ તૈયાર કરેલો અભ્યાસક્રમ.)

(અ) પ્રાસંગિક સાદું રૂપરેખા ચિત્ર દોરવું.
કાળા પાટીયા પર કે ભીંત પર, પ્રસંગની કલ્પના દર્શાવવું અને વર્ગ-શિક્ષણ માટે સામાન્ય રૂપરેખા ચિત્ર દોરવું.

(બ) પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ પર્યન્તના ચિત્રકામના અભ્યાસક્રમ-માં આવતા વિષયોનો મહાવરો. (પદાર્થનું ચિત્રકામ, કુદરતી અથવા નૈસર્ગિક વસ્તુનું ચિત્રકામ, રંગનું ચિત્રકામ, સ્મૃતિચિત્ર ઇત્યાદિ.)

૮. સૃષ્ટિનિરીક્ષણ અને શાળાનું બાગકામ.

અભ્યાસક્રમનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે તેટલે અંશે જરૂરનું અને પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે શાળાનો બાગ નિભાવવાની શિક્ષકોને સંગીન તાલીમ આપવા પુરતું જ, આ વિષયનું શિક્ષણ, અને વર્ગે પ્રત્યક્ષ કરેલું કામ હોવું જોઇશે.

૧. વનસ્પતિનો અભ્યાસ:

(અ) વનસ્પતિના ભાગો, અને તેમનો ઉપયોગ. મૂળીયાં:–તેમનાં વિવિધ આકાર અને કાર્ય. પાનઃ-સાદાં અને સંયુક્ત. સાદાં પાનના આકાર અને નસોની રચના; અને પાનનાં કાર્ય. થડ:–તેમના વિવિધ આકાર અને કાર્યો.

(બ) પુષ્પ. ભાગો અને કાર્ય. ફલીકરણ અને ફલની વૃદ્ધિ.

(ક) બીજઃ—રચના અને બીજોદ્‌ભવ.

૨. પ્રાણીનો અભ્યાસ (પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીના વર્ગોના અભ્યાસક્રમ શીખવવા માટે જરૂરનો.)

૩. આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, વરસાદ, ખડકો, જમીનના પ્રકાર ઇત્યાદિ.

(પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીનો અર્થાત્ ચોથા ધોરણ સહિતનો અભ્યાસક્રમ શીખવવા માટે જરૂર જેટલો અભ્યાસ).

સૂચના:—ટ્રેનિંગ સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી-શિક્ષક પોતાના શિષ્યોને જે જ્ઞાન આપે તેથી તેમના ભવિષ્યના જીવનકાળમાં અવળે માર્ગે તે ન ચઢી જાય એ માટે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને નિશ્ચિત અને યથાર્થ જ્ઞાન આપવું આવશ્યક છે, તથાપિ આ અભ્યાસક્રમ એ વિષયના શિક્ષણના માત્ર પાયારૂપજ છે એમ સમજવું. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સૃષ્ટિનિરીક્ષણના શિક્ષકનું મુખ્ય કામ તો, પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ શીખવવામાં, અને તે

વિષયના શિક્ષણનો અને બીજા વિષયોના શિક્ષણનો પરસ્પરનો સંબંધ જોડવામાં જે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે પદ્ધતિઓનું શિક્ષણું આપવું એ છે. પ્રત્યક્ષ કામ કરી દેખાડતા પુષ્કળ પાઠો સહિત આ અભ્યાસક્રમનો ખાસ અભ્યાસ આવશ્યક રહેશે, અને એ આખો અભ્યાસ બે વર્ષમાં પૂર્ણ કરવો જોઈશે.

વિશેષ સૂચના:—આ વિષયની વિદ્યાર્થીની પ્રત્યક્ષ કામ સંબંધી મોંઢાની પરીક્ષા લેવામાં આવશે, અને પરીક્ષાનું પરિણામ નક્કી કરતી વખતે વિદ્યાર્થીએ વર્ષ દરમિઆન કરેલા કામનું પત્રક પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

૯. શારીરિક કેળવણી:—

સાદા ડ્રિલના પ્રકાર દોડવું. કૂદવું, અને દેશી અને બીજી રમતો, અને શાળાની ડ્રિલ ((૧) હુકમ આપવો, (૨) બરોબરીઆ વિદ્યાર્થીઓને કવાયત શીખવવી અને (૩) પ્રાથમિક શાળાના નીચલાં ધોરણનાં બાળકોને કવાયત અને રમતો યા બાળખેલ શિખવવાં.)

વિશેષ સૂચના:—અંગકસરત વિદ્યાર્થીઓનો ઐચ્છિક અને વધારાનો વિષય ગણાશે; કુસ્તી અને મલખમ્બના દાવોની તાલીમને ઉત્તેજન આપવામાં આવશે; પણ 'પેરેલેલ બાર્સ' અને 'હૉરિઝૉન્ટલ બાર્સ' એ વિષય પડતા મુકવા અથવા તેમને ઐચ્છિક વિષય તરીકે ગણવા.

૧૦. હુસ્ત-ઉદ્યોગ.

(अ) માટીકામ.

(ब) શાળાના બીજા વિષયોના પાઠોના સંબંધમાં આવતા, અને વિદ્યાર્થીઓના દરરોજના જીવનના પ્રસંગોને દર્શાવે એવા અને સ્થાનિક ઉદ્યોગ-ધંધાનો ખ્યાલ આપે તેવા નમુના અને બીજી કોઇ પણ ચીજો બનાવવી. આ બનાવવામાં વિદ્યાર્થીના પોતાના વતનમાં સહેલાઈથી મળી શકે તેવા પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેવા.

(क) શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં ઉપકરણ (સાહિત્ય) તૈયાર કરવાં.

૧૧. સંગીત.

સમસ્ત વર્ગને સંગીતનું શિક્ષણ.

બીજું વર્ષ

વિષય:—

૧. શિક્ષણ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત અને અધ્યાપનકળા.

(अ) શિક્ષણનાં તત્ત્વોનું અધિક વિસ્તૃત જ્ઞાન અને પૂર્ણ પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાનાં કામમાં તેમનો સવિસ્તર ઉપયોગ.

(ब) અધ્યાપન કે શીખવવાનું કામ..

વિશેષ સૂચના:—ઓછામાં ઓછા ૨૫ પાઠો દેખરેખ નીચે આપવા જોઇશે, જેમાંના ૧૦ પાઠ સંયુક્ત વર્ગોને શીખવવા સંબંધના જોઈશે.

નીચેની બાબતપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવશે:—

(ग) બાળવર્ગનું વર્ગશિક્ષણ.

(घ) બાળવર્ગના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડે તેવાં ઉપકરણો કે સાહિત્યોની યોજના કરી તે બનાવી દેવાં.

જ્ઞાન કે માહીતી સારી અને શિક્ષણ પણ સારું એ બન્ને દૃષ્ટિબિન્દુથી નીચે જણાવેલા વિષયોનો અભ્યાસ અને તે સાથે તે વિષયો પ્રાથમિક શાળાનાં સર્વ ધોરણોમાં કેમ શીખવવા એ સંબંધી તાલીમ પણ લેવી જોઈશે.

૨. ભાષા:—

(ज) *કોઇ શિષ્ટ લેખકના ગદ્યાત્મક પુસ્તકનાં ૧૦૦ પૃષ્ઠ અને પદ્યાત્મક પુસ્તકમાંથી ૫૦૦ લીટીઓની સમજુતી અને ૨૦૦ લીટીઓનો મુખપાઠ.

(च) વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, અને પિંગળનાં મૂળતત્ત્વોનું પૂર્ણ જ્ઞાન.

(क) નિબંધ (હસ્તાક્ષર-સ્વચ્છતા, મરોડ વગેરે ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.) મરાઠી ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં નિબન્ધ મોડી લિપિમાં લખવો.

વિશેષ સૂચના:—ભાષાના વાઙ્મય પરત્વે વર્ગમાં અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં, વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, છંદશાસ્ત્ર, અને ભાષાનો સંસ્કૃત,

* શિષ્ટ ગ્રન્થકારના ગદ્યગ્રન્થના પાનાંની સંખ્યા જણાવેલી છે તે ઓછામાં ઓછી છે એમ સમજવું. પ્રસ્તુત ગ્રન્થનો વિષય સહેલો હોય તો તદનુસાર તેમાં વધારો કરવાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાના (અધ્યક્ષ) મુખ્ય અધિકારીને છૂટ છે.

ટીપઃ—

વિષય ૧ લોઃ—અધ્યાપનની પરીક્ષા વખતે, આખા વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકની દેખરેખ નીચે જે પાઠ વિદ્યાર્થીએ આપ્યા હોય તેની ટાંચણ-નોંધ-અને પાઠ પર શિક્ષકે કરેલી ટીકા પરીક્ષકની આગળ હાજર રાખવી પડશે.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષક સમક્ષ એક કે વધારે પાઠ આપવો જોઈશે. પાઠના વિષય અને જે ધોરણમાં તે આપવાનો હશે તે ધોરણનું નામ પાઠ આપવાના દિવસથી એક કે બે દિવસ અગાઉ વિદ્યાર્થીને કહેવામાં આવશે. પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં વિદ્યાર્થીએ કોઈની સહાયતા લીધી નથી એવી મતલબનું સર્ટિફિકેટ સંસ્થાના મુખ્ય અધિકારી પાસેથી મેળવી તેણે રજુ કરવું પડશે.

શારીરિક કેળવણી સંબંધી સૂચનાઓ

હુકમ આપવા વિષે.

હુકમ આપવાનું કામ બહુજ ટૂંકું થોડા શબ્દોમાં અને મુદ્દાસરજ થવું જોઈએ અને બનતાં સુધી દેશીભાષામાં થાય તો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય.

હિન્દુસ્તાનની રમતો જે છોકરાંને તે શીખવવાની હોય તેમની ઉંમરને સૌથી વધારે અનુકૂળ પડે તેવી રાખવી.

વ્યાયામના સ્વાભાવિક દાવો જેવા કે દોડવું, કૂદવું, ઝાડપર ચઢવું, પથ્થર ફેંકવો વગેરેને ઉત્તેજન આપવું એ સૌથી સાદી વ્યાયામની કસરતો-દાવો-છે અને તે સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાંથી વધારે લાભ નીવડે છે.

મલખંભ અને હૉરિઝોન્ટલ બાર્સ ઐચ્છિક પ્રકારની કસરતના સારાં સાધન છે; ખાસ કરીને બીજું સાધન જેનીપર કસરતના દાવ ખેલ્યાથી કરોડરજ્જુદંડ લાંબો-સીધો-થાય છે અને શરીરનું કદ લાંબું-સીધું-કરે છે અને તેમ કરીને કેટલીક ખામીઓ દૂર કરે છે.

આ પ્રોગ્રામ જેઓ અમલમાં મુકવા માંગે છે તેમના માર્ગદર્શન ખાતર નીચે લખી જણાવેલા થોડાક સામાન્ય સિદ્ધાંતો છે તે તેમના મનપર ઠસાવવામાં આવે તો વધારે સારું:—

૧. કસરત આહ્‌લાદજનક અને શિષ્યની શક્તિ જેટલી હોવી જોઈએ.
૨. કસરતના દાવોનો ઉદ્દેશ અમુક એક સ્થાનની ઉપર અસર કરવાના કરતાં સામાન્ય-સાર્વત્રિક-અસર ઉત્પાદક હોવો જોઈએ.

૩. વ્યાયામનો ભાર તે બહુ પરિશ્રાન્ત કરી નાખે તેવો સખ્ત નહોવો જોઈએ; પણ લોહી વહેવાની ક્રિયા અને શ્વસનક્રિયા ત્વરિત થાય તેટલા પુરતીજ તે કરવી કે કરાવવી. બહુ નિઃસત્ત્વ કામ કરવા તરફ વલણ બહુ થતું જણાય છે.

૪. કસરત દિવસના ઠંડીના ભાગમાં બની શકે ત્યાં સુધી કરવી કરાવવી. અર્થાત્ ગરમીમાં તે કામ ન કરવું.

૫. કસરતના પાઠો બહુજ ટુંકા કે બહુજ લાંબા ન રાખવા. ખાસ કરીને કોઈ જાતની વર્ગની ડ્રિલ કરાવતી વખતે આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી. વર્ગનો પિરિયડ ઓછામાં ઓછો ૩૦ મિનિટનો અને વધારે- માં વધારે ૧ કલાકનો રાખવો પણ ૪૫ મિનિટનો પિરિયડ સુખનો અર્ધ માર્ગ છે.

૬. શાળાના શિક્ષણના સમયનો ૧/૬ થી ૧/૮ જેટલો સમય રમત અને દાવ- ખેલ માટે અલાયદો રાખવો. અને દરેક પાઠને અંતે દાવ, ખેલ કે રમત માટે થોડો થોડો સમય રાખવો.

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

પુનામાં આગામી કેળવણી પ્રદર્શન

(એક સુધારો વધારો.)

આવતા અક્ટોબર માસમાં પુનામાં થનાર કેળવણી પ્રદર્શન સંબંધી જે યોજના આ પત્રના ગતાંકમાં (માહે એપ્રિલ, સને ૧૯૨૬ ના અંકમાં) પૃષ્ઠ ૧૨૬-૨૭-૨૮ માં પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેમાં (પૃ. ૧૨૭ મે) **મુદ્દો ૧૩ મો-લેખનકળા** સંબંધીનો છે, તેમાં ત્રણ લિપિના નમુના માગ્યા છે તે ઉપરાંત ઉર્દુ, ગુજરાતી, અને કાનારિઝ કે કાનડી એમ બીજી ત્રણ લિપિઓ, પણ ઉમેરો કરી તે મુદ્દો વાંચવો.

(ઉપરનો સુધારો વધારો મે. ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સાહેબના તા. ૨૩ મી જૂન, સને ૧૯૨૬ ના હુકમ નં. એસ-૬૩-એ- એસ-ના આધારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.)

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે.

ઇનામ અને લાયબ્રેરી.

૦—૬—૦

મિ. એમ. સી. કોઠારી, કાપડી પોળ—વડોદરા.

૧૪	જાતિ અને જ્ઞાતિ ભાગ પહેલો	મિ. બી. સી. જોશી
૧૫	એજન ભાગ બીજો	એજન
૧૬	વિલ્યમ એવર્ટગ્લેડ્સ્ટન	મિ. એચ. એચ. ગણાત્રા
૧૭	દરિઆ કાંઠે	મિ. બી. એન. મહેતા
૧૮	બરફ અને પાણી	મિ. એલ. એસ. દવે
૧૯	અર્થશાસ્ત્રની ઓળખાણ	મિ. બી. બી. મહેતા
૨૦	કોયલાની કથા	મિ. એલ. એસ. દવે
૨૧	જહરની કથા	મિ. જી. એન. મહેતા
૨૨	ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટન	મિ. એચ. એચ. ગણાત્રા
૨૩	માકણ અને જૂ	મિ. આઇ. ડી. દેસાઈ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

ઇનામ અને લાયબ્રેરી.

૦—૬—૦

મિ. એમ. રી. કોઠારી, કાપડી પોળ—વડોદરા.

૨૪	ગિરનારનું ગૌરવ	મિ જે. પી. જોશીપુરા
૨૫	રતન રંગ	મિ. બી. એન મહેતા
૨૬	શરીરનો સંચો	મિ. કે. એન. જોશી
૨૭	મહારાણા પ્રતાપ	મિ. આર. વી. દેસાઈ
૨૮	કોયની કથા	મિ જી. એન. મહેતા
૨૯	પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ	મિ. આર. સી. મોદી
૩૦	પાવાગઢ	મિ. આર. વી. દેસાઈ
૩૧	ઔરંગઝેબ	મિ. એમ. એન પોટા
૩૨	રણજીતસિંહ	મિ. બી. બી. મહેતા
૩૩	સુખી શરીર	ડૉ. કે. બી. દીવેટીયા
૩૪	શ્રીહર્ષ	મિ. બી. બી. મહેતા
૩૫	મધપૂડો	મિ. બી. એન. મહેતા

ત્યારે સ્ત્રીની વસ્તીમાંથી દર સેંકડે ૩.૩ કન્યાઓ ભણે છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો દર ૩ છોકરે ૧ કન્યા ભણે છે. આ પરથી આપણે આપણી કન્યાકેળવણી કેટલા ઓછા પ્રમાણમાં આપીએ છીએ અને તેને પુરતા પ્રમાણમાં અપાતી કરવાને આપણે હજુ કેટલું બધું કરવાનું બાકી છે તે જણાઈ આવે છે...

કુલ ૨૧૦૧૩૯ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૨૨૪૫૬ બ્રાહ્મણ અને ૧૪૬૪૭૭ અબ્રાહ્મણ, ૩૧૦૮૫ મુસલમાન, ૩૧૪૯ પારસી, ૬૯૧૫ હિંદી ખ્રિસ્તી, અને ૫૭ બીજા છે.

ગયા વર્ષમાં કેળવણી પાછળ કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૧૫૩૦૩૧ થયું હતું. તેમાંથી ૩.૯ ટકા યુનિવર્સિટિ કેળવણી પાછળ, ૧૬.૬ ટકા માધ્યમિક કેળવણી પાછળ, ૬૪.૨ ટકા પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ, ૨ ટકા શિક્ષકોના ખાસ શિક્ષણ પાછળ, ૧.૫ ટકા ઔદ્યોગિક કેળવણી પાછળ, .૨ વેપારી કેળવણી પાછળ, અને .૩ ખેતીવાડીને લગતી કેળવણી પાછળ થયું હતું. ઉપલા ખર્ચમાંથી ૬૩.૫ ટકા સરકારે, ૯.૩ ટકા મ્યુનિસિપાલિટિઓએ, અને ૩.૫ ટકા જિલ્લા લોકલબોર્ડોએ કર્યું હતું, ત્યારે ૧૧.૯ ટકા ફીની ઉપજમાંથી અને ૧૧.૮ ટકા ખાનગી ફંડો, ઉઘરાણાંઓ વગેરેમાંથી થયું હતું.

એકંદરે જોતાં માથાદીઠ રૂ. ૧-૧૧-૧૦ નું અને તેમાંથી સરકાર તરફથી રૂ. ૧-૧-૮ નું જાહેર કેળવણી પાછળ ખર્ચ થયું હતું. એમાંથી છોકરાઓની કેળવણી પાછળ ૮૪.૧ ટકા અને કન્યાઓની કેળવણી પાછળ ૧૫.૯ ટકા થયું હતું. એટલે કન્યાઓ કરતાં છોકરાઓની કેળવણી પાછળ પાંચ ગણા કરતાં પણ વધારે ખર્ચ થાય છે.

૨૨૭૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ૭ સરકારી, ૧૬૧૧ લોકલબોર્ડની, ૨૮૮ મ્યુનિસિપાલિટિની, ૩૩૨ સરકારી મદદ લેતી, અને ૩૪ મદદ નહિ લેતી શાળા છે. તેમાં ભણતાં છોકરાંઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૮૧૫, ૧૧૮૦૮૫, ૫૦૮૭૦, ૧૯૧૨૦, અને ૨૦૬૭ છે. સરકારી, લોકલબોર્ડની, મ્યુનિસિપાલિટિની, મદદ લેતી, અને મદદ નહિ લેતી દરેક શાળામાં સરાસરી સંખ્યા અનુક્રમે ૧૧૬, ૭૦, ૧૭૦, ૫૫, અને ૫૭ છે.

૨૨૭૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ૧૯૨૮ છોકરાની છે અને ૩૩૪ કન્યાઓની છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં છોકરાંઓમાં ૧૪૩૭૯૫ છોકરા અને ૪૭૧૬૨ કન્યાઓ છે. એ છોકરાંમાંથી માત્ર ૧૧.૨ ટકા ઉપલાં ધોરણ ૫, ૬, તથા ૭ માં ભણે છે, ત્યારે બાકીનાં ૮૮.૮ ટકા નીચલાં ધોરણોમાં ભણે છે. એમાંથી ૨૯.૬ ટકા તો બાળવર્ગમાં ને ૧૮.૪ ટકા પહેલા

ધોરણમાં છે એટલે લગભગ અર્ધા છેક નીચેના વર્ગોમાં છે. બાકીનામાંથી ૧૬·૨ ટકા બીજા ધોરણમાં, ૧૩·૬ ટકા ત્રીજા ધોરણમાં, ૧૧·૧ ટકા ચોથા ધોરણમાં, ૫·૪ ટકા પાંચમા ધોરણમાં, ૩·૫ ટકા છઠ્ઠા ધોરણમાં, અને ૨·૨ ટકા સાતમા ધોરણમાં છે. એટલે સેંકડે ૧૧ છોકરાંજ ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે અને ૨ છોકરાંજ ઠેઠ સાતમા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. નિશાળમાંથી આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં છોકરાંઓ વચ્ચે વચ્ચેથી ઊઠી જતાં હોવાથીજ આપણા દેશમાં અજ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ છે. જ્યાં સુધી આખા દેશમાં ફરજિઆત કેળવણી થાય નહિ ત્યાંસુધી આ સ્થિતિ સુધરે તેમ જણાતું નથી.

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૩૦૮૬૧૬ થાય છે. તેમાંથી ૮૦·૯ ટકા છોકરાઓની કેળવણી પાછળ થાય છે અને ૧૯·૧ ટકા છોકરીઓની કેળવણી પાછળ થાય છે. એમાંથી સરકાર ૭૪·૫ ટકા, લોકલબોર્ડ ૪·૧ ટકા, અને મ્યુનિસિપાલિટિ ૧૩·૨ ટકા ખર્ચ કરે છે. એમાંથી જિલ્લા લોકલબોર્ડોના પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચનો ૯૧·૨ ટકા જેટલો મોટો ભાગ સરકારી ગ્રાંટમાંથી થાય છે.

લોકલ બોર્ડ શાળામાં ભણનારાં ૧૧૯૦૮૫ છોકરાંમાંનાં ૫૫·૮ ટકા બીલકુલ માફીમાં ભણે છે, ૩૬·૩ ટકા લોકલ ફંડ ભરનારનાં છોકરાં હોવાથી અર્ધો આનો કે આનોજ ફી ભરે છે, અને ફક્ત ૬·૯ ટકા છોકરાં પૂરી ફી ભરે છે.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા ૬૭૩૦ છે, જેમાંથી ૪૧૭૮ એટલે ૬૨·૧ ટકા ટ્રેન્ડ છે ને બાકીના અન્‌ટ્રેન્ડ છે. સ્ત્રી શિક્ષકો ૫૩૭ છે, જેમાંથી ૭૪ ટકા ટ્રેન્ડ છે. મુસલમાન શિક્ષકો ૮૭૩ છે, જેમાંથી ૫૦·૫ ટકા ટ્રેન્ડ છે.

લોકલ બોર્ડ શાળામાંથી ૩૧·૮ ટકાને પોતાનાં મકાન છે. ૮૬ ટકા અર્ધાં લોકલ બોર્ડનાં અને અર્ધાં ભાડુતી મકાનમાં બેસે છે, ૩૨ ટકા ભાડુતી મકાનમાં બેસે છે, અને ૨૭.૬ ટકા ધર્મશાળા, મંદિર, ચોરા વગેરેમાં બેસે છે.

સુરત જિલ્લાની લોકલ બોર્ડ શાળાઓને મકાન બાંધી આપવાની એક યોજના સર પરશોતમદાસ ઠાકોરદાસની મદદથી ઘડવામાં આવી છે. એ યોજના ચાલુ કરવાને એ સખી ગૃહસ્થે ગયા વરસમાં રૂ. ૧૫૦૦૦ આપ્યા હતા, તેમાંથી જે જે ગામોએ નિશાળના મકાનને લાયક મફત જમીન તથા મકાન બાંધવાના ખર્ચનો ઓછામાં ઓછો ત્રીજો ભાગ આપવાની

કબુલાત આપી હતી તેને સર પરશોતમદાસ ફંડમાંથી મકાનના ખર્ચની બાકીની રકમ આપી મકાન બાંધી આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. એ યોજના પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં પાંચ સારાં હવાઅજવાળાંવાળાં અને પુરતી મોકળાશવાળાં નિશાળ લાયકનાં છોઈંટનાં પાકાં મકાનો બંધાઈચૂક્યાં છે, છઠ્ઠું બંધાય છે, અને બીજાં બે ચોમાસા પછી શરૂ થશે. એ પ્રમાણે દસ પંદર વરસમાં સુરત જિલ્લાની બધી લોકલ બોર્ડ શાળાઓને સર પરશોતમદાસની ઉદાર મદદથી મકાન પૂરાં પાડી શકાશે એવી આશા રહે છે. એજ પ્રમાણે બીજા જિલ્લાઓમાં પણ સખી ગૃહસ્થો બહાર પડે તો બધા જિલ્લાની લોકલ બોર્ડ શાળાઓને મકાનો પુરાં પડી શકે. આ યોજનાની સફળતાને માટે ગામ લોકોની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ સૌથી વધારે જરૂરની છે. ગામલોકોના ઉમંગભર્યા સહકાર વિના આ યોજના ચાલી શકે નહિ. ગામલોકોએ મકાન લાયક સારી જમીન આપવાની છે, મકાનના ખર્ચનો ઓછામાં ઓછો ત્રીજો હિસ્સો આપવાનો છે, મકાન બાંધવાને માટે જોઇતો માલ સવડ પડતો ખરીદી એકઠો કરવાનો છે, અને મકાન બંધાય ત્યારે તેના પર પુરતી દેખરેખ રાખવાની છે અને મજુર, ગાડાં વગેરેની મદદ આપવાની છે.

ગામડાની લોકલ બોર્ડ શાળાનાં ઉપલાં ધોરણના છોકરાઓને ખેતીવાડીને લગતું શિક્ષણ આપવાની યોજના જે બે વરસપર પાંચ નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી તે અત્યારે દસ નિશાળમાં ચાલુ થઈ ગઈ છે અને ફતેહમંદ નીવડી છે. એ પ્રમાણે એ યોજના વધુ શાળાઓમાં દાખલ થશે ત્યારે ગામડાંના છોકરાઓને પોતાના ધંધાને લગતું શિક્ષણ મળતું થશે અને તેથી તેમને તેમજ ખેતીને લાભ થશે.

૧૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપલાં ધોરણમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થયું છે અને તે સારી રીતે અપાય છે. આ અખતરો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે અને એ પ્રમાણે બીજાં મોટાં ગામોની શાળાઓમાં પણ અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કરવાની માગણી થવા માંડી છે. સુરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડે ઠરાવ કર્યો છે કે જે ગામના લોકો અંગ્રેજી વર્ગો ખોલવા માટે રૂ. ૫૦૦૦ નું ફંડ એકઠું કરી બોર્ડને સોંપશે તેને અંગ્રેજી શિક્ષણનો લાભ આપવાને માટે તજવીજ કરવામાં આવશે.

વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષામાં પાસ થએલા છોકરાઓને અંગ્રેજી ધોરણ ૧, ૨, તથા ૩ નું અંગ્રેજી એક વરસમાં શીખવવાને માટે એક ખાસ વર્ગ

સુરતની સરકારી મિડલ સ્કૂલમાં બે વરસથી ખોલવામાં આવ્યો છે તે ઘણો ફતેહમંદ નીવડયો છે. તેમાં ગયે વર્ષે ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા—૧૨ બ્રાહ્મણ, ૧ સોની, ૩ કણબી, ૭ કોળી, ૧ ગોસાંઈ અને ૨ હુડીઆ. આ બધા ગયા એપ્રિલ માસમાં ત્રીજા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં પાસ થઈ અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં ગયા છે. એમાંના ૧૮ સુરતની સરકારી હાઈ સ્કૂલમાં દાખલ થયા છે અને બાકીના બીજી હાઈ સ્કૂલોમાં ગયા છે. એવો બીજો એક વર્ગ પારડી હાઈ સ્કૂલમા ગયા જૂન માસથી ખોલવામાં આવ્યો છે.

ગામડાંઓમાં પાછળ પડતી જાતના લોકોને માટે રાત્રિશાળાઓ કાઢવાનો જે અખતરો બે વરસ પર કરવામાં આવ્યો હતો તે ફતેહમંદ નીવડેલો જણાય છે. સુરત જિલ્લામાં પારડી તાલુકામાં પંચલાઈની એક રાત્રિશાળાને બદલે હવે એવી એકવીસ રાત્રિશાળાઓ એજ જિલ્લામાં ઉભી થઈ છે. તેમાંની ૧૧ પારડી તાલુકામાં, ૬ વલસાડ તાલુકામાં, ૧ ચીખલી તાલુકામાં ૧ બારડોલી તાલુકામાં, ૧ ઓલપાડ તાલુકામાં ને ૧ માંડવી તાલુકામાં, છે. એમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૬૩ છે. એ શાળાઓમાંની ૪ શાળાઓને ગયે વર્ષે સરકાર તરફથી ગ્રાંટ મળી હતી. એ શાળા રાત્રે અંધારૂં થયા પછી ભરાવા માંડે છે અને આશરે ૭ા કે ૮ થી તે ૯ા કે ૧૦ સુધી ચાલે છે. એમાં દહાડે ખેતી કે મજુરીના કામના રોકાણને લીધે નહિ ભણતાં છોકરાંઓ ઉપરાંત મોટી ઉંમરનાં અભણ રહી ગએલાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ આવે છે અને વાંચતાં, લખતાં તથા વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે એવા સાદા હિસાબ ગણતાં શીખે છે. એમાં વર્ગવાર કે ધોરણવાર શિક્ષણ અપાતું નથી પણ વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાના અભ્યાસ પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પંચલઇની રાત્રિશાળા જે જૂન ૧૯૨૪માં ઉઘાડવામાં આવી હતી તેમાં જે ૬૫ વિદ્યાર્થીઓ હાલમાં છે તેમાંના ૧૫ હાલ ત્રીજી ચોપડીમાં છે અને ૧૮ બીજી ચોપડીમાં છે. આ રાત્રિશાળાઓને માટે એક ખાસ સારો ને ટુંકો અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે ને તે પ્રમાણે તેઓ કામ કરે છે.

વળી જે ગામોમાં નાણાંની તંગીને લીધે લોકલ બોર્ડ તરફથી નવી નિશાળો ખોલી શકાતી નથી ત્યાં ગામલોકો કોઈક વર્નાક્યુલર પાસ થએલા માણસને રાખી નિશાળ ઉઘાડે છે તો તેને તે ઉઘાડવામાં મદદ કરવામાં આવે છે ને તે બરાબર ચાલે છે તો તેને વરસ આખરે સરકારી મદદ પણ આપવામાં આવે છે. એવી અત્યારે પાંચ શાળાઓ પારડી

તાલુકામાં ચાલે છે અને સંતોષકારક કામ કરે છે. આ યોજનાથી જે ગામોને ગરજ હોય છે તેજ નિશાળો ઉઘાડે છે ને ચલાવે છે, અને એ શાળાઓ ચાલે છે ત્યાં સુધીજ તેને સરકાર ગ્રાંટ આપે છે. તે બંધ થાય છે એટલે ગ્રાંટ બંધ થાય છે ને શિક્ષક પોતાને ઘેર જાય છે. તેથી ગામ લોકોને તેમજ શિક્ષકને તે સારી રીતે ચલાવવાની કાળજી રહે છે, અને બંધ થાય છે તો શિક્ષકના પગાર કે પેનશનનો બોજો સરકારને કે લોકલ બોર્ડને માથે રહેતો નથી.

ફરજિઆત કેળવણી સુરત મ્યુનિસિપાલિટિમાંજ દાખલ થએલી છે. અમદાવાદ તથા ભરૂચ મ્યુનિસિપાલિટિઓએ એ સંબંધી યોજના ઘડી છે, પણ તે પર હજી વિચાર ચાલે છે.

સને ૧૯૨૩ ના પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદા પ્રમાણે અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, વિરમગામ, વલસાડ, રાંદેર અને નડિઆદ મ્યુનિસિપાલિટિઓમાં નવાં સ્કૂલ બોર્ડો નીમાઈ ગયાં છે અને કામ શરૂ થઈ ગયું છે, અને દાહોદ તથા ગોધરા મ્યુનિસિપાલિટિમાં થોડા વખતમાં થઈ જશે. જિલ્લાઓમાં ફક્ત પંચમહાલે કેળવણીનો કારભાર પોતાને હસ્તક લીધો છે અને ખેડાએ લેવાનો ઠરાવ કરી સ્કૂલબોર્ડ ચૂંટી કાઢ્યું છે, પણ અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાબોર્ડો હજુ એ બાબત વિચાર કરે છે.

આપણાં બાળકોને આપણે શું શીખવીશું ?

આ અતિ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આપણી શાળાનું મથક નક્કી કરીએ, બાળકોને ભણવા માટે બોલાવીએ, અથવા આપણા વર્ગોની વ્યવસ્થા કરીએ, તે પહેલાં ઉપરના પ્રશ્નનો નિકાલ થવો જોઈએ.

આ પ્રશ્નની આટલી અગત્ય છતાં, કેટલાક શિક્ષકો તો એ સંબંધી ખાસ લક્ષ આપતા નથી અને તેના સંબંધમાં વિચાર પણ કરતા નથી.

આપણા પ્રશ્નનો જે જવાબ ઘણીવાર આપણને મળે છે તે ઉપરથી આ જાતની બેદરકારીનો પુરાવો મળે છે. લગભગ દરેક વખતે એક જવાબ એવો મળે છે કે "આપણે બાળકોને વાચતાં લખતાં શીખવવું જોઈએ." કોઈ કહેશે કે "ધર્મની કેળવણી પણ આપવી જોઈએ." થોડાં માણસો એમ પણ કહેનારાં નીકળે છે કે "આ કરતાં કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવું જોઈએ અને બે ત્રણ બીજા વિષયોનો પણ અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થવો જોઈએ."

હવે આમાં ખરૂં કોનું? સૌ કોઈનું કહેવું ભૂલભરેલું છે? અમુક વિષયો શીખવવા જ જોઈએ એમ આપણે શા માટે માની લીધું છે? તે વિષયો શીખવવાનો શો હેતુ છે? તે વિષયની ખાસ અગત્ય શી છે? એ વિષયો શીખ્યાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગામના વિશેષ ઉન્નત નાગરિક બનશે? એ શિક્ષણ વિના તેમની જે સ્થિતિ રહે તે કરતાં કાંઈ વિશેષ સારાં સ્ત્રી પુરુષો, આ કેળવણીથી તેઓ બનશે ખરાં? એ શિક્ષણ આપણા વિદ્યાર્થીઓની સર્વ સ્વાભાવિક શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી, તેમને જનસમાજના ઉપયોગી અંગ બનાવી, પોતાના ગામમાં આશીર્વાદ સમાન ગણાવવામાં સાધનભૂત થશે?

આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ શિક્ષકોએ દેવાનો છે. એકાદ વખત શાંતિથી બેસીને, તમને સોંપાએલાં બાળકોમાંથી સૌથી ઉત્તમ વ્યક્તિગત અને સામાજિક લક્ષણો, કુશળતા, મનોવૃત્તિઓ અને ટેવોથી વિદ્યાર્થીઓને જીવન અને જીવનની ફરજો માટે તૈયારી કરવામાં મદદ મળે છે, તે ખીલવવાની આશા આપતાં જે બાળકો તમને ખાતરીપૂર્વક જણાય, તેમનાં નામની એક યાદી કરી જુઓ. ગામડાની નિશાળના ઘણાખરા શિક્ષકોએ કરેલી આ પ્રકારની યાદી લાંબી નહિ થાય, કારણ કે બાળકોને જીવન જીવવા માટે તેઓને કેળવણી આપવાની છે એવો ખ્યાલ તેમને કદી આવેલોજ હોતો નથી.

કેળવણી એટલે વાચતાં લખતાં શીખવું, અગર થોડું ગણિત જાણવું એટલોજ અર્થ તેઓ કરે છે, અને તેમનું લક્ષ પોતાના વર્ગનાં બાળકો પ્રત્યે નહિ, પરંતુ જે વિષયો તેમને શીખવવાના નિયત કરેલા છે તે તેમને બરાબર આવડે છે કે નહિ, તે જોવા તરફજ રહેલું હોય છે. આ હકીકત. જો સાચી હોય તો, નવા વર્ષની શરુઆતમાં, પરીક્ષા પછી નવા વર્ગો ગોઠવતાં પહેલાં, અગર નિશાળની લાંબી રજાઓ દરમિઆન, દરેક શિક્ષકે ગંભીરતાથી, પૂર્ણ શાંતિથી એટલો વિચાર કરવાની જરૂર નથી કે પોતાના શિક્ષણનો અંતિમ હેતુ શો હોવો જોઈએ અને પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય શું છે?

આપણાં બાળકોને ત્યારે શું શીખવીશું?

અભ્યાસક્રમ માટેના અમુક વિષયોનાં નામ માત્ર ગણાવી જવાં એ આ પ્રશ્નનો અધુરો અને કેવળ અસંતોષકારક ઉત્તર છે એ તો આપણે જોયું. આના કરતાં વધારે ઊંડી, ગંભીર અને તાત્ત્વિક વસ્તુનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ, અને કેળવણીનો ખરો હેતુ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો

જોઈએ. આપણે પ્રત્યેક બાળકને કેળવવાની ઇચ્છા શા માટે રાખીએ છીએ? તે વધારે સારી રીતે, સંપૂર્ણ, વધારે આશાભર્યું અને વધારે ઉપયોગી જીવન ગાળી શકે એ શું તેનો હેતુ નથી?

આપણામાંનું કોઈ પણ માત્ર પોતાની ખાતર, અગર એક છૂટી વ્યક્તિ તરીકે જીવી શકતું જ નથી; એટલે સંપૂર્ણ અને ઉપયોગી જીવન ગાળવાનો અર્થ એ થયો કે આપણી વ્યક્તિગત મનોવૃત્તિઓ અને લક્ષણો ખીલવવાં એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક સામાજિક વૃત્તિઓ અને લક્ષણો તથા કાર્યકુશળતા ખીલવવી, કે જેથી આપણાં બાળકો, જનસમાજમાં ઉપયોગી અને પરસ્પર મદદ કરનાર, સ્વાર્થરહિત જીવન ગાળવાને શક્તિમાન થાય, જનસમાજમાં પરસ્પર સહકાર કરતાં શીખે અને તેમની સામાજિક કાર્યો કરવાની કુશળતા તથા સમાજ સેવાની લાગણી અને આવડત દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે. આ રીતે કેળવણીનું કાર્ય બે દિશાનું થાય છે. બાળકની વ્યક્તિગત સ્વાભાવિક શક્તિઓ બહાર લાવી તેની ખીલવણી કરવી એ એક કાર્ય, અને તે શક્તિઓને, પોતે જે જનસમાજમાં હોય તેને ઉપયોગી થવાના અને ઉન્નત કરવાના કાર્યમાં મદદરૂપ બનાવવી એ બીજું અને વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય. **બાળક પોતે અને તેની આસપાસનું સમાજનું નિત્યજીવન એ બે અગત્યના અંશો છે-અમુક પદ્ધતિસર યોજેલો અભ્યાસક્રમ નહિ.** ગામડાંના બાળકના નિત્યજીવનની સામાન્ય જરૂરિઆતો શી છે, અને જે જનસમાજમાં તેને જીવન ગાળવાનું છે તેને પોતાના જીવનથી તે કેવી રીતે ઉન્નત અસર કરી શકે એનો વિચાર વધારે અગત્યનો છે; પદ્ધતિસર યોજેલો અભ્યાસક્રમ, જેમાંના કેટલાક વિષયો ગામડાંના નિત્યજીવનથી બીલકુલ નિરાળા અને તેમને કાંઈ પણ રસ ન પડે તેવા હોય છે, તેનું શિક્ષણ એ બાબત અતિ ગૌણ છે.

આ બે અંશો (બાળક અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ) નો જરા વિશેષ વિચાર કરીએ. બાળકની સામાજિક પરિસ્થિતિની બાબત પહેલી લઈએ. જે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બાળક મૂકાએલું હોય તે પરિસ્થિતિના વિચારમાં આપણા મૂળ પ્રશ્ન-બાળકને શું શીખવીશું-નો ઉત્તર મળે એમ છે. અલબત્ત; જો શિક્ષક બાળકને ગામડાંના જીવનમાં ઉપયોગી અને સુખદાયી જીંદગી ગાળવાની તૈયારી કરવાનું શાળામાં શીખવવા ઇચ્છતો હોય તો, એ પરિસ્થિતિની બાબત સર્વ રીતે તેણે ધ્યાનમાં લેવી

જ જોઈએ. ગામડાંનાં સ્ત્રી પુરુષો કેવા પ્રકારનાં જીવન સામાન્ય રીતે ગાળે છે તેનો વિચાર તેણે જરૂર કરવો જ પડવાનો.

(अ) પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ગામડાના જનસમાજમાં સંતોષપૂર્વક અને અસરકારક અર્થાત્ ગામની ઉન્નતિને અર્થે જીવન ગાળવાનું હોય તો, તે માટે કઈ કઈ બાબતની તેમને જરૂર પડશે તેનો, તથા ગામડાંના જીવનમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે શી શી આવડતની તેને જરૂર પડશે તેનો, શિક્ષકે અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

(च) પરંતુ ગામડાંના લોકોને ઉપયોગી અને તેમની સેવાને અર્થે જીવન ગાળવા માટે માત્ર જ્ઞાન અને આવડત બસ નથી. તે ઉપરાંત ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના અંશો પણ તેનામાં હોવાની જરૂર છે. સ્વશ્રમ, કોઈ પણ કામ જાતે ઉપાડી લેવાની વૃત્તિ, પોતાની જવાબદારીની સમજણ, આજુબાજુના માણસો સાથે સહકાર કરી કામ કરવાની આવડત, પ્રામાણિક અને ચોક્ખા વ્યવહારની કદર કરવાની શક્તિ, બીજાની સગવડ અને સુખનો ખ્યાલ અને બીજાને મદદ અને સેવા કરવાની ઇચ્છા—આ સર્વ ગુણો તેનામાં કેળવાવા જોઈએ.

આપણી ગામડાંની નિશાળોમાં ઉપર જણાવેલા ગુણોની ખીલવણી થાય છે? ન થતી હોય તો તે થવાની ખાસ જરૂર નથી જણાતી? દરેક શિક્ષક એ ગુણો ખીલવવાના કાર્યને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય ગણે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી?

(क) ગામડાંના લોકોના નિત્યજીવન તરફ બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાશે કે તેઓ બધા પોતપોતાના ગુજરાનને અર્થે જુદા જુદા ધંધારોજગારમાં રોકાએલા હોય છે. સ્ત્રીઓ ઘર કામમાં અને કુટુંબનાં માણસોની સારવારમાં અને પુરુષો ખેતી અથવા નાની દુકાનદારી કે બીજા વેપારધંધાના કામમાં રોકાએલા હોય છે, અને સૌ કોઈ સુખસંતોષની જિંદગી ગાળવા મથે છે. જો શાળામાં ભણતાં છોકરાંને પોતપોતાનાં ગામડાંમાં એજ પ્રકારનાં કામ કરવાનાં હોય તો નિશાળમાં તે કામ માટેની તૈયારી સારા પાયા ઉપર થાય એ વધારે ઇચ્છવા જોગ નથી? જો કેળવણીનો એક મુખ્ય હેતુ વ્યવહારકાર્યો માટે વિશેષ લાયક બનાવવાનો હોય તો, અલબત્ત, ઉપર જણાવેલાં કાર્યોનું શિક્ષણ શાળામાં મળવાની જરૂર છે જ. જો આટલી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો, એ પ્રકારનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે કેમ અપાય તેનો વિચાર કરવાની ફરજ પ્રત્યેક શિક્ષકને આવી

પડે છે. કારણ કે એ બાબતનો યોગ્ય વિચાર કરવાથીજ વિદ્યાર્થીઓને તે શિક્ષણથી ભવિષ્યમાં લાભ થઈ શકશે.

(ह) પોતાના ગામડાંમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપયોગી જીવન ગાળે અને વ્યવહારમાં ફતેહ મેળવે તે ઉપરાંત ગામડાંના આરોગ્યમાં તથા સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિકજીવનમાં જે જે ખામીઓ હોય તે દૂર કરી તેને વધારે ઉન્નત તથા વિશુદ્ધ કરવાની ફરજ પણ કેળવાએલાઓને માથે છે અને તે કારણથી એની તૈયારી પણ શાળામાંજ થવાની જરૂર છે.

(इ) ઉપર જણાવેલા ગુણો શાળામાં કેટલે અંશે કેળવી શકાય અને કેટલે અંશે શાળા બહારના જીવનમાં ખીલવી શકાય તેનો વિચાર શિક્ષકે કરવાનો છે.

(फ) શાળામાં આવતા અગાઉ, ઘરના ઉછેરમાંથી કયા કયા કિંમતી ગુણો બાળક મેળવી શક્યું છે, અને કયા કયા ગુણોને યોગ્ય માર્ગે વાળી માત્ર ઉણપ પૂરવાની છે તેની ગણતરી પણ શિક્ષકે કરવી જોઈએ એ ખાસ જરૂરનું છું. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રહણ કરેલા સંસ્કાર અને ગુણોના પાયા ઉપરજ નવી આવડત અને નવા સંસ્કાર દાખલ કરવાનું કાર્ય થવાનું છે. અત્યાર સુધી આપણે વિદ્યાર્થીઓના પોતાના ગૃહજીવન અને તેણે શાળામાં આવતા અગાઉ મેળવેલા સંસ્કારની ઘણી ઓછી ગણતરી કરી છે; અને નિશાળમાં શીખવવાના વિષયોને ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. શાળામાં શીખવવાના વિષયો વિદ્યાર્થીના નિત્યજીવનને લગતા અને તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતા ન હોય, અગર તે શીખવવાની પદ્ધતિ એવી ન હોય કે જેથી વિદ્યાર્થીઓના હંમેશના સામાન્ય અનુભવને તે અનુકૂળ પડે–તેના સામાન્ય અનુભવને મળતીજ તે તેને લાગે, તો શિક્ષણનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ તેને માટે કાંઈ પણ રહેતો નથી. જો આપણી કેળવણી સંગીન અને વાસ્તવિક કરવી હોય, તો ગામડાના જીવનના નિત્યક્રમ સાથે નિકટના સંબંધમાં તેને રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

(ग) શિક્ષક તરીકે આપણે ગામડાની જીવનરીતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ, તે જીવન કેવું હોવું જોઈએ તેનો પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. હાલનું ગામડાનું જીવન છે તેનોજ અભ્યાસ માત્ર નહિ પણ, તે સારૂં–ઉંચા પ્રકારનું ભવિષ્યમાં કેવી રીતે થઈ શકે તેનો પણ વિચાર શિક્ષકે કરવો જોઈએ. કયા ગુણો ગામડાના સામાજિક જીવનની ઉન્નતિને માટે જરૂરના છે તેની બરાબર નોંધ કરી, તેમાંના જે જે ગુણો નિશાળમાં કેળવવાનું શક્ય હોય તે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ રીતે કરવાથી જ ગામડાની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ થઈ શકે.

તમને એમ નથી લાગતું કે ગામડાના સામાન્ય નિત્યજીવનને અનુકૂળ જેટલે અંશે શાળાનું વાતાવરણ અને શિક્ષણ રખાય, અને ગામડાના જીવન માટે બાળકોને લાયક બનાવાય, તેમજ તેને ઉન્નત કરવાના કાર્ય માટે વિશેષ યોગ્ય ગુણો તેનામાં ખીલવી શકાય એવી શિક્ષણપદ્ધતિ યોજવામાં આવે, તેટલે અંશે ભવિષ્યનું ગામડાનું જીવન વધારે ઉન્નત અને ઉપયોગી બનાવી શકાય અને આપણી શાળાનાં છોકરાંને વધારે ઉપયોગી અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાળાં બનાવી શકાય? અમુક વિષયો, જેમાંના કેટલાક બાળકોના નિત્યજીવન સાથે બીલકુલ સંબંધ ધરાવતા હોતા નથી, તેનું શિક્ષણ આપવા કરતાં આ બાબતની યોજનાનો વિચાર વધારે અગત્યનો તમને નથી લાગતો?

વખતે એમ હશે કે, આ મતને તમે મળતા તો થતા હશો પણ એ પરિણામ કેમ લાવવું, અગર તેને માટે શા ઉપાય લેવા તે બાબત તમને કાંઈ સૂઝ પડતી નહિ હોય. થોડા વખત પછી આ બાબત, તેમજ પહેલા ધોરણમાં આ યોજના અનુસાર કેવી રીતે શિક્ષણ ગોઠવવું તે બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. વળી બાળકની લાગણીઓ, સ્વાભાવિક પ્રેરણાશક્તિ, વૃત્તિઓ તેમજ અભ્યાસ કરવાની યોજનામાં આ બધાંની ગણના કેવી રીતે કરવી તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવશે. અત્યારે તો આપણે એટલો વિચાર કર્યો કે છોકરાંને પોતાના ગામમાં ઉપયોગી, ઉંચા પ્રકારનું જીવન ગાળવા માટે કેળવણી આપવાની, તથા દરેક બાળકમાં જે ઉત્તમ અંશો હોય તેને કેળવી પોતાના ગામના જનસમાજમાં સહાયકર્તા અને આશીર્વાદરૂપ બનાવવા માટે તૈયારી કરવાની ફરજ શિક્ષકોની છે. આની યોગ્ય યોજના થઈ શકે તે માટે શિક્ષકે ગામડાના સામાન્ય જીવતનો, અને તેને ભવિષ્યમાં ઉન્નત અને સુખી તથા ઉપયોગી બનાવવા માટેના ઉપાયોનો, તથા બાળકોને તેને માટે લાયક બનાવવાનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણે જોયું કે બાળકનું જગત નાનું છે અને તેના બધા વિચાર પોતાના ઘર અને કુટુંબના બનાવોને લગતાજ હોય છે. તેની બહારની બાબતોમાં તેને ઝાઝો રસ પડતો નથી. પોતાને ઘરમાં અગર કુટુંબમાં જે અનુભવો થયા હોય છે તેને અનુસરીનેજ તે વિચાર કરી શકે છે. વળી પોતાના જીવનમાં બનતા દરેક બનાવોનો તે છુટક છુટક ખ્યાલ આપી શકે છે, પરંતુ નિશાળમાં જે રીતની આખી અખંડ યોજના રાખવામાં આવે છે તેવી રીતે, તેને જીવનના દરેક બનાવની પાછળ રહેલા સામાન્ય નિયમ, સિદ્ધાંત કે સત્યની, તેમજ તેના પરસ્પર સંબંધની સમજણ હોતી

નથી: આપણે જોયું કે જે જ્ઞાન અગર માહીતી બાળકના અનુભવની બહાર હોય, અથવા તેને પરાઈ લાગે તે, તેનામાં પરાણે દાખલ કરી શકાતી નથી. એ સઘળું જ્ઞાન તેને પોતાની વૃત્તિઓ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારદ્વારા જ મળવું જોઈએ.

બાળકની વૃત્તિઓ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો મુખ્ય આધાર તેની સ્વાભાવિક ઊર્મિઓ ઉપર રહેલો છે. આ સ્વાભાવિક ઊર્મિઓનો શિક્ષકે વારેવારે ખાસ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ ઊર્મિઓ પૈકી, પોતાની આજુબાજુના પદાર્થો વિષે જિજ્ઞાસા, કોઈ પણ કાર્ય કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, રમતગમતની ઇચ્છા, તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ, રમતમાં તેમજ કામમાં પોતાના સોબતીઓ સાથે ભળવાની ઇચ્છા—જે સામાજિક જીવનનો મૂળ પાયો છે—આ બધી ઊર્મિઓ મુખ્ય છે.

બાળકોનો અભ્યાસ ફળદાયી બનાવવો હોય તો આ સ્વાભાવિક ઊર્મિઓની બાબત જરૂર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એ અભ્યાસદ્વારા બાળકની સર્વ રીતે સંપૂર્ણ ખીલવણી કરવાની તેને તક મળવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તે સ્વાર્થી ન બનતાં સામાજિક હિતને અર્થે જીવન ગાળતાં શીખે એવો તે અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

વળી એ અભ્યાસક્રમનું મુખ્ય લક્ષ્ય ગ્રામ્યજીવન, ગ્રામ્યગૃહ અને ગ્રામ્યઉદ્યોગો એ હોવું જોઈએ. એ તો સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે જે બાબતોનો આપણા નિત્યજીવન સાથે અંગત સંબંધ હોય તે વિષે આપણે ખરેખરો રસ લઈ શકીએ છીએ. દાખલા તરીકે રેલ્વેનું ટાઇમ-ટેબલ બહુ ઉપયોગી છે, પરંતુ આપણે જ્યારે કોઈ લાંબી મુસાફરીની યોજના કરતા હોઈએ ત્યારેજ એ ટાઇમટેબલનો રસપૂર્વક ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ રીતે આપણને જે બાબતોનો રસ પડે છે તેનોજ આપણને વધારે વધારે અભ્યાસ કરવાનું મન થાય છે. આ કારણથી અભ્યાસક્રમની એવી યોજના થવી જોઈએ કે તેમાં ગામડાનાં સામાન્ય કાર્યો, ઉદ્યોગો અને નિત્યજીવનની બાબતો એવી રીતે ગોઠવાય કે જેથી બાળકોને તે વિષે રસપૂર્વક; વિશેષ જ્ઞાન અને માહીતી મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ થાય.*

(અપૂર્ણ.)

ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ.

---

* પંજાબમાં મોગાથી નીકળતા "Village Teachers' Journal" નામના એક અંગ્રેજી માસિકમાંના મિ. મેકીના અંગ્રેજી લેખનું મૂળ લેખક અને માસિકપત્રના તન્ત્રીની અનુમતિપૂર્વક કરેલું ભાષાન્તર.

ઉર્દુ શિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ બીજા ઘણા વિષયો કરતાં તદ્દન જુદું અને નિરાળું હોય છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, નકશા, ચિત્રો, આકૃતિઓ અને કુદરતી તેમ ખાસ સ્થળો વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ રજુ કરી એવી રીતે શીખવી શકાય કે જેને તેઓ આખી જિંદગી સુધી ભૂલતા નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું શિક્ષણ પણ એવી રૂઢિથી આપી શકાય કે કુદરતના ચમત્કાર આપોઆપ સ્પષ્ટ થતા જાય અને શિક્ષક પ્રયોગો વડે તે સાબીત કરી શકે. હથિઆરોના ઉપયોગની માહીતી મેળવી અને પરેડની કવાયતની પ્રેક્ટિસ કરી કોઈ પણ પુરુષ લડાઈના મેદાનમા ઉભો રહી લડવૈયો બની શકે છે. જુદા જુદા પ્રકારની કારીગીરીના નમુનાનું નિરીક્ષણ કરી માણસ તેવાજ નમુના બનાવી કારીગર થઈ શકે છે; સારાંશ કે પ્રકૃતિ અને કુદરતી વલણનો જ્યા ઉપયોગ થઈ શકે છે ત્યા માર્ગ સુગમ અને સહેલો છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ કામમા બુદ્ધિબળ અને માનસશક્તિનાજ ઉપયોગની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યારે કાર્યની સફળતા મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ભાષા શીખવતી વેળા બુદ્ધિબળ અને માનસશકિતને જ કામમાં લેવાં પડે છે. કવિ સહેલાઈથી થઈ શકાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે જન્મથી પેદા થાય છે, પરંતુ સાક્ષર થવું સહેલુ હોતું નથી. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શારીરિક અવયવો કામમા આવતા નથી. માનસશકિત અને બુદ્ધિબળથી કામ લેવું પડે છે. માનસશક્તિને 'માર્શલ લૉ' અને શિક્ષકની ભીતિ હોતી નથી, માટે તે નિડર શક્તિ ઉપર કાબુ મેળવવા સારૂ તેજ શક્તિને કેળવવી પડે છે, અર્થાત્ ભાષાના પ્રેમ અને અથાક પ્રયાસની આવા સમયે જરૂર પડે છે; એટલે કે શિક્ષકને (૧) જ્યા સુધી ભાષા અને સાહિત્ય તરફ ખરી લાગણી, પ્રેમ અને ઉત્સાહ ન હોય, (૨) ભાષા કયાં કયાં તત્ત્વોની બનેલી છે તે તત્ત્વોનું તેને જ્ઞાન ન હોય, (૩) શિક્ષક પોતે દીલસોજ, મહેનતુ, અને બુદ્ધિશાળી ન હોય તો પોતાની મનોભાવનાનું વિદ્યાર્થી પાસે અનુકરણ કરાવી શકતો નથી તેમ ભાષા અને સાહિત્યનો શોખીન તેને બનાવી શકતો નથી.

બીજી ભાષાઓની માફક ઉર્દુ ભાષા પણ ત્રણ તત્ત્વો જેમકે ક્રિયાપદ, અવ્યય, અને નામથી બનેલી છે. અને તેનાં મૂળતત્ત્વ ક્રિયાપદ અને અવ્યય છે. નામ બીજી અગણિત ભાષાઓમાથી ઉર્દુમા દાખલ થતાં ગયાં,

વગરના હાડપીંજર (શરીર) જેવું છે. આનો અર્થ એ છે કે શિક્ષક ફારસી ભાષાની ખુબીઓથી બીલકુલ અજાણ્યો હોય તો તે ઉર્દુ ભાષાનું રહસ્ય સમજી અથવા સમજાવી શકતો નથી, અને જો શિક્ષક ફારસી ભાષાનો અભ્યાસી હોય અને ઉર્દુનો સહેજસાજ જ્ઞાનવાળો હોય તો તે પણ ઉર્દુનો એક સારો શિક્ષક થઈ શકતો નથી. સારાંશ કે ઉર્દુના ઉત્તમ શિક્ષક થવા માટે ફારસીના વિદ્યાર્થી થવા ઉપરાંત ઉર્દુના ઉંડા અભ્યાસી થવું, અરબી ક્રિયાપદો (મસાદિર) અને વ્યુત્પન્ન શબ્દો (મુશતકાત) જાણવા અને વ્રજ ભાષાની નિર્મળતાથી (જેનો અંશ ઉર્દુમાં છે) વાકેફ હોવું જરૂરનું છે.

ઉત્તમ ઉર્દુ શિક્ષકના ગુણ નં-૨ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું કહેવું બસ થશે કે ઉર્દુની ભરતી અને ઓટથી (ચઢતી પડતીથી) બનતા સુધી શિક્ષકે માહીતગાર રહેવું જોઈએ.

દિનપ્રતિદિન દેશની પ્રાંતિક ભાષાઓનું અંદર અંદર મિશ્રણ થતું જાય છે. હિંદુ અને મુસ્લિમની સામાજિક સ્થિતિ અને વિચારોમાં એક પ્રકારની અથડામણ નિરંતર થયાં કરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિથી ઉર્દુ વેગળી રહી શકતી નથી, માટે સમયાનુસાર જે અસર ઉર્દુ ઉપર પડે તેના ઉપર તેમજ આજ કાલના ઉર્દુની દરેક બાજુ ઉપર શિક્ષકે નજર રાખવી જોઈએ, અને સ્થાનિક સંજોગો વચ્ચે કેવા પ્રકારના ઉર્દુની જરૂર છે તે લક્ષ બહાર ન જવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો થતો નથી કે શિક્ષક પવનચક્કીની માફક જે તરફ પવનનો વેગ હોય તે તરફ ઢળી જવું પણ સમયસૂચકતા વાપરી લાભદાયક માર્ગ શોધી લેવો જોઈએ.

વહેવાર ઉપયોગી ઉર્દુ બોલનાર અને ઉર્દુરસિક જનોના સમાગમનો શિક્ષકે લાભ લેવો આવશ્યક છે. વળી ઉર્દુમાં વાક્ચાતુર્ય વધવાનો અને હંમેશ વપરાતા ફકરાઓ મોંદે ચઢવાનો સંભવ ભૂલી જવા જેવો નથી.

ઉર્દુના આજકાલના શિક્ષકમાં પ્રયાસ ન હોવાની ખામી ખેદજનક છે. શું ઉત્તર ભાગના ઉર્દુ શિક્ષકો આ દોષથી મુક્ત થવા પ્રયાસ કરશે અને ઉર્દુના શિક્ષણ તરફ અધિક લક્ષ આપશે?

એન. એ. ખલિક.

બાળપોષણ

નાનાં બચ્ચાંનો કુદરતી ખોરાક માતું ધાવણ છે

બચ્ચાંના શરીરના પોષણ માટે જરૂરનાં બધાં તત્ત્વો માના ધાવણમાં છે. માના ધાવણને બદલે બરાબર ચાલી શકે એવો કોઈ ખોરાક હજી સુધી મળી શક્યો નથી. સુભાગ્યે આપણા દેશમાં સાધારણ રીતે માજ પોતાનાં બચ્ચાંને ધવરાવે છે. પણ સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં માતાઓ પોતાનાં સારાં બાળકને ધવરાવતી નથી. પરિણામે ધાવણને બદલે ચાલે એવો ખોરાક શોધવાના અનેક પ્રયત્નો યુરોપમાં થયા છે. બકરી, ગાય, વગેરે બીજાં પશુઓનાં દૂધ અને માના દૂધની રચનાને અનુસરી બાળકના શરીરને માફક આવે એવા અનેક નવા ખોરાકો યુરોપના વિદ્વાનો, વેપારીઓએ બનાવ્યા છે. પણ પૂરેપૂરો સંતોષકારક ખોરાક હજી સુધી મળી શક્યો નથી. ત્યાંના વિદ્વાનો બાળકોના રોગોના બહોળા અનુભવ પછી એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે બાળકને સૌથી માફક આવે એવો ખોરાક માતું દૂધજ છે. માટે બની શકે ત્યાં સુધી એજ આપવું. આ દેશમાં તો હજી માતું ધાવણ ધાવીનેજ બાળકો મોટાં થાય છે એટલે ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી, બાળકનું હિત ઇચ્છનાર માએ તો જાતેજ પોતાનાં બાળકને ધવરાવવું જોઈએ. આ દેશમાં આ વિષય ઉપર આથી વધારે લખવાની જરૂર નથી.

માએજ પોતાનાં બાળકને ધવરાવવું જોઈએ, એ વાત ખરી છે. પણ કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય કે જ્યારે માતું ધાવણ મળી ન શકે. જેમકે બાળક જન્મતાંજ કે જન્મ્યા પછી થોડા દિવસની અંદર મા મરી જાય, તો બાળક માતું ધાવણ ન પામી શકે. બીજું માને ક્ષય જેવું દરદ થાય. આવે વખતે માને ધાવણ આવતું હોય પણ મા તેમજ બાળકની સલામતી ખાતર બાળકને ધાવવા ન દેવું જોઈએ. ત્રીજું કોઈ પણ કારણથી માને ધાવણ આવતું જ ન હોય. ઉપર કહેલા પ્રસંગોએ બાળકના પોષણ માટે જુદી તજવીજ કરવી જોઈએ.

બની શકે તો ધાવ રાખવી, એ સૌથી સારો રસ્તો છે, જો કે સારી તાજી ધાવ મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

ધાવની પસંદગી

ધાવની પસંદગી કરતા પહેલાં એની કેટલીક પરીક્ષા કરવી જરૂરની છે. ધાવનું શરીર સારૂં નીરોગ હોવું જોઈએ. એના શરીરમાં ક્ષય, કે ઉધરશ જેવું કોઈ ચેપી કે પરંપરાગત દરદ ન હોય એની ખાસ પરીક્ષા કરાવવી. એના બાળકનું શરીર તંદુરસ્ત હોવું જોઈએ; અને એની ઉમ્મર ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની અંદર હોય તો સારૂં; નાની છોકરી કે ઘરડી સ્ત્રી ધાવ તરીકે ન રાખવી. એના પોતાનાં બાળકની ઉમ્મર જે બાળક માટે રાખવી હોય તેથી ત્રણ મહીને મોટી જોઈએ. ધાવને ખોરાક સારો પણ પુષ્ટિકારક આપવો, બહુ ગરમાગરમ મસાલાવાળો કે ભારે અજીર્ણ કરે એવો ખોરાક ન આપવો. તેમ એનો પાસે યોગ્ય કસરત પણ કરાવવી.

ધવરાવવાનો ક્રમ યા નિયમ

મા જાતે ધવરાવતી હોય કે ધાવ ધવરાવતી હોય તોપણ બાળકને ધવરાવવાના સામાન્ય નિયમો તો એકજ છે, માટે ઉપર ધાવનો વિષય લખ્યા પછી આ વિષય હાથમાં લીધો છે. બાળકના જન્મ પછી થોડા કલાક પછી માએ બાળકને છાતીએ વળગાડવું, કારણ કે શરૂઆતના ધાવણમાં એક 'કોલોસ્ટ્રમ' નામનો પદાર્થ હોય છે. જે બાળકની તંદુરસ્તીને ઘણો ફાયદો કરે છે. વળી એથી સાફ દસ્ત આવી જાય છે. પહેલે બીજે દિવસે ધાવણ થોડું આવે છે, પણ ધવરાવવું તો જરૂર; પછી શરૂઆતમાં ધાવણ ન આવે કે થોડું આવે તોપણ થોડા દિવસ સુધી ચિંતા ન કરવી. કારણ કે બાળકને પહેલા બે ત્રણ દિવસ બહુ પોષણની જરૂર પડતી નથી. એમ છતાં જરૂર લાગે તો નીરોગ બકરીનું કે ગાયનું દૂધ, અર્ધોઅર્ધ પાણી ભેળવી તેમાં બહુજ થોડી સાકર નાખી ઉકાળીને પાવું. ઘણું કરી ત્રીજે ચોથે દિવસે તો ધાવણ આવશેજ.

બાળકને ધાવણ ઉપર ક્યાં સુધી રાખવું?

મા તંદુરસ્ત અને મજબુત હોય, ધાવણ પૂરેપૂરૂં આવતું હોય અને બાળક શરીરમાં બરાબર વધ્યે જતું હોય તો ૯-૧૦ મહીના સુધી બાળકને ધાવણ ઉપર રાખવું. બાળકનું શરીર બરાબર વધે છે કે નહિ, એ વારંવાર વજન કરી જોવાથી જણાય છે.

એક બે મહીના વધારે ધવરાવવું હોય તો ખાસ હરકત નથી, પણ પછી લાંબા વખત સુધી બાળકને ધાવણ ઉપર રાખવાથી માના શરીરને

ઘસારો લાગે છે. જ્યારે મા ધાવણ નજ પૂરૂં કરી શકે ત્યારે ધાવણ અને દૂધ બેઉ વારાફરતી આપવાનું શરૂ કરવું, પણ એકદમ ધાવણ બંધ ન કરવું.

ધાવણ કેવી રીતે છોડાવવું

ધાવણ છોડાવવાની જરૂર પડે ત્યારે ધીમે ધીમે છોડાવવું. શરૂઆતમાં રોજ એક વખત દૂધની શીશી પાવી અને બાકીનો વખત ધવરાવવું. પછી બે વખત દૂધ આપવું. પછી ત્રણ વખત, એ રીતે સાવ છોડાવી દેવું. એકદમ ધાવણ છોડાવવા કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. કારણ કે એકદમ ધાવણ છોડાવવાથી માની છાતીમાં ધાવણ ભરાઈને એ સુજી જાય છે તથા બાળકને નવો ખોરાક ન પચવાથી એ માંદુ પડે છે. બની શકે તો ઉનાળામાં કે બાળકને દાંત આવતા હોય ત્યારે ધાવણ ન છોડાવવું.

કેટલીક વાર ધાવણ ખાસ વહેલું છોડાવી દેવું પડે છે. જેમકે માને સખત તાવ આવે, ક્ષય થાય, માંસાર્બુદ (Cancer) થાય, મૂત્રપિંડનો કોઈ રોગ થાય, અથવા એ અતિશય નબળી થઈ જાય, તો ધાવણ વહેલું છોડાવી દેવું પડે છે.

ધવરાવવામાં મુખ્ય સાવચેતી એકજ રાખવાની છે. દૂધ બરાબર આવતું હોય અને બાળકને માફક આવતું હોય તો એને પહેલા દાંત આવે ત્યાંસુધી તો ધાવણ સિવાય બીજું કાંઈ ન આપવું જોઈએ. ધાવણ બરાબર ન આવતું હોય તો એરંડાના પાનને બાફીને એનો સહન થાય એવો સ્તન ઉપર શેક કરવો તથા માને ખોરાકમાં દૂધ, ચોખા, તથા પ્રવાહી પુષ્ટિકારક અને સહેલાઈથી પચે એવો ખોરાક આપવો. મસાલા, કાચાં ખાટાં ફળો, અને માદક પદાર્થો ન આપવા. ખુલ્લી હવા તથા યોગ્ય કસરત પણ ધાવણ વધારવામાં મદદ કરે છે; બાળકને ધવરાવનારી માને બદલે ધાવ હોય તો એણે નહાઇને સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્ર પહેરીને બાળકને ખોળામાં લેવું. ધાવ જો ઘરમાં ન રહેતી હોય, તો તે એ બહારથી આવે ત્યારે જરૂર એને નહવરાવ્યા પછી તથા બીજાં ધોએલાં કપડાં પહેરાવ્યા પછીજ બાળકને અડવા દેવી.

ધવરાવવામાં નિયમિતતા

બાળકને ધવરાવવા માટે મા હોય કે ધાવ રાખી હોય પણ એને નિયમિતતા શીખવવાની ઘણીજ જરૂર છે. સાધારણ રીતે આપણી સ્ત્રીઓ બાળક રોવા માંડે એટલે તરત ધવરાવવા માંડે છે. એઓ એમ જાણે છે કે બાળક જ્યારે રૂએ ત્યારે ભૂખથીજ રૂએ છે, પણ ખરી વાત એમ નથી. બાળક ભૂખ સિવાય બીજા ઘણાં કારણોથી રૂએ છે.

માટે એ જ્યારે રૂએ ત્યારે ભૂખથીજ રૂએ છે, એમ માનીને ધવરાવવા માંડવું એ બહુજ ખોટું છે. ધારો કે એના પેટમાં અજીર્ણ થયું હોય અને અજીર્ણથી પેટ ચઢયું હોય અને પેટમાં દુખાવો થતો હોય તેથી બાળક રોવા માંડે અને એની મા ભૂખ્યું સમજી ધવરાવવા માંડે તો પરિણામે ભરેલા પેટમાં વધારે દૂધ જતાં બાળક વધારે હેરાન થાય અને વધારે રૂવે. આ બાબતમાં આટલું લંબાણથી લખવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણા લોકોમાં આ વિષયમાં ઘણું અજ્ઞાન છે, અને એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. એવી અનિયમિત ટેવથી માના શરીરને પણ નુકસાન થાય છે; માટે અમુક નિયમિત અંતરે બાળકને જન્મથીજ ધરાવવાની ટેવ પાડવી, એ બહુ જરૂરનું છે. (નીચેના કોઠાથી કેવડાં બાળકને દિવસે અને રાત્રે કેટલી કેટલી વારે ધવરાવવું એ બરાબર સમજાશે.)

બાળકની ઉમ્મર	સવારના ૭ થી રાતના ૧૧ વચ્ચે કેટલી વારે કેટલી વખત	રાતમાં કેટલી વખત ધવરાવવું	૨૪ કલાકમાં કુલ કેટલી વખત ધવરાવવું
પહેલો દિવસ	૭ ૭ કલાકે ત્રણ વખત	૧ વખત	૪ વખત
બીજે દિવસ	ચાર ચાર કલાકે	૧ વખત	૬ વખત
ત્રણ દિવસથી ૧ માસ સુધી	બબ્બે કલાકે	૨ વખત	૧૦ વખત
૧ થી ૩ માસ સુધી	અઢી અઢી કલાકે	૧ વખત	૮ વખત
૩ થી ૫ માસ સુધી	ત્રણ ત્રણ કલાકે	૧ વખત	૭ વખત
૫ થી ૧૨ માસ સુધી	ત્રણત્રણ ચાર ચાર કલાકે	૦	૬ વખત

ધાવણ અને દૂધ

ધાવણને બદલે જ્યારે કાંઈ પણ ખોરાક આપવાની જરૂર પડે ત્યારે બાળકને સંપૂર્ણ માફક આવે એવો–ધાવણને મળતોજ–ખોરાક દૂધ છે. એટલા માટે અહીં દૂધ કેવી રીતે આપવું એ બાબત શરૂ કર્યા પહેલાં દૂધની રચના અને ધાવણની તથા દૂધની રચનાની સરખામણી ટુંકામાં ઉપર ઉપરથી જોઈ લેશું.

ખોરાકની રચના

સાધારણ રીતે આપણા ખોરાકમાં નીચેનાં તત્ત્વો હોય છે. પ્રોટીડ (પૌષ્ટિક તત્ત્વ): આ તત્ત્વ શરીરના બંધારણમાં એટલું બધું જરૂરનું છે કે એના વગર ચાલીજ ન શકે. શરીરના દરેક પિંડના બંધારણને એ તત્ત્વની જરૂર પડે છે. એ તત્ત્વની મોટા મોટા માણસના ખોરાકના કરતાં બાળકના ખોરાકમાં વધારે જરૂર પડે છે. કારણ કે મોટા માણસને વધારે વધવાનું હોતું નથી, પણ બાળક તો ક્ષણે ક્ષણે વધતું જાય છે; બાળકને ખોરાકમાં 'પ્રોટીડ' ઓછું મળે તો એ દુબળું થાય છે, અને વધારે પ્રોટીડ ખોરાકમાં હોય તો અજીર્ણ કબજિઅત અને પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચરબી

ખોરાકમાં ચરબી તત્ત્વ પણ હોય છે. શરીરનાં બંધારણમાં ચરબીની જરૂર છે. તેમજ શરીરની ગરમી જળવાઈ રહેવા માટે પણ ચરબી ઉપયોગી છે. ખોરાકમાં ચરબી ઓછી મળે તો બાળક દુબળું થાય છે તથા હાડકાં નીકળે છે અને વધારે મળે તો ચરબીવાળા ઉલટી ઝાડા થાય છે.

સાકર

ખોરાકમાં અમુક પ્રમાણમાં સાકર હોય છે અને હોવી જોઈએ. સાકરથી શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે 'પ્રોટીડ' ઓછું જોઈએ છે. સાકર ખોરાકમાં વધી જાય તો અજીર્ણ અમ્લપિત્ત, તથા પેટમાં વાયુ સાથે શૂળ થાય છે, પેટ ચઢે છે, અને બાળકના શરીરમાં ખાટી ગંધ આવે છે.

ક્ષારો

ખનિજ ક્ષારો: હાડકાંના બધા રોગ માટે ક્ષારોની ખોરાકમાં ખાસ જરૂર છે. 'પોટેસીયમ કાર્બોનેટ' (જવખાર) 'પોટેસીયમ કલોરાઇડ' કેલ્સીસોડિયમફાસ્ફેટ અને મીઠું એટલા ક્ષારો મુખ્ય છે. 'ફૉસ્ફરસ' અને લોહ પણ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે.

પાણી

શરીરમાં પાણી તો ઘણું જોઇએ છીએ.

આટલા પદાર્થો શરીરને જરૂરના છે અને ખોરાકમાં હોવા જોઈએ. માટે બાળકને આપવાના ખોરાકમાં આ પદાર્થો છે કે નહિ એટલું જોવું

જરૂરનું છે. હવે ધાવણનાં તત્ત્વોની રચના જોઈએ તો જણાશે કે એમાં એટલા પ્રમાણમાં આ સર્વ પદાર્થો છે કે જેથી ધાવણ એકલુંજ બીજા કોઈ ખોરાક સિવાય બાળક માટે સંપૂર્ણ ખોરાકનું કામ કરે છે.

ધાવણની રચના

ધાવણમાં સાધારણ રીતે પ્રોટીડ વગેરે ઉપર કહેલાં તત્ત્વો કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે અને નબળી પોષણ વગરની સ્ત્રીના ધાવણમાં અતિ પોષણવાળી સ્ત્રીના ભારે ધાવણમાં તથા માંદી સ્ત્રીના ખરાબ ધાવણમાં એ પદાર્થો કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે એ નીચેના કોઠામાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છેઃ—

બાળકની ઉંમર	૨૪ કલાકમાં કેટલું ધાવે છે
આઠમા વાસાથી એક માસ સુધીમાં	૨૫ થી ૩૮ તોલા
બીજા મહીનામાં	૫૦ થી ૭૫ તોલા
ત્રીજાથી છઠ્ઠા મહીના સુધીમાં	૭૦ થી ૯૦ તોલા.
છઠ્ઠાથી ૯ મા મહીના સુધીમાં	૭૫ થી ૧૦૦ તોલા

ધાવણનું પ્રમાણ

બાળક એક વખતે તથા આખા દિવસમાં કુલ કેટલું ધાવણ ધાવે છે એનું પણ એ વિષયના અભ્યાસીઓએ પ્રમાણ કાઢેલું છે. ધવરાવ્યા પહેલાં અને પછી તરત બાળકનું વજન કરી જોવાથી બાળકના પેટમાં કેટલું ધાવણ ગયું એ માલમ પડી આવે છે, અને ૨૪ કલાકમાં જેટલી વાર ધાવે એટલી વાર વજન કરી જોવાથી કુલ ધાવણ કેટલું ધવાયું એ સમજાય છે. બાળક દરેક વખતે સરખું ધાવતું નથી. વળી બધાં બાળકોની ભૂખ તેમજ બધી માતાઓની ધાવણ પૂરું પાડવાની શક્તિ સરખી હોતી નથી; નીચેના કોઠા ઉપરથી આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશેઃ—

તત્ત્વો	સારૂ સાધારણ ધાવણ, તંદુરસ્ત સ્ત્રીનું (ટકા)	ગુણમા ઉતરતું ધાવણ, પોષણ વગરની સ્ત્રીનું (ટકા)	ભારે ધાવણ, બહુ પોષણવાળી કસરત વગરની સ્ત્રીનું (ટકા)	ખરાબ ધાવણ, માંદી કે સગર્ભા સ્ત્રીનું (ટકા)
પ્રોટીડ	૧·૫૦	૨·૫૦	૩·૫૦	૪·૫૦
ચરબી (Fats)	૪·૦૦	૧·૧૦	૫·૧૦	૦·૮૦
સાકર (Lactose)	૭·૦૦	૪·૦૦	૭·૫૦	૫·૦૦
ક્ષાર	૦·૧૫	૦·૦૯	૦·૨૦	૦·૦૯
પાણી	૮૭·૩૫	૯૨·૩૧	૮૩·૭૦	૮૯·૬૧

ધાવણને બદલે દૂધ

જો કોઈ પણ કારણથી બાળક ૯–૧૦ મહીનાનું થાય તે પહેલાં એને ધાવણને બદલે બીજો ખોરાક આપવાની જરૂર પડે તો સૌથી વધારે અનુકૂળ દૂધજ છે, અને સૌથી વધારે એજ વપરાય છે. પણ દૂધ આપવાની અનેક પદ્ધતિ છે, તેમજ બકરીનું, ગાયનું, ભેંસનું દૂધ વપરાય છે. માટે એ જનાવરોના દૂધની રચનાનો કોઠો નીચે આપ્યો છે. જે ઉપરથી માણુસી દૂધની સાથે પશુઓના દૂધની સરખામણી થઈ શકશે. તથા ખોરાકમાં જરૂરના પ્રોટીડ વગેરે જે તત્ત્વો ઉપર ગણાવ્યા છે તે કેટલા પ્રમાણમાં ગાય વગેરેના દૂધમાં છે, અને એમાં કેટલો ફેરફાર કરવાથી બાળકને અનુકૂળ આવે, એ પણ સમજાશે. ગાય, બકરી અને ભેંસમાં, ભેંસનું દૂધ ભારે છે. જેથી બનતાં સુધી એ ન આપવું એ ઠીક છે. પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં મોટે ભાગે ભેંસનુંજ દૂધ બજારમાં મળે છે. આ ઉપરાંત અનુકૂળતા હોય તો ગધેડીનું દૂધ પણ વાપરી શકાય.

માદા	'પ્રોટીડ' (ટકા)	ચરબી (ટકા)	સાકર (ટકા)	ક્ષાર (ટકા)	પાણી (ટકા)
સ્ત્રીનું દૂધ	૧·૯૯૫	૪·૧૩૧	૬·૯૩૬	૦·૨૦૧	૮૬·૮૩૩
ગધેડીનું દૂધ	૧·૭૯	૧·૦૨	૫·૫	·૪૨	૯૧·૧૭
બકરીનું દૂધ	૩·૬૨	૪·૦૨	૪·૦	·૫૬	૮૭·૫૪
ભેંસનું દૂધ	૪·૫૯	૭·૪૬	૪·૨૧	·૮૧	૮૨·૯૩
ગાયનું દૂધ	૩·૫૦	૩·૫૦	૪·૨૧	·૮૧	૮૭·૯૮

આ કોઠાનો બારીક અભ્યાસ કરવાથી બાળકને કયા જનાવરનું દૂધ આપવું એ વાત બરાબર સમજાશે. ગધેડીનું દૂધ જોકે શાસ્ત્રમાં મધુર અને બળદાયક ગણ્યું છે. પણ ખરી રીતે એમાં પ્રોટીડ અને ચરબી બેઉ સ્ત્રીનાં દૂધ કરતાં બહુ ઓછાં હોવાથી બાળકના શરીરને પોષણ આપે એવું નથી માટે નકામુ છે. જોકે લગભગ માના દૂધ જેવુંજ મીઠું છે એટલે મધુર કહ્યું છે એ તો બરાબર છે.

બકરીનું દૂધ અને સ્ત્રીનું દૂધ સરખાવવાથી એ બેની વચ્ચેનું મળતાપણું સ્પષ્ટ દેખાશે. બકરીના દૂધમાં પ્રોટીડ અને ચરબી બેઉ લગભગ સ્ત્રીના દૂધ જેટલાં હોવાથી અને પાણી પણ સ્ત્રીના દૂધ જેટલુંજ લગભગ હોવાથી બાળકને ખાસ અનુકૂળ છે. અને આપણા લોકોમાં બને ત્યાં સુધી જે નાના બાળકને ધાવણ ન મળે તેમ હોય તેને બકરીનું દૂધ આપવાનું સાધારણ ધોરણ છે, તે ઘણું સારૂં છે. બકરીના દૂધમાં કાંઈક સાકર ઓછી છે, માટે સહેજ સાકર નાખવાથી એ માના દૂધને ગળતું થઈ રહે છે. બકરીના દૂધને શાસ્ત્રમાં ખાસ 'લઘુ' ગણ્યું છે, એ બચ્ચાંને માફક આવવાના આ ગુણથીજ હશે; બકરીના દૂધથી બીજે નંબરે ગાયનું દૂધ છે. (ગાયના દૂધમાં 'પ્રોટીડ' ધાવણ કરતાં વધારે છે અર્થાત્ ભારે છે. સાકર તો આમાં પણ ધાવણ કરતાં ઓછી છે. બાકી ઝાઝો ફેર નથી. કારણ કે સરવાળે પાણી લગભગ માના દૂધ જેટલું છે. માટે થોડું પાણી તથા સહેજ સાકર ઉમેરીને આપવાથી ગાયનું દૂધ બાળકને માફક આવે એવું છે. ભેંસનું દૂધ તો ભારે તરીકે પ્રખ્યાત છે, અને ઉપરના પૃથક્કરણમાં

પણ એ ભારે સ્પષ્ટ દેખાય છે કારણ કે એમાં ચરબી એટલી બધી છે કે બાળકને તો પચેજ નહિ.) દૂધની રચનાના અને એના ગુણના આટલા વિચારથી બકરીનું દૂધ કે ગાયનું દૂધ બાળક માટે ખાસ અનુકૂળ શા કારણથી છે એ ચોક્ખું સમજાશે.

દૂધ પાવાના નિયમો

બાળકને દૂધ પાવા માટે વેચાતું દૂધ લઈ આવવું એના કરતાં ઘેર ઢોર રાખવું એ ઉત્તમ છે. ઢોર ખરીદતાં કેટલીક સંભાળ રાખવી જોઈએ. એને ક્ષય જેવું ચેપી દરદ ન હોવું જોઈએ. પણ જો એમ નજ બની શકે તો જેને ત્યાં ઘણાં સારાં ઢોરો હોય તેને ત્યાંથી સામટાં દૂધમાંથી લાવવું. તાજી વીયાએલી બકરી કે ગાયનું દૂધ બાળકને માફક આવે એવું હોતું નથી; તેમજ વસુકવા આવેલી-એટલે ઘણા વખત પહેલાં વીયાએલી-ગાયનું દૂધ પણ નકામું છે, કારણ કે એ પાતળું હોય છે. વળી ઘરડાં જનાવરનું દૂધ પણ એજ કારણથી ઉપયોગી નથી.

ઘેર ઢોર રાખવું તો એને બહુ અનાજ ન ખવરાવવું, કારણ કે એથી દૂધ ઘણું ભારે થઈ જવાનો ભય છે. ઘેર ગાય રાખી હોય તો એને બાંધવાનું સ્થળ સ્વચ્છ તથા હવાવાળું રાખવું. એનાં છાણ તથા મૂત્રને ત્યાંજ સડવા ન દેવાં. ગાયને હમેશાં ચરવા મોકલવી. ગાયને દોહવાનું વાસણ અત્યંત સ્વચ્છ હોવું જોઈએ અને ઉકળતા પાણીથી ધોઈને પછી વાપરવું. ગોવાળના હાથ હંમેશાં ઉના પાણીથી ધોવરાવવા. ગાયનાં આઉને તથા એના આંચળને પણ ઉના પાણીથી ધોઈ નાંખવાં એ ઉત્તમ છે. દૂધના વાસણને અંદર બીલકુલ કચરો ન પડે એ માટે ઢાંકી રાખવું. બની શકે તો તરતજ બરફમાં એ વાસણ રાખી દેવું. બરફમાં રાખવાથી દૂધ બગડતું નથી. બરફમાં ન રહી શકે તો સારી જગાએ જ્યાં બહુ ગરમી ન હોય ત્યાં રાખવું.

ગાયનું દૂધ કેવી રીતે આપવું?

ગાયનું દૂધ માનુષ દૂધ કરતાં વધારે ધોળું હોય છે, કારણ કે એમાં 'કૅલ્સીયમ' ક્ષારો વધારે છે. 'પ્રોટીડ' ગાયના દૂધમાં લગભગ માનુષી દૂધ કરતાં બમણા હોય છે. વળી ગાયના દૂધનાં પ્રોટીડની રચનામાં પણ ફેર હોવાથી, પચવામાં મુશ્કેલ છે, માટે ગાયનું દૂધ વધારે લાંબે વખતે આપવું જોઈએ. ચરબી લગભગ સરખી છે પણ એ પચવામાં મુશ્કેલ છે. સાકર ઓછી છે એટલા માટે માનું દૂધ ગળ્યું છે. આ ઉપરથી ગાયના દૂધમાં

શું ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એ સમજાશે. ગાયના દૂધમાં પાણી અને સાકર અમુક પ્રમાણમાં ઉમેરવાથી એ બાળકને માફક આવે એવું થઈ જાય છે. ગાયનું દૂધ શરૂ કરતી વખતે ખાસ કરીને જો જન્મથી દૂધ શરૂ કરવું હોય તો પાણી વધારે ઉમેરવું. અને પછી જેમ માફક આવે તેમ તેમ પાણી ઓછું કરતા જવું. દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, સાકર $\frac{1}{30}$ ભાગ (૧૫ તોલા દૂધ ૪૦-૪૫ તોલા પાણી અને ૦ાા તોલો સાકર) એ પ્રમાણે મેળવીને શરૂઆતમાં એક બે અઠવાડીયા સુધી આપવું. આ મેળવણીને લગભગ ૨૦ મિનિટ સુધી ઉકાળવી. દૂધ બળે કે ઉભરાઈ ન જાય એનું ધ્યાન રાખવું.

પછી ઠંડા પાણીના વાસણમાં આ મેળવણી રાખીને દૂધને તરત ઠારી દેવું અને ઠારેલું દૂધ એક બંધ વાસણમાં ભરી રાખવું. ૧૨ કલાકથી વધારે વખત ચાલે એટલું દૂધ એક સાથે તૈયાર ન કરવું. આ દૂધમાંથી જ્યારે બાળકને પાવું હોય ત્યારે એ વાસણને થોડો વખત ગરમ પાણીમાં રાખીને દૂધને ઉનું થવા દેવું. તદ્દન ટાઢું દૂધ આપવા કરતાં આવી રીતે ગરમ પાણીમાં વાસણ રાખીને ઉનું કરેલું દૂધ વધારે માફક આવે છે.

દૂધ કેટલું કેટલું આપવું?

બાળક જન્મ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ તો કાંઈ આપવાની જરૂર નથી. પછી શરૂઆતમાં દર બે કલાકે બે રુપિઆભાર દૂધ એક અઠવાડીયા સુધી આપવું. પછી ત્રણથી ચાર ભાર આપવું અને બાળકને કેમ માફક આવે છે તથા એ કેટલું (વજનમાં) વધે છે એ ધ્યાન રાખવું. જો માફક આવે તો ધીમે ધીમે પ્રમાણ વધારતા જવું.

યુરોપ અને અમેરિકામાં બાળકોને આપવાનું દૂધ તૈયાર કરવાની ઘણી રીતો વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ શોધી છે. અમેરિકામાં તો એવાં ખાતાંઓ છે કે જે ડૉક્ટરના કહેવા પ્રમાણે પ્રોટીડ વગેરે તત્ત્વોનાં પ્રમાણવાળું દૂધનું મિશ્રણ તૈયાર કરી આપે છે. ઘેર તૈયાર કરી લેવા માટે યોગ્ય સૂચનાવાળા અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. અનેક જુદી જુદી રીતો પ્રચલિત છે. પણ આ દેશમાં સરલતાથી ચાલી શકે એવી રીત ઉપર કહી તે મને તો લાગે છે. નબળાં બાળકને પોષણ માટે મેલીન્સ ફુડ જેવી બનાવટ પણ આપી શકાય પણ એ વસ્તુઓ લાંબો વખત વાપરવાથી 'સ્કર્વી' નામનું દર્દ થવાનું ભય રહે છે. બાળકને દૂધ ન પચવાથી ઝાડા થતા હોય તો છાશ થોડા દિવસ આપી જોવી એ ઘણી ઉત્તમ ચીજ છે.

બાળકને દૂધ ન પચવાથી ખાટી ઉલટી થતી હોય તો દૂધમાં ૨॥ રુપિઆ-ભારમાં એક થઈ ભાર સોડા બાઈકાર્બ નાખીને એ દૂધ આપવું. મુસાફરી-માં અથવા દૂધ તાજું મળે નહિ એવે સ્થળે કન્ડેન્સ્ડ મીલ્કના ડબ્બા આવે છે તે સાથે રાખવા ઠીક પડે છે. એજ રીતે સૂકવેલું દૂધ (Dried milk) પણ મળે છે. દૂધને કઈ રીતે રાખી મુકવાથી એ એવુંને એવું રહે એ બાબતમાં બહુ શોધખોળ થઈ છે. હાલમાં યુરોપના ડૉક્ટરોનો એવો મત થયો છે કે દૂધને દોહીને તરતજ બરફમાં રાખી મૂકવાથી એ ૨૪ કલાક સુધી સારૂં ગુણવાળું રહે છે. પણ બરફ જેવું ઠંડક વિના રાખવાથી એક બે કલાકમાં તે દૂધ જીવન તત્ત્વ રહિત થઈ જાય છે તેમજ એમાં જંતુનાશક પદાર્થો વગેરે નાખવાથી પણ એ ગુણ ઓછો થઈ જાય છે. છતાં દૂધને બરફમાં સાચવવાનું સૌથી બની ન શકે અને દરેક વખતે તાજું મળે નહિ માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ દૂધ ઉકાળવું એ ઉત્તમ છે. જો કે ઉકાળવાથી કેટલોક ગુણ ઓછો થઈ જાય છે એ વાત ખરી, પણ ઉકાળ્યાથી કેટલાક જંતુજન્ય રોગો થવાની બીક ઓછી થઈ જાય છે.

શીશીઓ

બાળકને દૂધ પાવા અનેક જાતની શીશીઓ બજારમાં મળે છે. પણ સાદામાં સાદી પસંદ કરવી એ બાળકના મોઢામાં સહેલાઈથી જઈ શકે તથા રહી શકે એવા મોઢાવાળી હોવી જોઈએ. બીજું એ જલ્દીથી સાફ થઈ શકે એવી હોવી જોઈએ.

અધુરે જન્મેલાં બાળકો

આવાં કાચાં બાળકને ઉછેરવાં એ ખરેખર મુશ્કેલ કામ છે. આવાં બાળકને ઉછેરવા માટે ત્રણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. (૧) યોગ્ય પોષણ આપવું (૨) શરીરની ગરમી બરાબર જાળવી રાખવી, (૩) ઠંડીથી રક્ષણ કરવું; યોગ્ય પોષણમાં ધાવણજ ઉત્તમ છે. ગરમી જાળવી રાખવા માટે ગરમ કપડાં (ફલાલીન, શાલ વગેરે)માં વીંટી રાખવું, જરૂર લાગે તો એના શરીરના આસપાસ ગરમ પાણી ભરેલી બાટલીઓ રાખવી. અધુરે જન્મેલાં બાળકને બહુજ શાંત રાખવાં, એને બહુ ફેરવવાં નહિ. એને એકદમ બહુ પ્રકાશમાં ન લઈ જવાં કે એની પાસે બહુ અવાજ ન કરવો, ટુંકામાં એને કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ ન પડવા દેવો.

બાળકનો ખોરાક અને તેની પાચનશક્તિ

બાળકને દાંત આવે ત્યારથી કુદરતી રીતે એ બીજા ખોરાકને લાયક થાય છે. પહેલે વર્ષે તો ધાવણ કે દૂધજ (પહેલાં પાણી સાથે અને પછી એકલું) બાળકને માફક આવે છે અને એ પૂરું થઈ રહે છે. એ સમયે બીજો ખોરાક દાળ, ચોખા, ખીચડી, કે રોટલી, રોટલા ખવરાવવાથી બાળકની તબિયત જરૂર બગડે છે. આઠ નવ મહીના પછી દૂધ સાથે થોડા નરમ ચોખા બહુ જરૂર લાગે તો આપી શકાય. પણ સાધારણ રીતે એકલું ધાવણ પૂરૂં ન પડે તો ગાયનું દૂધ જોઈએ તેટલું આપવું પણ ચોખા ન આપવા એ વધારે સલામતીવાળું છે. પણ ૧૧-૧૨ મહીના પછી બાળક બીજા ખોરાક વગર રહી શકતું નથી. બીજાને ખાતાં જોઈને એને ખાવાનું મન થઈ જાય છે. આવે વખતે દિવસમાં એક વખત દૂધ સાથે નરમ ચોખાથી શરૂઆત કરવી, અને બાકીનો વખત એકલું દૂધ આપવું: પછી ધીમે ધીમે દાળ, ચોખા, ખીચડી, વગેરે ખોરાક ઉપર ચઢાવવું. સવા દોઢ વર્ષનું બચ્ચું તો રોટલી રોટલો પણ ખાતાં શીખી જાય છે. પણ આ બાબતમાં સંભાળ એટલીજ રાખવાની છે બાળકને કાંઈ કાચો ખોરાક ન આપવો, તેમજ ટાઢો ખોરાક પણ ન આપવો. જે આપવું તે તાજુંજ આપવું પણ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધી અને આખી બાલ્યાવસ્થામાં દૂધ તો પુષ્કળ આપવું જોઈએ. ત્રણ ચાર વર્ષનાં બાળકો સહેજે ત્રણ ચાર શેર દૂધ પી જાય છે. જો આટલું દૂધ એને મળ્યા કરે અને તે ઉપરાંત યથારૂચિ ખોરાક લે તો જરૂર બાળકો તંદુરસ્ત અને બળવાન થાય. આ ઉપરાંત પાકાં ફળો ખાવામાં વાંધો નથી, પણ કાચાં ફળો કે અંજીર, બદામ વગેરે સુકો મેવો બાળકને ન આપવો. નારંગીનો અથવા મોસંબીનો રસ આપવો ફાયદાકારક છે. આપણામાં હમણા આ પ્રચાર બહુ ચાલ્યો છે. પણ એ બાળક ન લે તો તેમાં વધારે ફાયદો છે. વળી મરચાં અને તીખા મસાલાઓવાળી તથા તળેલી ચીજો બાળકને ન આપવી એ સારૂં છે. વળી બાળકને પાણી પીવા આપવામાં ખાસ ઉનાળામાં પાણી આપવામાં કાંઈ વાંધો નથી, ઉલટું ફાયદાકારક છે. નાના બાળકની મોટામાં મોટી ફરિઆદ ઝાડા વિષે છે; કાંતો ઝાડો આવતો નથી અથવા તો વધારે ઝાડા થાય છે, માટે બાળકના પેટના ખુલાસા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. બાળકને કબજિયત થવાનું કારણ એના આંતરડાની કુદરતી નબળાઈ હોય છે અથવા ખોરાકમાં સ્નેહ (ચરબી) નો ભાગ ઓછો હોવાથી કબજિયત રહે છે અથવા ખોરાકનું પ્રમાણ ઓછું પડવાથી પણ ઝાડો નથી આવતો.

નાનાં બાળકને કબજિયત થાય કે તરત એને જુલાબ આપવો એ મોટી ભૂલ છે અને ત્યાં સુધી ખોરાકના ફેરફારથી, ખુલ્લી હવાથી અને કસરતથી બાળકની કબજિયત કે એના ઝાડા દૂર થશે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ એનો ખોરાક મોટાં માણસને મળતો થઈ જાય છે. એટલે ખાસ ચિંતા કરવા જેવું રહેતું નથી.

ઉપસંહાર

હિંદુસ્તાનમાં, યુરોપ અગર અમેરિકા દેશના કરતાં બાળકોનું મરણ પ્રમાણ ઘણું મોટું આવે છે. આપણા દેશમાં લગભગ ૧૦૦૦ બાળકોના જન્મની સંખ્યા દીઠ ૪૦૦ મરણ પ્રમાણ આવે છે. ૧૯૨૨ ની સાલના મુંબઈના રેકર્ડમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૦૦૦ બાળકે હિંદુઓમાં ૩૫૦, મુસલમાનોમાં ૩૭૦, હિંદુ ક્રિશ્ચિઅનોમાં ૪૦૦ અને પારસી તથા યુરોપીઅનોમાં ૧૪૦ થી ૧૪૫ મરણ પ્રમાણ આવ્યું હતું. આજ સાલમાં જ્યારે લંડનમાં ફક્ત ૭૬ મરણ પ્રમાણ આવ્યું હતું. હિંદુસ્તાન અને યુરોપના બાળ મરણનો આટલો મોટો તફાવત શું સૂચવે છે? આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ બાળ મરણની સંખ્યામાં અડધાથી પણ વધારે હિસ્સો બાળપોષણની ખામીને આભારી છે.

માના ધાવણની જગા, ધાવ; ગાય કે બકરીનું દૂધ અગર બજારમાં મળતા દૂધના ખોરાકો જેવાં કે મેલીન્સફુડ, એલીએલન બરીફુડ; કન્ડેન્સડ મિલ્ક અને એવી બીજી ઘણી બનાવટો લઈ શકે છે. પણ મારે દીલગીરી સાથે જણાવવાનું કે હું ઉપર માના દુધની શ્રેષ્ટતા બતાવી ગયો છું. ફરી વાર કહું છું કે માના દૂધની ગરજ કોઈ પણ વસ્તુ લઈ શકે નહિ. માના દૂધની જે જે વસ્તુઓ જગા લે એમાં અનિયમિતતા, સ્નેહની ખામી, પારકાના રોગ, પ્રાણીજન્ય ક્ષય કે જેને આંતરડાંનો ક્ષય કહેવામાં આવે છે, માફક ન આવવું, અને ઉલટી અને ઝાડા થવા, વાઇટેમિન નામનો પદાર્થ જે ત્રણ પ્રકારનો છે અને શરીરના વધવા માટે અતિ ઉપયોગનો છે અને જે પુરતો ન મળવાથી અવાળુમાંથી લોહી પડવું (સ્કર્વી) અને હાડકાંનું નરમ બંધારણ થવું (Rickets) એવા રોગોના ભોગ થવાનું બાળકના નશીબમાં સરજાયલું હોય છે. કારણ કે બનાવટી ખોરાકોમાં અને પશુઓનાં દૂધ ઉકાળવાના સબબે વાઇટેમીન પદાર્થોનો મોટે ભાગે નાશ થાય છે, અતિ ખરચાળુ અને શ્રીમંતોને પોષાય, કાચની શીશી અને રબરની ટોટીને વારે ઘડીએ સાફ કરવી અને સાફ કરવામાં જો ખામી આવે તો બાળકને

૧૧	સાલોમી માનસિંગ ખ્રિસ્તી	૩૨૭
૧૨	ચંદનબેન કસ્તુરચંદ ખાખરેજા	૩૨૪
૧૩	રૂથ નારણજી ખ્રિસ્તી	૩૧૮
૧૪	હરીગંગા ગરબડભાઇકાપડીઆ	૩૧૩
૧૫	ચંચળ દલસુખરામ પાઠક	૩૦૨
૧૫	કાશીબેન નારણ રાઠોડ	૩૦૨
૧૭	દેવી કાળીદાસ ખ્રિસ્તી	૨૯૮
૧૮	જીવી બીજલભાઇ ખ્રિસ્તી	૨૯૪
૧૯	કુંવેરકોર ગોપાળદાસ બેનાઇવાળા	૨૯૨
૨૦	તારાબેન આદીતરામ વ્યાસ	૨૭૮
૨૧	પુષ્પાવતી ત્રીપુરાશંકર ભટ્ટ	૨૭૭
૨૨	કમળાબેન ચુનીભાઇ અમીન	૨૬૦

સુરત જિલ્લો.

૧	માણેકજ્યસિંહજીહોડીઆરજપુત	૪૪૮
૨	વત્સલાબાઇ રામચંદ્ર ટીપનીસ	૪૩૬
૩	સુમન દલપતરામ ધીઆ	૪૩૦
૪	તારાગૌરીસુરજલાલ દોલતજાદા	૪૧૩
૫	ઇશ્વરી ચુનીલાલ દરજી	૩૮૪
૬	ચંદનગૌરી ગવરીશંકર વ્યાસ	૩૭૭
૭	રેવાબેન નાથજીભાઇ મોદી	૩૭૨
૮	મથુરા રામભાવ દેવન	૩૬૬
૯	નીરમળાબેન કુબેરભાઇ પટેલ	૩૬૧
૧૦	તારાગૌરી નાથુભાઇ વાંકવાળા	૩૫૮
૧૧	પ્રભાત મોતીરામ શુક્લ	૩૫૬
૧૨	સુકીર્તીબેન ચતુરભાઇ રાઠોડ	૩૫૩
૧૩	આનન્દીબેન ગોવિંદજી સતવેદી	૩૪૫
૧૩	ચંપાબેન ત્રીભોવનદાસ ઘેલાણી	૩૪૫
૧૫	કમળાબેન અંબેલાલ નાયક	૩૩૪
૧૫	જયાગૌરી છોટાલાલ ઠક્કર	૩૩૪
૧૭	સુલોચનાબેનમોતીલાલચોકશી	૩૩૩
૧૮	નાનીબેન દાજી પટેલ	૩૨૯
૧૯	જમનાબેન નાગરજી નાયક	૩૨૪
૧૯	રૂક્ષ્મણીબેન કુંવરજી મેઘ	૩૨૪
૨૧	મટુગૌરી ઠાકોરદાસ તના	૩૨૦
૨૨	કમળા જીવણજી દેસાઈ	૩૧૯
૨૨	લીલાવતી કલ્યાણજી દેસાઈ	૩૧૯
૨૪	નન્દીબેન ભુલાભાઇ પટેલ	૩૧૬
૨૫	શાંતાગૌરી જયાનંદ વ્યાસ	૩૧૩
૨૬	તેમીના દીનશાજી ટીરકરી	૩૦૨
૨૭	ધનબાઇ માણેકજી મહેતા	૨૮૩
૨૮	ફાફીબેન મણીભાઇ દેસાઈ	૨૭૯
૨૯	વ્હાલીબેન કહાનજીભાઇ છાપખાનાવાળા	૨૭૮
૩૦	પાર્વતી રાઘવજી ઉપાધ્યાય	૨૭૬
૩૦	શાંતા ડાહ્યાભાઇ અગ્રી	૨૭૬
૩૨	ગ્રેસબાઇ જીવણજી બારેયા	૨૭૫
૩૩	ઊર્મિલા છોટાલાલ અમીન	૨૬૮
૩૪	હીરાલક્ષ્મી ભાઇશંકર રાવળ	૨૪૩
૩૫	લક્ષ્મીબેન ચુનીલાલ મેસુરીઆ	૨૪૨

ઉર્દુ.

૧	જેહનાબઅીબી અહ્મદભાઇ પઠીઆ	૩૦૯

કરાંચી સેન્ટર.

૧	ગીરજાબાઇ જેશંકર	૩૮૪
૨	મીસમેહરા કાવસજી વાડીઆ	૩૫૮

(ઉત્તર ભાગના મે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના તા. ૧૫-૪-૧૯૨૬ ના હુકમ નં. ૫૫૮ માં કરેલી સુચનાનુસાર.)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫]   સપ્ટેમ્બર, સને ૧૯૨૬.   [અંક ૯

શાળાવ્યવસ્થા

મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપલ મિ. હૅમ્લિએ "શાળાવ્યવસ્થા" (School Discipline) સંબંધી તૈયાર કરેલી નોંધ, જેને નામદાર મુંબઈ સરકારે કેળવણી ખાતાના તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬ના સરકારી ઠરાવ નં. ૩૪૯૯ના અનુસંધાન (પરિશિષ્ટ) તરીકે બહાળી આપી પ્રગટ કરી છે, તે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકવર્ગને પણ ઉપયોગી નીવડશે એમ ધારી તેનો અક્ષરશઃ અનુવાદ નીચે આપીશું –

શાળાવ્યવસ્થા

ડૉ. બૅગ્લિએ પોતાની 'ક્લાસરૂમ મેનેજમેન્ટ' યાને "વર્ગ-વ્યવસ્થા" નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે "સૌથી સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળાઓમાં વ્યવસ્થાનો અભાવજ તેમનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એમ કહેવામાં દેખીતો વિરોધ છે." પરંતુ "વ્યવસ્થા"નો સંદિગ્ધ અર્થ આપણે જો બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજીશું તો એવો દેખીતો વિરોધ પણ દૂર થશે. શાળામાં વિદ્યાર્થીની 'સ્વવ્યવસ્થા' કે 'આત્મસંયમ' અને શિક્ષકે વિદ્યાર્થી માટે યોજેલી 'વ્યવસ્થા' કે 'દાબ' યા 'કાબુ'–એ બેઉ વચ્ચેના અર્થમાં જે ભેદ રહ્યો છે તે વીસરી જઈશું ત્યારેજ શાળાઓની વ્યવસ્થા સંબંધી ચર્ચા ઘણીવાર સંદિગ્ધ અર્થવાળી કે ગુંચવાડાવાળી નીવડે છે. 'વ્યવસ્થા'માં 'કાબુ કે દાબ'નું સૂચન છે પણ તે આન્તર યા બાહ્ય પ્રકારનો–એમ બેમાંથી

એક હોઈ શકે અને તે બેમાંથી કયા પ્રકારનો દાબ સમજવાનો છે તે ધોરણુજ અમુક શાળાની યા વ્યક્તિની બાબતમાં ખરી મહત્ત્વની બાબત છે. જે શાળામાં બહારના દાબ યા અધિકારીના હુકમો પ્રત્યે આજ્ઞાધીન થવાથી નહિ પણ આન્તર ઊર્મિથીજ યા ચારિત્ર્યના ઉચ્ચ આદર્શ માટેની નિષ્ઠાથી વ્યવસ્થા જળવાયલી હોય છે તે શાળા ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળી શાળા કહેવાય છે. જગત્ ઉગ્ર સ્વરૂપના નિયમોની ભૂમિકા હોઈ ઉગ્ર તૈયારીની અપેક્ષા રાખે છે એવી દલીલ આગળ ધરી દાબ-બહારના કાબુ-પર જુના સમયમાં શાળાઓમાં ઘણા ભાગે ખાસ ભાર મુકવામાં આવતો. હાલમાં એ સંબંધી વિચારોમાં ભારે અને ઉલટી જાતનો ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. હાલના શિક્ષકના શબ્દકોશમાં 'દાબ' અને 'વ્યવસ્થા' એ બે શબ્દોને બદલે 'સ્વતંત્રતા' અને 'છૂટ' ને સ્થાન મળ્યું છે. અર્વાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાંના ઘણાખરા એવોજ મત ધરાવે છે કે દાબવાળા વાતાવરણમાં મુકાએલા બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સંભવતોજ નથી. સ્વતંત્રતાથી ખરો વિરુદ્ધ અર્થ સૂચક શબ્દ 'નિયન્ત્રણ' છે; અને એ નિયન્ત્રણ પણ બાળકના વ્યક્તિત્વના વિકાસ અર્થે 'સ્વતંત્રતા' કે 'છૂટ'ના જેટલોજ ખપનો છે. એક તરફ બાળકને સ્વતંત્રતા કે છૂટ કેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે અને બીજી તરફથી તેના પર નિયન્ત્રણ કેટલે અંશે મૂકવું જરૂરનું છે એ બે બાબતમાંથી શું સારૂં તે નક્કી કરવામાં જે શિક્ષકને મુશ્કેલી ઉભી થાય તેણે ઉભયમાંથી વચલો માર્ગ સ્વીકારવો. તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી બાળકને બહારની દુનિઆ ખરા જગત્ જોડે પરિચય થતો નથી, ત્યાં સુધી તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકવો કઠિન છે. જગતને તેની પરનું નિયન્ત્રણજ તેને ઉત્તેજન આપવા સમર્થ છે. શિક્ષકે બાળક પર નિયન્ત્રણ એવી રીતે મૂકવું કે જેથી તેના હક તે વિસરી ન જાય. બાળકો પોતાની જાતને નિયમમાં રાખતાં શીખે તે કામ શિક્ષક તેમ કરતાં શીખવે તેના કરતાં વધારે કઠણ છે તો પણ પહેલું કામ જે વધારે કઠિન છે અને જેમાં ધૈર્ય, યુક્તિ અને સારા સ્વભાવની વધારે જરર પડે છે તે કામ શિક્ષકે કરવું જોઈએ. તેણે તો બાળકોને પોતપોતાની જાતને કાબુમાં રાખતાં ચોક્કસ રીતે શિખવવું જોઈએ.

સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળાનું વિશિષ્ટ કે આવશ્યક લક્ષણ તેની 'સારી ખ્યાતિ'-'ચારિત્ર્ય'-સદ્વર્તન-એજ છે. સદ્વર્તનની વ્યાખ્યા આપવી કઠિન છે. પણ તે જ્યાં હોય છે ત્યાં તેની આપણને પ્રતીતિ પણ આપોઆપ થાય છે. અમુક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો તે એક એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે કે

જેનો આવિર્ભાવ સુધારણા અને ઉલ્લાસ (culture) રૂપે થાય છે. ચારિત્ર્યવાળા માણસનું મન નજીવી, કે નીચ બાબતોથી મુક્ત હોય છે, તે દંભ, અસત્ય, અન્યાય, અને અપ્રમાણિકપણાને ધિક્કારે છે. શાળાનું સદ્વર્તન તેના અમુક વિભાગના ખાસ ગુણથી અંકાતું નથી પણ તેના શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ—બધાનો—તેના બંધારણમાં હિસ્સો છે; તે સર્વે વ્યક્તિઓજ તેને રચે છે.

માનસશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતો

ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળી શાળાનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, શાળાની વ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવતા થોડાક માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિષે આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ.

(૧) **બાળક સ્વત્વવાળી વ્યક્તિ છે**—અને બાળકના સ્વત્વને માન આપવું ઘટે છે. બાળકને પણ તેના હક તેમજ જવાબદારીઓ છે.

(૨) **બાળક ઊર્મિ કે પ્રેરણાવાળું પ્રાણી છે**—સઘળી પ્રેરણાઓ અમુક વખતે પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેટલીકનો વિકાસ કરવો પડે છે ત્યારે બીજી કેટલીકને દાબી દેવાની જરૂર છે. દાખલા તરીકે, તેની સમૂહમાં રહેવાની પ્રેરણા, જિજ્ઞાસા કે રમતની પ્રેરણાઓનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ વિકાસ કરવો જોઈએ. બાળકના ઉત્સાહને દાબી દેશો નહિ.

(૩) **બાળક આવેશને વશ વ્યક્તિ છે**—બાળકનો આવેશ કે ગુસ્સો ઘણી વખતે તેની કોઈ પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ હોય છે. તેની ગુસ્સાની શક્તિનો કોઈ ઇષ્ટ માર્ગે સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. શિક્ષકનું એક કાર્ય તો બાળકની પ્રેરણાઓને ઉચ્ચ સ્વરૂપની બનાવવાનું છે, અર્થાત્ તે પ્રેરણાઓની શક્તિને કોઈ બીજી દિશામાં વાળવી. જે બાળકો ...થી વધારે ચપળ હોય છે તે ઘણીવાર ઘણાં મદદગાર નીવડે છે.

(૪) **બાળક કલ્પનાનું પ્રાણી છે**—શિક્ષકે 'અસત્ય' અને 'કલ્પના' વચ્ચેનો ભેદ જાણવો જોઈએ. તેણે અસત્યની સામે ચોક્કસ વિરોધ બતાવવો જોઈએ, પણ કલ્પનાને ઓળખી લઈને તેને ઉત્તેજન આપવું.

(૫) **બાળક સૂચનાનું પ્રાણી છે**—શિક્ષકની અસર પ્રત્યક્ષ કરતા પરોક્ષ રૂપની વધારે હોય છે. "વાણી કરતાં કાર્યો વધારે વખણાય છે." "કાર્ય કરતાં પણ વલણ કે ટેવ વધારે અસરકારક બને છે. સૌન્દર્ય, સૌજન્ય, સત્ય અને પ્રેમને અજાણ્યે ઉચ્ચ સ્વરૂપની બનાવે તેજ સારી સૂચનાઓ

કહેવાય છે. શિક્ષક જે શબ્દો બોલે છે, જે કાર્ય કરે છે તેમાં ગુપ્ત રહેલી સૂચનાનો બરાબર અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. દાખલા તરીકે તેણે નિરાશ થએલાં બાળકોને એકાદ પ્રસંગે એમ સૂચન કરવું કે, 'કામ (કંઈ) ખરેખર કઠિન નથી; અમુક કોયડો કઠિન છે પણ વર્ગના ગજા ઉપરાંતનો નથી' એમ બીજે પ્રસંગે સૂચવી પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવું. તેણે તો પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી તે મુજબ વર્તવું. ખોટું કામ કરવું સ્વાભાવિક છે એવું કદાપિ સૂચવવું નહિ. બાળક હમેશાં "સ્વાભાવિક" માર્ગજ ગ્રહણ કરે છે.

હવે આપણે સારી વ્યવસ્થા વાળી શાળાનું વર્ણન કરીશું.

(૧) મકાન અને સામાન વગેરે.

શાળાના મકાનની વ્યવસ્થા ઉપર સારી અસર થાય છે એ કહેવું જરૂરનું નથી તેમજ સારી વ્યવસ્થા માટે શાળાનાં મકાન આરોગ્ય જાળવનારાં જોઈએ એમ કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. શાળામાં વર્ગોમાં બહુ છોકરાંની ગીર્દીને લીધે તેમજ પુરતી હવાની આવજાની કે ઉજાસની ખામીને પરિણામે બાળકોના આરોગ્યને હરકત પહોંચે છે એટલુંજ નહિ પણ અવ્યવસ્થા અને આલસ્યમાં તે કારણભૂત નીવડે છે. કુદરત પોતાના હક છોડી દેતી નથી; અને એ હક કોઈ કારણથી છીનવી લેવાય ત્યારે તે તેની સામે થયા વિના રહેતી નથી. વળી એક બીજી વધારે અગત્યતી તો પણ ભાગ્યેજ ધ્યાનમાં લેવાતી હોય તેવી બાબત બેસવાની ને લખવાની પાટલીઓનું કદ, અને ઘાટ, વર્ગના ઓરડામાં તેની ગોઠવણ, કાળું-પાટીઉં, મેજ અને બારીઓ કયાં હોવાં જોઈએ તેને લગતી છે. વર્ગમાં છોકરાંને સમુદાયમાં બેસાડવાં અને પાટલીઓની સંખ્યા મુજબ તેમને સરખા ભાગે બેસાડવાં જોઈએ. કાળાપાટીયા માટે બને તેટલી પહોળી જગા રોકવી અને વર્ગમાં દરેક બાળક તે પરનું લખાણ જોઈ શકે તેવી જગાએ મૂકવાં. બારીઓ મોટી રાખવી અને તેમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ સીધો ન આવે, તેની તેમજ વર્ગને 'ડાબી બાજુના ઉપલા ભાગમાંથી' આવે એવા સ્થળે હોવી જોઈએ. સારાં ચિત્રો, અને પુષ્પો જે વર્ગના ઓરડાને સૌન્દર્યમય બનાવી દે છે તેની અગત્ય કેટલી છે તે વિષે કંઈક કહેવાની જરૂર છે. વર્ગના ઓરડાના દેખાવ માટે બાળક ગર્વ-ખરો ગર્વ-ધરાવતાં શીખે, અને તેના સૌન્દર્યમાં વધારો કરવા માટે પુષ્પો લેઈ આવવા માટે તેમને ઉત્તેજન મળે-ઉત્સાહ આવે-તેવું શિક્ષણ તેમને આપવું. શાળા તેનો એક ભાગ હોવો જોઈએ, જે તેની સુંદરતા વધારનાર હોય એટલુંજ નહિ પણ સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠો શીખવા માટે છોકરાં તે તરફ ઉલટથી

દોડતાં જાય તેવો જોઈએ. બાગને તાજો ને બરાબર સ્થિતિમાં સાચવી રાખવાનું કામ બાળકો પોતેજ સંભાળી લે તેવી યોજના કરવી.

(૨) શાળાનો વહીવટ.

શાળાની વ્યવસ્થા ખરાબ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ તેનો ખરાબ વહીવટ છે. શાળાનાં બાળકો સ્વભાવે જુની ગરડમાં રહી કામ કરવાની વૃત્તિવાળાં હોય છે. તેમને દૈનિક કાર્યક્રમ પસંદ હોય છે, દરરોજના કાર્યક્રમમાંથી વારંવાર થતો ફેરફાર તેમને અરુચિકર લાગે છે; હિન્દુસ્તાનમાં તાવ અને એના જેવી બીજી સાધારણ માંદગીને લીધે શિક્ષકોની હાજરી નિયમિત ન રહેવાનો વારંવાર સંભવ રહે છે. મુખ્ય શિક્ષકે (હેડમાસ્તરે) શિક્ષકના સમયપત્રકથી બરાબર વાકેફ રહેવું જોઈએ. અમુક સમયમાં કયા કયા શિક્ષકો વર્ગના કામમાં રોકાયા છે અને કોણ છુટા છે તેની યાદી હેડમાસ્તરે પોતાની પાસે રાખવી જોઈએ. જેથી જો કોઈ શિક્ષક ગેરહાજર હોય તો તેને બદલે બીજાને તેના કામની સુપરત જલદીથી કરી શકાય. શાળા બરાબર નિયમિત રીતે ચાલે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે દરરોજ–દિવસમાં ગમે ત્યારે–એકવાર આખી શાળામાં ફરી તપાસી ખાતરી કરવી જોઈએ. તે સિવાય, તેમણે દરેક વર્ગમાં કામ કેટલે અંશે સારું ચાલે છે તે બાબતથી વાકેફ થવા માટે વર્ગોમા પ્રસંગોપાત જવું જોઈએ.

શાળાની વ્યવસ્થા બગડવાનું એક સાધારણ કારણ તો શિક્ષકો પોતે જ અનિયમિતપણાની ખોટી ટેવનો દાખલો રજુ કરે છે તે છે. ઘંટ વાગ્યા પછી કેટલીક મિનિટો વીત્યાબાદ આળસુ હોય તેમ ડોલાં ખાતા ખાતા જો શિક્ષકો પોતાના વર્ગમાં જતા હશે તો તેમના વર્ગમાં પેઠા પછી વર્ગ વ્યવસ્થિત બની જાય–તેમજ તેમના શિક્ષણમાંથી ઘણું પ્રોત્સાહન મેળવે–એવી આશા રાખવી ફોકટ છે એમ સ્પષ્ટ સમજવું. તે બે પિરિયડોની વચ્ચે બે નાના ઘંટ વગાડવા; બીજો ઘંટ વાગતાંની સાથે પાઠ શરૂ થઈ જવા જોઈએ. વખતસર પોતાના વર્ગમાં દાખલ થઈ રીતસર કામ શરૂ કરનાર શિક્ષકની ચપળતા કંઈક અંશે વિદ્યાર્થીમાં પણ આવશે. વર્ગમાં મોડા આવનાર વિદ્યાર્થીને ટોકયા સિવાય તેની જગાંપર બેસવા દેવા નહિ. જે કોઈ મોડો આવશે તેણે ચુપકીથી અમુક સ્થળે ઊભા થઈ રહેવું, અને તેને મોડા થવાનું કારણ પૂછવામાં આવે અને તે ઉપરથી તેની જગાપર બેસવા જવાની રજા મળે તે પછીજ તેણે પોતાની બેઠકે જવું. જે વિદ્યાર્થીને દરરોજ મોડા થવાની ટેવજ પડી ગએલી હોય તેના વિષે હેડમાસ્તરને તપાસ યા જરૂરી અમલમાટે ઉપાયો કરવા હોય તે માટે રિપોર્ટ કરવો.

બધા ગુણો પ્રત્યેક સારા અને નિપુણ શિક્ષકમાં હોવા જોઈએ. જ્યારે ઉત્સાહ અને નિષ્ઠા, મનુષ્યની પોતાની બહાર જણાઈ આવે છે ત્યારે આપણને તેનું સ્વત્વ નજરે પડે છે. જે શિક્ષકો પોતાના કામમાં રસ લેવો માંડી વાળે છે અથવા તે માટે જેને તૈયારી કરવી પડે તેનામાં સામાન્ય રીતે ઓજસ્‌ની ન્યૂનતા હોય છે. આ સંબંધમાં નીચેની સૂચનાઓ શિક્ષકોને ઉપયોગી થશેઃ—

(૧) સાચા, નિષ્ઠાયુક્ત, સરલ, સ્વાભાવિક અને પ્રમાણિક થાઓ. દંભ [illegible] નથી.

(૨) તમાર[illegible]પરત્વે ઉત્સાહી થજો; તેમજ તમારા શિષ્યો તરફના વર્તન વખતે પણ પોતાની જાતને ભૂલી જાઓ.

(૩) માયાળુ, દિલસોઝીવાળા અને શિષ્યો તરફ સતત મૈત્રી કરનાર થાઓ.

(૪) આનન્દીવૃત્તિ દર્શાવવા યત્ન કરો; બહુ લાગણીવાળા થાઓ નહિ. હસતાં શીખો.

(૫) ન્યાયી, અને યુક્તિથી કે સમજણપૂર્વક વર્તનારા થાઓ.

(૬) ઢીલાપણાનો ભાસ પણ ન થાય તેવી રીતે નિશ્ચયવૃત્તિ પાળો.

આ ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓમાં સારી વ્યવસ્થા આણવા સહાયભૂત થાય એવાં થોડાંક નીચે જણાવેલાં સૂત્રો પણ ઉમેરી શકાય.

(૧) પાઠની તૈયારી કર્યા વિના વર્ગમાં કદાપિ જવું નહિ.

(૨) અમુક કાયમની રૂઢિને વળગી રહેવું પણ વર્ગમાં પદ્ધતિમાં વારંવાર ફેરફાર કરતા રહેવું.

(૩) ધીમા અવાજે બોલવું. મોટે અવાજે—ઊંચા સ્વરે—બૂમો પાડી—બોલવાથી વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કંટાળો ઉપજશે; અને શિક્ષક પણ થાકી જશે.

(૪) વર્ગના દરેક વિદ્યાર્થી નિશાળમાં હોય ત્યારે તેમજ તેની બહાર પણ તેની સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવવું.

(૫) તમે ખરેખરા થાકી ન જાઓ ત્યાં સુધી ટેબલ પર યા ખુરશીપર બેસવું નહિ. પ્લૅટફૉર્મ—બાજઠ—ઉપર જરૂર સિવાય ઊભા રહેવું નહિ. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સમાન ભૂમિકા પર ઊભા રહેવું.

(૬) એકાએકથી યા ક્રોધાવેશમાં શિક્ષા કરવી નહિ.

(૫) શાળા એક કુટુંબ છે.

વ્યવસ્થાનો સૌથી વધારે જે કઠિન કોયડો શિક્ષકે છોડવાનો છે તે અમુક એક વ્યક્તિના ખોટા વર્તન સંબંધી ઘણી વાર હોતો નથી, પણ આખા વર્ગે ખોટું વર્તન બતાવ્યું હોય તે સંબંધી હોય છે. શિક્ષકને થોડી વારમાં ખાતરી થાય છે કે વર્ગમાં એક પ્રકારની 'વર્ગીય-ભાવના' પ્રવર્તી રહેલી હોય છે જે કેટલીક વાર વિચિત્ર સ્વરૂપે દેખાઈ આવે છે. કેટલીક વાર આખા વર્ગમાં સૌથી આગળ પડતો ભાગ લેનાર એકાદ વિદ્યાર્થી હોય છે તે આખા વર્ગને પોતાની ઇચ્છાનુસાર દોરી શકે છે; પણ સામાન્ય રીતે એક સામાન્ય આવેગ જે સમજાવવો કઠિણ છે તેથી તેઓ દોરવાઈ જાય છે; વિદ્યાર્થીનું ટોળું સ્વરૂપ બને છે અને ટોળામાં જે વૃત્તિઓ જણાઈ આવે છે તે બધી તેઓ ધારણ કરે છે. આવી બાબતમાં ખાસ નિયમ એ પાળવો કે તમારે 'મિજાજ ખોવો' નહિ. જે શિક્ષક ઉતાવળાં પગલાં ભરે છે તે બહુધા જરૂર ખોટાં ભરે છે. જો તે શાંતિથી કામ લેશે તો તોફાનનું મૂળ શોધવામાં સહાયતારૂપ નીવડે તેવું કંઈક પણ તેને ઘણુંખરું હાથ લાગશે. વળી, એમ પણ હંમેશ ધારી નજ લેવું કે આ સંઘ-યૂથ-ભાવના હરહંમેશ અવ્યવસ્થાજ ઊભી કરે છે. ઉલટું એ ભાવના વિના સારી વ્યવસ્થા પણ સંભવતી નથી. વર્ગને તેના હકની ઝટ સમજ પડી જાય છે પણ તેની જવાબદારીઓ -ફરજો-પણ સમજે એવે માર્ગે તેને દોરવો જોઈએ.

યુક્તિવાળો અને સહાનુભૂતિ ધરાવતો શિક્ષક આખા વર્ગને પોતાનો કરી શકે છે. વર્ગમાંથી જે નાની સૂચનાઓ ઉદ્ભવે તેને કેવી રીતે સ્વીકારી લેવી તે અનુભવથી શિખાય છે, પણ જો તે મિત્રભાવવાળો હશે તો વર્ગના વિદ્યાર્થીનાં મનનું વલણ જાણવાનો કંઈક ઉપાય તેને સૂઝી આવશે. આ વખતે પણ તેણે દયા કરતાં તેમના હક લક્ષમાં રાખવા, અને વધારામાં સારા સ્વભાવના હક પણ યાદ રાખવા જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યજાતિના વર્ગ માટે કાયદા તો જોઈએ, પણ શાળાના વર્ગોમાં કાયદા જેમ બને તેમ થોડાકજ રાખવા જોઈએ. સદ્‌ગૃહસ્થ માટે સદ્‌ગૃહસ્થનું માન-ઇજ્જત-એ એકજ કાયદો છે; અને શાળા માટે પણ એજ કાયદો છે; એટલે શાળાનું માન-મરતબો. જો શાળા માટે કાયદા કાનુનોની જરૂર હોય તો તેમને પ્રથમ પ્રિફેક્ટ આગળ અને તેમની મારફત મોટા-ઉપલા વર્ગના-વિદ્યાર્થીઓ આગળ મંજુરી માટે રજુ કરવા. એ રીતે જે વિદ્યાર્થીવર્ગ કાયદાને માન અપાવવું જોઈએ એવું

સમજવા માટે સૌથી વધારે સારી સ્થિતિમાં છે. તેમની જ .દ્દને શાળાના નિયમો—કાયદા કાનુનો—ની નૈતિક શિક્ષા અપાવી શકાય. અગત્યની બાબત એ છે કે તે નિયમો સ્વેચ્છાનુસાર કરવામાં આવ્યા નથી, પણ અપૂર્ણ કે ખામીવાળી સમાજનું જરૂરી હિત જાળવવા પુરતાજ છે એમ જણાવી દેવું જોઈએ. શાળાનો વહીવટ અને તન્ત્ર ચલાવવાની જવાબદારી વિદ્યાર્થી ઉપરજ નાખી દેવાના ઘણા રસ્તા છે; જેવા કે 'પ્રિફેક્ટ સિસ્ટમ', 'સ્ટુડન્ટસ કાઉન્સિલ' અને એવી બીજી સંસ્થાઓ વા મંડળો; સારી જાતની શાળાઓમાં—જ્યાં વ્યવસ્થા—આત્મસંયમ—નો પુરતો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, ત્યાં પુષ્કળ સ્વતંત્રતા—છુટ—આપવામાં આવેલી નજરે પડે છે; અને તેવી શાળાઓમાં શાળાની પ્રતિષ્ઠા સામેની જે કસુરો માટે શિક્ષાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે તે શાળાની પૂર્વોક્ત સંસદો તરફથી કરવામાં આવે છે. આથી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ થશે એવી ભીતિ રહે છે; ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં જ્યાં જ્ઞાતિ કે કોમી ભેદ તકરારોના નિર્ણયને અસર કરે છે ત્યાં તેવો ભય રહે છે; આવા દેશોમાં આવી હકીકતમાં હેડમાસ્તરે સઘળી બાબતો ધ્યાનમાં લઈને 'સ્કૂલ કોર્ટ' કે 'સ્કૂલ કાઉન્સિલ'ના નિર્ણયને રદ કરવાનો હક પોતાના હાથમાં રાખી લેવો જોઈએ. આમ કરવાનાં કારણો સમજાવવામાં આવશે. હેડમાસ્તરે કાન્સિલના નિર્ણયને આગળથી અમુક સ્વરૂપમાં ઉતારવાનું સમજાવવાની લાલચમાંથી તેમજ ખાસ કરીને કાન્સિલના સભ્યોને જાસુસનું કામ કરનાર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની સઘળી લાલચમાંથી મુક્ત રહેવું. તેમ છતાં, અમુક બાબતમાં કઈ શિક્ષા વધારે યોગ્ય અને ન્યાયી ગણાશે તે સંબંધી સૂચનાઓ તે તેમની કનેથી મેળવી શકશે. આ રીતે જે પ્રકારની શિક્ષાથી વિદ્યાર્થીને સ્વમાનભંગનું દુઃખ થાય અથવા કાયમનો દ્વેષ થાય તેવી શિક્ષાનો ઉપયોગ તે નહિ કરે.

"વ્યવસ્થાની સહાયક બાબતો."

વર્ગમાં વ્યવસ્થા માટે મદદરૂપ થઈ રહે તેવી યુક્તિઓની શોધમાંજ શિક્ષકો હમેશાં રહે છે; પણ એટલું તો કહી શકાય કે જે યુક્તિ કેળવણીના કામમાં આવતી નથી તે કંઇજ કામની નથી. વ્યવસ્થાની સૌથી સારી સહાયક બાબતો તો એજ છે કે જેનો ઉપયોગ કર્યાથી શિક્ષણનું કાર્ય વધારે બુદ્ધિપૂર્વક ચાલતું થાય અને શાળાનો યોગ્ય 'આત્મભાવ.' જ્યાય, આ કારણથી ઇનામો અને શાબાશીનાં પ્રમાણપત્રકો, પુસ્તકો વગેરે બક્ષીસ આપવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન ન મળવું જોઈએ. વિદ્યાર્થનિ

હેતુ અને લક્ષ્ય કેવાં છે તે પર બધી બાબતનો આધાર રહેલો છે. ઇનામો ઓછું જ કિંમતનાં રાખવાં અને તેની મોટી કે સારી કિંમતને લીધે તે લાલચ તેની સામાં ધરવાં નહિ. આપણી શાળામાં શિક્ષણનાં કે રમત માટેનાં, તેમાં સૌથી સારું કામ કરી દેખાડવાની કોશીશ કરાવવા માટે લાલચ આપવા માટે, કિંમતી ઇનામો આપવાની અયોગ્ય રૂઢિ જ્યારે તદ્દન ત્યજી દેવામાં આવશે ત્યારે આપણી શાળાઓને મોટો લાભ થયો એમ મનાશે. માન માટે ખાસ ચંદ્રકો, પત્તાં, વાવટા, ધજાઓ, વગેરે અયોગ્ય ન ગણાય; ખાસ કરીને એવાં દક્ષતાવાળી કોશીશનાં, નહિ કે અતિશય સ્પર્ધાનાં, ઇનામ તરીકે તે આપવામાં આવ્યાં હોય. સામાન્ય રીતે રિવાજ મુજબ કરવામાં આવેલા સારા કામ બદલ ઇનામ આપવું જોઈએ નહિ; કારણ કે તેની તો દરેક વિદ્યાર્થી કને આશા રાખવામાં આવેજ છે. પણ થોડુંઘણું કંઈ પણ વધારાનું જે કરવામાં આવે તે માટે ઇનામની જરૂર છે, કારણ કે તે આપણી આશા કરતાં કંઇક વધારે આગળ જાય છે. જે ઇનામ આખા વર્ગને મળી શકે, તેનો લાભ આખો વર્ગ પામે; જે આખા વર્ગમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરેલા સારા કામને લીધે મળેલું છે તે ઇનામ સૌથી ઉત્તમ જાતનું ગણાશે. જેમ કે શાળાની બહાર કરેલા આનન્દપર્યટન કે શાળાની અંદર કરેલો મેળાવડો–એ પ્રસંગોમાં, સમસ્ત વર્ગે કરેલા સારા કામનો સમાવેશ કરી શકાય. આગળ નહિ ગણાવેલી એવી વ્યવસ્થાની કેટલી સહાયકતા નીચે મુજબ ટૂંકાણમાં લખી શકાશેઃ—

૧. શાળાનાં અને વર્ગનાં આનન્દપર્યટનઃ—કુદરતના અભ્યાસ માટે અથવા સહેલ કે મનની વિશ્રાન્તિ અર્થે આવાં પર્યટનોમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ છૂટથી ભેગા થવું. આવાં પર્યટનની કિંમત ભાગ્યેજ સમજાય છે.

૨. શાળાની રમતો અને કસરતના દાવોઃ—દરેક શિક્ષકે શાળાની રમતમાં રસ લેવો જોઈએ; અને બની શકે તે વખતે ને તે બાબતમાં ભાગ પણ લેવો. વર્ગના ઓરડામાં જેટલું તે નીતિનું શિક્ષણ આપે છે તેટલુંજ તે રમતના સ્થળપર પણ આપી શકે છે.

૩. શાળાનાં કામઃ—જેવાં કે ભાષણોના દિવસો, સારા પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકજનોએ આપવાનાં ભાષણો વગેરે પ્રસંગોએ શાળા માનપૂર્વક પોતાનો સંયમ જાળવી રહે એવું તેને શિક્ષણ મળવું જોઈએ.

૪. શાળાનાં મંડળોઃ—સૃષ્ટિજ્ઞાનનું મંડળ, ઇતિહાસનું મંડળ, પર્યટનમંડળો. નાટ્ય કે અભિનયમંડળો, વાદવિવાદનાં મંડળો, કળાનાં મંડળો,

સાહિત્યનાં મંડળો. આમાંના જે જે મંડળોની માંગણી થતી જાય તે તે મંડળોને તેમની માગણી અનુસાર શરૂ કરી દેવાં; તેમનાં કામ પર દેખરેખ રાખવા માટે એક કે બે શિક્ષકોની નીમણુંક કરવી. શિક્ષકે મંડળ પર દોર ચલાવવો નહિ પણ દૂર રહી પ્રસંગાવશાત્ જરૂર પડે સહાય આપવા તત્પર રહેવું.

૫. **નીતિનું શિક્ષણઃ**—હેડમાસ્તરનું ભાષણ. આખી શાળાને દર અઠવાડીયે એક વાર આવું ભાષણ આપવાનું રાખવું. શાળાની બધી કળાઓ શીખવાના કામ કરતાં નીતિની શિખામણ લેવાની કળા વધારે કઠિન છે. બાળકનો નીતિનિયમનો-'કોડ'-સંગ્રહ-તૈયાર કરવો; અને બીજાંએ કરેલી નીતિની શિખામણો મનમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરી, મનથી તેની હા ભણી એટલે નીતિના નિયમોના સંગ્રહમાં કરેલી સૂચનાઓનો અમલ થયો એમ ન સમજવું પણ જેના પ્રત્યે તે માન ધરાવવાં શીખ્યો છે તેમનામાં જ અજાણપણે તેનાં ધોરણોનો સ્વીકાર કરી લીધેલો છે તે વડે નીતિ-નિયમોનો અમલ થયો ગણાય. નીતિનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણથી મળતું નથી. પણ સૂચનથી વધારે સારી રીતે મળી શકે છે. માટે બધા નીતિના પાઠો માટે સૂત્ર એ હોવું જોઈએ જે "નીતિનો બોધ ન આપો." શિક્ષકનો જીવન પ્રત્યે કેવો ભાવ છે તેનું સમસ્ત અવલોકન કરીને તેમજ તે નીતિપાઠ સંબંધી જે વાર્તાઓ કહેતો હોય તેની-તે વાર્તા કહેવાની-રીતિથી-ઢબ-શૈલીથી, બાળક સમજી શકશે કે હિંમત, ન્યાય, પ્રમાણિકતા, સત્ય, નિયમિતતા, સમતોલપણું, માઝા, અને સખાવત, ધન કરતાં વધારે કિંમતી વસ્તુ હોઈ તેમનો પસંદગી કરી સ્વીકાર કરવો ઇષ્ટ છે. લાંચ, રૂશવત ને સદ્‌ગુણ છે એમ શબ્દોચ્ચારથી તેની છાપ બાળકનાં મનપર તે પાડી શકે તે કરતાં વધારે મજબૂત રીતે તે દુર્ગુણોનાં બીજ તે દુર્ગુણોનો નામોચ્ચાર સાંભળી તેને હસી કાઢવાથી તેની મજાક કરી ઊડાડી દીધાથી બાળકનાં મનમાં વધારે સજ્જડ ચોંટી જાય એવું તે કરશે.

ચારિત્ર્યવાન શિક્ષક કથન કે વાણી કરતાં માત્ર સ્વસૂચન વડે પોતાના સ્વત્વને વધારે સારી રીતે પ્રકટ કરી શકે છે.

૬. **સમાજસેવાઃ**—બીજાને સેવાનાં નાનાં કૃત્યો કરવાનું બાળકોને પણ શીખવી શકાય. શાળામાં કરાવેલા હસ્ત ઉદ્યોગના નમુનાઓ માબાપ માટે, મિત્રો માટે વા માંદા બાળક માટે કરવામાં આવ્યા છે એમ કહ્યાથી કે એવો ઉદ્દેશ પ્રદર્શિત કર્યાથી તે જાતના કામમાં નવો રસ ઉત્પન્ન કરશે. જે,

શાળામાં, સુથારકામ, ધાતુકામ, ઇત્યાદિ વધારે આગળ પડતું હસ્ત ઉદ્યોગનું કામ થતું હોય ત્યાં ઇસ્પિતાલો કે બીજી ધર્માદા સંસ્થાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાય એવી ઘણી ઉપયોગી ચીજો બનાવી શકાય.

૭. **શાળાનાં માનનાં બોર્ડ:**—આ પાટીયાં કે જે સાધારણ રીતે લાકડાનાં બનાવેલાં હોય છે જેની ઉપર પ્રસિદ્ધ કે યશસ્વી વિદ્યાર્થીઓ કે રમતમાં નામના મેળવી હોય તેવા યુવક વિદ્યાર્થીઓનાં નામ હોય છે. તેઓ તેમની કીર્તિનું બીજું અનુકરણ કરતાં શીખે, તે માટે તેમજ શાળાની ખ્યાતિ-અને સમસ્ત જીવન વિદ્યાર્થીઓની નજર આગળ ખડું રાખવા માટે ઉપયોગી ગણાય. શાળાની ખ્યાતિ-મેળવવી-જાળવવી-તે વિદ્યાર્થીઓના પોતાનાજ હાથમાં હોય છે એવું તેમને તેવાં પાટીયાં પરથી હરહંમેશ તાજું સ્મરણ થયાં કરે છે.

શિક્ષા

આપણે આગળ તપાસી ગયા છીએ કે, સારી વ્યવસ્થાનો આધાર શાળાના વહિવટ ઉપર અને શિક્ષકની ચતુરાઈ અને તેના ચારિત્ર્ય ઉપર મોટે ભાગે છે. સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળાઓમાં વ્યવસ્થાના નિયમો ન પાળવાના ભારે ગુના ભાગ્યે જોવામાં આવે છે, એ ઉપલી હકીકતની સાબીતી આપવા બસ થશે. તેટલા માટે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને જેમાં તેની પોતાની કસુર પુરેપુરી ન હોય તેને માટે તેને શિક્ષા કરતાં પહેલાં આપણે કાળજી ભર્યો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, ગુનાને માફ કરવો કે, તેને કંઇક અંશે દરગુજર કરવો કે, નજીવો ગણી કાઢવો; પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે, આપણે તેનું મૂળ શોધી કાઢવું: શાળાના વર્તન માટે જેઓ જવાબદાર છે તેમણે પણ શાળામાંની અવ્યવસ્થા અને અયોગ્ય વર્તન માટે થોડો ઠપકો સ્વીકારવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. એમ છતાં ઉત્તમ રીતે જેમાં વહિવટ ચાલે છે તેવી શાળાઓમાં પણ નીતિના ગંભીર ગુનાઓ પણ થાય છે. અને તેવા ગુના કરનારની સાથે આપણે ક્હેમંદીથી કેવી રીતે વર્તવું તેમને યોગ્ય શિક્ષા કેવી રીતે કરવી તે આપણે જાણવું અગત્યનું છે. તે અસરકારક શિક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે, નુકસાન ખમનાર સમાજની માગણીઓને આપણે તેથી સંતોષીએ છીએ, પણ આપણો કહેવાનો આશય એવો છે કે આપણે તેથી ગુનેગારને સુધારીશું અને એ ગુનાને ફરી થતો અટકાવીશું. શિક્ષા વૈર રૂપે ન થવી જોઈએ પણ સુધારક સ્વરૂપની જોઈએ, અર્થાત્ તે ગુનાનો બદલો વાળવા માટે ન હોવી જોઈએ પણ

(૩) વર્ગમાં રોકાણ અને 'ઇમ્પોઝીશન' કે લેખનનું કામ— શિક્ષાના પ્રકાર તરીકે રોકાણ અને ઇમ્પોઝીશન સામે ઘણી ગંભીર દલીલો રજુ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો તેની સજાથી એમ સૂચન થાય છે કે શાળા એક કેદખાનું છે, જેમાંથી વિદ્યાર્થીએ બને તેટલી ઝડપથી છુટવુંજ જોઈએ. શાળાના પાઠો શિક્ષાના સાધન રૂપે બદલાઈ જતાં હોવાથી તેમનું મહત્વ ઘટે છે. ખાસ કરીને કવિતાની લીટીઓ લખવા કહેવું અથવા ગણિતનો દાખલો ગણી કાઢવાનો સોંપીને તે વર્ગમાં રોકી રાખવાની સજા જ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે આ દલીલ ખાસ કરીને વાંધા રૂપે માની શકાય. સો, બસો, લીટીઓ લખવાના ઇમ્પોઝીશન તરીકેની અર્થ રહીત વેઠનો બચાવ કરી શકાય એમ નથી. શાળામાં રહેનારે આળસુ શાળાનું કામ શાળાના સમય પછી પુરૂં કરી દેવુ જોઈએ એ ધારવું અલબત્ત વ્યાજબી છે. આ બાબતમાં જે કંઈ કામ વિદ્યાર્થી કરે તે માટે તેને શાબાશી કે લાભ મળવો જોઈએ, અને જે કંઈ માર્ક તેને અપાય તેમાંથી કસુર માટે થોડાક ટકા બાદ કરવા.

જોઈએ તે કરતાં વધારે ઘોંઘાટ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે સંપૂર્ણ ચુપકીથી તેમને વર્ગમાં રોકી રાખવા એ સુધારક ઇલાજ નીવડશે, તેમ છતાં અહિં એટલું કહીશું કે ઘોંઘાટ કરતો વર્ગ ઘણીવાર ઉદ્યોગી હોય છે. સંપૂર્ણ ચુપકીથી આખો દિવસ વર્ગના છોકરા કામ કરે **એવા દિવસો હવે સદ્ભાગ્યે ગયા છે.**

શિક્ષા તરીકે રોકી રાખવાની બીજી દલીલો એવી રજુ કરવામાં આવે છે કે, તેવી સજાથી વિદ્યાર્થીને શાળાની બહારનું તંદુરસ્તીવાળું જીવન ભોગવવાની તક તેની કનેથી છીનવી લેવામાં આવે છે, અને શિક્ષકને ઘણોજ કંટાળો આપે એવા પ્રકારની વેઠમાં રોકાવું પડે છે. તેટલા માટે રોકાણનો સમય દરરોજ અડધા કલાકથી વધારે ન રાખવો.

(૪) નંબર ઉતારવા—

નંબર ઉતારવા એ શિક્ષાનો એક અસરકારક પ્રકાર છે તેમાં સદ્વર્તનના માર્ક લઈ લેવા, વર્ગમાં નંબર ઉતારવો, વર્ગ કે શાળામાં રમતો રમાતી હોય, વાદવિવાદ થતા હોય, ભાષણો થતાં હોય કે મંડળોની સભાઓ ભરાએલી હોય, તેમાં વર્ગ કે શાળા તરફથી પ્રતિનિધિ થવાનો હક છીનવી લેવો. કેપ્ટન, પ્રિફેક્ટ, સેક્રેટરી, મૉનિટર, ઇત્યાદિ જાતના અધિકાર ઉપરથી ઉતારી પાડવો એ બધા પ્રકારનો સમાવેશ આમાં

કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ખોટા વર્તનને માટે, એટલે ખોટા વર્તનની કસુરના બદલામાં સાધારણ પરીક્ષામાં અપાતા માર્કમાં કદાપિ ઘટાડો કરવો નહિ. વર્તનના માર્કમાં કે શિષ્યના વર્તન સંબંધી શિક્ષકના અભિપ્રાયમાં વિદ્યાર્થીના ખોટા વર્તનથી ફેરફાર થવો જોઈએ. એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે, વિદ્યાર્થીના ખરાબ વર્તનનાં પત્રકોની અંદર તેના પોતાના પછીના પ્રયાસથી સુધારો થવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે જે વિદ્યાર્થીએ માનનું પદ ગુમાવ્યું હોય તે પદ પોતાની મેળે તે પાછું મેળવે એવી તક તેને આપવી જોઈએ. ગંભીર ગુના કર્યા બદલ શિક્ષા તરીકે વિદ્યાર્થીને આનંદપર્યટન, ખાણાના કે મનરંજન કરવાનાં સ્થળોએ જવાની મુલાકાતનો મળતો હક ખોવડાવવો.

(૫) શારીરિક શિક્ષા

શારીરિક શિક્ષા સંબંધી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો મોટો મતભેદ જોવામાં આવે છે; કેટલાક તેને જુના કાળની સજા માનીને તે સૌથી છેલ્લા ઇલાજ તરીકે સૂચવે છે. ત્યારે બીજા કેટલાક ખાસ કરીને નાનાં બાળકોની બાબતમાં અથવા જે છોકરાનું ગૃહશિક્ષણ નીતિની બાબતમાં ખામી ભરેલું છે, તેવાં છોકરાં પ્રત્યે એવી સજા **યોગ્ય ઇલાજરૂપ** થઈ પડે છે એમ માને છે. પરીક્ષામાં છેતરવા બદલ અથવા પુરા અવિનયના અપરાધ જેવા ગંભીર નીતિભંગના બદલ શારીરિક શિક્ષા કરવી જોઈએ (તે સિવાય નહિ). હેડમાસ્તરે આ શિક્ષા જાતે કરવી અથવા તે જે માણસને તે કામ સોંપે તેજ માણસે વર્ગશિક્ષકની રૂબરૂમાં એવા પ્રકારની શિક્ષા કરવી જોઈએ. જે ગુનાને માટે વિદ્યાર્થી પુરેપુરો જવાબદાર ન ગણી શકાય તે બદલ એટલે કે વર્ગના કામ સાથે પહોંચી વળવાની તેની નાલાયકી અગર નિશાળમાં મોડું આવવું એવી બાબતો માટે આ શિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. શારીરિક શિક્ષા કદાપિ ક્રોધના આવેશમાં કરવી નહિ. પણ શાન્ત અને ન્યાય પુરસ્સર તે કરવી કે જેથી શિક્ષકમાં અંગત દ્વેષ કે વૈરભાવ છે એવો વિદ્યાર્થીના મનમાં જરા પણ શક ન રહે. વિદ્યાર્થીને તેથી કોઈ પણ તરેહની શારીરિક ઇજા ન થાય તેની સંભાળ લેવી જોઈએ. શારીરિક શિક્ષાનો ભયજ તે શિક્ષા કરવાના પ્રસંગને દૂર રાખે છે. ઘણી સારી વ્યવસ્થા વાળી શાળાઓમાંની ઘણી ખરીમાં શારીરિક શિક્ષાની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે. હેડ માસ્તર કે જેને તેવી શિક્ષા કરવાની જરૂર પડે છે તેણે તે તેવી શિક્ષા કરવાની ટેવ પડી જવાની

લાલચમાં ન ખેંચાઈ જવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. સોટીના ઉપયોગનો બચાવ થઈ શકે, (પણ) તેના દુરુપયોગનો કદાપિ નહિજ;

(૬) શાળામાંથી બહિષ્કાર—(કાઢી મૂકવાની સજા):—.

શાળાના અધિકારીઓના વ્યવસ્થાનાં સાધનોનો જ્યારે પુરેપુરો ઉપયોગ કર્યા છતાં પરિણામ સારૂં ન નીવડે ત્યારેજ અને જ્યારે એવું નિશ્ચિત થાય કે ગુનો કરનારની હાજરી શાળાની નીતિને ગંભીર હાનિ કરે તેવી છે, ત્યારેજ આવી શિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો. આવી જાતના દાખલા હંમેશ એવું સૂચવે છે કે માનસિક કે નૈતિક ખામીનાં આ પરિણામ છે. અને અસાધારણ સ્વભાવવાળાં છોકરાંના માનસિક બંધારણ સંબંધી જ્ઞાન ધરાવતા માણસેજ ઘણી વાર તે બાબત હાથપર લેવી જોઈએ. કમનસીબે આવું **જ્ઞાન ધરાવતા શિક્ષકોની સંખ્યા જુજ હોય છે.**

ખાસ દાખલા—

અ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે તેમાં પણ ખાસ કરીને નાની ઉંમરનો અને બીનઅનુભવી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની વચ્ચે તકરાર ઉભી થાય તેવી હકીકતમાં હેડમાસ્તરે કેવી રીતે વર્તવું તે ઘણું કઠણ કામ નીવડે છે. તેની લાગણી વર્ગ તરફ હોય અને ઘણી વાર થશે પણ ખરી પણ, બને ત્યાં સુધી શિક્ષકનો પક્ષ લેવાની તેની ફરજ છે. સારો માર્ગ એ છે કે તેણે બન્ને પક્ષની હકીકત જુદી જુદી સાંભળવી. જો તેને એમ ખાતરી થાય કે શિક્ષકનું કહેવું ખરૂં છે તો તેણે કસુર કરનારને સખત શિક્ષા કરવી; અને જો શિક્ષક સ્હેજ ડહાપણ કે વિવેકની ખામી વાળો હતો એમ જણાય તો વ્યવસ્થાના ખાસ નિયમોનો ભંગ કર્યો હોય તેમ વર્ગને ઠપકો દેવો. અને શિક્ષકને સલાહ કે જરૂર જોઈ તો ઠપકો ખાનગીમાં આપવો. વર્ગના દેખતાં શિક્ષકને ઉતારી પાડવો નહિ. તે બાબતમાં તેણે ઘણીજ કાળજી રાખવી જોઈએ. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી, નાની વયના શિક્ષકને વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓ સમજુ હેડમાસ્તરે વખતો વખત અગાઉથી કલ્પી લેવી અને તેવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને મદદ આપવી.

(બ) પરીક્ષામાં છેતર્પીના અને માર્કની ચોપડીઓમાં, સર્ટિફિકેટ વગેરેમાં ફેરફાર કર્યા બદલ શી શિક્ષા કરવી તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને જ્યારે વિદ્યાર્થીનાં માબાપ વિદ્યાર્થી જોડે મળી ગયાં હોય છે ત્યારે આ કામ વધારે અઘરૂં હોય છે. આવી બાબતમાં વિદ્યાર્થીના માર્ક ઓછા કરવા અને ફરીથી ભૂલ કરે તો ગુનાનું સ્વરૂપ સમજાવે એવી

યાદી સાથે નિશાળના બોર્ડ ઉપર કસુર કરનારનું નામ નોટિસમાં લખી થોડા દિવસ તેને જાહેરમાં મૂકી રાખવું. માબાપનો જેમાં હાથ હોય છે તેવા પ્રકારના ગુનાઓમાં આવા પ્રકારની સજા અસરકારક નીવડી છે. દંડથી ઘણુંખરું બહુ અસરકારક પરિણામ નીપજતું નથી.

(क) સામાનનું જાણી જોઈને નુકસાન કર્યા બદલ, બધા ખરાબ વર્તન માટે સ્પેન્સરે સૂચવેલી સ્વાભાવિક સજા કરવી. નુકસાન કરનાર પાસે નુકસાની લેવી.

(ड) શિક્ષક પ્રત્યે અપમાન કે તોછડાઈના દાખલાઓ શિક્ષક તરફ જો વર્ગને માનની લાગણી હશે તો ભાગ્યેજ બનતા જોવામાં આવે છે.

કેળવણીની ખામીને લીધે તોછડાઈ થતી હોય તો કાળજી અને યુક્તિથી સુધારવાની જરૂર છે. જ્યારે છોકરાઓ ચોક્કસ સ્વરૂપની તોછડાઈ બતાવે ત્યારે શિક્ષકે પરિસ્થિતિ કે સંજોગો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

આવી બાબતમાં સુધારણા કરવાનો એક અસરકારક ઇલાજ એ છે કે વર્ગના સહાધ્યાયીઓથી ગુનો કરનારને છુટો પાડવો અને વર્ગમાં ચાલતા વાંચવાના પાઠોમાં બેસવાનો તેનો હક લઈ લેવો.

પોતાની મોટાઈ દેખાડવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ આવી તોછડાઈનું ઘણું કરીને કારણ હોય છે; અને વિખુટા પાડવાથી તે સુધારી શકાય છે. ઘણુજ મોટા ગુનાની બાબતમાં શારીરિક શિક્ષા અસરકારક નીવડે.

(ढ) આળસુપણું અને નિરુદ્યમનાં ઘણાં કારણ હોય છે. જ્યારે વર્ગમાંથી ઘણાખરા છોકરાઓ આળસ તરફ વલણ દેખાડે ત્યારે દોષ ઘણું કરીને શિક્ષકનો પોતાનો હોય છે. તેનું શિક્ષણ જોઈએ તેટલું રસિક હોતું નથી. કેટલીક વખતે સ્વચ્છ હવાની ખામી તેનું કારણ હોય છે.

આનો ઇલાજ સહેલો છે. કોઈ એક છોકરામાં આળસ જણાય તો તેની માંદગી, અનારોગ્ય, ઘરની દુઃખી સ્થિતિ, છુપો નૈતિક દુર્ગુણ, બીજા વિચારમાં તેના મનનું ગરકાવ થવું અથવા જાણી જોઈને દેખાડેલું દુર્લક્ષ એ સઘળાં તેનાં કારણ હોય છે. (બધાં કે તેમાંનાં કોઈ)? ચુપકીથી, શાંતીથી, શોધ કરીને શિક્ષકે તે માટેનાં કારણ શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ ઘણા શિક્ષકો આવા ગુનાની એકદમ શિક્ષા કરે છે અને એમ નથી વિચારતા કે આવી બાબતોમાં ખાસ દાખલાઓનો અભ્યાસ કરવાથીજ તેઓ બાળકનું મન સમજી શકે છે. કેટલીક વખતે છોકરાંના

કામનો રિપોર્ટ તેના માબાપને લખી મોકલીને વિદ્યાર્થીને તે કામમાં ઉત્સાહ આપી શકે છે.

આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા કે સારી વ્યવસ્થાનાં ઘણાં અંગો છે, તેમાંનું પ્રત્યેક જો કે કેટલીકવાર ખિનહરકત કારક છતાં અગત્યનું નીવડે છે. એ સર્વ કારણો પાયારૂપ હોવાથી તેમાં કારણ સૌથી વધારે અગત્યનાં અંગો શાળાનો વહિવટ અને હેડ માસ્તરની લાયકાત-શક્તિ–એ બે છે. તેમછતાં શાળાની વ્યવસ્થાનો બોજો અંતે વર્ગ શિક્ષકને શિર રહેશે. જો શિક્ષક પોતાના કામ પરત્વે ચિત્ત લગાડશે અને કૃતેહમંદ થવાનો નિશ્ચય કરશે, તો તેની આરંભની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે. તેણે યાદ રાખવું કે જગતના સૌથી વધારે લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોને આરંભનો કાળ મુશ્કેલીઓમાંજ ગાળવો પડેલો. જે કંઈ જરૂરનું છે તે હિંમત, સમતોલપણું અને સારો-આનંદી-સ્વભાવ એ છે. જેમ બાળક સૂચના ગ્રહણ કરનારૂં પ્રાણી છે તેમજ શિક્ષક પણ સૂચનાત્મક પ્રાણી છે. ઘણા શિક્ષકો વિજયી નહિ નીવડાય એવા ડરથી વર્ગમાં દાખલ થતાની પૂર્વેજ હારી જાય છે. હું વિજયી થવાની ઇચ્છા ધરાવું છું એમ ઘણીવાર કહીને પણ હારે તો "હું વિજયી થઈ શકીશ, એમ તેને કહેવા દો અને શ્રદ્ધાથી તે સૂત્ર માનવા દો. જે શિક્ષક માનની અપેક્ષા રાખતો હોય તેણે પ્રથમ પોતાની પ્રત્યે માન દર્શાવવું.

પ્રાર્થના.

(રાગ નટકેદાર.)

પ્રભુ પ્રબળ જગત જનક છો
વંદન કરીએ વારવાર
નિરાધારના આધાર છો સુખકાર નિગમસાર
મુખ હજાર, પામે ન પાર, ગુણુ અપાર, ગણુતાં વાર
અવની અંદર, મોદનું મંદિર, શામ છો સુંદર આપ ઉદાર
ઉત્તમને જય અરપનાર . પ્રભુ૦

રાગ નટકેદાર તાલ દાદરો માત્રા ૬.

પ મ/	પ સેં ની	ધ મ/ પ	ગ મ રી	સ — —
પ્ર ભુ	પ્ર બ ળ	જ ગ ત	જ ન ક	છો — —
	—	7	—	7

ગ ગ રી	ધ મ/ પ	ગ મ રી	સ રી સ
વં દ ન	ક રી એ	વા — ર	વા — ર
—	7	—	7

ગ — ગ	પ — ધ	સેં — સેં	સેં — સેં
નિ — રા	ધા — ર	ના — આ	ધા — ર
—	7	—	7

ધ ધ ની	સેં રીં રીં	ની સેં ધ	પ મ/ પ
છો સુ ખ	કા — ર	નિ ગ મ	સા — ર
—	7	—	7

પ સેં ની	સેં — સેં	પ ધ પ	ધ — ધ
સુ ખ હ	જા — ર	પા મે ન	પા — ર
—	7	—	7

સ સે ધ	ની ની પ	ધ ધ મ	પ પ ગ
અ વ નિ	આં દ ર	ગો દ નું	મં દિ ર
—	7	—	7
મ મ રી	ગ ગ સ	સ રી ગ	સ — —
શા મ છો	સું દ ર	આ પ ઉ	દો — —રે
—	7	—	7

ટીપઃ—

"ગુણ અપાર ગણતાં વાર"

"ઉત્તમને જય અરપનાર"

આ બે લીટી "વંદન કરીએ વારવાર" પ્રમાણે ગાવી.

પ્રાર્થના.

(રાગ કલ્યાણ)

પ્રિયતમ પ્રભુ નમીએ આપને
જપીએ પાવન તમ જાપને — પ્રિય.
જ્ઞાનદીપક હૃદયે પ્રકટાવી, પૂર્ણ પ્રજાળો પાપને — પ્રિય.
બળસાગર રગરગ બળ રેડો, નસ નસ દો નીતિ છાપને — પ્રિય.
અમ અંતર દમતા કુવિચારો, પાત્ર થજો તમ શાપને — પ્રિય.
આપ વદન શશી અહેવા મથતા, માંજો અમ મન ખાપને — પ્રિય.
પોતાના ગણી પાળો અમને, એજ અરજ માબાપને — પ્રિય.

(કૌશિકરામ વિ. મહેતા.)

રાગ કલ્યાણ તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

સ ની	સ રી ગ રી	સ રી સ ની	ધ ની ધ રી	સ — સ રી
પ્રિ ય	ત મ પ્ર ભુ	ન મી એ —	આ — — પ	ને — જ પી
	7	—	—	—

ગ — ગ — | ગ ગ ગં રીગ | ગ મ/ પ રીગ | ગ રી સ ની | સ રી ગ રી |

એ — પા — | ર ન ત મ | જા — — પ | ને — પ્રિ ય | ત મ પ્ર ભુ |
7

ગ — ગ મ/ | પ પ પ પ | ધ — ધ ધ | ની ધ મ/ પ |

જ્ઞા — ન દી | પ ક હ દ | યે — પ્ર ક | ટા — વી — |
7

ગ — ગ ગ | ગ — ગ રીગ | ધ મ/ પ | ગ રી સ ની | સ રી ગ રી |

પૂ — ર્ણ પ્ર | જા — ળો — | પા — — પ | ને — પ્રિ ય | ત મ પ્ર ભુ |
7

નમીએ—

ટીપ:— પછીની બધી કડીઓ "જ્ઞાનદીપક હૃદયે પ્રકટાવી, પૂર્ણ પ્રજાળો પાપને" પ્રમાણે ગાવી.

નોટેશનની સમજુતી.

શુદ્ધ સ્વર	કોમલ સ્વર	તીવ્ર સ્વર	ખરજસપ્તક	તારસપ્તક
નિશાની નથી.	V	/	/	સ્વરપર આડી લીટી. —

એકમાત્રા =	બે માત્રા =	ત્રણમાત્રા =	ચારમાત્રા =	૦ા માત્રા =
ગમે તે એકલો સ્વર હોય તેની એક માત્રા	સ્વરનીસાથે એક આડી લીટી	સ્વર જોડે બે આડી લીટી	સ્વર જોડે આડી ત્રણ લીટી	સ્વર ઉપર ચંદ્રાકારનું ચિહ્ન અથવા ખોડાઅક્ષરનું

તાલ	ખાલી તાલ	સમ
—	7	∸

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.
(સંગીત શિક્ષક પ્રે. રાં. ટ્રે. કૉલેજ ફૉર મેન—અમદાવાદ).

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

શાળાવ્યવસ્થા

શાળામાં થતી શિક્ષા

મુંબઈ સરકારનું કેળવણી ખાતું

સરકારી ઠરાવ. નં. ૩૪૯૯

જન્રિલે મુંબઈ, તા. ૨૦ મી એપ્રિલ, ૧૯૨૬

ઠરાવ:—"સરકારી શાળાઓ માટેના વ્યવસ્થાના સામાન્ય નિયમોના નિયમ ૪ માંથી "દંડ કરશે અથવા બીજી તરેહની" એટલા શબ્દો કાઢી નાખવાની દરખાસ્ત મંજુર કરવામાં આવી છે. અને આ લગત યાદી નામદાર મુંબઈ સરકારના ગેઝેટમાં પ્રકટ કરાય.

૨. મિ. હૅમ્લિની શાળાવ્યવસ્થા વિષેની નોંધ પ્રકટ કરવા સંબંધી ડિરેક્ટરની સૂચનાને પણ બહાલી આપવામાં આવે છે.

૩. એ સંબંધી જરૂરનો સુધારો ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની સંમતિપૂર્વક અંગ્રેજીમાં અને ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવાની યરવડા પ્રિઝન પ્રેસના મેનેજરની વિનતિ કરવી. સિંધિમાં સુધારો છાપવા સંબંધી તજવીજ ડિરેક્ટર સિંધના કમિશ્નર મારફત કરી લેશે. સુધારાની કાપલીની અંગ્રેજીમાં છાપેલી દસ નકલો રીતસર સરકારને મોકલી આપવી."

નામદાર મુંબઈ સરકારના હૂકમથી
(ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાં)
(અંગ્રેજીમાં સહી) એ. એચ. ડૂકપ
અંડર સેક્રેટરિ ટુ ગવર્મેન્ટ

નિયમ ૪. "કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને શાળામાં દાખલ કરવો યા તેને નભાવવો એ વિષે નિર્ણય કરવાનું શાળાના હેડ માસ્તરના અખત્યારમાં રહેશે. શાળાના નિયમોનો ભંગ કરવા બદલ વિદ્યાર્થીને હેડ માસ્તર પોતાની ઇચ્છાનુસાર દંડ કરશે અથવા કોઈ પણ અન્ય પ્રકારની શિક્ષા કરી શકશે,"

આ નિયમમાંથી "દંડ કરશે અથવા કોઈ પણ અન્ય પ્રકારની" એટલા શબ્દો કાઢી નાખી તે નિયમ વાંચવો.

(સરકારી યાદી. કેળવણી ખાતું. નં. ૩૪૯૯. તા. ૨૦-૪-૧૯૨૬.)
(મે. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૫-૭-૨૬ના નં. ૩૭૯૪ ના આધારે)

---

(૨)

ઉત્તર ભાગોમાં કોમોની વહેંચણીઃ—પછાત વર્ગો

મુંબઈ સરકારનું કેળવણી ખાતું

સરકારી ઠરાવ નં. ૨૫૬૧.
જંજિરે મુંબાઈ, ૭ મી જૂન ૧૯૨૬.

તા. ૨૫ મી જૂન ૧૯૨૫ નો સરકારી ઠરાવ ફરી વાંચવો.

ઠરાવઃ—નામદાર સરકારે વિશેષ વિચારપૂર્વક એવું ફરમાન કર્યું છે કે ખેડા જિલ્લાના અને અમદાવાદ જિલ્લાના ઉત્તર અને દક્ષિણ દસક્રોઈ તાલુકાઓમાં વસતા અને બીજી રીતે પાટીદારના નામથી ઓળખાતા લેઉવા કણબી સિવાય ઉત્તર ભાગના બીજા બધા 'કણબીઓ'ને અબ્રાહ્મણ પછાત કોમને કેળવણીની બાબતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળે યા આપી શકાય તે માટે તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ ના સરકારી ઠરાવ નં ૨૫૬૧ ના ૧લા પેરાગ્રાફમાં જણાવેલા વર્ગ (૨) માં ગણી લેવા.

નામદાર મુંબઈ સરકારના હૂકમથી
(ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાં)
(અંગ્રેજીમાં સહી) એ. એચ. ડુકપ
અંડર સેક્રેટરિ ટુ. ગવર્નમેન્ટ

તા. ૭ મી જૂન ૧૯૨૬ ના કેળવણી ખાતાનો સરકારી ઠરાવ નં. ૨૫૬૧ ના અનુસંધાનની યાદી:—

સરકારી યાદી

કેળવણી ખાતું

જંજિરે મુંબાઈ, તા. ૭ મી જૂન ૧૯૨૬.

નં. ૨૫૬૧:–૧૯૨૩ નો–'બૉમ્બે ધી ફ્રૉર્થ' ("મુંબાઈ નો કાયદો ૪થો") એ નામથી ઓળખાતા ૧૯૨૩ ના મુંબાઈનો પ્રાથમિક કેળવણીનો ઍક્ટ (કાયદો) એના ૨૭ મા પ્રકરણની પેટા કલમ નં. ૭ માં આપવામાં આવેલી સત્તાની રૂએ નામદાર મુંબાઈ સરકારે તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૪ ની કેળવણી ખાતા (તરફથી પ્રકટ કરેલી) સરકારી યાદીમાં નીચે પ્રમાણે સુધારો કર્યો છે તે સર્વના જાણવા માટે અત્રે નીચે મુજબ જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વોક્ત યાદીના પરિશિષ્ટ 'અ' માં "પછાત"ના મથાળા નીચે:—

(૧) "ખેડા જિલ્લાના તેમજ અમદાવાદ જિલ્લાના ઉત્તર અને દક્ષિણ દસક્રોઈ તાલુકાઓના 'લેઉવા કણબીઓ' જેઓ 'પાટીદાર' નામથી ઓળખાય છે તેમના સિવાયના કણબી," આટલા શબ્દો 'કનડા' ની પાછળ ઉમેરવા.

અને (૨) "કુનબી અને કણબી"ને બદલે "કુનબી" એમ વાંચવું.

નામદાર મુંબાઈ સરકાર (ટ્રાન્સફર્ડ ખાતાં)ના હુકમથી
(અંગ્રેજીમાં સહી) સી. ડબ્લ્યૂ. એ. ટર્નર
ના. સરકારના સેક્રેટરિ.

(ઉત્તર ભાગના મે. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૬ ઠ્ઠી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૩૮૭૯ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

(૩)

તા. ૩૦-૬-૧૯૨૬ ના દિવસે પુરા થતા ત્રિમાસ દર્મિઆન એ. ડી. પી. આઈ અને ઇ. આઇ. એન. ડી. એમણે પાઠય પુસ્તક યા ઇનામ તરીકે અથવા લાયબ્રરી માટે મંજુર કરેલાં પુસ્તકોની યાદી.

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	પ્રકટ કર્તાનું નામ અને ઠેકાણું	નકલ દીઠ કિંમત રૂ. આ. પા.	શાને માટે મંજુરી આપવામાં આવી ? પાઠય=પાઠય પુસ્તક ઇનામ=ઇનામનું પુસ્તક લાયબ્રેરી=લાયબ્રેરી માટેનું પુસ્તક	શેરા
૧	વ્રજ વિહાર (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. કે. એલ. ઠાકોર	મિ. કે. એલ ઠાકોર ખાડીઆ દેસાઇની પોળ, અમદાવાદ	૧—૦—૦	લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૨	સીતા (પૂર્વાર્ધ)	મિ. બી. પી. વ્યાસ	મિ. બી. પી. વ્યાસ તન્ત્રી–, "બાળક" ગોધરા	૧—૦—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	એજન–એજન
૩	ત્રૈમાસિક પત્ર બાળક	એજન	એજન	૨—૦—૦ (વાર્ષિકલવાજમ)	લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૪	બોધક (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. ટી. મોદી	મિ. સી. ટી. મોદી બાલાજી રોડ. સુરત	૦—૩—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૫	ઇંગ્લંડનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ ભાગ પહેલો) (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. સી. મહેતા	મિ. સી. સી. મહેતા પીપરડીવાળા હાઇસ્કૂલ રાંદેર	૦—૮—૦	પાઠય પુસ્તક તરીકે	એજન

૬	કેટલીક નવલકથાઓ (૧ લી આવૃત્તિ)	મીસીઝ સુમતી લલ્લુભાઇ	વૈકુંઠ લલ્લુભાઇ એપોલો સ્ટ્રીટ મુંબઇ	૨—૦—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	કન્યાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૭	મોતીના પદસંગ્રહ (૨ જી આવૃત્તિ)	મીસીઝ મંગળાગૌરી સી. સેતલવાડ	મીસીઝ મંગળાગૌરી સી. સેતલવાડ મેરારજી ગોકળદાસ ચાલ-મુંબઇ	૩—૦—૦	લાયબ્રેરી	એજન-એજન
૮	સુંદરી વિલાસ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. પી. જે. ભટ્ટ	મિ. પી. જે. ભટ્ટ ચિટનીસ ટુ ધ કલેકટર અમદાવાદ	૦—૮—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	કન્યાઓની પ્રાથમિકઅને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૯	વિદ્યાર્થી વિલાસ (૧ લી આવૃત્તિ)	એજન	એજન	૦-૧૨—૦	એજન-એજન	છોકરાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૧૦	પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬ની આવૃત્તિ)	મિ. કે. એમ. મુનશી	ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ મુંબઇ	૨—૮—૦	એજન-એજન	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૧૧	ગુજરાતનો નાથ (૧૯૨૪ની આવૃત્તિ)	એજન	સાહિત્યપ્રકાશ કંપનિ લિમિટેડ-મુંબઇ	૪—૦—૦	એજન-એજન	એજન-એજન

૧૨	રાજાધિરાજ (૧૯૨૫ની આવૃત્તિ)	એજન	એજન	૪—૮—૦	એજન—એજન	એજન—એજન
૧૩	અમર ચરિત્ર ભાગ પહેલો	મિ. બી. વી. રાવળ	મિ. બી. વી. રાવળ તાજપૂર તાડનીશેરી અમદાવાદ	૩—૮—૦	લાયબ્રેરી	એજન—એજન
૧૪	એજન ,, બીજો	એજન	એજન	૩—૮—૦	એજન	એજન—એજન
૧૫	એજન ,, ત્રીજો	એજન	એજન	૩—૮—૦	એજન	એજન—એજન•
૧૬	એજન ,, ચોથો	એજન	એજન	૩—૮—૦	એજન	એજન—એજન
૧૭	બાલજીવન (પુસ્તક ચોથું)	મેશર્સ આર. એન. શાહ અને સી. કે. શાહ	બાલજીવન કાર્યાલય મુંબઈ	૩—૦—૦	એજન	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

(મે. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના હુકમ નં. ૪૦૫૨ ના આધારે).

(૪)

મંજુર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકો સંબંધી જાહેરખબર

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	મંજુરી સંબંધી વિગત	રિમાર્ક
૧	ગુજરાતના ઇતિહાસની સહેલી વાતો (બીજી આવૃત્તિ.)	મિ. વલ્લભભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ.	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર કરવામાં આવ્યું.	મે. ડિરેક્ટર ઑવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના તા. ૧૯-૭-૧૯૨૬ ના પત્ર નં. એસ—૮૬ (બી)—૬૨—ડી. નીરૂએ

(મે. ઉ. ભાઃ ના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૨૮ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૪૮૮૦ માં કરેલી સૂચનાનુસાર)

(૫)

કિંમતમાં ઘટાડો કરવાની મંજુરી.

વર્નાક્યુલર સ્કૂલ બુક કમિટિએ પોતાની તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના રોજ મળેલી મીટિંગમાં પ્રોફેસર એ. કે. ત્રિવેદી (બરોડા કૉલેજ-બરોડા) કૃત "ત્રિવેદી વાચનમાળા-પ્રાવેશિકા" નામના પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦—૧—૩ (રૂ. આ. પા.) હતું તે ઘટાડીને તેને બદલે ૦—૧—૦ (રૂ. આ. પા.) કરવાની પરવાનગી આપ્યા સંબંધી ઠરાવ પસાર કર્યો છે.

ઉપરની હકીકત ગ્રન્થકર્તાની તેમજ અન્યની માહિતી માટે અત્રે જાહેર કરવામાં આવી છે.

(મે. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર સા. ના તા. ૩ જી ઑગસ્ટ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૫૨૨૮ માં કરેલી સૂચનાનુસાર).

---

(૬)

ટ્રેનિંગ કૉલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા, સને ૧૯૨૬

અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજની તેમજ ઉર્દુ ટ્રેનિંગ સ્કૂલની વાર્ષિક પરીક્ષા તા. ૯ મી નવેમ્બર ૧૯૨૬ ને મંગળવારે અને તે પછીના દિવસોએ તેજ સ્થળે લેવામાં આવશે. લિખિત પરીક્ષાનો ટાઇમ સોમવારથી ગુરુવાર સુધી ૧૧-૩૦ થી ૫-૩૦ સુધી, અને શુક્રવારે ૮ થી ૧૧ સુધી, અને ૨-૩૦ થી ૫-૩૦ સુધી, અને શનિવારે ૮ થી ૧૧ સુધીનો રાખવામાં આવ્યો છે.

મોંઢાની પરીક્ષાનો ટાઇમ સોમવારથી શુક્રવાર સુધી ૧૧-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધી અને શનિવારે ૮ થી ૧૧ સુધીનો રહેશે.

---

(૭)

કન્યાઓ માટેની (ગુજરાતી) વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ અને મુંબઈ ભાગ.

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ પરીક્ષા સને ૧૯૨૬ ના નવેમ્બર માસની ૨૯ મી તારીખ ને સોમવારે ઉત્તર ભાગમાં તેમજ મુંબઈ ભાગમાં નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશેઃ—

સેન્ટર કે પરીક્ષાના સ્થળનું નામ.	વ. ફા. પરીક્ષા.	જિલ્લાનું નામ.
ઉત્તરભાગ.	(ગુજરાતી તેમજ ઉર્દુ ભાષામાં)	
અમદાવાદ.		અમદાવાદ.
ધંધુકા.		એજન.
નડિઆદ.		ખેડા.
આણંદ.		એજન.
બોરસદ.		એજન.
ખેડા.		એજન.
ગોધરા.		પંચમહાલ.
ભરૂચ.		ભરૂચ.
સુરત.		સુરત.
પારડી.		એજન.
મુંબઈ ભાગ (માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં)		
વનિતાવિશ્રામ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વીમેન.		મુંબઈ.

ટીપઃ—થાણા તેમજ મુંબઈની આસપાસના પરાના (સબર્બન) જિલ્લાની કન્યાઓએ પરીક્ષા માટે મુંબઇ સેન્ટરમાં બેસવું.

૨. સને ૧૯૨૪ ના જુલાઈની તા. ૧૭ મી નો કેળવણી ખાતાની સરકારી નોટિફિકેશન નં. ૨૬૩૬ જે તા. ૭ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૯૨૪ ના મુંબઈ ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભાગ ૧ નાં ૧૭૪૩–૧૭૪૬ પાનાં ઉપર છપાએલો છે તે પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૩. દરેક સ્થળે કમિટિ પરીક્ષા લેશે. આ સ્થળોની પરીક્ષક કમિટિના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રહેશે.

૪. ઉમેદવારે જે સ્થળે પરીક્ષામાં બેસવું હોય તે સ્થળની પરીક્ષક કમિટિના પ્રેસિડન્ટને છાપેલા ફૉર્મમાં અરજી મોકલવી. અરજી પ્રેસિડન્ટને મોડામાં મોડી તા. ૩૦ મી ઑક્ટોબર સને ૧૯૨૬ સુધીમાં અથવા તે પહેલાં મળી જવી જોઈએ. એ તારીખ પછી અરજી સ્વીકારાશે નહિ.

૫. પરીક્ષામાં બેસવાની ફી લેવામાં આવશે નહિ.

૬. પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ, તા. ૭ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૯૨૪ ના મુંબઈ, ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભાગ ૧ નાં ૧૭૪૩–૧૭૪૬ ઉપર છપાએલો છે.

૭. ઉત્તર ભાગમાં ઉર્દુમાં વ. ફા. પરીક્ષા ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે ગુજરાતી ઉમેદવારોની સાથે તેજ વખતે તે તે સ્થળોએ લેવામાં આવશે.

(ઉ. ભા. ના. એ. ઇ. ના. હુકમ નં. ૬૫૯૩ તા. ૬–૯–૨૬ ના આધારે) અને (મુંબઈ ભા. ના. એ. ઇ. ના હુકમ નં. ઇ એક્સ. ૫૪૬૯ તા. ૭–૯–૨૬ ના આધારે).

---

(૮)

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ

ઇ. સ. ૧૯૨૭ ની સાલમાં થનારી (કન્યાઓ માટેની) વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ પરીક્ષા માટે નીચેનાં પુસ્તકો મંજુર કરવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતી ઉમેદવાર માટે.

અ. ગદ્યઃ કન્યા વાચનમાળા (ગર્લ્સ રીડર) પુસ્તક ૩ જા નાં સઘળા પાઠો.
બ. પદ્યઃ કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ જા માંથી ૬, ૯, ૧૨, ૨૨, ૨૬, અને ૩૦ પાઠો.

ઉર્દુ ઉમેદવાર માટે.

અ. ગદ્યઃ મૌલ્વી સૈયદ અહમદ અસરફ અસરવી કૃત "સરમાય યે ઉર્દુ" માંથી નીચેનાં પૃષ્ઠ સિવાયનાં સઘળાં પૃષ્ઠના પાઠો.
દેહાતકી જિંદગી પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦
મવાનેહ ઉમરી કે સવાઇર પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨
સીવીલીઝેશન યા તેહઝીબ પૃષ્ઠ ૯૩ થી ૧૦૨
ઉમીદકી ખુશી પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી ૧૨૧
બયા-એ-દવામ કે દરબાર—પૃષ્ઠ ૧૨૧ થી ૧૪૧
રૂકાત પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી ૧૪૯

બ. પદ્યઃ હમ્દ પૃષ્ઠ ૧૪૯
દૌલત ઔર વક્ત કા મુનાઝીરા પૃષ્ઠ ૧૫૫ થી ૧૫૭
ઇલાજે-ગુનાહ પૃષ્ઠ ૧૫૭ થી ૧૫૮
મુસદ્દીસ પૃષ્ઠ ૧૭૩ થી ૧૭૬
ઇન્ઝો ઇન્કિસાર પૃષ્ઠ ૧૭૬
ખાક-એ-હિંદ પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૧૮૮

ઉ. ભા. ના એ. ઇ. ની ઑફિસ. — કે. એસ. વકીલ.
અમદાવાદ, તા. ૨૫-૮-૨૬ — એ. ઇ. ઉત્તર ભાગ.

ઉ. ભા. ના એન્યુ. ઇ. સા. દ. નં. ૬૮૬૭ તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫] ઑક્ટોબર, સને ૧૯૨૬. [અંક ૧૦

ભૂગોળનું શિક્ષણ

(૧)

આપણે ત્યા ભૂગોળનો વિષય બરોબર રીતે શીખવવામા આવતો નથી, એવી ફરિઆદ ઘણા વખતથી સાભળવામા આવી છે. એ વિષય સાધારણ રીતે શિક્ષકોને લૂખો અને કંટાળાભરેલો લાગે છે, તેથી વિદ્યાર્થીને ઘણું-ખરૂં, પર્વત, નદી, અખાત, અને ગામની નામાવલિ ગોખાવવામા આવે છે અને છોકરાઓ તે નકશામા બતાવે તો તેમને તે વિષય આવડે છે એમ ધારવામા આવે છે. જો આપણે આ વિષયની પદ્ધતિ સંબંધી બરાબર વિચાર કરીએ, તો આપણને માલમ પડશે કે આવી રીતનું શિક્ષણ ઘણું ખામી ભરેલુ છે, અને તેને લીધેજ વિદ્યાર્થીને તે વિષય ઉપર કંટાળો આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમા ઘણા વર્ષથી આ વિષયની પદ્ધતિમા ફેરફાર થયો છે, અને હાલમાં તે સંબંધી ઘણો વિચાર અને જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામા આવે છે, તેથી આપણા શિક્ષકવર્ગના લાભાર્થે અમે કેટલીક બાબતો સંબંધી વિવેચન કરીશું.

બધા વિષયની માફક ભૂગોળના વિષયમા પણ ઘણો ફેરફાર હાલમાં થયો છે. તેથી પ્રથમ આપણે ભૂગોળ એ શું છે અને તેનો પ્રદેશ કેવો છે તેનો વિચાર કરીશું; કારણકે તે ઉપરથી તે વિષયનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થઈ શકશે. સાધારણ રીતે એમ સમજવામા આવે છે કે 'ભૂગોળ'

એટલે પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન, પણ જો આપણે ભૂગોળનું આ લક્ષણ સ્વીકારીએ તો તેમાં તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે. ભૂગોળને, ખગોળ, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ભૂસ્તર, ઇતિહાસ, અને સમાજ વગેરે શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે. આ જુદી જુદી વિદ્યાનો 'ભૂગોળ'ની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ તે જો સ્પષ્ટ થાય તો તેનો પ્રદેશ આપણાથી સારી રીતે સમજી શકાય.

ભૂગોળ એટલે પૃથ્વીનું જ્ઞાન એ ખરૂં, પણ તે જ્ઞાન કેવી જાતનું હોવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય, પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય વસે છે અને તે તેની આસપાસના સંજોગોમાં, તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરે છે એ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખવાથી, સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય એ મુખ્ય પ્રાણી છે, અને તેની જરૂરીઆતો તથા સુખને માટે આપણી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વિચાર હાલના ભૂગોળશાસ્ત્રમાં પ્રધાન છે, અને તે હેતુ લક્ષમાં રાખી ભૂગોળનાં પુસ્તકો તથા તે શીખવવાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જો આ પ્રમાણે ભૂગોળના વિષયમાં **માનુષ તત્ત્વ** દાખલ કરીએ તો તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મોટો ફેરફાર ફલિત થાય છે.

પ્રથમ તો ઘણી નકામી બાબતો જેવી કે શહેર તથા દેશની વસ્તી, તેનું ક્ષેત્રફળ, પર્વતની ઉંચાઈ, નદીના વહેણની લંબાઈ, ભૂશિર અને અખાતનાં નામ તથા ગામની ગોખણપટ્ટી જેવી વિદ્યાર્થીને નિરુપયોગી બાબતને તિલાંજલિ મળે છે.

આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર જે વિદ્યાર્થીને ઇંગ્લંડની ભૂગોળ શીખવાની હતી, તેને તેના બધા વિભાગ તથા તેનાં શહેર મોઢે કરવાં પડતાં અને તે નકશામાં બરોબર રીતે બતાવવામાં આવે તો તેનું જ્ઞાન સારૂં ગણાતું. આવી રીતે વિદ્યાર્થીને ઘણી નકામી બાબતો શીખવી પડતી હતી; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે શીખવાનો શો હેતુ છે તે બરોબર સમજવામાં આવતો નહિ, પણ હાલમાં પૃથ્વી એ મનુષ્યનું રહેઠાણ છે એ વિચારદૃષ્ટિથી તેમાંની ઘણી હકીકત મૂકી દેવામાં આવે છે. જે બાબત મનુષ્યના સુખ કે તેની જરૂરીઆતો ઉપર અસર કરતી હોય નહિ, તે જાણવાથી તેને શો લાભ છે એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે. જુની પદ્ધતિ મુજબ વિદ્યાર્થીને ઘણી નિરુપયોગી અને તેથી નિરસ બાબતો ગોખીગોખીને યાદ રાખવી પડતી. તેનાથી તેની વિચારશક્તિ તેમજ વહેવારૂ બુદ્ધિને કાંઈ લાભ થતો હતો એમ જણાતું નથી. ખરી રીતે તો જે બાબત મનુષ્યના આત્મવિકાસ તથા તેના જીવન કલહમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેજ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ

કરવી જોઈએ. અભ્યાસ સંબંધી આવું દષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખવાથી વિદ્યાર્થીને તેના વિષયમાં રસ પડે છે; કારણકે તે સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાન મેળવે છે.

ભૂગોળના વિષયનો આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મહાન્ ફેરફાર થાય છે. પ્રથમ તો હાલમાં બાળકને તે વિષયના આરંભમાં આપણે તેના ગામની સીમા, તેની ભૂમિરચના વગેરે ક્રમથી શીખવીએ છીએ, પણ તે પહેલા આપણે તેનામાં તે વિષયની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, અને તેને માટે બાળકને તેની પરિસ્થિતિનું જે કુદરતી જ્ઞાન હોય છે, તેની મદદથી અન્ય સ્થળનું વર્ણન કરવું જોઈએ. આવી રીતે આરંભ કરવાથી તેને ભૂગોળના વિષયમાં રસ પડશે.

બાળકના જ્ઞાનનો આરંભ પ્રથમ વસ્તુની ઝાંખી કે અસ્પષ્ટ છાપથી થાય છે. પછી જ્યારે તેની વિશેષ હકીકતનું જ્ઞાન તેને મળે છે, ત્યારે તેને તે પદાર્થનું સ્પષ્ટ અને સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિયમને અનુસરી પ્રથમ આપણે બાળકને તે જે પૃથ્વી ઉપર રહે છે, તેનો થોડોક ખ્યાલ આપવો જોઈએ; અને તે ઉપરથી બાળક તેના ગામનું શું સ્થાન છે તે જાણી શકશે. પૃથ્વી સાથે સરખાવતાં વિદ્યાર્થીના ગામનું સ્થાન શું છે તે શીખવવાને માટે ફક્ત તેના ભાગ બતાવી જવાથી તેને બરોબર સમજણ પડતી નથી. તેનું જ્ઞાન શુષ્ક હોવાથી તેને તેમાં રસ પડતો નથી. આ કારણને લીધે હાલમાં બીજા દેશના લોક, તેમની રહેણીકહેણી, તેમનો ધંધો, ખોરાક, રમતગમત વગેરે બાબતની હકીકત વાર્તારૂપ બાળકને કહેવામાં આવે છે. આવી વાર્તામાં માનુષ તત્ત્વ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેની જિજ્ઞાસા ઉદ્દીપ્ત થાય છે અને તેથી તેમાં તેને રસ પડે છે. વાર્તાની શૈલી તેમજ હકીકતનું નિરૂપણ બાળકને રસ પડે તેવું હોય છે. જો વિશેષમાં ચિત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની છાપ આબેહૂબ અને સ્પષ્ટ પડે છે. આ પ્રમાણે ઘણો ઠંડો અને સમશીતોષ્ણ મુલક, ઉષ્ણકટિબંધ અને ઘાસના મેદાન તેમજ મોન્સુન પ્રદેશ, અને રણ જેવા જુદા જુદા પ્રદેશના લોકનું ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ણન કરવામાં આવે, તો બાળકની વિચારસૃષ્ટિ વિસ્તૃત થાય છે અને તેમનો ધંધો, રહેણીકહેણી વગેરેની હકીકતમાં તેમને રસ પડે છે. આવી રીતે પૃથ્વીના મુખ્ય પ્રદેશની ઝાંખી વાર્તાદ્વારા બાળકને કરાવ્યા પછી જો તેના ગામની ભૂગોળ શીખવવામાં આવે તો તેની જિજ્ઞાસા અને વિવેકબુદ્ધિને લીધે તેને તેમાં વધારે રસ પડવાનો સંભવ છે.

"શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ ?"

(એ વિષે એક પ્રાચીન વિચાર.)

ઇ. સ. ના ૮ મા અને ૧૪ મા સૈકાની વચ્ચેના ગાળાના સમયમાં મદ્રાસ ઇલાકામાં મદુરા નામે શહેર છે તેની પાસે સનકપુર નામે નાના ગામડામાં એક જૈન વિદ્વાન રહેતા હતા, તે પ્રખ્યાત ગ્રન્થકાર અને વૈયાકરણી હતા. તેમણે "શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ ?" તે વિષે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે. તેનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ રાધાકૃષ્ણ નામના એક ગૃહસ્થે કર્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાન્તર પશ્ચિમ ખાનદેશની એક શાળાના શિક્ષકે ગયા ઑગસ્ટ માસના 'મરાઠી શિક્ષક'માં લખી પ્રગટ કર્યું છે તે વિચારો શિક્ષકવર્ગને મનનીય હોવાથી, અમે અત્રે આપીએ છીએઃ—

૧. 'શિક્ષક'ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાની ઉમેદ ધરાવનાર મનુષ્યે નીચે જણાવેલા ગુણો અંગીકાર કરેલા હોવા જોઈએઃ—

(अ) દયાળુપણું અને મમતા.

(ब) ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા.

(क) સભ્યતા.

(ड) વિદ્વત્તાભર્યું, આરસા જેવું ચમ્ચકિત, સ્વચ્છ અને પ્રકાશવાળું મન.

(इ) અધ્યાપન અને ગ્રન્થરચના માટે યોગ્યતા.

(फ) ઉત્તમ વ્યાવહારિક જ્ઞાન.

(ग) ષડ્રિપુ પર વિજય (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ ૭ મનુષ્યના વિકારો–દુશ્મનો છે.)

૨. શિક્ષકનો સ્વભાવ.

(अ) પૃથ્વી, (ब) પર્વત, (क) ત્રાજવું અને (ड) પુષ્પ એની બરાબરી કરે એવો હોવો જોઈએ.

(अ) શિક્ષક પૃથ્વી સરખો જોઈએ એટલે શું ? તેમનું જ્ઞાન પૃથ્વી જેટલું અગાધ, અને અપૂટ તેમજ વિશાળ હોવું જોઈએ. પૃથ્વી જે પ્રમાણે વજન સહન કરી શકે છે તે પ્રમાણે શિક્ષકે પ્રતિપક્ષીના હલ્લાઓ સહન કરવાના છે. અને જે પ્રમાણે પૃથ્વીને કોઈ ખોદે છે તે તે સહન કરે છે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થી શિક્ષકને ત્રાસદાયક અને ઉલટસુલટ (આડા અવળા) પ્રશ્ન પુછે તો તેથી તે ગુસ્સે થતા નથી પણ તે શાંત મને સાંભળે છે.

(च) પર્વત જેવો જોઈએ એટલે શું? પર્વતનો વિસ્તાર જે પ્રમાણે વધારે (ઘનફળ વાળો) છે તે પ્રમાણે તેનો જ્ઞાનનો વિસ્તાર પણ વધારે હોવો જોઈએ. પર્વતના પેટામાં-અંદરના ભાગમાં-જે પ્રમાણે અનેક મૂલ્યવાન ધાતુઓ અને રત્નો હોય છે, તે પ્રમાણે શિક્ષકના મનમાં-મગજમાં-વિદ્યારત્ન હોવાં જોઈએ. જેમ પર્વત પ્રતિસ્પર્ધી પવન અથવા વાયુના અને વરસાદના હલ્લાની સામે ટક્કર ઝીલે છે તેમ શિક્ષક પણ નિશ્ચલ રહે છે. વિપદ્ સામે ધૈર્ય ધારણ કરે છે. અને પર્વતનાં ઊંચાં, શિખરો જે પ્રમાણે ઊંચાં આકાશ સુધી પહોંચીને ઘણે દૂરથી પણ તે દેખાય છે તેમ શિક્ષકની જ્ઞાનની અને ઉત્તમ ગુરુત્વની કીર્તિ દૂર સુધી પહોંચી જાય છે. અને જેવી રીતે પર્વત ભર ઉનાળામાં-તાપના સમયે-ઝરમર વહેતા અને પછીથી નદીરૂપ બનતા પ્રવાહથી-તૃષાતુર મનુષ્યાદિકની તૃષા રૂપી સંકટ ટાળે છે, તેમ શિક્ષકો જ્ઞાનરૂપી નદીનું પાણી સતત વહેવરાવી તેનાં ઉદક-અમૃતપાન વડે આબાલવૃદ્ધ માણસ સર્વને સંતુષ્ટ કરે છે.

(क) શિક્ષક ત્રાજવા જેવો હોવો જોઈએ એટલે શું? અર્થાત્ પદાર્થનું વજન કેટલું છે તે શંકા જેમ ત્રાજવું ટાળે છે, તે પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યની શંકા શિક્ષક ટાળે છે, અને જેમ ત્રાજવાનો કાંટો મધ્યમાં રહી સમતોલપણું સૂચવે છે તેમ વિદ્યા સંબંધી કોઈ પણ વાદ પરત્વે મધ્યસ્થ રહી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી તે વાદનો તે નિર્ણય કરે છે.

(ड) શિક્ષકની પુષ્પની સાથે તુલના કરી છે એટલે શિક્ષક પુષ્પની પેઠે આનન્દદાયક અને ચિત્તાકર્ષક હોવો જોઈએ. જેમ નવી વેલનું ખીલેલું પુષ્પ સુંદર હોય છે તેમ શિક્ષકનો સ્વભાવ પણ પ્રફુલ્લિત હોય છે. જેમ દરેક સારા પ્રસંગે પુષ્પ અવશ્ય જોઈએ તેમ ગુરુ પણ સર્વ પ્રસંગે અવશ્ય હાજર હોય છે.

૩. શિક્ષક થવાની લાયકાત ન હોય તેવો મનુષ્ય કેવી ખામીવાળો હોય છે તે નીચે વર્ણવી છેઃ—

(अ) તે બીજાને પોતાના મનની વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકતો નથી.

(ब) તે હલકા મનનો છે.

(क) તે બીજાને શીખવે છે તે વખતે એમ માને છે કે મારું જ્ઞાન બીજો શીખી જશે અને તેથી મારા જેટલો કે મારાથી અધિક જ્ઞાની થઈ જશે એવી તેનામાં માન્યતા-દ્વેષ-મત્સર બુદ્ધિ થશે.

(ङ) તેનો સ્વભાવ બીજાને ફસાવે–ખાડામાં નાખે, તેવો છે.

(ह) તેનો સ્વભાવ બહુ તીખો–ચીઢીઓ–છે.

(फ) તે પોતાને વિદ્યાર્થી શંકા પૂછે ત્યારે તેની પર ગુસ્સે થઈ જવામાં પોતાની યોગ્યતા વધી છે એમ માને છે.

(ग) તે (૧) સ્ફટિક મણિથી ભરેલા વાસણ જેવો,

(૨) ખડબચડા લાકડાવાળા તાડના વૃક્ષ જેવો,

(૩) કપાસથી ભરેલા વાસણ જેવો,

અને (૪) નાળીએરના વાંકા ઝાડ જેવો.

(સમજુતી)

(૧) એકાદ વાસણમાં જેમ સ્ફટિક મણિ નાખીએ છીએ ને ફરીથી બહાર કાઢતી વખતે તે ક્રમે બહાર તેને કાઢી શકાતા નથી, તેમ એકજ મનુષ્યે મેળવેલું જ્ઞાન તે ગમે તેમ ક્રમે બીજાને આપી શકતો નથી, અને ઘણા વિષયો તેના મનમાં ખોસે છે. એવા મનુષ્યની સ્ફટિક મણિના જેવી તુલના કરી છે. એટલે શિક્ષણના ધંધાને તે લાયક નથી.

(૨) જેમ એક ખડબચડી સપાટીવાળું તાડનું ઝાડ તેના પર ચઢનારને અનેક રીતે વિઘ્નકર્તા છે, તેની ખડબચડી પૃષ્ઠ ભૂમિકા અનિયમિત અને વાંકી છે તેમ તેના તરફથી મળતા જ્ઞાનનો માર્ગ અતિ વિષમ છે. આવો પુરુષ શિક્ષક થવા માટે નાલાયક છે.

(૩) એકાદ માણસ કનેથી વાસણમાં રૂ ભરાવી લેઈએ. થોડા દિવસ તેને રહેવા દેઈ પછી કાઢવા જઈએ તો એકદમ તે નીકળતું નથી, તેમ તેનામાં રહેલું જ્ઞાન બહુ દિવસથી ભરેલું દાટેલા ધન જેવું છે. તે વિદ્યાર્થીને કષ્ટસાધ્ય છે ને બહાર કાઢતાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષકને સારા માર્ક અપાવી શકતા નથી.

(૪) નાળીએરનું ઝાડ મોટું ઊંચું છે ને તેને પાણી પાયાથી જેમ તે ગમે તેને બીજાને ફળ આપે છે તેમ એકાદ માણસ યોગ્ય ગુરુ કને વિદ્યા શીખી તે અયોગ્ય મનુષ્યને શીખવે છે તેવો મનુષ્ય શિક્ષક થવાને નાલાયક છે.

ચિત્રવિદ્યા

" શિક્ષકોના દોરથી શાળાઓને મુક્ત કરો. શાળાઓનું સ્વરૂપ બદલાવું જોઈએ-તેમને બાગરૂપ બનાવો. પ્રભુના બાગમાં પુષ્પો ખીલે છે તેની માફક શાળારૂપ બાગોમાં બાલરૂપ પુષ્પો ખીલી શકે. શિક્ષકે દેવદૂતની માફક અદશ્ય રૂપે રહીને જરૂર પડે ત્યારે પોતાના વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજિત કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ, પણ તેણે દબાણ કરવું જોઈએ નહિ."

" ચિત્રવિદ્યાના સંબંધમાં બાળકને અમુક રીતેજ દોરવાને ફરજ પાડવી એ પાપ છે."

" બાળકોને તેમના પોતાના નિયમો હોય છે તે પ્રમાણે તેમણે વર્તવુંજ જોઇએ. વચ્ચે ડખલ કરવાને મોટાઓને શો હક્ક છે? બાળકોએ પોતાની સમજ અથવા લાગણી પ્રમાણે ચીતરવું જોઈએ."

" જ્યારે બાળક પહેલી વાર મારી પાસે આવે છે ત્યારે શું કરવું તે હું તેને કહેતો નથી. તેને વસ્તુઓના ભંડારગૃહમાં લેઇ જાઉં છું અને તેને મારી સઘળી વસ્તુઓનો ભંડાર જોવા ફરવા દઉં છું. રંગ, પીછીઓ, ચાક, કેન્વાસ વગેરે તે જુએ છે, કોતરકામનું અને વહેરવાનું લાકડું જુએ છે, માટીના નમુના બનાવવાની માટી અને કાપવાના કામના રંગીન કાગળ જુએ છે, આ સઘળી વસ્તુઓને અને બીજા છોકરાંઓને તેનો ઉપયોગ કરતાં જુએ છે. જે ઉપરથી શું કરવું તેની તેને સમજ પડે છે. અને તે કામ કરવા લાગે છે."

" હું ઢાંકણું ઉઘાડી દઉં છું-ઉપાડી લેઉં છું-અને બીજા ચિત્રકલા શિક્ષકો ઢાંકણું દઇ દે છે-એજ ફક્ત તફાવત છે."

આ ઉપરથી સમજાશે કે ચિત્રને ઉપયોગી વસ્તુ ભંડાર હોવો જોઈએ. આના માટે વિના મૂલ્યે મળી શકે એવી વસ્તુઓનો સારો સંગ્રહ કરવો; જેમકે જુદી જુદી જાતનાં સુકાં ફળો, પીછાંઓ, પક્ષીના માળાઓ, શંખલા કોડા, છીપોલા વગેરે; ઘરગથ્થુ જુની નિરુપયોગી વસ્તુઓ, ખાલી ડબ્બા, પેનનાં, દીવાસળીનાં ખાલી ખોખાં, સીગારનાં, દવાઓનાં, સાબુનાં કાર્ડ-બોર્ડનાં ખાલી ખોખાં વગેરે, દુકાનોમાંથી દરરોજ ફેંકી દેવાતી વસ્તુઓ. કુદરતી પાન, ફુલ, ફળ એકજ જાતનાં બધાં જોઈએ એમ નથી. પાન દોરવામાં બધા બાળકો એકજ દોરે એમ નહિ, પણ બેચાર જાતનાં પાન મુકવાં, સૌ સૌની મરજી પ્રમાણે ચીતરે. તેની રીતે ફળ ફુલ વગેરેમાં સમજવું.

વસ્તુસંગ્રહ કરવામા બાળકો ઘણી મદદ કરી શકે છે. પણ તેમા પ્રેરણાની જરૂર છે. એકેક વસ્તુ બાળકો સહેલાઇથી લાવી શકે, અને એવી રીતે બાળકોનું સંગ્રહસ્થાન બનાવી શકાય. પૈસા ખરચવાથી મળી શકે એવી વસ્તુ હોય તો તે જ્યારે જોઇએ તે અગાઉથી બાળકોમાના જે લાવી શકે તેને કહેવાથી વસ્તુ મેળવી શકાય અને તે ચીતરાવ્યા પછી પાછી મોકલાવાય. આવી રીતે કિમતી વસ્તુઓ ચીતરાવી શકાય.

અમુકજ જાતની નોટ કે કાગળ જોઈએ એવું નથી. રદ્દી છાપાના કાગળોપર દેશી શાહીથી અને હાથે બનાવેલી પીછી વડે પિંડચિત્રો "માસ ડ્રોઇંગ" સરળતાથી દોરાવી શકાય. રૂપરેખા ચિત્રને રંગ પુરીએ અને જેવો દેખાવ થાય તેવા ચિત્રો રૂપરેખામા ચીતર્યા વગર પીંછીવડે શાહી અગર કોઇપણ રંગથી બનાવાય તેને પિંડચિત્રો કહે છે.

રંગ કરવામા અમુકજ રંગો જોઇએ અને તે વગર કામ ન થાય એવુ નથી. જે રંગો સહેલાઇથી મળી શકે તેથી ચલાવી લેવું. પરદેશી કિમતી રંગો હોય તોજ કામ થાય નહિતો નહિ એમ કરી અટકી બેસવાનુ નથી. જન્મોત્રીઓ, પ્રશ્નોત્રીઓ વગેરે બનાવવામા દેશી રંગો હાથે બનાવીને વાપરતા રંગો શોધી કાઢવા અને તે વાપરવા. બધી જાતના રંગો ન મળી શકે તો જે થોડા મળી શકે તે વડે ચલાવી લેવું. જેમકે સફેદ માટે ખડી, કાળા રંગ માટે શાહી, લાલ માટે રંગી, પીળા માટે પીળી માટી અથવા મુલતાની માટી વગેરે.

ચિત્રવિદ્યાનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ અવલોકનશક્તિ, આકાર અને પ્રમાણની સમજશક્તિ કેળવવાનો છે. સ્વચ્છતા તથા બારીક ચોકસાઈ ધીમે ધીમે આગળપર આવતી જાય છે. ખુદ વસ્તુ પરથી અવલોકન કરીને પોતાની સ્ફુરણા પ્રમાણે દોરેલા ચિત્રો, શિક્ષકના ચિત્રપરથી યાન્ત્રિક રીતે દોરેલા સ્વચ્છ અને ચોક્કસ ચિત્રો કરતા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.

ટ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજ. અમદાવાદ.

પુંજાભાઈ ઇચ્છારામ લુહાર,
ડ્રૉઇંગ માસ્તર.

"આપણાં બાળકોને શું શીખવીશું ?"

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૨૮)

ટુંકામાં અભ્યાસક્રમ એવી રીતે યોજવો જોઈએ કે ગામડાનું જીવન, ગામડાનો સમાજ, અને તેના ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ એજ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય રહે. બાળક શાળામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પ્રથમ તો તેને કેટલેક અંશે પોતાના ઘરની બાબતો અને કાર્યોનો રસ ચાલુ રહેશે. ખેતર, ઢોર, તેમનો ઉછેર અને જતન, બાગકામ, નાના નાના ગૃહઉદ્યોગો–વગેરે બાબતોમાં તેને ખાસ રસ રહેશે. પરંતુ શાળામાં દાખલ થતાં અગાઉ અને દાખલ થયા પછી આ રસમાં અગત્યનો તફાવત હોય છે; અગાઉ તેને આ બધી બાબતોનો છુટક છુટક ખ્યાલ હોય છે. હવે તેને તે બધી બાબતો સંબંધપૂર્વક જોડાએલી અને કોઈ ખાસ અંતિમ હેતુ અર્થે યોજેલી જણાશે. પરંતુ કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે વાચન, લેખન, ગણિત વગેરે વિષયોનું શું ? તેનો ઉત્તર એ કે આ વિષયોને આપણી પદ્ધતિમાં યોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, પણ તે પ્રત્યેકનો સંબંધ ઘરની બાબતોના અભ્યાસ સાથે જોડવામાં આવે છે અને ઘરના નિત્યજીવનના વિષયોના અભ્યાસને અંગેજ આ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ બધા વિષયો, બાળકને જેમ જેમ તેની જરૂર જણાતી જાય છે તેમ તેમ, અને તેમાં રસ પડતો જાય છે તેમ તેમ, દાખલ કરવામાં આવે છે. આ વિષયો (વાચન, લેખન વગેરે જે વિદ્યાર્થીઓના સામાન્ય નિત્ય અનુભવની બહારના છે તે)નું શિક્ષણ આપતા અગાઉ શિક્ષક તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે એવી રીતે રજુ કરે છે કે વિદ્યાર્થીના સામાન્ય અનુભવને તે સંબંધપૂર્વક જોડાએલા હોઈ તેને આકર્ષક લાગે છે. દાખલા તરીકે વિદ્યાર્થીના અનુભવમાં આવેલાં ખેતર, વનસ્પતિ અને પશુપંખીઓની વાર્તાઓ, શિક્ષક વિદ્યાર્થીને કહે છે તે એવી રીતે રજુ કરે છે કે, તેમને સ્વાભાવિક રીતે એમ સમજાય કે અમુક ચિહ્નો વડે તે બીજાને લખી સમજાવી શકાય છે અને તે બીજા પાસેથી જાણી શકાય છે. આ રીતે વાંચતાં અને લખતાં શીખવાની તેમની પોતાની તરફથીજ માગણી થાય છે. નિત્ય વ્યવહારની ચીજો લાવવામાં તેનાં માપ તોલ વગેરેનું બહુ સામાન્ય ભાન કરાવી આંકડા અને ગણિતની શરૂઆત વિદ્યાર્થીઓને પોતાની મેળેજ કરવાનો અવકાશ મળે છે. એજ રીતે આરોગ્યવિદ્યા, ધર્મ, નીતિશિક્ષણ, હસ્તકામ, સૃષ્ટિજ્ઞાન વગેરે વિષયો, ગૃહકાર્ય અને ઘરને લગતી બાબતોની માહીતી તથા

જ્ઞાન મેળવતાં આપોઆપ નીકળી આવે છે અને તેનો અભ્યાસ મુખ્ય વિષય સાથે તેમજ એક બીજા સાથે સંકળાઈ જાય છે. તેને જે આરોગ્ય-ના નિયમોનું ભાન કરાવવામાં આવે છે તે ઘર તથા ઘરમાં વસનારાંનાં આરોગ્ય અને સુખાકારીના નિત્ય પાળવાના નિયમો બને છે. ઘરના ઉપયોગની ચીજો બનાવવા માટે હસ્તકાર્યનું શિક્ષણ ઉપયોગમાં આવે છે. ઘરશણગાર માટેનાં ઉપયોગી ફુલપાન, તેમજ ઘરમાં પાળેલાં પ્રાણીઓની બરદાસ માટે સૃષ્ટિજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિષયનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ રાખવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સચવાય છે. આ યોજનાથી વિવિધ વિષયોનું એકીકરણ બહુ સારી રીતે થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ માત્ર 'ઘર' વિષે શીખતા હોય એમ લાગે છે; છતાં, તેમના નિત્યજીવન માટેની તૈયારી માટે ઉપયોગી સર્વ બાબતોનો અભ્યાસ સાથે સાથેજ, અજાણતાંજ, થતો જાય છે. હાલની પદ્ધતિ મુજબ, અનેક વિષયો એક બીજાની સાથે સંબંધ જોડયા વિના શીખવાતા હોવાથી, વિદ્યાર્થીને તે નીરસ અને કંટાળાભરેલા તેમજ ગુંચવણભરેલા લાગે છે. આ નવી પદ્ધતિથી છોકરાં પોતાના અભ્યાસના વિષયો નિત્ય વ્યવહારના ઉપયોગમાં શરૂઆતથી મૂકી શકે છે.

કયા વિષયો શીખવવા અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ કેવી રીતે જોડવો તેનો વિચાર કર્યા પછી એ વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે. સંસારવ્યવહારમાં અનેક પ્રકારનો વ્યવસાય ચલાવતા મનુષ્યો આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે પ્રથમ તો તેઓને અમુક કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને તેથી તે કામ કરવાનો મનથી ઠરાવ કરે છે. ત્યારપછી તે પાર પાડવાનાં સાધનોની યોજના કરે છે. તે પછી તે યોજના અનુસાર કાર્ય કરવા માંડે છે. કામ પુરૂં થયે છેવટે તે બરાબર થયું છે કે નહિ તે તપાસી જુએ છે. કામ બરાબર ન થયું હોય તો કયાં ભૂલ છે તે બાબત તપાસ કરે છે. બારીકીથી જોઈશું તો જણાશે કે મનુષ્યો પ્રત્યેક કાર્યમાં (૧) મનથી ઠરાવ (૨) સાધનની યોજના (૩) યોજનાનો અમલ અને (૪) થએલા કાર્યની પરીક્ષા તથા તુલના એ ચાર ક્રમ અનુસરે છે. વ્યવહારમાં સર્વત્ર આ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે તો શાળામાં પણ એજ મુજબ અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જરૂરનો છે. આ પદ્ધતિથી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જાતે કાર્ય શરૂ કરવાની વૃત્તિ ખીલે છે; કાર્ય કરીને તે શીખવાનો નિયમ અમલમાં મૂકાય છે, વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે વિચાર કરવાની ટેવ પડે છે અને કાર્યની

સફળતાનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ખીલે છે. કદાચ એવો વાંધો લાવવામાં આવે કે પ્રત્યેક વિષયમાં આ પદ્ધતિ ચાલી શકે નહિ અને એ પદ્ધતિ અનુસાર કામ કરવાથી વખતનો ઘણો વ્યય થવાથી સરકારી અભ્યાસક્રમ પૂરો થઈ શકે નહિ. આ વાંધાનો ઉત્તર એજ કે જે વિષયમાં આ પદ્ધતિ બંધ બેસતી ન જણાય તે ઘણે ભાગે અવ્યાવહારિક અને કેટલેક અંશે નિરુપયોગી વિષય હશે. વખતના વ્યયની બાબતમાં એ ઉત્તર આપી શકાય કે આ પદ્ધતિમાં જે વિશેષ વખતનો વ્યય થાય છે તેનો બદલો વિદ્યાર્થીને જે ઉત્તમ અને કાયમના સંસ્કાર પડે છે તેનાથી વળી રહે છે.

છેવટમાં જનસમાજના કલ્યાણ માટે તથા ધર્મના સિદ્ધાન્તોના પાલન માટે જરૂરના ચારિત્ર્યના અંશો જે અભ્યાસક્રમની યોજનાથી ખીલવી શકાય તેજ ખરી રીતે ઉત્તમ અભ્યાસક્રમ ગણાય. ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિથી નીચે બતાવ્યા મુજબ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના અંશો ખીલે છે.

(अ) પરસ્પર સહકાર કરવાની વૃત્તિ. યોજનાનું ઘણું કામ વિદ્યાર્થીઓને સાથે મળીને કરવાનું હોવાથી, સહકારવૃત્તિ, બીજાની સગવડ અગવડ ધ્યાનમાં રાખવાની ટેવ, પોતાના હલકા સ્વાર્થ અને નાના નાના મતભેદ ભૂલી જવાની ટેવ, બને તેટલો પ્રયત્ન કરી કાર્યને સફળ કરવાની વૃત્તિ, વધુ મતને માન આપી ચાલવાની ટેવ, પોતાની સાથે કામ કરનારમાં પોતે કોઈ રીતે હલકો ન પડે તે સાચવવાની ટેવ એવા એવા ગુણો ખીલે છે.

(ब) પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા ઉપર આધાર ન રાખતાં, પોતાનાજ બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વ્યવહારનું સર્વ કાર્ય માથે લેવું એ ટેવ અતિ અગત્યની છે. શિક્ષક અગર માબાપ બાળકને ઘણું કામ કરી આપતાં હોવાથી આ ટેવ આપણાં બાળકોમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. આ યોજના મુજબ, પ્રત્યેક બાળક પોતપોતાના કામમાં એટલું રોકાએલું રહે છે કે બીજાનું કામ કરી આપવાની તેને ફુરસદ ભાગ્યેજ હોય છે. વળી પોતાના ગોઠીઆઓમાં પોતે કામ કરવાની ઓછી આવડતવાળો કે અશક્ત છે એવું પણ બાળકને જણાવવું ગમતું નથી. આ કારણથી "પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેતાં" શીખવાની તેને ટેવ પડે છે.

(क) કાર્યની યોજના પોતે જાતે વિચારી લેવાની તેને ટેવ પડે છે. વળી તે યોજના સફળ કરવા માટેની ઉત્તમ પદ્ધતિનો પણ પોતે જાતે વિચાર કરતાં શીખે છે.

(ઢ) પોતાની જાતની અને સામાજિક જવાબદારીની સમજણ એ ચારિત્ર્યનો બહુ અગત્યનો અંશ છે. છોકરાંને જ્યાં સુધી કાંઈ પણ કાર્ય પુરેપૂરૂં સોંપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ ગુણ ખીલી શકતો નથી. આપણે બતાવેલી યોજનામાં છોકરાંને પોતાને માથેજ બધી જવાબદારી હોવાથી એ ગુણ ખીલવવાની બહુ સારી તક મળે છે. નાનામાં નાના કામ માટે પોતે જાતે અને આખો વર્ગ અગર ટુકડી જવાબદાર છે એવું તેમને સતત ભાન રહે છે અને ચારિત્ર્યનો આ ઉત્તમ અંશ ખીલવવાનું એ રીતે બની શકે છે.

(ઈ) સત્યપ્રિયતા, નિયમસર અને વખતસર કામ કરવાની ટેવ, પ્રમાણિકતા, સ્વચ્છતા, ન્યાયદૃષ્ટિ, બાંધછોડ કરવાની ટેવ, વિનય-આ ગુણો શાળામાં ખાસ ખીલવાજ જોઈએ. પ્રત્યક્ષ ધાર્મિક શિક્ષણ શાળામાં અપાતું હોય તો આ ગુણો વિષે ઉપદેશ આપી શકાય છે. પરંતુ એવા ઉપદેશ કરતાં વર્ગના સામાન્ય અભ્યાસક્રમની યોજનાથી આ ગુણોનાં બીજ રોપવાનો પ્રયત્ન વધારે લાભકારક થવાનો અને ઊંડી જડ ઘાલવાનો સંભવ છે. એ કાર્ય આ યોજનાથી સર્વાંશે થઈ શકે છે.

(ફ) શારીરિક મહેનત અગર મજુરી માટે માનવૃત્તિ તેમજ સતત મંડયા રહેવાનો ગુણ આ યોજનાથી બહુ સારી રીતે ખીલે છે. પુષ્કળ હસ્તકાર્ય કરવાનું હોવાથી અને નાનામાં નાના કાર્યનો છેવટની સિદ્ધિ સાથે ગાઢો સંબંધ હોવાથી, તેને માટે કાળજી રાખવાની હોવાથી, આ બન્ને ગુણો બહુ સારી રીતે આ યોજનાદ્વારા ખીલી શકે છે.

(ગ) આ સર્વ ઉપરાંત વર્ગમાં પરસ્પર મદદ કરવાની અને સેવાની વૃત્તિ ખીલવવાનો આ યોજનામાં ઘણો અવકાશ છે. શાળા માટે તેમજ પોતાના સોબતીઓની મદદ માટે ઉપકાર વૃત્તિમાંથી મદદની અને સેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સર્વ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે અભ્યાસક્રમથી, વિદ્યાર્થીઓના નિત્યજીવનને ઉપયોગી માહીતી મળવા ઉપરાંત તે માહીતી જીવનવ્યવહારના નિત્યના ધોરણ અનુસાર આપવામાં આવે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થી ભવિષ્યમાં ઉપયોગી અને નિઃસ્વાર્થ જીવન ગાળી પોતાની જાતને અને સમાજને આવશ્યક સર્વ ગુણો ખીલવી શકે, તે અભ્યાસક્રમ સર્વથી વધારે ઉત્તમ ગણાય. આ સર્વ ગુણો ખીલવવાના ઉત્તમ અંશો આ યોજનામાં સમાએલા છે એમ જણાય છે.

આ બધી બાબત ધ્યાનમાં રાખીને પ્રાથમિક શાળાના પહેલા ધોરણ માટેની "યોજના"ના અભ્યાસક્રમ વિષે વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

આ યોજનામાં "ગામડાનું ઘર" અભ્યાસનો મુખ્ય વિષય બને છે, અને એ અભ્યાસમાંથી મોઢાનો નિબંધ, આરોગ્યશાસ્ત્ર, ધાર્મિક શિક્ષણ, વાચન, લેખન, સંખ્યાશિક્ષણ, હસ્તકાર્ય, સૃષ્ટિજ્ઞાન, નાટય, સંગીત, રમતગમત વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ આપવાનો અવકાશ મળે છે.

(અ) શરૂઆતઃ—શિક્ષકે પ્રથમ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ વિષેની માહીતી મેળવવી અને વિદ્યાર્થીઓને એક બીજાના પરિચયમાં લાવવા. પોતપોતાના ઘર વિષે નિખાલસપણે અને વિના સંકોચે વિદ્યાર્થીઓ વાતચીત કરે એમ કરવું. નિશાળથી છુટી આપણે કયાં જઈએ છીએ ? શા માટે ? ઘરનાં માણસો, માતાપિતા, ભાઈ ભાંડુ વગેરે—આ વાતચીત અને સવાલ જવાબમાં **મોઢાના નિબંધનો** સમાવેશ થાય છે.

ઘરમાં કેટલાં માણસ છે ? છોકરાં કેટલાં ? વર્ગમાં કેટલાં છોકરાં છે ? આ પ્રકારની વાતચીતમાં **સંખ્યાનો** પ્રથમ ખ્યાલ આપી શકાય છે.

મા ઘરમાં શું શું કામ કરે છે ? પિતાને માટે, બીજાં ભાઈભાંડુ માટે, ઘર માટે તે શાં શાં કામ કરે છે ? ઘરમાં નાનું બાળક છે ? એ બાળક માટે શું શું કરે છે ? તમે બધાં બાળક ઉપર પ્રેમ રાખો છો ? કેમ જાણ્યું ? કુટુંબનાં દરેક જણ માટે પિતા શું શું કરે છે ? તમે બધાં છોકરાં કુટુંબના કામમાં શી શી મદદ કરી શકો ? મહેનતની વહેંચણી, પ્રત્યેક પોતપોતાનું કાર્ય જાતે કરવું, બાળકોનું માબાપ પ્રત્યેનું વર્તન, કુટુંબસ્નેહ, આજ્ઞાંકિતપણું, માનની લાગણી, પરસ્પર મદદની લાગણી—આ બધું **સામાજિક વૃત્તિ ખીલવવાનું શિક્ષણ છે.**

આ વાતચીત દરમિઆન શિક્ષક બાળકને સ્નેહાળ કુટુંબની કોઈક વાર્તા ધર્મપુસ્તકમાંથી કહે છે. આ રીતે **ધાર્મિક શિક્ષણનો** અવકાશ મળે છે.

ઘરનાં ઢોરઢાંખર, કુતરાં, બિલાડાં, પાળેલાં પોપટ કે કબુતરના ખોરાક, સંભાળ ઉપયોગ વગેરે, તેમજ પાળેલા પ્રાણીઓનું નિરીક્ષણ, તેમની જાતે સંભાળ લેવાની ટેવ વગેરે પ્રત્યક્ષ કરાવી **સૃષ્ટિજ્ઞાનનાં** મૂળતત્ત્વોનું શિક્ષણ અપાય.

આ વાતચીત દરમિઆન એકાદ પંખી કે પશુની વાર્તા, બાળકને તેમની પોતાની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરી, સંભળાવવી. એ નાની વાર્તા ઉપરથી *વાર્તા દ્વારા વાચન પદ્ધતિથી તેમને **વાચનની શરૂઆત** કરી શકાય.

આ **વાર્તા ભજવી** શકાય. એ રીતે ક્રિયાત્મક શિક્ષણ આપી છોકરાંને તે વિષયમાં વધારે રસ લેતાં કરી શકાય.

* વાર્તાદ્વારા વાચન પદ્ધતિ વિષે બીજે પ્રસંગે ચર્ચા કરવામાં આવશે.

ઘરનાં ઢોરઢાંખરની આકૃતિ દર્શાવવા કાગળનાં પુતળાં કાપવાનું અને માટીના આકાર બનાવવાનું કામ કરાવી શકાય. ઘરનાં વાસણકુસણ-ઘડો, તપેલી વગેરેના માટીના આકાર બનાવી શકાય. વળી ખેતરમાં ઉપયોગની વસ્તુઓ, જેવી કે હળ વગેરેના પણ માટીના આકાર બનાવી શકાય. આ બધી આકૃતિઓ કાગળની, કાગળના માવાની, માટીની અગર કાર્ડબોર્ડની બનાવી તેને રંગી શકાય, અગર તે જાતનાં ચિત્રો ચોપાનીઆં કે ન્યૂસપેપરમાંથી છોકરાં કાપી શકે. આ આકૃતિનાં ચિત્રો કાળા પાટીઆ ઉપર પણ દોરાવી શકાય. બાળકને આ રીતે હસ્તઉદ્યોગનો વિષય શીખવી શકાય અને માત્ર હકીકત કહેવાથી જે નિરસતા થવાનો સંભવ છે તે ટાળી શકાય.

આને લગતી, પ્રાણીઓના સંબંધની, કોઈ પ્રકારની રમત રમાડી શકાય. પ્રાણીનાં નામ ધારવાની કે છોકરાંને અમુક પ્રાણીનાં નામ આપી તેમને પકડવાની-વગેરે અનેક પ્રકારની રમતો યોજી શકાય.

આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતું, ધાર્મિક અગર રમતગમતનું, કોઈ ગીત પણ છોકરાંને શીખવી શકાય.

"પ્રૉજેક્ટ" (યોજના):—વર્ગનાં છોકરાં પાસે ગામડાના ઘરનો નમુનો બનાવવા વિષે.

હેતુ અને પ્રથમ રચના:—છોકરાં સાથે સામાન્ય વાતચીત દ્વારા તેમના વિચારને એવી દિશામાં વાળવા કે તેઓ પોતેજ ગામડાનું ઘર બનાવવાની માગણી કરે એ બાબત સૌથી વધારે અગત્યની છે. છોકરાં પોતે જેની માગણી કરે તે યોજના-પ્રૉજેક્ટ-બનાવવામાં તેમને, શિક્ષકે રજુ કરેલી યોજના કરતાં, વધારે રસ પડશે. શિક્ષકે યોજનાનું કાર્ય બાળકો પાસે કરાવવું હોય તો તેને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. દાખલા તરીકે વર્ગમાં અગર નિશાળના વાડામાં થોડી ઈંટો લાવીને નાખી હોય, અગર નિશાળમાં નાના સાદા ગામડાના ઘરનું ચિત્ર હોય તો તે સંબંધી બાળકો પ્રશ્નો પૂછવાનાંજ. આ પ્રશ્નોત્તરદ્વારા એવું નાનું ઘર બાંધવાની તેમની પોતાની પાસે માગણી કરાવવાનું બની શકશે, અને છોકરાં બહુ આતુરતાથી તે કામ ઉપાડી લેશે. બાળકોએ બનાવેલાં કાગળનાં પુતળાં અગર ઢોરના માટીના આકાર વિષે વાતચીત કરતાં, એ બધાંને રાખવાના સ્થાનનો સવાલ ઉત્પન્ન કરી શકાશે અને એ રીતે ઘર બાંધવાની જરૂર બાળકોને પોતાને જણાશે.

ઘર બાંધવાની જરુરિઆત વિષે વાતચીત દ્વારા છોકરાંની ખાત્રી થયા પછી તે ઘર શાનું બાંધવું એ પ્રશ્ન ઉભો થશે. કાચી અને પાકી ઇંટો, લાકડું, કામડાં, માટી આ બધા વિષે ચર્ચા કરવી. આ દરેક પ્રકારના ઘરના ફાયદા ગેરફાયદા વિષે નિખાલસપણે છોકરાં શિક્ષક સાથે વાતચીત કરશે. અમુક જાતના ઘરના ઘણા પૈસા પડે, અમુકના થોડા પડે એવો પણ ઝાંખો ખ્યાલ તેમને આપવો. બે ચાર જુદી જુદી જાતનાં ઘર પ્રત્યક્ષ બતાવી તેમને તે વિષે વધારે સારો ખ્યાલ આપવો. છોકરાંને ઇંટ પાડવાની જગા બતાવી ઇંટ પાડવાનું કામ અથથી ઇતિ સુધી બરાબર બતાવવું. કડીઆનું કામ, તેનાં ઓજાર, ઈંટોની ભઠ્ઠી બતાવી ગારો કરવાનું, તેના બીબા વડે ઈંટો પાડવાનું કામ વગેરે બતાવવું. કામડાંનાં ઘરની રચના, તે ગોઠવવાનું, બાંધવાનું વગેરે કામ પણ પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરાવી બતાવવું. આ બધું જોયા પછી, કેવા પ્રકારનું ઘર બાંધવું છે તે વિષે છોકરાં જાતે નિર્ણય કરશે. ઇંટ માટી વગેરે સારાં ટકાઉ જોઈએ, તે ઓળખવાની રીત, દુકાનદારો અને વેપારીઓ સારો માલ સાચાઈ અને પ્રમાણિકતાથી આપે તેની આવશ્યકતાના સૂચનદ્વારા સામાજિક ગુણોની ખીલવણીની કાંઈક શરૂઆત કરાશે.

ઘરનું કદ અને રચના (પ્લૅન):—ઘરમાં માત્ર એકજ ખંડ ચાલશે કે વધારે જોઈશે તે બાબત ચર્ચા થશે. એટલાની જરૂર છે કે નહિ તે વિષે પ્રશ્નોત્તર થશે. છોકરાંને પોતાને કેટલાક ખંડનું અને કેવી જાતનું ઘર જોઇએ તે બાબત ચર્ચા કરી નક્કી કરવા દેવું. શિક્ષકે એ ચર્ચાને એવી દિશામાં વાળવી કે જેથી ઘરમાં રહેનારની બધી સામાન્ય જરૂરીઆતોનો તેમાં સમાવેશ અને સગવડનો છોકરાંને બરાબર ખ્યાલ આવે. ઘરનાં માણસો અને ઢોરઢાંખરની ઉંચાઈના ખ્યાલ ઉપરથી ઘરની ઉંચાઈનો તેમજ તેમાં જોઈતા હવા અજવાળાનો ખ્યાલ આપી શકાશે. છોકરાં જે ઘર બાંધવાનાં છે તે તો નમુનાનું નાનું ઘર છે, પણ તેમાં પાંચ છ વર્ષનું છોકરૂં ખુલ્લાસે ઉભું રહી શકે અને તેમાં બારી અગર જાળી પણ મૂકી શકાય એટલે કે ૪×૩×૨ફૂ એ માપનું તો તે બનવું જોઈએ. આ બધી બાબતની વાતચીતદ્વારા મુખનિબંધનો વિષય શીખવાશે.

હસ્તકાર્યઃ—છાપાં અગર ચોપાનીઆમાંથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઘરના નમુનાનાં ચિત્રો કપાવી તે કાર્ડબોર્ડ ઉપર ચોઢાવવાં. પોતાના ઘરનું અગર તેમને જે ઘરની આકૃતિ યાદ હોય તેનું ચિત્ર તેમની પોતાની પાસે—જેવું આવડે તેવું—દોરાવવું. રંગ મળી શકે એમ હોય તો આ ઘરનાં ચિત્રોમાં રંગ પુરાવવા.

એક ઈંટ લઈ તેની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઉંચાઈ છોકરાં પાસે મપાવવી. તે કેટલી છે તે સંખ્યા છોકરાં જાણતાં નથી પણ દોરીથી તેનું માપ કરી શકશે. લાકડાનાં બીબાં બનાવી છોકરાં પાસે માટીના ગારાની તે બીબાં વડે કાચી ઈંટો પડાવવી. કાગળ ઉપર અગર નિશાળના વાડાની જમીન ઉપર ધૂળમાં ઘરના ભોંય તળીઆનો નકશો (પ્લૅન) છોકરાં પાસે કરાવવો. ઓરડાની તેમજ ઓટલાની હદ બતાવવા રેતીનો આંકો કરવો અગર કાગળની કાપલી મૂકવી. જુદા જુદા દેશનાં ઘરોના નમુનાનાં ચિત્રોવાળાં પોસ્ટકાર્ડ અગર ચિત્રો એકઠાં કરવાનું કામ શિક્ષકે તેમજ છોકરાંએ જ્યારે જ્યારે બને ત્યારે કરતા રહેવું. (પ્રાણીઓનો રહેઠાણ અગર પક્ષીના માળાનાં ચિત્રો પણ, સરખામણી ખાતર, એકઠાં કરાવવાં).

આરોગ્ય શાસ્ત્ર:—હસ્તકાર્ય કર્યા પછી છોકરાં હાથ ધોયા વગર પોતાના વર્ગમાં આવે તો શિક્ષકે તેમને પૂછવું કે આવા બગડેલા હાથે ચોપડીઓ કે કાગળને અડકી શકાશે? આ પ્રશ્ન ઉપરથી હાથ ક્યારે ધોવાની જરૂર છે તે બાબત ચર્ચા થશે. કામ કર્યા પછી, ખાધા પહેલાં, પાણી પીતાં પહેલાં, શૌચ પછી, સવારમાં ઉઠીને, કોઈ માંદા માણસની સારવાર કરીને–વગેરે પ્રસંગે હાથ ધોવાની અગત્યનું બહુ સચોટ ભાન છોકરાંને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા કરી શકાશે. સ્વચ્છતા સંબંધી વાર્તા કહીને અગર તેવી વાર્તા ભજવીને આ બાબતનું ભાન વધારે દૃઢ કરી શકાશે. હાથ કેવી રીતે ધોવા તે પણ છોકરાંને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું. પ્રત્યેક બાળકને આ પ્રમાણે સ્વચ્છ હાથ રાખવાની ટેવ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પડે એ બાબતની શિક્ષકે ખૂબ કાળજી રાખવી. છોકરાંના હાથ પ્રત્યેક સવારે તપાસવા અને વારે વારે, કામને અંતે, તે ધોઈ સ્વચ્છ રાખે તેની તપાસ રાખતા રહેવું.

સૃષ્ટિજ્ઞાન:—નિશાળમાં પાળેલાં મરઘાં અગર બતક તથા તેનાં બચ્ચાં સંબંધી વિશેષ અભ્યાસ. બચ્ચાંને મરઘી કેવી રીતે ખવડાવે છે, કેવી રીતે તેનું જતન કરે છે, તે કેવી રીતે સુવે છે એ બાબતનું નિરીક્ષણ. તેને કયો ખોરાક સૌથી વધારે અનુકૂળ છે તેનો અભ્યાસ; મરઘીના મોંઢાનું તથા તે કેવી રીતે ખાય છે તેનું નિરીક્ષણ.

વાચન:—જે વાર્તા (પ્રાણી અગર પંખી વિષેની) છોકરાંને કહેવામાં આવી હોય તેનાં વાક્યોનું (વાર્તા દ્વારા વાચન પદ્ધતિ મુજબ) વાચન ચાલુ રાખવું. આખાં વાક્ય તેમજ આખા શબ્દો સાથે વાંચતાં આવડે તેમજ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે તે તરફ ધ્યાન રાખવું. છોકરાંને કાગળની કાપ-

લીમાં વાક્યો અગર શબ્દો લખીને પોતાની જગાએ બેસી તે ગોઠવવાનું કામ કરાવવું. જુદાં જુદાં છોકરાંને જુદા જુદા શબ્દો આપી તેનાં આખાં વાક્ય ભેગા મળી બનાવવાનું કાર્ય કરાવવું બને; તો નાની નાની વાર્તાઓની ચિત્રોવાળી ચોપડીઓ વર્ગમાં રાખી મૂકવી; આમ કરવાનો હેતુ એ છે કે છોકરાંને તે વાંચવાની અગર તેમાંની વાર્તાઓ સાંભળવાની ઈંતેજારી થાય. છોકરાં એ વાર્તાઓ સાંભળવાની માગણી કરે તો શિક્ષકે તે પુરી પાડવી.

લેખનઃ—કોણીથી તેમજ ખભેથી આખા હાથની હલનચલન ક્રિયા થાય એ બાબત પ્રથમથીજ લક્ષ રાખવું-માત્ર આંગળાંની કે કાંડાની હાલવાની ક્રિયા થાય તે બસ નથી. છોકરાં ઘર બનાવે તેમાંનો એકાદ શબ્દ શિક્ષકે પસંદ કરવો અને તે લખતાં શીખવાની ઈંતેજારી બાળકોમાંજ ઉત્પન્ન કરવી, પાટીઆ ઉપર મોટા અક્ષરે લખેલા શબ્દ ઉપર છોકરાં બરાબર આંગળી ફેરવે; તેના ઉપર કચુકા અગર મણુકા ગોઠવે; એ શબ્દની આકૃતિ મુજબ છોકરાં હવામાં આકૃતિ દોરે-પ્રથમ ઉઘાડી આંખે અને પછી આંખો મીચીને; વતરણા વડે ધૂળમાં તે આકૃતિ દોરે (આ કાંઈ રમત રમતાં હોય એવી રીતે ચલાવવું). છેવટે છોકરાંને તે આખો શબ્દ પાટીઆ ઉપર બરાબર ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા કહેવું. પછી તે ભૂસી નાખવો, અને પોતાની યાદદાસ્તીથી રેતીમાં અગર આટીઆ ઉપર તેમની પાસે તે લખાવવો. આખો હાથ ખભાથી હલાવીને અને મોટા અક્ષર લખે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું (આપણી શાળાઓમાં પ્રત્યેક છૂટા અક્ષરો લખતાં શીખવવાનો ક્રમ લગભગ આ મુજબજ હોય છે, આ પદ્ધતિમાં વાચન તેમજ લેખનમાં આખો શબ્દ સાથે શીખવવાનો છે.)

સંખ્યા શિક્ષણઃ—ગણતરીનો વધુ અભ્યાસ તૈયાર કરેલી ઈંટોની સંખ્યા, પાણીના ઘડાની સંખ્યા, કાગળ ઉપર દોરેલાં ઘરોની સંખ્યા, નિશાળના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, કન્યાઓની સંખ્યા-વગેરે ગણાવવું. છોકરાંને વીસ સુધી ગણતાં આવડવું જોઈએ. સાથે સાથે જુદી જુદી સંખ્યાની સરખામણી કરાવવી. જેમકે છોકરા અને છોકરીઓની સંખ્યા. હવે આ સંખ્યા નોંધાય-લખાય-શી રીતે તે પ્રશ્ન છોકરાં પાસેજ ચર્ચા કરી ઉત્પન્ન કરવો. છોકરાંને પોતાને એનો ખુલાસો કરવા માટે વિચાર કરવા દેવો. કદાચ કોઈ છોકરાં, સંખ્યા જેટલા લીટા કરવાનું કહે તો તે રીત પણ માન્ય કરવી. આગળ જતાં તેમને બતાવી શકાશે કે આઠ અગર નવ લીટા કરતાં ઘણો વખત જાય છે તેને બદલે તે સંખ્યાનું સાંકેતિક

ચિહ્ન કરવાનું વધારે સરળ છે. સંખ્યાનાં ચિહ્ન હંમેશાં વસ્તુઓ સાથે જોડવાં અને એ રીતે પ્રત્યેક સંખ્યાનું ચિહ્ન તેટલી વસ્તુઓ બતાવનારૂં સાંકેતિક ચિહ્ન છે એ ભાન સતત રહેવું જોઈએ. સંખ્યા લખતાં શીખવતે સીધી લીટીથી લખાતી સંખ્યા પ્રથમ શીખવવી. જેમકે પાંચ; ત્યારપછી અર્ધગોળ તથા સીધી લીટીવાળી જેમકે આઠ, નવ, ચાર, એક; અને છેવટે ત્રણ તથા છ જેવી સંખ્યા શીખવવી. શબ્દ શીખવતે જેમ પદ્ધતિ યોજવાની બતાવી છે તેજ સંખ્યા શીખતે પણ વાપરવી. પ્રત્યેક સંખ્યાની કિંમત અને એકબીજા સાથેનો સંબંધ શીખવતા જવું. "કેટલું" અને "કેટલા" અર્થાત્ માપ તોલ, અને સંખ્યા ઉપર ગણિતની રચના છે; માટે છોકરાંને ઘર બનાવતે, અગર ઇંટ વગેરેનું માપ પ્રત્યક્ષ ફૂટપટીથી માપ કરાવી તેના ઇંચ વગેરે ગણાવવા. માપ કરતી વખતે.તેમજ સંખ્યા ગણતે અનેક પ્રકારના ગણિતના પ્રશ્નો જેવા કે પ્રમાણના વગેરે ઉત્પન્ન થશે. આ સર્વ પ્રશ્નોનો શિક્ષકે લાભ લેતા જવું:

સંગીત:—માતા વિષે, ઘર અને તેના સુખ સગવડ વિષે નાનાં ગીત શીખવવાં.

રમતગમત:—પ્રાણીઓનાં નામ પાડવાની અગર એવા પ્રકારની ગમે તે સાદી રમત રમાડવી.*

ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ.

---

* "વિલેજ ટીચર્સ જર્નલ"માં આ યોજનાપદ્ધતિની લેખમાળા આવેલી છે. અંગ્રેજી જાણનાર શિક્ષકો તે આખી વાંચી જઈ શકે તો ઘણો લાભ થશે. સને ૧૯૨૧ ના મે, ઑગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર તથા નવેમ્બરના અંકોમાં એ પ્રસિદ્ધ થએલી છે. શાળાપત્રના વાચકોને માટે એ યોજનાની રૂપરેખાનો અત્રે થોડો નિર્દેશ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પંજાબમાં મોગાની શાળા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા એ માસિકમાંથી ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી આપવા માટે તેના તંત્રીનો હું આભારી છું. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ મુજબ કેટલીક ખ્રિસ્તિ શાળાઓમાં કામ ચાલે છે. એ યોજના આપણાં દેશમાં જાણીતી અને પ્રચલિત કરવાનું માન મિ. ડબલ્યુ. જે. મૅકી એમ. એ. સી. ઇ. ને ઘટે છે.

ગ. ગો. ધ્રુ.

ગોધરા મિશન ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમાં બાળપોથી શીખવવાની દાખલ કરેલી નવી રીત.

ઇલાકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળપોથી શીખવવાનું કામ એવી રીતે ચાલે છે કે બાળકોને તેમાં કંઈ રસ પડતો નથી, શિક્ષકો જે પદ્ધતિએ હાલ કામ કરે છે તેનાં પગથીયાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—,

૧ લું પગથીઉં:—નગારાનો ન, તડબુચનો ત, મગરનો મ, વગેરે બોલીને અક્ષરો ઓળખાવવા પ્રયત્ન ચાલે છે. કકાનું સાદુ પતુ કે સચિત્ર મૂળાક્ષર કે પછીથી બાળપોથીમાં આપેલા ચિત્રોની મદદથી આ કામ કરવામાં આવે છે.

૨ જું પગથીઉં:—વંચાવેલા મૂળાક્ષરોને સ્લેટ ઉપર ઘુંટાવી તે તેમને લખતાં શીખવે છે.

૩ જું પગથીઉં:—પછીથી ક ને કાનો કા, કને હસ્વઈ કિ, વગેરે બોલી બારાખડી બોલાવવામાં અને લખાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બધા વ્યંજનની બારાખડી શીખવવામાં આવે છે.

૪ થું પગથીઉં:—બાળપોથી વાંચવાનું શરૂ કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી પહેલા છ સાત માસ સુધી બાળકને જે કામમાં તેને કંઈ રસ નથી પડતો તે કામ ન છુટકે કરવું પડે છે. તે ૧૨ સ્વર, ૩૬ વ્યંજન અને ૪૩૨ બારાખડીના અક્ષરો ગોખી ઘુંટીને કંટાળી જાય છે, અને તેથી નિશાળ તેને અપ્રિય થઈ પડે છે. આ રીતથી ઘણાં છોકરાં તો છેકજ પાછળ રહી જાય છે. ને બે વરસે પણ બાળપોથી પૂરી કરી શકતા નથી.

જો શિક્ષક કાંઈ કેળવાયલા હોય, તો તે બાળપોથીમાં આપેલા ક્રમ પ્રમાણે કામ લે છે. પણ તેમાં એ પ્રથમ અક્ષરો, પછીથી તે અક્ષરોના સાદા શબ્દો, ને વાક્યો, પછીથી એક પછી એક બારાખડીના ભાગો ને તેની મદદથી થતા શબ્દો ને વાક્યો શીખવે છે. તેઓ પણ છેવટે બધી બારાખડી ઘુંટાવે છે.

આ બન્ને રીતનો એકાંક અક્ષર હોવાથી બાળકોને ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન થાય છે, ને જ્યારે તેઓ વાંચે છે ત્યારે ધીરે ધીરે મનમાં કે મોટેથી આ એકાંકોનું એકીકરણ કરતા કરતા વાંચે છે. ઘણી વખતે તે ક ને કાનો કા ૨ ને માથે રે. ને લ ને કાનોમીડું લાં, કા આ આ રે એ એ લાં એમ વાંચે છે. આખા શબ્દની છાપ તેમના મગજ પર એકદમ ચોકખી પડતી નથી અને તેથી કરીને તેમનું વાચન સરલ હોવાને બદલે, અચકાતું અચકાતું હોય છે.

આમ ન થાય તેને સારૂં ઘણા પ્રયત્નો થાય છે, ને બાળકોના કામમાં રસ લેનારા માણસો નવા નવા અખતરાઓ કરે છે. તે પૈકી એક અખતરો મિશનની નિશાળોના મેનેજરોએ કરેલો છે. તેની નિશાળો પૈકીની મુખ્ય નિશાળોમાં હાલમાં એક નવીન પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતમાં ગોધરા મિશન ફિમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રે. સ્કૂલમાં તે રીત પ્રમાણે કામ લેવાય છે અને ત્યાં જઈ જોઈ આવેલા શિક્ષકો પૈકી એક શિક્ષિકા અમદાવાદમાં ભદ્રની નિશાળમાં તે પ્રમાણે કામ લે છે:

ગોધરામાં નીચે પ્રમાણે કામ થાય છે

(૧) નવા આવેલા બાળકો અને શિક્ષક વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને બાળકોના મનમાંથી ભય જેવી ચીજ નીકળી જાય તેને સારૂં શિક્ષક તેમની સાથે વાતો કરે છે અને તેમને આનંદ પડે તેવી એક નાની વાર્તા કહે છે. આ વાર્તા તેમને કહ્યા બાદ તે સંબંધી તેમની સાથે વાત કરવામાં આવે છે. શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછે છે અને બાળકો જવાબ આપે છે. આમ કરવાથી બાળકને કામમાં ગુંચાઈ જવાની ટેવ પડે છે અને વળી ચાલેલી વાર્તા બાળકના મનમાં રમી રહે છે. વાર્તા કહેતી વખતે શિક્ષકના હાવભાવ અને સ્વરનું ઉંચા નીચા થવું વગેરે એવાં હોય છે કે સામા માણસને એમજ લાગે કે તે પોતે તે વાતમાં ઘણોજ રસ લે છે. આવી રીતે વાર્તા કહેવાથી બાળકોનું મન તે વાત તરફ ખાસ આકર્ષાય છે ને તેમને પણ તેમાં રસ પેદા થાય છે.

(૨) બાળકોને વાર્તા સાંભળવાનું મન થાય અને વાર્તામાં તેઓ રસ લેતાં થાય એટલે એ વાર્તા વાંચી શકાય તો કેવું સારૂં એવી ઇચ્છા તેમના મનમાં પેદા કરવામાં આવે છે; આથી વાંચવાને આતુર થએલાં બાળકો બેધ્યાન રહેતાં નથી.

(૩) જે વાર્તા તેમને ચાલી ગઈ છે તે વાર્તા પર સવાલ પૂછી પહેલું વાક્ય કઢાવવામાં આવે છે. આ વાક્ય થોડીક વાર શિક્ષક બોલે છે ને છોકરાં તેમની સાથે સાથે તે વાક્ય બોલે છે. પછીથી તે વાક્ય પાટીઆ ઉપર ચોકખા અક્ષરે લખવામાં આવે છે. બાળકના મગજ પર દરેક શબ્દની છાપ જુદી જુદી અને ચોકખી પાડવી છે, તેથી શબ્દો છૂટા છૂટા લખવામાં આવે છે, અને અક્ષર જરાક ભાર દઈને લખવામાં આવે છે કે તે બરાબર તરી આવે. પછીથી તે વાક્ય શિક્ષક વાંચે છે અને તેમની સાથે બાળકો પણ વાંચે છે:

(૪) પછીથી શિક્ષક જે બાળકનું નામ દે તે બાળક તે વાકય વાંચી જાય છે, અને બીજાં બાળકો તે પર ધ્યાન આપે છે.

બાળકોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ સફેદ કે રંગીન ચાક વતી તે વાકયમાં આવેલો ભાવ દેખાડનારૂં સારૂં ચિત્ર પાટીઆ ઉપર દોરવામાં આવે છે. નવાં બાળકોને એથી વાંચવામાં વધારે રસ પડે છે.

(૫) પછીથી શબ્દે શબ્દ છૂટો પાડી દરેક શબ્દ આગળ સહેજ અટકીને તે વાકય શિક્ષક વાંચે છે, અને બાળકો પણ સાથે સાથે તેમ વાંચે છે.

(૬) ઉપર મુજબ ચાર પાંચ વાર વાકય વંચાવ્યા બાદ શિક્ષક શબ્દે ઉપર પોઇન્ટર મૂકે છે, અને પછી બાળકો તે શબ્દ વાંચે છે.

(૭) પછીથી એક પછી એક બાળક પાસે તે વાક્ય તેજ પ્રમાણે વંચાવવામાં આવે છે.

(૮) પછીથી વાકયના એક શબ્દ નીચે લીટી દોરીને કયો શબ્દ છે તે બાળકો ઓળખી કાઢે છે કે કેમ તે જોવામાં આવે છે.

(૯) ત્યારબાદ વાકયમાં આવેલાં શબ્દોની નીચે તેજ શબ્દો એક પછી એક લખી બાળકોને તે શું છે તે ઓળખવા કહે છે, જેથી તેમના મગજ પર કેટલી છાપ પડી છે તેની પરીક્ષા થાય છે. આ રીતેથી આખા શબ્દની છાપ બાળકોના મગજ પર બરાબર પાડવામાં આવે છે.

(૧૦) પછીથી તે છાપ બરાબર પડી છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા સારૂ તેજ વાકયની નીચે ઉપર જે શબ્દ હોય તેથી જુદો શબ્દ મૂકી તે બાળકો પાસે વંચાવવામાં આવે છે. જેમ જેમ શબ્દો મૂકાય તેમ તેમ બાળકો વાંચે છે. પછીથી એક પછી એક બાળકોને એકેક શબ્દ આમ વંચાવવામાં આવે છે, પણ જો કોઈ ભૂલ કરે તો ઉપલા વાક્ય તરફ તેમનું ધ્યાન દોરી એવું કંઈ તેમાંથી ખોળી કાઢવાનું છે એમ કહેવામાં આવે છે અને જો તે બાળક ખોળી કાઢે એટલે તે વાકય વાંચી તે શબ્દનો ત્યાં શો ઉચ્ચાર કર્યો છે તે પર તેનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે.

કોઈ વખત બીજા બાળકને પૂછી તે શબ્દનો ઉચ્ચાર શો છે તે કરાવી ભૂલ કરેલા બાળકની પાસે તે શબ્દ ફરીથી બોલાવવામાં પણ આવે છે. પણ જો પહેલી રીત ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે વધારે સારી છે.

(૮) (૯) ને (૧૦) કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનો દાખલો નીચે આપું છું. જે વાકયો કૉલેજમાં ચાલ્યાં હતાં તે પૈકી પહેલું વાકય લઉં છું:—

(૮) એક ડોસીને સાત છોકરાં હતાં.
(૯) એક ડોસીને સાત છોકરાં હતાં.
(૧૦) ડોસીને હતાં છોકરાં. એક સાત

(૧૧) આ રીતે પાટીઆ ઉપર એના એ શબ્દો ત્રણ ચાર વાર લખાય એટલે એક પછી એક બાળકને અમુક શબ્દો ખોળી કાઢવા કહેવામાં આવે છે, અને તે પાટીઆ પાસે આવી જેમ નકશામાં આવેલા ગામો વગેરેનાં નામ બતાવે છે તેમ પૂછેલા શબ્દો બતાવે છે.

(૧૨) ઉપર શીખી ગએલા વાકયના શબ્દોને ઉભી લીટીમાં એક નીચે એક એમ લખવામાં આવે છે અને બધાં બાળકો તે શબ્દો જેમ જેમ લખાતા જાય તેમ તેમ વાંચે છે. પ્રથમ તો વાકયમાં જે અનુક્રમે શબ્દો હોય તેજ અનુક્રમે ઉભી હારમાં શબ્દો લખાય છે. પણ બીજી હારમાં તે અનુક્રમ બદલાય છે. ત્રીજી હારમાં વળી બીજો જ અનુક્રમ આવે છે. આમ શિક્ષક બે ત્રણ કે ચાર ઉભી હારો કરે છે. તેવી હારોનો એક નમુનો નીચે આપ્યો છેઃ.........

એક	ડોસીને	સાત	છોકરાં
ડોસીને	સાત	છોકરાં	હતાં
સાત	છોકરાં	હતાં	એક
છોકરાં	હતાં	એક	ડોસીને
હતાં	એક	ડોસીને	સાત

(૧૩) આ બધી શબ્દ ડ્રિલ કરાવી તે શબ્દની છાપ બાળકોના મગજ પર પૂરી પાડવામાં આવે છે, અને ત્યારબાદ મોટાં કાર્ડો ઉપર તે વાકયોના શબ્દો લખેલા હોય છે તે કાર્ડો એક પછી એક બાળકો આગળ ધરી તે શું છે તે ઓળખવા તેમને કહેવામાં આવે છે. તે કાર્ડ પાટીઆ-ની ઉપર લખેલા શબ્દની નીચે ગોઠવવામાં આવે છે. જો એક ખોભણુ વાળી લાકડાની ચીપ હોય તો આ શબ્દો તેમાં ઉભા ગોઠવવા ઠીક પડશે, તેના અભાવે પાટીઆની નીચે તે શબ્દો ગોઠવી શકાય.

(૧૪) પછી શિક્ષક પોતાને ફાવે તે શબ્દ બોલી એક પછી એક બાળકને બોલાવી તે શબ્દ વાળું પત્તું ગોઠવેલા પત્તામાંથી લઈ પોતાને આપવા કહે છે. તે પત્તું તે પાછું તેની અસલ જગાએ મૂકી દે છે.

(૧૫) પછીથી તે વાકય પર સવાલો પૂછી જે શબ્દ જવાબમાં આવે તે શબ્દ વાળું પત્તું ઓળખી કાઢવા અમુક બાળકને કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વખત એકાદ શબ્દ પાટીઆ ઉપર લખી બાળકોને

મનમાં વાંચી જવાનું કહે છે, ને જેના તરફ શિક્ષક આંગળી કરે તે બાળક તેનો ઉચ્ચાર કરે છે.

(૧૬) પછીથી ગમે તે શબ્દવાળું પત્તું શિક્ષક લઈ બાળકો તરફ થોડીકજ વાર ધરી તેને લઈ લઈ કયો શબ્દ હતો તે બોલવા વર્ગને કહે છે. તેમ કર્યા પછીથી તે ગમે તે બાળકને તે ઓળખવા કહે છે. ઘણી થોડીવારજ પત્તું જોઈને ઓળખવાથી જે શબ્દ ઉપર બાળકોની નજર થોડીકજ વાર પડે તે શબ્દ ઓળખવાની તેમને ટેવ પડે છે, એટલે તેમનું મગજ તીવ્ર બને છે અને જે જુએ તેની છાપ તેમનું મગજ તરત ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૧૭) તે વાકયના શબ્દો નાના એટલે ઇંચ જેટલા કાર્ડના કકડા ઉપર લખીને કાપલીઓ તૈયાર કરી હોય છે. તેવી કાપલીઓ દરેક બાળકને આપવામાં આવે છે. વર્ગમાં જેટલાં બાળક હોય તે બધાને તે વાકયના શબ્દની કાપલીઓ મળે છે. આ કાપલીઓ સ્લેટ પર ગોઠવી દરેક બાળક પોતાની મેળે શીખવેલું વાકય બનાવે છે અને શિક્ષકને તે બતાવી જાય છે. જો તેમાં કંઈ ભૂલ હોય તો શરૂઆતમાં કયાં ભૂલ છે તે બતલાવી પોતાની મેળે તે ભૂલ સુધારી લાવવાનું કહેવામાં આવે છે, પણ પાછળથી તો "જુઓ સહેજ ભૂલ છે તે ખોળી કાઢશો" એમ કહી બાળકને પોતાની જાતે ભૂલ ખોળી કાઢી તે સુધારવા કહેવામાં આવે છે. દરેક બાળકને આપેલી કાપલીઓની છૂટી છૂટી પડીકીઓ કરેલી હોય છે તેથી તે વહેંચવી ઠીક પડે છે. જ્યારે કામ પતે ત્યારે બાળકો પોતાની કાપલીઓ પાછી પડીકીમાં એકઠી કરી આપી જાય છે. આથી વળી વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની તેમને ટેવ પડે છે.

(૧૮) આટલું કામ થયા બાદ શીખવેલાં વાકયના કોઈક શબ્દો મૂકી દઈ કે તે શબ્દોને આડા અવળા ગોઠવી નવાં વાકય બનાવી તે વંચાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે......એક ડોસીને સાત છોકરાં હતાં. તે વાકયમાંથી નીચેનાં વાકયો બનાવી વંચાવવામાં આવે છે:......

એક	ડોસીને	છોકરાં	હતાં.
ડોસીને	સાત	છોકરાં	હતાં.
સાત	છોકરાં	ડોસીને	હતાં.

જો બાળકો ઘણા વાકયો-શીખ્યા હોયતો પાછલા વાકયના લાગુ પડતા શબ્દો નવા વાકયના શબ્દો સાથે ગોઠવી નવાં નવાં વાકયો બનાવી તે વંચાવવામાં આવે છે. જેમકે, "તરસ્યા કાગડાની વાતમાં"—" તે

વાડામાં ગયો” એ વાક્ય શીખવ્યા પછી “કાગડો વાડામાં ગયો”. એ વાક્ય બનાવી વંચાવવામાં આવે છે.

(૧૯) ધીમે ધીમે જે ભાવ વાક્યમાંઆવતો હોય તે ભાવ દેખાડનારાં ચિત્રો બાળકો પાસે દોરાવવામાં આવે છે. દરેક બાળક તે કામ કરે છે. કેટલાંક પાટીઆ ઉપર ચાક વતી, તો કેટલાંક સ્લેટ ઉપર પેન વતી, તો કેટલાંક જમીન ઉપર રેતી પાથરી આંગળી વતી તેવાં ચિત્રો દોરે છે. આ ચિત્રોમાં કંઈ બધો આકાર બરાબર આવતો નથી પણ જેનું ચિત્ર હોય તેના મુખ્ય અવયવો આવે એવું ચિત્ર હોય છે. રોટલીનું ચિત્ર એક ગોળાકાર જેવું, ઘોડાનું ચિત્ર દોરવું હોયતો, લંબગોળ તે તેનું પેટ, તેની પાછળ એક પૂંછડી, પેટ નીચે આગળ બે ને પાછળ બે લીટા તે તેના પગ, વગેરે દોરી ચલાવી લેવામાં આવે છે. બાળચિત્ર તરીકે આવાં ચિત્રો ઘણાં સારાં ગણાય; અને તે દોરવામાં તેમને ઘણો આનંદ પડે છે. આમ કરવાથી બાળકો વાર્તામાં શું છે તે પૂરે પૂરૂં સમજી જાય છે.

પહેલાં નાના અને સાદા શબ્દોનાં વાક્યો આવે છે, પણ થોડાકજ દિવસમાં ત્રણ અને કદી ચાર અક્ષરના શબ્દો તથા જોડાક્ષર વાળા પણ શબ્દો આવે એવાં વાક્યો ચલાવવામા આવે છે. બાળકોને તેથી કંઈ અઘરૂં પડતું નથી. પહેલી વાર્તા પૂરી કરતાં એકાદ માસ થાય છે, પણ પછીથી બાળકો રોજ એક વાક્ય શીખી શકે છે ને કામ જલદીથી ચાલે છે. આ ઉપરાંત બધાં બાળકો કામમાં ગુંથાયલાં રહે છે. આ રીતથી છોકરાં પહેલેથીજ વાક્ય અને વાક્યના ભાગ શબ્દો, જેનો અર્થ તેઓ સમજતા હોય છે, તે વાંચતાં શીખે છે તેથી તેમના આનંદનો પાર રહેતો નથી. વળી તેમને જે વાર્તા મોંટે ચઢેલી છે, તેજ વાર્તા વાંચતાં પણ શીખે છે, તેથી તેમને તેમના કામમાં ઘણો રસ પડે છે. જેમ બને તેમ બધાં બાળકોને કામમાં ગુંથેલા રાખવામાં આવે છે, તેથી કોઈને નવરાં બેસી રહેવાની ટેવ પડતી નથી ને કોઈ સુસ્ત બનતું નથી. તેમને પહેલેથીજ આખા શબ્દ અને શબ્દના બનેલાં નાનાં વાક્યની છાપ એકી વખતે મગજ પર પાડવાની ટેવ પડી ગએલી હોવાથી તેમનું વાચન સરળ થાય છે. પણ જે બાળકોને અક્ષરો ને તેમની બારાખડી અને છેવટે બારાખડીના થોડાક અક્ષરો ગોઠવી બનાવેલા શબ્દો વાંચવાની ટેવ પડી હોય છે તેમના મગજ પર એકી વખતે આખા શબ્દની છાપ પડતી નથી તેથી તેઓ ઘણો લાંબો વખત સુધી મનમાં કે મોટેથી જોડણી કરી અચકાતા અચકાતા વાંચે છે. આ રીતે શીખવવાથી દરેકે દરેક બાળક એક વરસમાં બાળપોથી પૂરી કરી ઉપર ચઢી જાય છે.

મૂળાક્ષરો તથા બારાખડી શીખવવાની રીત

વાંચતા શીખ્યા પછી મૂળાક્ષરો અને બારાખડી આવે છે. જ્યારે થોડાક શબ્દો આવડે ત્યારે તેમાંથી એક અક્ષરથી શરૂ થતા કે તે અક્ષર છેડે આવે એવાં થોડાક શબ્દો ચુંટી કાઢી તેને એક નીચે એક ગોઠવી સામાન્ય અક્ષરના ઉપર બાળકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. તે મૂળાક્ષરનો આકાર અને ઉચ્ચાર તેને શીખવવામાં આવે છે. જેમકે—

ઘ । ર	મ । ગન	વા । લ	ગ । મતું
ઢો । ર	મ । ગર	ગા । લ	ગ । ળું
બો । ર	મ । ન	લા । લ	ગ । જવું
ચો । ર	મ । રથાં	મા । લ	ગ । જ

એમ મૂકી ર, મ, લા, ગ વગેરે શીખવાય છે. ક્રમેક્રમે એમ મૂળાક્ષરો શીખવાય છે. કોઈક કોઈક વખત કોઈક જાનવરનો અવાજ કરી તે અવાજ નો અક્ષર પણ લખવામાં આવે છે. જેમકે બિલાડી આવી ત્યારે મરઘીએ 'ક ક ક ક ક' કર્યું કહી ક લખવો ને ઉચ્ચાર કરાવવો. આ પ્રમાણે બાળકો રમતાં રમતાં મૂળાક્ષરો શીખતાં જાય છે.

પછીથી એ મૂળાક્ષરોની છાપ મનમાં બરાબર રહે અને શબ્દજ્ઞાન ચાલુ રહે તેટલા સારૂ ગમત સાથે જ્ઞાન આપવાની રૂઢિ તેમાં દાખલ કરી છે. એક લાંબા જાડા પત્તા પર શરૂઆતમાં જો મૂળાક્ષર હોય તો તે છોડી દઈને કે અંત્યાક્ષર મૂળાક્ષર હોય તો તે છોડી દઈને ઘણા એકજ અક્ષરથી શરૂ થતા કે પુરા થતા શબ્દો એકનીચે એક લખવામાં આવે છે. અને તેની આજુ બાજુ આવી રહે ,અને સરળતાથી સરી શકે એવી એક ચપટી કડીમાં તે પત્તાંને પરોવવામાં આવે છે. આ કડીમાં વચ્ચે એક કાણું રાખ્યું હોય છે જેને છેડે કે પહેલે એવો સામાન્ય મૂળાક્ષર લખવામાં આવે છે. કડીમાંનું કાણું એટલું મોટું હોય છે કે તેમાંથી ઉભી હાર પૈકી શબ્દોના બાકીના અક્ષરો વાંચી શકાય. પછી તે કડી સેરવીને જ્યાં રાખવા-માં આવે ત્યાં આગળના અક્ષરો અને પેલો સામાન્ય મૂળાક્ષર મળી જે શબ્દ થાય તે બાળકો વાંચે છે. આનાં ઘણાં પત્તાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ને તેથી કામ ઘણું સરળ અને સારૂં થાય છે. કેટલીક વખતે આંગળી વતી હવામાં અક્ષર લખી તે પારખવાને કહેવામાં આવે છે.

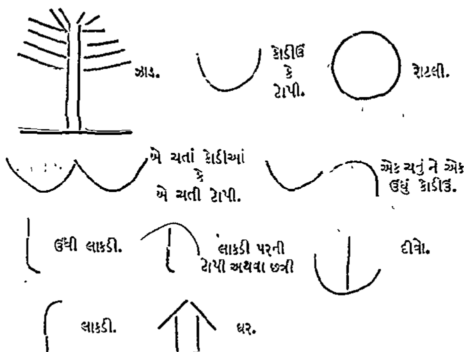
થોડાક મૂળાક્ષરો શીખવાય એટલે સાથે સાથે બારાખડીનું કામ પણ ચાલે છે. ત્યાં કને કાનો કા, ક ને હ્રસ્વઈ કિ, એમ શીખવવામાં નથી આવતું પણ વાતમાં ને વાતમાં બારાખડી શીખવાય છે. દાખલા તરીકે

મૂળાક્ષરને આ જોડવાની વાત શીખવવી હોય તો નીચે પ્રમાણે કામ થાય છે. પહેલાં એક સાધારણ બાળવાર્તા જોડીને શિક્ષક કામ શરૂ કરે. છે....એક દહાડો "આ" ભાઈ ને "ક" ભાઈ બે બહાર ફરવા ગયા. "આ" ભાઈ નાના હતા અને વળી તેમની પાસે ભાર હતો. "આ" ભાઈ થાકી ગયા એટલે "ક" ભાઈએ કહ્યું કે તમે ભારને મૂકી દઈ મારી પાસે આવી ઉભા રહો તો થાક ઉતરશે. (આ) । ભાઇ પોતાનો ભાર (ભારને કુંડાળું કરી બતાવ્યો તે) મૂકી દઈ "ક" ભાઈ પાસે આવ્યા તો કા ભાઈ થયા. આ પછી પ્રશ્નો પુછાય છે કે જો "મ" ભાઈ પાસે આવ્યો હોત તો શું થાત? "પ" ભાઈ પાસે આવ્યો હોત તો શું થાત? આમ ન કરે અને ફક્ત એમજ કહે કે "ક" ની આગળ લીટી દોરી તો "કા" થાય, મની આગળ લીટી દોરી તો મા થાય, વગેરે કહીને કામ ચલાવે તો તે ચાલે. પણ ઉપલી વાર્તામાં જે રસ છે તે આથી આવતો નથી. આ કામ પાકે પાયે કરાવાના ઇરાદાથી સ્વરચક્ર યોજેલું છે. દશ ઇંચ વ્યાસ વાળું એક ગોળ કાર્ડ-બોર્ડ કાપી કાઢી તેની અંદર વ્યાસો દોરી આઠ દશ, કે બાર ખાનાં પાડવામાં આવે છે. તે દરેક ખાને એકેકો અક્ષર મૂકવામાં આવે છે. પછીથી તેની નીચે તે ચક્રના મધ્ય બિંદુમાંથી નીકળતી ચક્રની ત્રિજ્યા કરતાં લાંબી એક પટી જોડવામાં આવે છે. આ પટીનો થોડોક ભાગ ચક્રની બહાર આવી રહે એમ કરવામાં આવે છે. આ બહારના ભાગમાં કાનો વગેરે ચીતરેલો હોય છે. જો ી, ે, ુ વગેરે ચીતરવા હોયતો બહારનો ભાગ એવડો રાખી ી, ે, , , , ં, એ બરાબર સ્થળ પર આવી રહે એવી ગોઠવણ રાખી હોય છે, ને િ ને માટે એવી પટી નાની રાખી તેને સ્વરચક્રના ઉપલા ભાગમાં ચોઢવામાં આવે છે. અને તેથી કરીને િ ચક્રના અક્ષરની પાછળ આવી જાય છે. આવી યોજનાથી બાળકો રમતમાં અને રમતમાં બારાખડી જોઈ જોઈને વાંચે છે ને પાકી કરે છે

આ રમતવાળા કામ કરવાથી બાળકને કંટાળો આવતો નથી.

લખવાનું કામઃ—જ્યારે વાંચવાનું કામ થોડું થયું એટલે લખવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવે છે. જુની રૂઢિ પ્રમાણે ક, ખ, ગ, એમ ઘુંટાવવામાં આવતું નથી. પોતે હંમેશાં રમતા હોય એમ બાળકોને લાગે છે. તેમને ઝાડ, કટોરા, વગેરે ચીતરતાં શીખવે છે. બે પાસે પાસે ઉભી લીટીઓ તે થડ, તેને જોડેલી ત્રાંસી લીટીઓ તે ડાળાં, ગોળ કુંડાળું તે પેંડું, દડો, કે રોટલી, અર્ધ ગોળાકાર તે ટોપી કે વાડકી એમ તેઓ ચીતરે છે. પછી એકજ જાતની બે આકૃતિઓ કે જુદી જુદી જાતની બે

આકૃતિઓ પાસે પાસે મૂકાવી ચિત્રકામ કરે છે. આથી તેમને જેમ વાંકી, ગોળ, સીધી, અને ત્રાંસી કડીઓ ગોઠવી અક્ષર અને આંકડા બનાવતા શીખવવામાં આવે છે તેમ એવા આકારો દોરી તેમને ચિત્રકામ શીખવવામાં આવે છે. આવું ચિત્રકામ કરતાં કરતાં તેઓ ઘણા મૂળાક્ષર અને આંકડાના આકારો દોરતાં શીખી જાય છે, આવા બાળચિત્રના નમુના નીચે આપ્યા છે.

આવાં ચિત્રો દોરતાં આવડે એટલે તેમને મૂળાક્ષરોનાં પત્તાં આપી તેનું ચિત્ર દોરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ ચિત્રકામ વાચન કામની સાથે સાથે થતું હોવાથી તેઓ મૂળાક્ષરો શીખવા માંડે તે પહેલાં પણ કેટલાક મૂળાક્ષરોનાં ચિત્રાં દોરી ગયા હોય છે. પણ તે વખતે આ અમુક મૂળાક્ષર છે એમ તેને ઓળખાવવામાં આવતું નથી. પછીથી જ્યારે મૂળાક્ષરો શીખવવામાં આવે ત્યારે તે લખવાનું કામ તેમને સહેલું થઈ પડે છે અને જેને તેઓ ચિત્ર ધારતા હતા તેજ મૂળાક્ષર છે એમ માલમ પડવાથી તેમના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

વળી મૂળાક્ષરોના આકાર પાકા કરાવવા સારૂં ઉપસાવેલા અક્ષરોવાળા કાર્ડ, સ્લેટ અને પાટીઆ ઉપર આંગળી ફેરવાવી ઉપર લખવું અને છોકરાઓ પાસે લખાવવું. આવી અને બીજી યુક્તિઓને ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અને સારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કામે લગાડે છે. તેનો ઉપયોગ કરી ને ઉપર બાળકોની પાસે આંગળી ફેરવવામાં આવે છે.

જે પદો ઉપર આપી ગયો છું તેનો સાર હવે આપી હું બંધ કરીશ.

૧. વાર્તા કહેવી, બની શકે ત્યાં સુધી ચિત્ર દોરવાં..........
૨. વાર્તા વિષે સવાલ જવાબ..................
૩. વાર્તાનું પહેલું વાક્ય કઢાવવું..................
૪. તેવા વાક્ય બોલતા જવું ને પાટીઆ ઉપર સારે અક્ષરે લખતા જવું.
૫. આખું વાક્ય બોલાવવું..................
૬. શબ્દે શબ્દ અટકીને બોલાવવું..................
૭. શબ્દ નીચે લીટી દોરીને બોલાવવુ.........
૮. શબ્દ નીચે તેજ શબ્દ લખીને શબ્દજ્ઞાન પાકું કરાવવું......
૯. શબ્દ નીચે બીજો શબ્દ લખીને વંચાવવું.........
૧૦. સીડી માફક લખવું...............
૧૧. શબ્દનાં મોટાં પત્તાંની રમત...............
૧૨. શબ્દનાં નાનાં પત્તાં દરેક બાળકો પાસે ગોઠવાવી વાક્ય બનાવવું.
૧૩. શબ્દનાં પત્તાં ઓળખાવવાં ને રમત............

મૂળાક્ષરઃ—બાળચિત્ર ને પેન પકડવાનો મહાવરો.........

૧. મૂળાક્ષરો કઢાવવા....................
૨. ઉચ્ચારનું ચિત્ર....................
૩. અવાજના કાર્ડઃ ખાડાવાળા, ઉપસાવેલા, કડીઓ વગેરે વાપરવી..........................
૪. પાટીઆ ઉપર લખવું...............
૫. હવામાં લખવું અને પારખવા કહેવું...........
૬. બાળચિત્રો દોરવાં ને દોરાવવાં............
૭. કાંકરા વગેરેથી આકાર બનાવવો............
૮. પાટીઆ ઉપર છોકરાઓ પાસે લખાવવું.........
૯. સ્લેટ ઉપર છોકરાઓ પાસે લખાવવું...........

બારાખડીઃ—વાર્તાથી.

આ રીત જે શિક્ષકને એકલો બાળવર્ગ કે બાળવર્ગ સાથે બીજો એક વર્ગ હોય તેમણે અજમાવવા જેવી છે. આથી કામ સરળ થાય છે અને બાળકો બધા સહેલાઈથી વાંચતા થઈ જાય છે. જે શિક્ષક આ રીતે કામ લે તેમણે યાદ રાખવું કે એક પાઠ વીસથી ત્રીસ મિનિટજ ચાલે. તે વખત પૂરો થયા બાદ તેમની પાસે બીજું કામ કરાવવું. પાઠ વાંચ્યા બાદ ચિતરવાનું કે ગાવાનું એમ યોજના કરવી કે એના એ કામથી બાળકને કંટાળો ન આવે.

એચ. એ. દેસાઈ.

ઉત્તર અને મુંબઈ ભાગમાં કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ પરીક્ષા—

તેમાં બેઠેલાં ઉમેદવારોએ લખેલા ઉત્તરો સંબંધી થોડુંક વિવેચન.

૧. ભાષા:—ઉત્તર અને મુંબઈ ભાગમાં કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યૂલર ફાઇનલ પરીક્ષા છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિઆન લેવામાં આવેલી તેમાં ઉમેદવારોએ જવાબો લખતી વખતે કેટલાક દોષ કરેલા હતા તેમાં નીચેના દોષ સામાન્ય પ્રકારના હોવાથી પરીક્ષકોએ તે તરફ અમારૂં ધ્યાન રિપોર્ટ દ્વારા વિવેચન રૂપે ખેંચેલું હતું તેનો શિક્ષકવર્ગની તેમજ વિદ્યાર્થીવર્ગની માહીતી માટે અમે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીશું:—

૧. બધાં સ્થળ કરતાં બોરસદ, ગોધરા અને આણંદ સ્થળનો અભ્યાસ ઘણો વધારે સારો હતો.

૨. અમદાવાદ તળનો અભ્યાસ બહુ નિર્માલ્ય હતો.

૩. ભરૂચ અને અમદાવાદ સરખાં હતાં.

૪. સુરત તળનો અને પારડી સ્થળનો મધ્યમ હતો.

૫. કરાંચીમાં કંઈ શીખવાયું હોય એમ લાગ્યું ન હતું.

૬. સામાન્ય રીતે ઇન્ડિઅન ક્રિશ્ચીઅન બાળાઓના અક્ષર બહુજ સારા, લેખનશૈલી સારી, જ્ઞાન રીતસર, જ્ઞાનનો પાયો દૃઢ, વગેરે ગુણ તેમનામાં જણાયા હતા.

૭. 'પરાજય', 'ખાંડીબંધ', 'આકર્ષણ', 'આસ્તિકપણું' એવા સાધારણ શબ્દોના અર્થ પણ ઘણાને આવડયા નથી.

૮. વ્યાકરણ તો ઘણુંજ કાચું હતું. ઉ. 'દીઠાં' શબ્દનું વ્યાકરણ ઘણીજ છોકરીઓએ નામ અને ક્રિયાવિશેષણ કર્યું હતું. 'હરિ'ને ભાવવાચક નામ તરીકે લખ્યું હતું. ક્રિયાપદમાં કાળ કે પ્રયોગનું જ્ઞાન ન હતું.

માંદાની માવજત અને બાળ ઉછેર સંબંધી પાઠોનું જ્ઞાન બાળાઓને આવશ્યક હતું, છતાં તે પર વધારે ચોકસાઈથી લક્ષ આપવામાં આવેલ ન હતું. પરીક્ષાના જવાબ કેમ લખવા તેની પદ્ધતિનું જ્ઞાન ન મળેલું હોવાથી ઘણી છોકરીઓએ ગોથાં ખાધેલાં તે ખામી દૂર કરવાનો એક ઇલાજ વરસમાં બે ચાર વાર પરીક્ષા લેવી એ છે.

સુરત જિલ્લામાં એકાદ બે છોકરીઓનું જ્ઞાન ઇન્ડિઅન ક્રિશ્ચિઅન છોકરીઓના જ્ઞાન સાથે હરીફાઈ કરે તેવું જણાયું હતું. પણ સામાન્ય રીતે ઘણી છોકરીઓનું તેવું કામ ન હતું.

ભૂગોળ:—આણંદ સ્થળમાં બેઠેલી વિદ્યાર્થીનીઓના નકશા ઉત્તમ હતા. બોરસદ સ્થળમાં ભૂગોળનું જ્ઞાન અન્ય સ્થળની વિદ્યાર્થીનીઓનાં જ્ઞાન કરતાં વિશેષ પરિપક્વ હતું-સંપૂર્ણ-હતું, પરંતુ જવાબ લખવા માટે કાગળો ભરવામાં વધારે કુશળતા તેમણે દેખાડી હતી!

ગોધરા સ્થળમા કેટલીક કન્યાઓ તો પાસ માર્ક પણ મેળવી શકી નહતી.

એકંદર ઘણે ખરે સ્થળે થોડાક ઉમેદવારોએ હાંસીયામાં ઉત્તરના નંબરોનો અંક પણ લખ્યો ન હતો. આ ઉપરથી અઠવાડિક પરીક્ષાઓ લઈ તેમને આ બાબતનો મહાવરો આપવાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ થાય છે.

મુંબઈ સુધીનાં રેલ્વે સ્ટેશનોનાં નામ કેટલાંક આપી શક્યાં ન હતાં. કેટલાંકે ક્રમ સાચવ્યો ન હતો; ત્યારે બીજાં કેટલાંકે ગુજરાતની હદની બહાર આવેલાં સ્ટેશનોનાં નામ ગણાવ્યાં હતાં. નકશો ઘણાંએ બહુજ ખરાબ-બેડોળ-દેખાય તેમ ચીતર્યો હતો. હિન્દુસ્તાનનો આકાર ઇંડા જેવો દર્શાવવામાં આવ્યો હતો! નકશો કે એટલાસ વિના ભૂગોળનું શિક્ષણ અપાતું હોવાથી આવી ગેરસમજુતી થાય છે. નકશો કે એટલાસ ન હોય તો નીચે જણાવેલી સૂચનાનુસાર કામ કર્યાથી ભૂગોળનું શિક્ષણ સફળ નીવડી શકશે:—

કાર્ડબોર્ડ કે બ્રાઉનપેપર નકશાના આકારનો કાતરી આપેલો હોય તે કોરા કાગળપર મુકીને તે કાગળપર તેની હદ કાપેલા નકશાની ચારે તરફ પેંન્સીલ ફેરવી પાડવી. પછી તેમાં નહેરો-પર્વતો-નદીઓ-વગેરે દર્શાવવાં. ચારે તરફ લીટી દોરી હદ દર્શાવ્યાથી નકશાનો આકાર બાળકના મનપર સારી પેઠે ઠસશે.

બ્રિટિશ રાજ્યના તાબા નીચેનાં રાજ્યોના પ્રશ્નનો ઉત્તર થોડાંકેજ આપ્યો હતો.

૪૦૨ ઉમેદવારોમાંથી ૧૯૩ ઉમેદવારો પાસ થયા હતા. એટલે ૪૮ ટકા પરિણામ ભૂગોળના વિષયમાં સદરહુ સાલમાં આવ્યું હતું.

ઇનામ પત્રક

ગામ	તાલુકો	નામ	કિંમત	હેતુ
		ભરૂચ જિલ્લો.		
ઉમેર—	જંબુસર.	મિ. હીમતસંગ રૂપસંગ સીધા	૫૧—૦—૦	બેને સ્કૂલો જમાડી
		પટેલ ત્રીકમભાઇ દેસાઇભાઇ	૫૧—૦—૦	” ”
		તલાટી દાભાઇ છભાઇ	૫૧—૦—૦	” ”
આકોટ—	વાગરા.	મિ. દુલ્લવ રૂઘનાથ	૨૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
		મિ. ગોપાળ રૂઘનાથ	૨૦—૦—૦	” ”
		મિ. અંબાઇદાસ ભીખાભાઈ	૨૦—૦—૦	” ”
		મિ. પ્રતાપસંગ રતનસંગ	૨૦—૦—૦	” ”
		મિ. ઇશ્વરભાઈ વરધભાઇ	૨૦· ૦—૦	” ”
ઓરા—	વાગરા.	મિ. દીપસંગ અમરસંગ રજપુત	૧૫—૦—૦	” ”
		મિ. હમીરસંગ વજેસંગ રજપુત	૧૫—૦—૦	” ”
વાવલી—	જંબુસર.	પા. ઇશ્વરદાસ કુબેરદાસ	૩૫—૦—૦	” ”
પાલેજ—	ભરૂચ.	શાહ સાંકરચંદ નથુભાઇ	૪—૦——	મિઠાઈ વહેંચી
		શાહ નાથાભાઇ બેચરભાઇ	૩—૦—૦	” ”
દાદાપુર—	આમોદ.	મહેતાજી છોટાલાલ ધીરજરામ	૧૧—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
		બાઇ જેકોર શેઠ ત્રીભોવન અમરચંદની વિધવા	૧૧—૦—૦	” ”

સીમરથા—	”	પા. ઝવેરભાઈ કાળીદાસે પોતાની માતુશ્રીની સામાપાંચમ તથા દુર્ગાષ્ટમી કરી તે દિવસે	૧૭—૦—૦	” ”
”	”	પોલીસ પટેલ દેસાઇભાઇ છીછીભાઇએ પોતાના ભત્રીજાને નિશાળે બેસાડીને	૧૭—૮—૦	સ્કૂલ જમાડી તથા સાકર વહેંચી
કારેલા—	ભરૂચ.	પા. હીરાભાઇ હરિભાઇ	૩૦—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી તથા દરેકને એક
		પા. હરિભાઇ મુળજીભાઇ	૩૦—૦—૦	એક પૈસો દક્ષિણા આપી.
		પા. પરાગભાઈ કાશીભાઈ	૩૦—૦—૦	” ”
સેગપુર—	અંકલેશ્વર.	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બર મિ. રાયજી લખા	૫—૦—૦	મિઠાઈ તથા ચોપડીઓ વહેંચી
દાદાપુર—	આમોદ.	પટેલ કાળીદાસ માધવભાઇ	૧૧—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
નોંધણા—	જી. ભરૂચ.	અમીન ઝવેરભાઇ મથુરભાઇ	૪૦—૦—૦	સીવવાનો સંચો લાવવા સારૂ આપ્યા અને
		ગામલોકો તરફથી	૬૦—૦—૦	બાકીના મળ્યા
		પા. નાથાભાઇ ગરબડ	૬૦—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા જમાડી
		પા. છોટાલાલ ગોરધનભાઇ અમીન	૫૦—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા જમાડી
ઓરા—	વાગરા.	રાણા પરબતસંગ માધવસંગ તથા રાજ—મેઘરાજ માવસંગ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી
ધંતુરીઆ—	ભરૂચ.	માછી દાજીભાઇ ભાણાભાઇ	૨૬—૫—૦	” ”
કારેલા—	ભરૂચ.	પા. ત્રિકમભાઇ દાજીભાઇ	૩૦—૦—૦	” ”
		પા. હીરાભાઈ હરિભાઇ	૩૦—૦—૦	” ”
		પા. પરાગભાઇ પરભુભાઇ	૩૦—૦—૦	” ”
પાલેજ—	ભરૂચ.	બારોટ પરભુભાઇ શંકરભાઇ	૬—૪—૦	સ્કૂલના છોકરાને તથા કન્યાશાળાની છોકરીઓને દૂધ પાયું
		શાહ નાથાભાઈ બહેચરભાઇ	૩—૦—૦	ચણા વહેંચ્યા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫]નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, સને ૧૯૨૬.[અંક ૧૧-૧૨

ભૂગોળનું શિક્ષણ

(૨)

સ્થાનિક ભૂગોળ.

બાળકને પ્રથમ ચિત્ર અને વર્ણન દ્વારા પૃથ્વીના જુદા જુદા પ્રદેશોનો ખ્યાલ આપ્યા પછી તેને તેના ગામની ભૂગોળ સારી રીતે શીખવવી જોઈએ. ભૂગોળના વિષયમા શિક્ષકને ડગલે ડગલે કલ્પનાશક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. બાળકનુ જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોય છે તેના આધારે તે દૂરના સ્થળ અને અજાણી બાબતનુ મનમા ચિત્ર ઉપજાવી શકે છે જો તેનું વસ્તુજ્ઞાન થોડુ અને અયથાર્થ હોય છે તો તે દૂરના પ્રદેશની હકીકત અને અપરિચિત બાબતો બરાબર સમજી શકતુ નથી જેટલા પ્રમાણમા આપણું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સારૂ અને વિશાળ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમા આપણી બુદ્ધિ અને કલ્પના દ્વારા આપણે અજાણી અને નહિ અનુભવેલી બાબતનો ખ્યાલ મનમા ઉપજાવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધે બાળકનું પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન વધારે અને ચોકસ હોવું જોઈએ આપણી સર્વ માનસિક ક્રિયાનો આધાર કોઈપણ રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપર હોય છે

આ હેતુ લક્ષમા રાખી શિક્ષકે આરંભમા કોઈ દિવસ ચોપડીમાથી ભૂગોળ શીખવવી જોઈએ નહિ. વિદ્યાર્થીઓ જો શરૂઆતમાજ ચોપડીમાની

હકીકત યાદ રાખે તો, તેને તેમાં બરાબર સમજણ પડતી નથી; અને તેથી તેને તે ગોખવાની જરૂર પડે છે. ભૂગોળના વિષય ઉપર બાળકને કંટાળો આવે છે અને તેમને તે લુખો લાગે છે, તેનું મુખ્ય કારણ તે શીખવવાની ખોટી પદ્ધતિ છે. આ કારણને લીધે શિક્ષકે પ્રથમ તેની શાળાની આસપાસની સ્થિતિનું બાળક પાસે અવલોકન કરાવવું જોઈએ. તેને જાતે જોવાનું ઘણું ગમે છે, તેથી શિક્ષકે તેની **આસપાસના દેખાવ** ઉપર તેનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ. કુદરતમાં બનતા ફેરફારનું બરાબર જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષકે તેની ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવો અને તેની અવલોકનશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે ભૂગોળના જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથીઉં બાળકની **શાળાની પરિસ્થિતિનું અવલોકન** છે. નિશાળની આસપાસ જે જે કુદરતી દેખાવ હોય તેનું બરાબર પ્રત્યક્ષજ્ઞાન શિક્ષકે આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ જે બાબતનું અવલોકન કરે તેનું શિક્ષકે વર્ગમાં વાતચીત દ્વારા વર્ણન કરાવવું અને તેમના વિચારોમાં જે ખામી માલમ પડે તે તેણે સુધારવી જોઈએ. આવી રીતે બાળકનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ અને સુરેખ કરવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તેને તેની આસપાસની સ્થિતિનું ચોકસ અને યથાર્થ જ્ઞાન હોય નહિ ત્યાં સુધી તે ભૂગોળના આગળના પાઠ સમજી શકશે નહિ. જો અવલોકન દ્વારા બાળકને તેની પરિસ્થિતિ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેની મદદથી તે ભૂગોળનું વર્ણન બરાબર સમજી શકશે.

શાળાની આસપાસની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવ્યા પછી તેને બહાર ખેતર કે મેદાનમાં લઈ જવાં જોઈએ, અને ત્યાં તેમને જમીનનું તળ કેવા પ્રકારનું છે, જમીન ઉંચી, નીચી કે સપાટ છે, ત્યાં ડુંગર, પર્વત, ખીણ, ખડક, નદી, તળાવ વગેરે જે દેખાવ હોય તે બાબતનું નિરીક્ષણ કરાવવું જોઈએ. ત્યાર પછી હવામાં થતા ફેરફાર–ગરમી, ઠંડી, વાદળ, વરસાદ; વગેરેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપવું જોઈએ. આકાશ તરફ તેમનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ. અને ચંદ્ર અને સૂર્યની ગતિ કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવવું જોઈએ વળી તે જગામાં ઉગતા છોડ, ઝાડ વગેરે વનસ્પતિ અને ત્યાં જોવામાં આવતાં જંતુ, પશુ, પક્ષી, તથા ત્યાં વસતા લોક અને તેમના ધંધાનું જ્ઞાન શિક્ષકે આપવું જોઈએ.

આવી રીતે સૃષ્ટિજ્ઞાન અને પદાર્થ પાઠની મદદથી બાળકના **સ્થળની પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું** જ્ઞાન અવલોકન દ્વારા આપવાની ખાસ જરૂર છે. આ હેતુ લક્ષમાં રાખી શિક્ષકે તેના જુદા જુદા પાઠનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવો

અને બાળકને બહાર ફરવા લઈ જઈ તેનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં તેણે વાતચિત દ્વારા ઉમેરો કરવો જોઈએ. જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થીને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ તેમજ તે વિષયના મૂલ વિચારો સમજાવવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી તેને આગળ ઉપરના પાઠનો ખ્યાલ બરાબર આવી શકશે નહિ. અને તેથીજ બાળકની આસપાસની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન પાકું કરાવવું જોઈએ; કારણ કે જ્યારે દૂરના દેશની અજાણી બાબત તેને શીખવાની હોય છે, ત્યારે તે તેના સ્થળના અનુભવની મદદથી તે સમજવા પ્રયત્ન કરશે, એટલે ટુંકામાં શિક્ષકે ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના રહેઠાણની ભૂગોળ પાકી કરાવવી જોઈએ.

બાળકને તેની શાળાની આસપાસની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવ્યા પછી તેના માટીના નમુના તૈયાર કરાવવા જોઈએ. બાળકને કામ કરવાનું ઘણું ગમે છે, તેથી જે જે બાબતનું તે નિરીક્ષણ કરે તેનો નમુનો તેણે તૈયાર કરવો જોઈએ. આવી રીતે હસ્તકાર્યને લીધે તેના મગજમાં સચોટ છાપ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ અવલોકન કરેલી બાબતના આકારો નાના માપ પ્રમાણે કેવી રીતે કાઢી શકાય તેનું ભાન તેને થાય છે. આ પ્રમાણે કુદરતી રચના અને તેના જુદા જુદા દેખાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપ્યા પછી તેના ગામની રચના, ત્યાં જાણવા લાયક જે મકાન, સ્થળ, કે ઉદ્યોગ હોય તેનું પણ જ્ઞાન બાળકને આપવું જોઈએ. આવી રીતે બાળકની શાળાની આસપાસની સ્થિતિ અને ગામની હકીકત શીખવ્યા પછી તેનાથી દૂરની બાબત શીખવતી વખતે આપણે નકશાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેથી નકશો શું છે અને તેને કેવી રીતે જોવો જોઈએ એ બાળકને શીખવવું જોઈએ.

બાળકની વિચારસૃષ્ટિ ઘણી સંકુચિત હોય છે. જ્યારે આપણે તેને ભૂગોળનું જ્ઞાન આપીએ છીએ ત્યારે તેને તેની કલ્પના શક્તિથી તે બાબતનો ખ્યાલ લાવવો પડે છે, તેટલાજ માટે ભૂગોળના આરંભમાં પ્રાકૃતિક દેખાવના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ખાસ જરૂર બતાવી છે. આવી રીતે તેના સ્થળની ભૂગોળ અવલોકન દ્વારા શીખવ્યા પછી, જ્યારે તાલુકાની ભૂગોળ શરૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના મોં આગળ નકશો મૂકવામાં આવે છે; પણ બાળક તે શું છે તે કંઈ જાણતું હોતું નથી, અને તેથી તે ગુંચવાય છે. નકશામાં જુદી જુદી વસ્તુઓ બતાવવાને માટે જુદા જુદા ચિહ્નો મૂકયાં હોય છે પણ તે શાને માટે છે તે વિદ્યાર્થી સમજતો નથી. એટલે તેનાં નામ તેને ગોખવાં પડે છે.

બાળક જે વસ્તુ જુએ છે તે નક્કર હોય છે એટલે તે લાંબી પહોળી અને ઉંચી હોય છે અને તેમાં વળી રંગ, આકાર, કદ વગેરે ગુણ હોય છે પણ નકશામાં તો બધું સપાટ માલમ પડે છે અને ફક્ત તેમાં રેખાકૃતિ હોય છે, તેથી નકશો એ શું છે અને તે કેવી રીતે જોવો જોઈએ એ બાબતનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઘણું જરૂરનું છે. ભૂગોળના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડગલે ડગલે કલ્પના કરવી પડે છે પણ કલ્પનાશક્તિના આધાર માટે થોડું ઘણું તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આવશ્યક છે; આ કારણથી બાળકની સન્મુખ નકશો રાખવામાં આવે છે કે તે તેની મદદથી ભૂગોળની હકીકત સમજી શકે.

શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી સૂચના

પાઠની નોંધ સ્વચ્છ, સંભાળપૂર્વક લખેલી, અને સંપૂર્ણ જોઈએ. પણ તે અમુક શૈલીમાંજ લખાએલી–રૂઢ શૈલીવાળી–ન હોવી જોઈએ. પાઠ આપતી વખતે શિક્ષકમાં દૃઢતા, ઉત્સાહ અને તીવ્ર કલ્પના હોવી જોઈએ. પાઠ આપતી વખતે આરંભમાં વર્ગમાં બધું બરોબર છે કે નહિ તે જોઈ લેવાની શિક્ષકે કાળજી રાખવી જોઈએ; કારણ છોકરાં વાતો કરતાં હોય કે પેન્સીલની રમત કરતાં હોય તે વખતે વ્યવસ્થા કર્યા વિના પાઠની શરૂઆત કરવી તે નિરર્થક ગણાશે.

પાઠ આપતી વખતે વિષય બદલાતો હોય ત્યારે નવું કામ આરંભતાં પહેલાં બાળકોને સ્હેજ આરામ આપવો. અતિશય ડોળ અને મંદતા એ બે વચ્ચેનો વચલો માર્ગ સ્વીકારવો. અર્ધા વર્ગને ભણાવવો ને તે હોંશીઆર ને, અને બાકીના બાળક ઉપર ધ્યાન આપવું નહિ એ ભૂલ ભરેલું ગણાય.

મંદ કે આળસુ બાળક પાસે જુદી જુદી યુક્તિ વાપરી શિક્ષકે જવાબ કઢાવવા જોઈએ અને તેમની વિચારશક્તિ ખીલે એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

પાઠ આપતી વખતે એક પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી તો તુરતજ બીજી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી–બાળકોને પ્રશ્નો પૂછી તેમની કનેથી ઉત્તરો કઢાવવાની કળા દરેક સારા શિક્ષકમાં હોવી જોઈએ, અર્થાત્ શિક્ષકનામાં સમયસૂચકતા હોવી જોઈએ. નોંધમાં જણાવ્યા મુજબજ ઉત્તરો ન મળ્યા હોય તો તે સ્વીકારતાં આનાકાની ન કરવી જોઈએ. પણ વિદ્યાર્થીના ઉત્તરો તો થોડાઘણા ખરા હોય તો તે સ્વીકારી લેવા. આને લીધે શક્તિ અને વખતનો નકામો વ્યય થતો નથી. નોંધ પ્રમાણે બાળકો પાસેથી

જવાબની આશા રાખવી એ શિક્ષકની સાધારણ બુદ્ધિની ખામી બતાવે છે. ગભરાટથી ઘણીવાર પાઠ બગડે છે. કાળાં પાટીઆંને કયાં રાખવું, ચિત્રનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, વગેરે ઝીણી ઝીણી બાબતો પર લક્ષ આપવું.

શિક્ષણમાં બને ત્યાં સુધી આંખનો ઉપયોગ કરવો. ઘણા શિક્ષક ફક્ત મોઢેથી હકીકત કહી જાય છે એટલે વિદ્યાર્થીના કાનનોજ ઉપયોગ થાય છે.

કાળી પાટીઆનો ઉપયોગ કરવાથી મગજમાં છાપ આબેહુબ અને સ્પષ્ટ પડે છે.

"દક્ષિણામૂર્તિભવન બાલમંદિર," ભાવનગર.

આ સ્થાન ભાવનગર શહેરની બહાર દક્ષિણ દિશાએ એકાંત સ્થળમાં આવેલું છે. એક ઉંચી ટેકરી ઉપર આ બાલમંદિરનું મકાન બાંધવામાં આવેલું છે. આ મકાનની બહારની બાજુથી અવલોકન કરતાં દક્ષિણ દિશા તરફ દરિઆના પટનો કંઈક દેખાવ; બાજુમાં ઘોઘાની કંઈક ઝીણી રૂપરેખા, બીજી બાજુએ ખેતરો, રસ્તાઓ વગેરે નજરે પડે છે.

બાલમંદિરનું મકાન ટેકરી ઉપર ઘાટદાર છે તેમજ સગવડવાળું બાંધેલું છે. તે મકાનની ચારે બાજુ ફરતી દિવાલ બાંધેલી છે. તેની વચ્ચે બાગ છે અને બાગકામની શરૂઆત થએલી જણાતી હતી. મકાનની બે બાજુએ નીચે બે નાના લંબચોરસ ઓરડા છે.

અમે પ્રથમ વાર્તાનું શિક્ષણ ચાલતું હતું તે ઓરડામાં ગયા. ત્યાં એક શિક્ષિકા વાર્તા કહેતાં હતાં. બાળકીઓની ઉમર લગભગ ૩ થી ૬ વર્ષની હતી. બે ત્રણ બાળકીઓ શિક્ષિકા ઉપર લગભગ અરધું અંગ નાખીને બેઠેલી હતી. સાત આઠ બાળકીઓ શિક્ષિકાની સામે બેઠેલી હતી. એક બાળકી પીઠ કરીને બેઠેલી હતી, અને બે બાળકીઓ બારણાં આગળ ઉભેલી હતી. ઉપર પ્રમાણે વિના અંકુશે સ્વતંત્ર રીતે બાળકીઓ બેઠેલી હતી, અને વાર્તા શ્રવણ કરતી હતી. વિષય કેવળ રસમય હતો.

શિક્ષિકા આદર્શમય હતાં, અને વાર્તા કહેતાં શોક વખતે શોકની, આનંદ વખતે આનંદની, ઊંઘ વખતે ઊંઘતી આબેહુબ ચેષ્ટા કરતાં હતાં. શું તેમનો માયાળુ સ્વભાવ? શું તેમની આનંદી આકૃતિ? શું તેમની ચેષ્ટા? શું તેમની વક્તૃત્વશક્તિ? શું તેમનો મધુર અવાજ? શું તેમની વાર્તા કહેવાની શૈલી? આ બધું જોતાં મને એમ લાગતું કે ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર કેવળ આવી શિક્ષિકા અને શિક્ષકો ઉપજે તોજ થાય. ભારતમાતાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા આવાજ શિક્ષકો જોઈએ.

આ સંસ્થામાં નાનામાં નાનાં ત્રણ વરસની ઉંમરનાં બાળકોને દાખલ કરવામાં આવે છે. ઓરડામાં એક બાજુએ પાણી, સાબુ, રૂમાલ, કાંસકી, દર્પણ વગેરે શરીર શુદ્ધિનાં સાધનો મૂકવામાં આવેલાં હોય છે. શરૂઆતમાં બાળકો પોતાનું હાથ, મોં વગેરે ગંદુ હોય તે દર્પણદ્વારા તપાસી પાણીથી ધોઈ નાખે છે. તેમજ કાંસકી, દર્પણ વગેરેનો ઉપયોગ કરી વાળ વગેરે વ્યવસ્થિત કરે છે. તેમજ પહેરેલાં કપડાંમાં ખામી હોય તો તે ખામી પોતાની મેળે દૂર કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ શરીરશુદ્ધિની ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે.

ત્યાર બાદ બાળકો વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનું વજન જાળવી નિયમસર ચાલે તેટલા માટે ઓરડામાં જોઈએ તે પ્રમાણેની પહોળાઈની લંબગોળ, ગોળ, વાંકી, સીધી એવી બેવડી રંગીન લીટીઓ દોરેલી છે. આ લીટીઓ ઉપર બાળકો પોતાનું વજન જાળવી યોગ્ય પ્રમાણમાં પગલાં ભરી વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલતાં શીખે છે. આને બાળકોની શારીરિક કેળવણી કહી શકાય. બાળકોનાં આ કાર્ય વખતે સંગીત પણ ચાલે છે, જેથી જે બાળકો આ કર્તવ્યમાં ભાગ લેવા ન આવતાં હોય, તે પણ આવે છે. કારણ કે સંગીત કોને પ્રિય ન હોય? બાળકોની ઉંમર નાની હોવાથી તેમને શરૂઆતમાં સ્પર્શેન્દ્રિયદ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. એમાં આંખે પાટા બાંધી દરેક વસ્તુ તેમના હાથમાં આપવામાં આવે છે જેમ કે માટીની કેરી બનાવેલી હોય તો તે આપી આ શું છે? એમ પૂછે છે. બાળકો હાથ ફેરવી એ વસ્તુનું નામ આપે છે. એ પ્રમાણે બીજી વસ્તુઓ આપી પ્રથમ સ્પર્શેન્દ્રિયને કેળવે છે.

ત્યાર બાદ નાના મોટા, લાંબા ટુંકા, જાડા પાતળા એવા ડાટા ક્રમસર એક ખાનામાં ગોઠવેલા હતા. બાળકો આ ડાટા પોતાની સ્વેચ્છાનુસાર ઉઠાવી રમત કરે છે, અને તે પોતાની તુલના શક્તિથી ઉંચું, નીચું, લાંબું ટુંકું, જાડું, પાતળું વગેરે પોતાની મેળે શોધી કાઢે છે, અને પારખી શકે છે. વળી તેજ ડાટાઓ યોગ્ય સ્થળે ખાનામાં ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને કેટલાક બાળકો તો તે કામ ઝડપથી કરે છે. બાળકો અહીં સ્વપ્રયાસ બહુ કરે છે. આ કામ આગળ જતાં બાળકોને પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે, જેથી તેમની સ્પર્શેન્દ્રિય સતેજ થાય છે અને તે સારી રીતે કેળવાય છે; કારણ કે બીજી ઇંદ્રિયોની ક્રિયા બંધ કરવાથી એકજ ઇંદ્રિય વધારે તીવ્ર રીતે કામ કરે છે.

લીસુંકરકરૂં ઓળખાવનારૂં એક પાટીઉં હતું. તે ઉપર બાળકો હાથ ફેરવી લીસુંકરકરૂં તપાસી શકે છે. આ કામ પણ આગળ જતાં ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે આંખે પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે.

જુદા જુદા અવાજની રંગીન ડબ્બીઓ હતી. દરેક જાતના અવાજની બે રાખેલી હતી જેથી બાળક તેના જેવાજ અવાજની ડબ્બી ખોળી શકે છે. આ માટે જુદા જુદા અવાજની ઘંટડીઓ પણ રાખેલી હોય છે. આથી બાળકની કર્ણેન્દ્રિય કેળવી શકાય છે.

રંગ વડે નેત્ર કેળવવામાં આવે છે. ત્યાં જુદા જુદા રંગનાં પત્તાં છે. તે વડે ભિન્ન ભિન્ન રંગ પરખાવવામાં આવે છે. રંગ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એકજ જાતના આછા, ઘેરા, વધારે ઘેરા એવાં પત્તાં નાખવામાં આવે છે, અને તે પત્તાંને બાળકો રંગના ચઢતા ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવે છે. આવી રીતે જુદા જુદા રંગ ખોળી કાઢવાની શક્તિ ખીલ્યા પછી તે રંગનાં નામ પણ બાળકને કહેવામાં આવે છે.

ભૂમિતિની આકૃતિઓ પતરાની કાપેલી હતી. તેના જેવાજ આકારનાં તેના જેવડાંજ ખાનાંવાળું એક ખોખું હતું. બાળકો આ આકૃતિઓ લઈ તેની બાજુઓ તપાસે છે, અને તે ખોખામાં ગોઠવે છે ત્યાર બાદ બાજુઓ પ્રમાણે નામ આપવામાં આવે છે, જેમકે ચોરસ, લંબચોરસ, ગોળ, ત્રિકોણ વગેરે. આ કામ આગળ જતાં બાળકોને પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે.

મૂળાક્ષર માટે જુદાં જુદાં પત્તાં રાખવામાં આવ્યાં છે. દરેક અક્ષરનાં રેતીવાળાં પત્તાં છે. એ અક્ષરો બાળકો આંખો બંધ કરી હાથ ફેરવી ઓળખે છે. એવી રીતે અક્ષર 'કાનો' 'માત્રા' વગેરેનું જ્ઞાન થયા પછી શબ્દ અને વાકયનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. બાળકો ટુંકાં, સહેલાં, અને સાદાં વાકયોમાં નાની નાની વાર્તાઓ લખે છે. આ વાર્તાના સંગ્રહનું એક પુસ્તક બનાવેલું હતું. તેવાં ૨૦ થી ૨૫ પુસ્તકો હતાં.

અંકશિક્ષણ બાળકોને મણકા, સળીઆ તેમજ તેને લગતાં બીજા સાધનો વડે આપવામાં આવે છે. તેમજ સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર વગેરે આવાંજ સાધનો વડે શીખવી શકાય છે.

ત્યારબાદ બાળકો નાના મોટા ચોરસો વડે મિનારો, ખુરશી, ટેબલ, પૂલ વગેરે બનાવે છે. લાંબી ચોરસ ચીપો વડે સીડી વગેરે બનાવી શકે છે, જેથી તેને અમુક અમુક પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

ચિત્રકામ માટે સારી યોજના અને સાધનો રાખવામાં આવેલાં હતાં.

પ્રથમ બાળકો ઉભી, આડી, ગોળ એવી લીટીઓ નિયમસર દોરી અમુક આકારો બનાવે છે. આગળ જતાં બાળકો ચિત્રકામ સારૂં કરે છે. તેના નમુના અમને બતાવવામાં આવ્યા હતા. વળી ચિત્રસંગ્રહનો એક જુદો ઓરડો રાખેલો હતો. તેમાં જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં ભીંત ઉપર જાણીતા પુરૂષોની તસવીર હતી. નીચે શેતરંજી પાથરેલી હતી. તે ઉપરાંત વર્ગવાર ચિત્રો ગોઠવ્યાં હતાં. વળી નીચે બાળકોનું ચિત્રકામ પણ હતું. બાળકોએ વેલ, ફૂલ, ઝાડ, આકૃતિ વગેરે કાઢેલી હતી. ચિત્રમાં રંગ એવા સુંદર રીતે પૂરેલા હતા કે જેથી આબેહુબ પદાર્થોજ હોય એમ તે દેખાતા હતા.

આ વિભાગ પૂરો કરી અમો ઉદ્યોગ વિભાગમાં ગયા. ત્યાં જાત જાતનું કામ નજરે પડ્યું, સળીનું કામ, કાગળ કામ, દોરા કામ, સાદડી ગુંથવાનું કામ વગેરે. એમાં ભિન્ન ભિન્ન તરેહ હતી. નમુનાચિત્ર અને સાથીઆ કામ ઘણુંજ આકર્ષક હતું. તે ઉપરાંત શંખ, કોડી, છીપ વગેરેથી બનાવેલા આકારો અને ચિત્રો જોઈ અમો આશ્ચર્ય પામી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ત્યાંના એક શિક્ષકે કહેલું વાક્ય અત્રે ટાંકુ છું " સંસ્થાની ઉન્નતિ કરવાની જેમનામાં ધગશ હોય તેમની સંસ્થા આબાદજ થઈ જાય છે."

આ વાક્ય શિક્ષકોને મનન કરવા યોગ્ય છે. અહીંના શિક્ષકોનો સ્વભાવ સહાનુભૂતિવાળો તેમજ માયાળુ હતો.*

બાળકની વિચારસૃષ્ટિ

બાળકની વિચારસૃષ્ટિના એક ખુણામાં હું પ્રવેશ કરૂં એમ હું ઇચ્છું છું. તેની સાથે વાત કરવાને માટે ગ્રહ અને તારાઓ છે અને આકાશમાંનાં મેઘધનુષ્ય અને વાદળાં તેને આનંદ આપવાને તેના મોં સુધી નીચે નમી આવે છે એ હું જાણું છું. જે વસ્તુ આપણને નિશ્ચેષ્ટ અને નિર્જીવ લાગે છે, તે એક થાળમાં સુંદર રમકડાં અને વાર્તા સહિત તેની બારી આગળ ધીમે ધીમે આવે છે.

બાળક તું ધૂળમાં કેવા આનંદથી બેઠુ છું અને કેવી મઝાથી ભાગલી ડાળી જોડે આખી સવાર રમ્યાં કરે છે! નાની ડાળી સાથે તને આવી

* ટ્રે. કૉ. કૉલેજના જે વિદ્યાર્થીઓ આનંદપર્યટન માટે કાઠિઆવાડમાં ગયા હતા તેમણે લખેલા નિબંધનો સાર રૂપ આ લેખ છે.

રીતે રમતાં જોઈ મને હસવું આવે છે. હું તો કલાકોના કલાક મારા ચોપડામાં હિસાબ લખ્યાં કરું છું. કદાચ તું મારી સ્હામું નજર કરી વિચાર કરતું હોઈ શકે, સવારના ખુશનુમા વખતે આવું કામ કરવું કેવું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે! હે બાળક ધૂળ, કાંકરા, અને લાકડાના કકડાઓની રમતમાં ગર્ક રહી આનંદ ભોગવવાનું હું ભૂલી ગયો છું. હું તો કિમતી રમકડાં શોધ્યાં કરું છું અને સોનાં અને ચાંદીની પાટો સંઘરું છું. જે કોઈ વસ્તુ તને મળી આવે છે તેનાથી તું રમત રમી આનંદ ભોગવે છે પણ હું તો જે વસ્તુ મને મળી શકતી નથી તેને માટે મારા વખતનો તેમજ શકિતનો વ્યય કરું છું. (**રવિન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત બીજનો ચંદ્રમા**).

આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ વિચારથી જેમ ખગોળ શાસ્ત્રમાં મહાન્ ફેરફાર થયો છે, તેમ હાલના સમયમાં બાળક એ કેળવણીનો મુખ્ય વિષય છે, એ વિચારથી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે. પહેલાંના વખતમાં શિક્ષક અને શીખવવાના વિષય એ કેળવણીમાં મુખ્ય બાબત ગણાતી હતી, પણ હાલમાં બાળક એ શિક્ષણનું ધ્યેય ગણાય છે અને તે વિચારને અનુસરી સર્વ વ્યવસ્થા થાય છે. આવી રીતે કેળવણીશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનની શોધો મુજબ, બાળમન અને તેના વિકાસનાં નિયમને અનુસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખી બાળકને શીખવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેની શક્તિનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે નહિ, એ નિઃસંશય છે. જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષક તેની વિચારસૃષ્ટિ અનુભવી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનું કામ સફળ થાય છે. આપણે ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ કે બાળકને તેના કામમાં કંટાળો આવે છે, તેને શીખવામાં રસ પડતો નથી અને તેની શક્તિ નિશાળમાં કુંઠિત થઈ જાય છે. આ બધાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે શિક્ષક બાળકના મનનું દૃષ્ટિબિંદુ જાણતો નથી. જ્યાં સુધી શિક્ષક અને શિષ્યના મન એક ભૂમિકા ઉપર હોય નહિ ત્યાં સુધી શિક્ષક બાળમનને અનુકૂળ શી રીતે શિક્ષણ આપી શકે અને તેને તેમાં શી રીતે રસ પડે? ખરી વાત તો એ છે કે વિદ્યાર્થીનો અધિકાર કેટલો છે તે પ્રથમ શિક્ષકે નક્કી કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે તેણે શિક્ષણની સંકલના કરવી જોઈએ. આપણી શાળામાં બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો જે દુર્વ્યય થાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. જ્યાં સુધી બાળકની વિચારસૃષ્ટિની સમજણ શિક્ષકને હોઈ નહિ ત્યાં સુધી એ કેવી રીતે બાળકને તેના કામમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકે? શિક્ષણનો મહાન દોષ કંટાળો છે. જ્યારે વર્ગમાં

વિદ્યાર્થીને કંટાળો આવે ત્યારે શિક્ષકે સમજવું જોઈએ કે તેની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કંઈક ખામી છે. જે વિષયમાં રસ પડે નહિ તેમાં ધ્યાન શી રીતે રહી શકે? જો ધ્યાન આપવામાં આવે નહિ, તો તે બાબત યાદ પણ શી રીતે રહે? ધ્યાનને લીધેજ સંસ્કારની છાપ સચોટ અને ઉંડી પડે છે; નહિ તો તે આછી અને અસ્પષ્ટ હોવાથી મગજમાં ગ્રહણ થઈ શકતી નથી.

આ કારણને લીધે શિક્ષકે હમેશાં બાળકની માનસિક ભૂમિકાનો અનુભવ કરી, તેને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. તેને માટે શિક્ષકનામાં કલ્પના અને સહાનુભૂતિ આવશ્યક હોવાં જોઈએ. આપણી વિચાર-સૃષ્ટિની બહાર શું થાય છે તે જાણવા માટે આ ગુણ ખાસ દરેક શિક્ષકનામાં હોવાં જોઈએ. જ્યારે ચિત્રકાર કોઈ કુદરતી દશ્ય ચિતરે છે ત્યારે તેની માનસસ્થિતિ કેટલી બધી તદ્રૂપ હોય છે? જ્યાં સુધી તેની વૃત્તિ તદાકાર થતી નથી ત્યાં સુધી તે યથાર્થ ચિત્ર કાઢી શકતો નથી; તેવીજ રીતે શિક્ષકે પોતાની અવસ્થાનો અનુભવ થોડો વખત ભૂલી જઈ બાળકની વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈ [illegible] મનમાં કેવા કેવા વેગ, લાગણી, અને વિચાર ઉદ્‌ભવે છે તેની [illegible] તેણે કરવી જોઈએ. તેણે પોતાનો બાળઅનુભવ તાજો [illegible] અને યથાર્થ અવલોકનદ્વારા તેનું દષ્ટિબિંદુ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ઘણા વખત બાળકની પ્રેરણા તથા લાગણી કેવા પ્રકારની છે તે નહિ જાણવાથી આપણે તેને ઘણો અન્યાય કરીએ છીએ. શિક્ષકો તેમજ માબાપો જાણતા હશે કે બાળક કોઈ વખત કંઈ તોફાન કરે છે અથવા અણઘટતું બોલે છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિ બરોબર નહિ જાણવાથી આપણે તેને શિક્ષા કરીએ છીએ. ખરી રીતે તો બાળકનો ઇરાદો તોફાન કરવાનો કે ખોટું બોલવાનો હોતો નથી, પણ આપણે આપણી દષ્ટિથી તેને તેવો ગણીએ છીએ. તેનામાં જે કુદરતી પ્રેરણા, વેગ અને લાગણી છે તેનો ખરો હેતુ આપણા જાણવામાં નહિ હોવાથી, આપણે તેને દબાવી દઈએ છીએ. અને તેથી તેના મનોના વિકાસને ઘણી હાની પહોંચે છે. બાળકને રમવાનું ઘણું ગમે છે અને તેને આમતેમ ક્રિયા કરવાનો શોખ હોય છે એ ખુલ્લું છે. પણ જ્યારે તે શાળામાં દાખલ થાય છે ત્યારે તેને એક ઠેકાણે ગોંધાઈ રહેવું પડે છે, અને તેની કુદરતી પ્રેરણાને જોઈતો અવકાશ મળતો નથી. આપણું શિક્ષણ બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિને અનુસરતું હોતું નથી, તેથીજ તેને શિક્ષક તથા શાળા ઉપર કંટાળો આવે છે. જો આપણે આ સંબંધી બરાબર વિચાર કરીએ તો

આપણને સહજે માલમ પડશે કે જેમ ખાવાપીવામાં અને રમવામાં બાળકને આનંદ થાય છે તેમ જ્ઞાન મેળવવામાં શા માટે આનંદ થવો જોઇએ નહિ ? ખરૂં કારણ તો એ છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ કુદરતના નિયમને અનુસરતી હોતી નથી, એટલે તે બાળકના વિકાસને અનુકૂળ હોતી નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે જેવી રીતે ચિત્રકાર પોતાના વિષયમાં તલ્લીન થાય છે તેમ શિક્ષકે પ્રથમ બાળરૂપ થવું જોઈએ અને કલ્પનાશક્તિ અને સહાનુભૂતિની લાગણીવડે તેણે બાળકની વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. **બાળક એ બાળક** છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ. બાળકને **તેની** વિચાર ભૂમિકા ઉપર જબરજસ્તીથી ખેંચી લાવવાને બદલે તેણે **તેની** ભૂમિકા ઉપર આવવું જોઈએ. અને તેને જે બાબતમાં રસ પડતો હોય તે બાબત લક્ષમાં રાખી તેને શીખવવું જોઇએ. તેનાં શરીર અને મનનો વિકાસ કેવા ક્રમે થાય છે એ તેણે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. જો આ બાબત ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે નહિં તો બાળકને અનુકૂળ શિક્ષણ કોઈ દિવસ આપી શકાય નહિ અને તેથી શિક્ષણ પણ રસિક થાય નહિ અને તે યાદ પણ રહી શકે નહિં. નાના બાળકના મનની વિચારસૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની હોય છે અને મોટી ઉમરના માણસનું દૃષ્ટિબિંદુ કેવી જાતનું હોય છે તેનો સુંદર ખ્યાલ આપણા દેશના સુવિખ્યાત કવિ. **રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે** આ લેખના મથાળે ટાંકેલી લીટીમાં આપ્યો છે; બાળકના મનમાં કુદરતના દેખાવ જોવાથી કેવા અદ્ભુત તરંગ ઉપજે છે તથા તેના નિર્દોષ સ્વભાવને લીધે તેનામાં કેવી અભેદની લાગણી હોય છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. બાળક ધૂળમાં—કાંકરામાં—રમે છે તે જોઈને આપણને તે ગંદુ હોય એમ જણાય છે, પણ તેને તો ખરી રીતે તેમાં અનહદ આનંદ લાગે છે. તેવીજ રીતે બાળકની પ્રવૃત્તિ; તેની ક્રિયા, લાગણી અને આવેગનો વિચાર આપણે **તેની દૃષ્ટિથી** કરવો જોઈએ; અને તે ઉપરથી તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ઘણી વખત વિદ્યાર્થીઓને તેમના પાઠમાં સમજણ પડતી નથી તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. જો ઉપર બતાવેલી વિચારદૃષ્ટિથી શિક્ષક બાળકની સાથે વર્તે, તો બાળકને તેમજ તેને લાભ થાય એમાં સંશય નથી.

અભ્યાસ કરવાની રીત

(૧)

હાલના જમાનામાં દરરોજ એટલાં બધાં પુસ્તકો છપાય છે કે "શું વાંચવું" અને "કેવી રીતે વાંચવું" એ ઘણા માણસોને મોટો સવાલ થઈ પડયો છે. આપણો યુગ વિદ્યુતનો છે અને તેથી ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર વાંચવાનું એટલું બધું સાહિત્ય સહેલાઇથી ઉત્પન્ન થાય છે કે કોઈ વખત સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું આપણે સવારથી સાંઝ સુધી ચોપડીઓ, માસિક અને છાપાંઓ વાંચીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે કે તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ્ઞાન માટે છે. ખરૂં જોતાં તો આપણે કબુલ કરવું જોઈએ કે અવલોકન–કુદરતનું તથા મનુષ્ય સ્વભાવનું અને તે ઉપરથી ઉદ્દભવતો સ્વાનુભવ એ યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાનો મુખ્ય માર્ગ છે, પણ હાલના વખતમાં અવલોકન અને ચિંતનને બદલે આપણે અન્ય મનુષ્યોએ તેમના જે વિચાર ચોપડીઓદ્વાર પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય છે, તે ઉપર આપણે ઘણો આધાર રાખીએ છીએ. આ કારણને લીધે આપણી નૈસર્ગિક બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ જાય છે. આપણે જાતે કોઈ પણ વિષય ઉપર મનન કરવાને તસ્દી લેતા નથી; તેનું તારતમ્ય શું છે તે શોધવાને માટે આપણામાં ધીરજ હોતી નથી, તેમજ જે કંઈ વિચાર આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ, તે આપણા જીવનમાં ઓતપ્રાત કરી શકતા નથી. જ્યાં આપણા જ્ઞાનની આવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં ચારિત્રમાં બળ કે જોમ શી રીતે આવે ? જે વિચાર આપણી માનસિકસૃષ્ટિમાં અંગભૂત થતો નથી તેનો અમલ આચારમાં શી રીતે થઈ શકે ? આવા નિર્જીવ અને નિર્માલ્ય વિચારને લીધે જ આપણામાં આત્મવિશ્વાસ અને વિવેચકબુદ્ધિની મોટી ખામી નજરે પડે છે. ઘણું ખરૂં તો આપણું જ્ઞાન ઉપલકીયું હોય છે અને તે બીજાના વિચારોના સંગ્રહરૂપ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે આપણે નવી શોધખોળ કરી શકતા નથી, તેમજ ઉપયોગી સાહિત્ય ઉપજાવી શકતા નથી.

જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન આંતર સ્ફુરણા છે, પણ તેના અભાવે આપણને બીજાના વિચાર જાણવાની જરૂર પડે છે, પણ પ્રશ્ન એ છે કે ગ્રંથકર્તાના વિચારો આપણે થોડી મહેનતે આપણા પોતાના કેવી રીતે કરી શકીએ ? તેને માટે દરેક મનુષ્યે અભ્યાસ કરવાની શી રીત છે તે જાણવી જોઈએ. હાલના વખતમાં આપણને પુસ્તકો ઉપર એટલો બધો આધાર

રાખવો પડે છે કે આપણે વાચનની અવગણના કરી શકીએ એમ નથી, તેથી પુસ્તકના વાચનથી સારામાં સારો લાભ આપણને શી રીતે મળે તેને માટે આપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

અભ્યાસ એટલે શું અને તેની પદ્ધતિ કેવી છે તે સંબંધી આપણામાં ઘણી ગેરસમજ તથા અજ્ઞાન છે. "અભ્યાસ" એટલે ફરી ફરીને અમુક કામ કરવું એ તેનો વાચ્યાર્થ છે કારણ કે આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે 'મને આ કામનો અભ્યાસ નથી.' 'અભ્યાસથી બધુ થઈ શકે'. આવી રીતનું બોલવું સાધારણ છે, પણ તેમાંથી અભ્યાસનું ખરૂં તત્ત્વ મળી આવતું નથી. કોઈપણ પુસ્તકના અભ્યાસમાં વારંવાર પુનરાવર્તનની જરૂર છે એ નિઃસંશય છે, પણ તે તેનું મુખ્ય અંગ નથી. યાદદાસ્તી એ જ્ઞાનના ક્રમનું છેલ્લું પગથીઉં છે, વસ્તુનું અવલોકન, તેનું ચિંતન; અને છેવટે તેની યાદદાસ્તી એ જ્ઞાનનો ક્રમ સ્વાભાવિક છે. આ દષ્ટિથી અભ્યાસનો રૂઢ અર્થ આપણા કામને માટે ઉપયોગી નીવડતો નથી, તેથી અભ્યાસનું ખરૂં રહસ્ય શું છે તે આપણે જોઈએ.

મનુષ્યજાતિની પ્રવૃતિનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમાં આપણને ત્રણ તત્ત્વો હાથ લાગે છે, (૧) હેતુ (૨) તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરવાની શક્તિ (૩) અને વિવેચકબુદ્ધિ. આ કારણને લીધે જ્યારે આપણી સર્વ ક્રિયા હેતુપૂર્વક હોય છે તો આપણે અભ્યાસમાં પણ શા માટે તે તત્ત્વનો અંગીકાર કરીએ નહિ ? ઘણુંખરૂં તો આપણા વાચનમા સ્પષ્ટહેતુ હોતો નથી. જો તે હોય છે તો તે સ્પષ્ટ અને આગળપડતો હોતો નથી. એતો નિર્વિવાદ છે કે જેવો આપણો હેતુ હોય છે તે પ્રમાણે આપણે જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. આપણી ધ્યાનશક્તિ મર્યાદિત છે એ નક્કી છે, અને તેની મર્યાદામાં એકજ વખત અમુક બાબતો આવી શકે છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓ આપણા મન ઉપર અસર કરી શકતી નથી. જે હેતુ પૂર્વક આપણે કોઈ ક્રિયા કરીએ, તેટલી બાબતનું આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; બાકીની હકીકત ધ્યાનની મર્યાદા બહાર રહે છે. દા. અમદાવાદ શહેરમાં પાંચ વિદેશી માણસો આવે છે. એકને તેની નગરરચના, બીજાને તેના લોકનો પહેરવેશ; ત્રીજાને તેમનો સ્વભાવ, ચોથાને તેમની રમતગમત; પાંચમાને તેમની ધાર્મિકસ્થિતિ જોવાની છે: દરેક વ્યક્તિના અવલોકનનો હેતુ જુદો છે. જો કે તે પાંચે મનુષ્યો સાથે સાથે રહે છે, હરે છે, ફરે છે, અને જુવે છે, તો પણ તેમના મન ઉપર જ્ઞાનની જુદી જુદી છાપ પડે છે; કારણ કે તેમની ગ્રાહકશક્તિ અમુક હેતુથી નિયમિત થઈ છે. સંસાર

બીકન પદ્ધતિ પ્રમાણે વાચનનું શિક્ષણ

એક શિક્ષિકાનો અનુભવ.

આ પદ્ધતિ શિક્ષણ શાસ્ત્રના એક જાણીતા સિદ્ધાંત મુજબ યોજવામાં આવી છે. એ સિદ્ધાંત એ છે કે બાળકોને પરિચિત વસ્તુઓ ઉપરથી અપરિચિત વસ્તુઓ ઉપર લઈ જવાં. અર્થ વગરના અક્ષરો કરતાં વાર્તામાં આવતા શબ્દોથી બાળકો વધારે પરિચિત હોય છે. તેથી આવી જાતના શબ્દોદ્વારા બાળકોને વાચનનું શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિમાં યોજના કરવામાં આવી છે.

શીખવવાની રીત.

આ પદ્ધતિથી વાચનનું શિક્ષણ હું બાળકોને નીચે પ્રમાણે આપું છું.

પ્રથમ હું બાળકોને સહેલી અને રસિક વાર્તા કહું છું. વાર્તા કહેવામાં ૧૦ મિનિટથી વધારે વખત હું લેતી નથી. વાર્તાની વસ્તુ સમજાવનારાં ચિત્રો હું પ્રથમથી દોરી રાખું છું. વાર્તા કહેતાં કહેતાં દોરેલાં ચિત્રો બતાવું છું. આથી શીખવા તરફ બાળકોને રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને આનંદ તથા રસ પડે છે. આખી વાર્તા કહી ગયા પછી અને તેનાં ચિત્રો બતાવી રહ્યા પછી બાળકોને જે વાક્ય શીખવવાનું છે તેજ વાક્ય પ્રશ્નો પૂછી કઢાવું છું. પછી તે વાક્ય કાળા પાટીઆ પર લખું છું અને તે વાક્યનો દરેક શબ્દ બાળકોને વારંવાર બતાવી તે શબ્દની સંપૂર્ણ છાપ બાળકોના મન ઉપર પડે ત્યાંસુધી બાળકોને મદદ કરી તે શબ્દ તેમની પાસે વારંવાર વંચાવું છું. આ રીતે આખા વાક્યનું જુદાં જુદાં બાળકો પાસે આઠ દસ વખત વાચન કરાવ્યા પછી જુદા જુદા શબ્દો ઉપર આંગળી મૂકી તે શબ્દોનું વાચન જુદાં જુદાં બાળકો પાસે પાંચ સાત વખત કરાવું છું. ત્યાર પછી પહેલી લીટીમાં મૂકેલા શબ્દો નીચે તેજ શબ્દ એક પછી એક મૂકી બાળકો પાસે નવા લખાએલા શબ્દો વંચાવું છું. પછી શબ્દો ઉલટ સુલટ પાટીઆ ઉપર લખી બાળકો પાસે વંચાવું છું. બાળકોના મન ઉપર દરેક શબ્દની સચોટ છાપ પડી છે તેની ખાત્રી થયા પછી એ વાક્યમાં વપરાએલા શબ્દોનાં પત્તાં જે મેં પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલાં હોય છે તેનો ઢગલો બાળકો સમક્ષ મૂકી બાળકોને વારાફરતી એક એક શબ્દનું પત્તું લઈ જવા કહું છું. બાળકો આવી રીતે બધા શબ્દોનાં પત્તાં લઈ જાય, ત્યાર પછી ઉલટ

સુલટ શબ્દોનાં પત્તાં બાળકો પાસે પાછાં માગું છું. ત્યાર બાદ પત્તાંઓનો ફરી ઢગલો કરી બાળકોને એ પત્તાંઓ અનુક્રમે ગોઠવી વાકય બનાવવાનું કહું છું. આવી રીતે રોજ હું બાળકોને કમીમાં કમી એક વાકયનું વાચન ઘણી સારી રીતે શીખવી શકું છું. એક માસમાં એક વાર્તાનું વાચન બાળકો બહુજ સહેલાઈથી શીખી શકે છે, એટલે એક માસમાં બાળકો ૩૦ થી ૪૦ શબ્દો કડકડાટ વાંચી શકે છે, તેમજ એ શબ્દોથી બનેલાં ગમે તે વાકયો પણ કડકડાટ વાંચી શકે છે. આ પદ્ધતિમાં વારંવાર પુનરાવર્તન કરવાની ઘણી જરૂર પડે છે અને તેને માટે મોટા તથા નાનાં પત્તાંનો ઉપયોગ વારંવાર કરવો પડે છે.

આ પદ્ધતિથી વાચન શીખવવાને માટે વાર્તા પસંદ કરવામાં ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. વાર્તામાં બને ત્યાં સુધી થોડા શબ્દો આવે તેમ કરવું. અને એકનો એક શબ્દ વારંવાર આવે તો ઘણુંજ સારૂં. દાખલા તરીકે—

એક શિઆળ હતું.
એ શિઆળ ભૂખ્યું હતું.
એ ભૂખ્યું શિઆળ બોરડી નીચે ગયું.

વાર્તાઓ દ્વારા વાચન એક બે માસ શીખવ્યા પછી જુદા જુદા મૂળાક્ષરોનું જ્ઞાન આપવા માટે તેમ એ મૂળાક્ષરોનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર શીખવવાને માટે આવીજ રીતે મળતા શબ્દોનું વાચન બાળકોને શીખવું છું. જેમકેઃ–'લ' અક્ષરનું જ્ઞાન આપવાને બાળકોને લાલ, વાલ, ચાલ, ગાલ વગેરે મળતા શબ્દોમાંથી 'લ' ઉચ્ચાર અને 'લ' નું લેખન શીખવું છું. તેવી રીતે હાર, બાર, ચાર, મોર વગેરે શબ્દોમાંથી 'ર' ઉચ્ચાર તથા 'ર'-નું લેખન શીખવું છું. આ રીતે શબ્દની સાથે અમુક છુટા અક્ષરોની છાપ પણ બાળકોના મગજ ઉપર પાડી શકાય છે.

શરૂઆતમાં લેખન કરતાં વાચન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અક્ષરના તેમ શબ્દના જુદા જુદા આકારોની છાપ બાળકોના મગજમાં સચોટ પડે ત્યાર પછી બાળકો એ અક્ષરો અને એ શબ્દો બહુ સહેલાઈથી લખી શકે છે. જ્યારે બાળકોને ચિત્રકામ શીખવું છું ત્યારે મૂળાક્ષરોને લગતા જુદા જુદા આકારો દોરતાં શીખવું છું. આ આકારો દોરતી વખતે તેનો સંબંધ કોઈ પદાર્થચિત્ર સાથે છે એવો ખ્યાલ બાળકોને આપવામાં આવતો નથી. હું મ, બ, કે ત એવો અક્ષર ચિતરૂં છું. કે લખું છું એ બાળકો જાણતા નથી. પણ આડકતરી રીતે ચિત્રકામ

શીખતી વખતે બાળક મૂળાક્ષર લખતાં શીખે છે; તેમ તેના સ્નાયુઓ પણ કેળવાય છે. આવી રીતે થોડો મહાવરો થવાથી ગમે તે અક્ષર સહેલાઈથી લખવાની બાળકને ટેવ પડે છે. કોઈ કોઈ વાર તો આખો શબ્દ પણ શીખવવામાં આવે છે.

આખી વાર્તા બાળકોને શીખવ્યા પછી હું તે વાર્તાની મોટા અક્ષરે લખેલી એક ચોપડી બનાવું છું. વર્ગમાં જેટલાં બાળકો હોય તેટલી ચોપડીઓ બનાવી દરેક બાળકને એક એક ચોપડી આપું છું, ને તેની પાસે વંચાવું છું. કેટલીકવાર તો વાર્તાનાં ચિત્રો બાળકોને આપી તેમને સહેજ સહાજ મદદ કરી આખી વાર્તા બોલાવ્યા પછી ચોપડીમાંથી તેમની પાસે વંચાવું છું. આવી રીતે વાચન શીખવ્યાથી બાળકો કડકડાટ વાંચે છે અને તેમને આનંદ તથા રસ પડે છે એમ હું મારા પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું.

કેટલાક શિક્ષકોને એમ લાગશે કે આ બધાં સાધનો તૈયાર કરવામાં બહુ મહેનત પડે તેમ છે. હા. મહેનત પડે છે એ વાત ખરી છે; પણ પહેલા વર્ષમાં મહેનત પડશે, પણ પછી નહિ પડે. એક વખત આવી જાતની વાર્તાઓ તથા ચિત્રોનો સટ તૈયાર કર્યા પછી દર વર્ષે તે કામ લાગશે; કારણકે આ સાધનો બાળકોને થોડોજ વખત આપવાનાં છે. પછી શિક્ષકે પોતાની પાસેજ રાખી મૂકવાનાં છે એટલે તે બગડશે નહિ. બનતાં સુધી દરેક વાર્તા શિક્ષકે એક મોટા ડ્રૉઇંગ પેપર ઉપર લખવી અને પુનરાવર્તન કરાવતી વખતે બાળકો પાસે તે વાર્તા વંચાવવી.

શિક્ષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ.

૧. બાળકોને વાર્તા કહેવી.

૨. વાર્તાનાં ચિત્રો બાળકોને બતાવવાં.

૩. બાળકોને પ્રશ્નો પૂછી વાર્તાનું એક વાક્ય કઢાવવું.

૪. વાક્ય પાટીઆ ઉપર લખતા જવું અને જે શબ્દ લખો તે શબ્દ બોલતા જવું. કાળા પાટીઆ ઉપરનું લખાણ સારૂં, સાફ અને મરોડદાર હોવું જોઈએ.

૫. વાક્ય સળંગ અટક્યા વગર બાળકોને મદદ કરી તેમની પાસે વંચાવવું.

૬. વાક્ય અટકીને વાંચવું અને દરેક બાળક પાસે વંચાવવું.

૭. શબ્દ નીચે તેજ શબ્દ લખી બાળકો પાસે વંચાવવો.

૮. શબ્દ નીચે જુદો શબ્દ લખી બાળકો પાસે વંચાવવો.

૯. સીડીની માફક લખવું અને બાળકો પાસે વંચાવવું.

૧૦. શબ્દો માટે તૈયાર કરી રાખેલા પત્તાંના ઢગલામાંથી બાળકોને એક એક પત્તું લઈ જવા હુકમ કરવો.

૧૧. બાળકો પાસે શબ્દવાર પત્તાં પાછાં માંગી લેવાં.

૧૨. પત્તાંના ઢગલામાંથી બાળકો પાસેથી જુદા જુદા શબ્દોના પત્તાં કઢાવી તેમની પાસે આખું વાક્ય કઢાવી વંચાવવું.

૧૩. આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં બાળકો પાસે પત્તાંની મદદથી વાક્ય બનાવડાવવું અને મોટે સાદે વંચાવવું.

૧૪. વાર્તાનાં બાકીનાં વાક્ય ઉપર પ્રમાણે શીખવવાં.

અમદાવાદ,
તા. ૬–૮–૨૬

મેરી સેમ્યુઅલ સોલંકી
આ–શિક્ષક જમાલપુર શાળા નં. ૬,
અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટી

મૂળાક્ષરશિક્ષણ

શબ્દ પદ્ધતિ

ટીપ:—ઓરસદ મેરી બ્રાઉન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમાં આ પદ્ધતિ પ્રયોગમાં મૂકવામાં આવી છે અને તે સરલ જણાઈ છે; તેથી આ હકીકત શાળાપત્ર વાંચનાર માટે લખવામાં આવી છે.

क. શબ્દપરિચય.

બાળવર્ગના શિક્ષક ઘર, રથ, થડ, ફણસ, ઢગ, જહેર, હળ, વડ, નટ, ખલ, ધમણ, ચમર, બળદ, ભમર, ઉતરડ, પણછ, ઇમળ, ઝરણ, અજગર, કળશ ને ઋષભ, એવાં ૨૧ ચિત્રો તૈયાર કરે છે અને તેની નીચે ચિત્રનું નામ મોટે ને સારે અક્ષરે લખે છે. હવે જે છોકરૂં શાળામાં આવે તેને આ ચિત્રો દેખાડે છે અને તેનાં નામ શીખવે છે. નામ આવડી જાય છે એટલે બાળકનું ધ્યાન ચિત્રની નીચે લખેલા નામ તરફ ખેંચવામાં આવે છે, એટલે ચિત્રના નામના આખા શબ્દની છાપ બાળકના મગજ પર પડે છે. એકાદ બે ચિત્રના નામ તરફ શિક્ષક બાળકનું ધ્યાન ખેંચે છે એટલે બાળક પોતાની મેળે દરેક ચિત્રનું નામ વાંચવા મંડે છે. એકાદ બે દિવસ એમ વાંચે છે એટલે પછી ચિત્ર તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય બાળક ચિત્રોનાં નામના શબ્દો વાંચી શકે છે.

આટલું થાય છે એટલે શિક્ષક બાળકના હાથમાં એક પેટી આપે છે. આ પેટીમાં જે ચિત્રોના શબ્દો તેઓ ચિત્રો નીચે વાંચી ગયાં તે શબ્દોનાં ચિત્રો વગરનાં ૨૧ પત્તાં હોય છે. બાળકને એ પેટી ઉઘાડવાનું અને તેમાંના શબ્દો વાંચવાનું કહે છે. બાળક ઝપાટાબંધ તે શબ્દો વાંચી જાય છે, પણ કદાચ ભૂલ કરે છે તો શિક્ષક ચિત્ર નીચેના શબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચી સુધરાવે છે. એક બે દિવસમાં બાળક આ પેટીમાંના શબ્દો ભૂલ વગર વાંચી શકે છે.

હવે શિક્ષક કાળી પાટી પર તે ૨૧ પૈકીના જુદા જુદા શબ્દો વારાફરતી લખે છે ને બાળકને વાંચવા કહે છે. બાળક ભૂલ વગર વાંચી શકે છે તો માને છે કે શબ્દપરિચય સારો થઈ ગયો છે. ત્યાર પછી અક્ષર પરિચય આપવા તૈયાર થાય છે.

ख. અક્ષરપરિચય

ઉપરની ક્રિયામાં બાળકને શબ્દપરિચય બરાબર થઈ જાય છે, પણ ક્યાંઈ રહી હોય છે તો તે આ ક્રિયામાં દૂર થઈ જાય છે.

પોતે તૈયાર કરેલું પાટી પરનું ચિત્ર શિક્ષક વર્ગ સમક્ષ મૂકે છે (દાખલા તરીકે ઘરનું). બાળકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચે છે. શેનું ચિત્ર છે તે પૂછે છે અને કહાવે છે કે ઘરનું. પછી 'ઘર'નો ઉચ્ચાર બરાબર કરાવે છે અને નીચે લખેલા ઘર શબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. પછી બે ત્રણ વાર બાળકોને બોલાવે છે કે ઘર, ઘર, ઘર. બાળકો શબ્દનો ઉચ્ચાર બરાબર કરે છે એવી ખાતરી થાય છે એટલે એકેક અક્ષર પર પોઇંટર મૂકી બોલાવે છે કે ઘ...ર. આ રીતે બેચાર વાર બોલાવે છે એટલે બાળકો સમજી જાય છે કે પહેલો તે 'ઘ' ને બીજો તે 'ર'. પછી જુદા જુદા અક્ષરો પર વારાફરતી પોઇંટર મૂકી બાળકોને વાંચવા કહે છે.

હવે શિક્ષક કાળા પાટીઆ પર કોઈવાર 'ઘ' ને કોઈવાર 'ર' લખે છે ને બાળકોને વાંચવા કહે છે. બાળકો ભૂલ ન કરે એટલે આગળ વધે છે.

પછી શિક્ષક 'ઘ' ને 'ર' નાં પત્તાં સાથે બીજા અક્ષરોનાં થોડાં પત્તાં મેળવી દરેક બાળકને આપે છે અને કહે છે કે તમારાં પત્તાંમાંથી 'ઘ' શોધીને તમારી આગળ મૂકો. 'ર' શોધીને મૂકો. આમ બેત્રણ વાર 'ઘ' ને 'ર'નાં પત્તાં કઢાવે છે એટલે બાળકોનાં મગજ પર બન્ને અક્ષરોના ઘાટની છાપ સજ્જડ પડી જાય છે.

હવે શિક્ષક બાળકોને પોતાની ચોપડી લેવા કહે છે. તેમાંથી ઘરનું

ચિત્ર કઢાવે છે. તેમાંથી ઘર શબ્દ બતાવવા કહે છે. તેમજ ઘ ને ર પર, ઉલટાસુલટા બોલી, આંગળી મૂકાવે છે. પછી ચોપડીમાંથી મૂળાક્ષરવાળું પૃષ્ઠ કઢાવે છે અને તેમાંથી ઘ ને ર શોધાવે છે.

દિવાલ પર મોટે અક્ષરે લખેલાં કોઈ નામ હોય તેમાંથી પણ ઘ ને ર બતાવવાનું કહેવામાં આવે છે.

હવે પછી શિક્ષક બાળકોને મૂળાક્ષરની રમત રમાડે છે. તે એવી રીતે કે બાળકોની સંખ્યા જેટલાં 'ઘ' ને 'ર' નાં પત્તાં લઈ તેમાં બીજા અક્ષરોનાં પત્તાં મેળવે છે. પછી તે બધાં પત્તાં વર્ગની આગળ જમીન પર પાથરે છે અને બાળકોને ઉભાં કરી કહે છે કે હું કહું તે પત્તું તમારે આમાંથી શોધી લઈ પોતાની જગાએ દોડી જવાનું છે. પછી શિક્ષક બોલે છે કે 'ઘ' એટલે બાળકો તરત દોડે છે અને 'ઘ'નું પત્તું લઈ વહેલાં વહેલાં પોતાની જગાએ દોડી જાય છે. તે નંખાવી દઈ 'ર' શોધવાનું કહે છે. આમ બે ત્રણ વાર કરાવે છે. બાળકોને આ રમતમાં બહુ મઝા પડે છે.

ઉપર પ્રમાણે અક્ષરપરિચય થાય છે. એક ચિત્રના અક્ષરોનો પરિચય બરાબર થઈ ગયા પછી બીજું ચિત્ર બતાવે છે અને તે ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે અક્ષરપરિચય કરાવે છે. બે ત્રણ અઠવાડિઆમાં આ રીતે બાળકોને બધા મૂળાક્ષરોનો પરિચય થઈ જાય છે.

ગ. શબ્દ બનાવવા

થોડા અક્ષરોનો પરિચય થઈ ગયા પછી શિક્ષક બાળકોને અક્ષરોનાં પત્તાં આપે છે, અને શબ્દ બનાવવાની રમત રમાડે છે તેમ કરતાં તે નીચેના ત્રણ રીતો વાપરે છે.

૧. જુદા જુદા અક્ષરોનાં પત્તાં એક પછી એક લેવડાવી બાળકો પાસે શબ્દ ગોઠવાવે છે, ગોઠવેલો શબ્દ વંચાવે છે, જરૂર હોય તો સમજાવે છે ને કાળા પાટીઆ પર લખે છે.

૨. શિક્ષક એક વસ્તુ કે ચિત્ર બતાવે છે, તેનું નામ પૂછે છે, ઉચ્ચાર કરાવે છે, અને તે નામ પ્રમાણે પત્તાં ગોઠવવા કહે છે. બાળકો ગોઠવે છે પણ જો કોઈ ભૂલ કરે છે તો કાળા પાટીઆ પર વસ્તુનું નામ લખી તે તરફ ધ્યાન ખેંચી સુધરાવે છે.

૩. શિક્ષક બાળકોને કહે છે કે તમારી મરજી પ્રમાણે પત્તાં ગોઠવીને કોઈ એક શબ્દ બનાવો, એટલે બાળકો પોતાની મેળે પોતાને ગમતા શબ્દો બનાવે છે. શિક્ષક દરેકને પોતાનો શબ્દ વાંચવા કહે છે. આ

ક્રિયામાં જુદાં જુદાં બાળકોના શબ્દો જુદા જુદા થાય છે; પરંતુ બાળકો જાતે શબ્દ બનાવે છે એટલે તેઓ બહુ ખુશ દેખાય છે અને તે સાથે તેમનામાં સ્વાશ્રયનાં બી રોપાય છે.

આ રમતો વખતે બાળકો જાણે છે કે અમે રમીએ છીએ, પણ શિક્ષકનો હેતુ શબ્દરચના શીખવવાનો છે તે પાર પડે છે.

ઘ. અક્ષરપાટીની રમત

બાળવર્ગના શિક્ષક કાર્ડબોર્ડપર ખાનાં પાડી, નીચે પ્રમાણે કેટલી-એક અક્ષરપાટી તૈયાર કરે છે, અને દરેક પાટી સાથે અક્ષરોનાં નાનાં પત્તાંની એક દાબડી પણ રાખે છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ચ	છ
જ	ઝ	ટ	ઠ	ડ	ઢ
ણ	ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ	ય
ર	લ	વ	શ	ષ	સ
હ	ળ	અ	ઇ	ઉ	ઋ

આવી એકેક પાટી અને એકેક દાબડી દરેક બાળકને આપે છે અને કહે છે કે દાબડીના અક્ષરોનાં પત્તાં પાટી પરના અક્ષરો પર ગોઠવી લાવો. બાળકો ઝપાટાબંધ ગોઠવવા માંડે છે અને શિક્ષકને બતાવવાને દોડી આવે છે. ભૂલ વગર ને જલદી મૂકી લાવનારને શાબાશી મળે છે એટલે અક્ષર-પરિચય ઉપરનાં ચપળતાનો ગુણ ખીલે છે.

ઙ. મૂળાક્ષર લેખન

હવે શિક્ષક લેખન કરાવવા તૈયાર થાય છે. તે કોઈપણ એક અક્ષર લખતાં શિખવવાનું પસંદ કરે છે અને તે અક્ષર રેતીનો બનાવ્યો હોય તેવું પત્તું દરેક બાળકને આપે છે ને તેનું નામ પૂછે છે. બાળકને તે અગાઉ પરિચય થઈ ગયો છે એટલે તરત નામ કહે છે. પછી તે પત્તાંને બાળકોની

સામે મૂકાવે છે અને ડાબે હાથે દાબવા કહે છે, અને જમણા હાથની આંગળી તે પર ફેરવાવે છે. પોતે નમુનો આપે છે તેમ બાળકો આંગળી ફેરવે છે. બાળકો ભૂલ વગર બરાબર આંગળી ફેરવી શકે ત્યાંસુધી આ ક્રિયા કરાવે છે એટલે આંગળાની ત્વચા ને સ્નાયુ કેળવાય છે.

હવે શિક્ષક દરેક બાળકને પાટલી પર થોડી થોડી રેતી આપે છે. બાળકો તેને પાટલી પર પાથરે છે. પછી શિક્ષક તેમની પાસે રેતીમાં આંગળીથી અક્ષરો કઢાવે છે. બાળકોની આંગળી ઉપરની ક્રિયામાં ટેવાઈ ગઈ હોય છે એટલે તરત તેઓ રેતીમાં અક્ષરો કાઢે છે. શિક્ષક બે ચાર વાર એમ કઢાવે છે એટલે બાળકોની આંગળી સારી પેઠે કેળવાય છે.

હવે શિક્ષક દરેક બાળકને સ્લેટ પેન લેવા કહે છે. પેન બરાબર પકડાવે છે અને દરેકને સ્લેટમાં અક્ષર કાઢવા કહે છે. બાળકો તરતજ કાઢી લાવે છે, તેમ છતાં જો પ્રમાણમાં કંઈ ફેર કરતાં માલમ પડે છે તો શિક્ષક કાળા પાટીઆપર સારા માપનો નમુનો આપે છે, એટલે બાળકો સુંદર અક્ષરો કાઢે છે. એમ એક અક્ષર આવડે છે કે બીજો શરૂ કરે છે. એકાદ અઠવાડિઆમાં તો બાળકો બધા અક્ષરો લખતાં શીખી જાય છે.

લખતાં શીખવવામાં શિક્ષક ગમે તે ક્રમ પસંદ કરી શકે છે, પણ છેવટ શાસ્ત્રીય ક્રમે લખાવે છે. સ્નાયુગતિને અનુસરી અમે નીચેનો ક્રમ પસંદ કર્યો છે.

क. ડાબી તરફથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો

ન, મ, પ, ષ, ખ, ગ, જ, ઝ, ઉ, ર, સ, શ, ચ, અ, ટ, ઢ, ય, થ.

ख. જમણી તરફથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો

લ, વ, ળ, બ, દ, ઈ, છ, ધ, ધ, ડ, ઠ, હ, ણ, ક, ફ.

ग. નીચેથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો

ત, ભ,

મેરી બ્રાઉન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, બોરસદ

રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા

સુરત જિલ્લામાં કામ કરતી કેટલીક પ્રાથમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ અને તેમાં થતું અગત્યનું કામ

ઉનાળાની રજાઓમા સુરત જિલ્લાના પારડી તાલુકામાં પારડી, ઉદવાડા ને વાઘછીપાની શાળાઓ જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. કાંઈ ને કાંઈ નવું કરવું ને વિદ્યાર્થીઓમા નવું શીખવા માટે વધુ ઉત્સાહ પ્રેરવ એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજી એજ વિચારમાં શિક્ષકો અહીં કામ કર્યો જાય છે. તાલુકામા નિશાળના નિયમિત અભ્યાસ ઉપરાંત ચિત્તાકર્ષક સંસ્થાઓ જે માલમ પડી તે આ છે-**ફરતી લાયબ્રેરી, રાત્રિશાળા, ખેતીવાડીવર્ગ, સ્કાઉટિંગ અને કોઓપરેટિવ (સહકારી) મંડળ.**

૧. ફરતી લાયબ્રેરી

મે. એજ્યુ. ઈ. મિ. વકીલની સૂચના ને સલાહથી સર પુરૂષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ નાઈટે રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ આપી અને પારડી તાલુકા ફરતી પુસ્તકશાળા માટે અખતરા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો; પારડી તાલુકાના આ. ડેપ્યુટી મિ. કસનજીએ તાલુકાના દરેક નિશાળવાળા ગામમાં ભણતાં બધાં છોકરાં પુસ્તકોનો લાભ લે એવી રીતે સને ૧૯૨૫ ના નવેમ્બરમાં એ યોજનાને અમલમાં મૂકી લાયબ્રેરીના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧. ફર્સ્ટ ગ્રેડ નિશાળો માટે, ૨. સેકન્ડ ગ્રેડ નિશાળો માટે, અને ૩. કન્યાશાળાઓ માટે. ફર્સ્ટ ગ્રેડની નિશાળોનાં ૩ ગ્રુપ ને દરેક ગ્રુપમાં ચાર ચાર નિશાળો, સેકન્ડ ગ્રેડની નિશાળોનાં ૭ ગ્રુપ ને દરેક ગ્રુપમા ૭ ૭ નિશાળો, ને કન્યાશાળાઓનાં ૨ ગ્રુપ ને દરેક ગ્રુપમા ચાર-ચાર નિશાળોનો સમાવેશ કર્યો છે. દરેક ગ્રુપમાં જેટલી નિશાળોનો સમાવેશ કર્યો હોય તેટલી પેટી ફરતી રહે છે. દાખલા તરીકે ફર્સ્ટગ્રેડની નિશાળોમા દરેક ગ્રુપમાં ચાર ચાર પેટી ફરતી રહે છે. દરેક પેટીમાં જુદી જુદી જાતના પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યાં છે. ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, નૈતિક ને ગમન સાથે જ્ઞાન ને બોધ આપનારાં, સાદી ને સરળ ભાષામાં લખાએલા, બાળકોના હાથમાં વિના સંકોચે મૂકાય એવાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવામાં આવી છે. દરેક પેટી ફર્સ્ટગ્રેડ નિશાળોમાં એક એક માસ, સેકન્ડગ્રેડ નિશાળોમા બે બે માસ અને કન્યાશાળાઓમાં દોઢ દોઢ માસ રહે છે. તે દરમિઆન ઘણાંખરાં પુસ્તકો વંચાઈ રહે છે. મુદત પુરી

થયે દરેક પેટી બીજી નિશાળમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. પેટી મોકલી આપવાનું કામ હેડમાસ્તર કે હેડમિસ્ટ્રેસને શીર રહે છે. ફરદંગ્રેડ નિશાળોમાં દર માસે પેટી કેવી રીતે ફેરવાય છે તે આકૃમાં બતાવ્યું છે; તે ઉપરથી પેટીઓનો લાભ દરેક નિશાળને શી રીતે મળે છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

વખતપત્રકમાં રાખેલા વધુ વાચનના વખતમાં આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય છે. બાળકો ઘણા ઉત્સાહ ને આનંદથી તે પુસ્તકો વાંચે છે. ગામડાંની નિશાળોનાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં ચાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાય અન્ય પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં અસ્તિત્વમાં હશે કે કેમ તેનું પણ ભાન નથી હોતું. તેવા વિદ્યાર્થીઓમાં આવા જુદા જુદા પ્રકારનાં પુસ્તકો આપી વધુ વાચન માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો એ ખરેખર આનંદજનક છે. કેટલાક પ્રશ્નો મેં બાળકોને પૂછ્યા અને તેમના ઉત્તરથી મને ઘણો સંતોષ થયો. મને ખાતરી થાય છે કે આ અખતરો ફતેહ પામ્યો છે અને લાયબ્રેરીનો સારામાં સારો ઉપયોગ સરળતાથી થાય છે. આવતે વર્ષે હું ધારું છું કે બીજા તાલુકાને તેનો લાભ મળશે. આવી યોજના જો બીજા જિલ્લાઓમાં ઘડાય તો પ્રાથમિક કેળવણી કેટલી બધી આગળ વધવા પામે !

૨. રાત્રિશાળા

પારડી તાલુકામાં બધી મળી ૧૬ રાત્રિશાળાઓ છે અને લગભગ ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લાભ લે છે. પારડી સ્ટેશનથી દશ માઈલ ઉપર આવેલી વાઘછીપાની રાત્રિશાળાની મુલાકાત મેં રાત્રે ૯ વાગે લીધી. વસ્તી બધી કાળીપરજની. એટલે દિવસે ખેતરમાં કે ઉદરનિર્વાહાર્થે કોઈ પણ જાતની મજુરીએ જાય, અને રાત્રે ૧૦-૧૦॥ સુધી ભણે. આ શાળામાં ભણવા આવનારની ઉંમર ૧૫ થી માંડી ૪૫ સુધી જાય છે. કેટલાક વાચનમાળાની ચોપડી વાંચતા હતા, કેટલાક હિસાબ ગણતા હતા, ને કેટલાક શબ્દો લખતા હતા. મેં તેમનો અભ્યાસ તપાસ્યો તો ગણિત, વાચન ને લેખનનું કામ સારૂં માલમ પડયું. વધારે આશ્ચર્યકારક મને તો એ લાગ્યું કે તમામ વિદ્યાર્થીઓની મુખમુદ્રા આનંદ ને ઉત્સાહથી છવાએલી હતી. નિશાળ માટે એક જણે પોતાનું મકાન આપ્યું; વળી તેણે ફાનસ આણ્યાં. કામ બે વર્ષથી ચાલે છે. મુખ્યત્વે કરીને આવી જાતના લોકોનો વિદ્યા પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો તેમજ તેમને સાધારણ કંઇક કેળવણીની જરૂર છે એવું તેમના મનમાં ઠસાવવું એ કામ ઘણું કડણ છે; પણ કાર્યવાહકો પોતાનું આ રૂડું કર્તવ્ય છે એમ સમજી આ દિશામાં સતત પ્રયત્ન કર્યા જાય છે. આવી સંસ્થાઓને વધારે સહાનુભૂતિ મળતાં આગળ ઉપર હાલ કરે છે તેના કરતાંએ

વધારે સારૂં કામ કરશે એવાં ચિહ્નો સંસ્થાના ચાલકોની ભાવના જોતાં જણાઈ આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આવી રાત્રિશાળાઓ ઠેર ઠેર દેશમાં સ્થપાય અને કંઈ નહિ તો ફક્ત સાધારણ મુખ્યગણિત, વાચન, ને લેખન શીખવાય તોપણ દેશને જરૂર ફાયદો છે. કેળવાયલા માણસોના સહવાસમાં નહિ આવી શકવાથી તેમજ આજીવિકા માટે આખો દિવસ મહેનત મજુરી કરવાની હોવાથી આ પ્રજા મોટે ભાગે પાછળ પડતીજ રહે છે અને અજ્ઞાનને લીધે વેપારી ને સાહુકારોના પંજામા આવી કચડાઈ જાય છે, તે સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી થવું અશક્ય છે. હું ધારૂં છું કે આ કામ ડેપ્યુટિઓ જો ધારે તો ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે.

૩. નિશાળોમાં હસ્તકળા

નકામી એટલે ઘરના કે લોકોના ઉપયોગમાં નહિ આવતી ચીજો ભેગી કરી તેમાથી નાનું ઝુંપડું, છાપરાં, ટોપલીઓ, પ્યાલા, સ્લેટનું ફ્રેમ, લખોટાયંત્ર વગેરે વગેરે ચીજો વિદ્યાર્થીઓ બનાવે છે. તે સિવાય ઘાસ ને સરકટમાથી બનાવેલી બળદગાડી, હળ, બંગડીઓના કકડા કાર્ડબોર્ડ પર સરસથી ચોંટાડી નદી, દરીઓ, કિનારા પર ઝૂકી રહેલાં ઝાડ, નાળીએરી વગેરેનો દેખાવ, કેનવાસમાં દોરાથી ગુંથી ગુજરાત, હિંદુસ્તાન વગેરેના નકશા—આ બધું હસ્તકામ જોનારનું મન રંજન કરે છે.

અનેક કન્યાશાળામાં સીવવાનો સંચો છે અને કાળીપરજની છોકરીઓને શીવતાં જોઈ હરકોઈને આનંદ થાય. કન્યાશાળાઓમાં તેમજ છોકરાઓની શાળાઓમાં પણ એક સહકારી મંડળ (કોઓપરેટિવ સોસાઇટી) છે, જે પુસ્તકો, નોટ, કાગળ, પેન્સિલ વગેરે બાળકોને પૂરાં પાડે છે.

પેટીઓની ફેરફારી દર્શાવતો આંક

મહિના.	પારડી તા. સ્કૂલ	વાઘછીપા	ઉમરસાડી મુખ્ય	પલસાણા મુખ્ય	રેંટલાવ	પરીઆ	ડુકવાડા	ચોંભાચ	કોપરલી	ડેગામ	વાપી મુખ્ય	વટાર મુખ્ય
નવેમ્બર	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૨	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨
ડિસેમ્બર	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧
જાન્યુઆરિ	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩
ફેબ્રુઆરિ	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪
માર્ચ	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪
એપ્રિલ	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩
મે	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨
જૂન	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧
જુલાઈ	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	ઃ·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩	૧·૪
ઑગસ્ટ	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨	૧·૩
સપ્ટેમ્બર	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧	૧·૨
ઓક્ટોબર	૧·૨	૧·૩	૧·૪	૨·૧	૨·૨	૨·૩	૨·૪	૩·૪	૩·૩	૩·૧	૩·૨	૧·૧

ટીપઃ—પૂર્ણાંક આંકડો ગ્રૂપનો નંબર સમજવો અને દશાંશ અપૂર્ણાંકનો આંકડો પેટીનો નંબર સમજવો.

મણિલાલ બાપુજી ગાંધી,
આ. માસ્તર, પ્રે. રા. ટ્રે. કૉ.,
અમદાવાદ.

શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણીની વ્યાવહારિક પદ્ધતિ

થોડાક સમયથી શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં આપણા દેશમાં ઠીક જાગ્રતિ આવી છે. લોકો તેની અગત્ય પીછાનતા થયા છે તેમજ સરકારે પણ તે-બાબત હવે ઘણીજ જરૂરી ધારી ગંભીર-પણે હાથ લીધી છે. ગયા વર્ષના શાળાપત્રના જુલાઇ–ઓગસ્ટના અંકમાં એ સંબંધે લેખો લખવામાં આવ્યા હતા. બે વર્ષ થયાં સરકારે આ કામ માટે એક ખાસ અનુભવી મિ. વેબર નામના અમેરીકન ગૃહસ્થને શારીરિક કેળવણીના ડાયરેક્ટર તરીકે, આપણા ઇલાકાની શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણી નિયમસર દાખલ કરવા માટે રોકેલા છે. તે સંબંધીનો ઇસારો આગળના લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. મિ. વેબર યુનાઇટેડ સ્ટેટસના માસાચ્યુસેટ્સની વિદ્યાપીઠના શારીરિક કેળવણીના ગ્રેજ્યુએટ છે અને ત્યાં આગળ તેમણે લાંબો વખત આ પ્રકારનું શિક્ષણ અને પ્રચારનું કામ કરેલું છે. તેમણે મુંબઇમાં શાળાના શિક્ષકો તેમજ બીજાઓ માટે ઘણા વર્ગો ચલાવ્યા છે, અને હાલમાં તે ઇલાકામાં ઠેર ઠેર પ્રચાર કરવા માટે નીકળ્યા છે. આપણા ગુજરાતને તેમનો લાભ પહેલવહેલો મળ્યો છે. ઓક્ટોબરની શરૂઆતથી તેમણે સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ તથા નડિઆદ એમ દરેક સ્થળે થોડાક દિવસ રહી અંગ્રેજી શાળાઓના શિક્ષકોને રોજ સવાર-સાંજ ભેગા કરી શારીરિક કેળવણીના સિદ્ધાંતો ઉપર ઘણુંજ મનન કરવા યોગ્ય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સિદ્ધાંત મુજબ ડ્રિલ-રમત વગેરે દ્વારા કેળવણી કેમ આપી શકાય તેની વ્યાવહારિક તાલીમ પણ લગભગ ૨૫૦ ઉપરાંત શિક્ષકોને આપી છે. મિ. વેબરનાં ભાષણોના મુખ્ય મુદ્દા પ્રાથમિક શિક્ષકોને પણ ઘણાજ ઉપયોગી થઇ પડશે એમ ધારીને તેનો સાર અત્રે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

અત્યાર સુધીનો એક ખોટો ખ્યાલ પહેલ વહેલો દૂર કરવાની જરૂર તેમણે જોઇ હતી. શારીરિક કેળવણી એટલે શરીર કસાય, સ્નાયુઓ મોટા અને મજબુત થાય, શરીર સુંદર દેખાય અને મનુષ્ય ઘણો બળવાન થાય એમ સાધારણ માન્યતા છે; પણ તેમના મત મુજબ આપણો આદર્શ તો, માણસમાં સ્ફૂર્તિ રહે, તેને કામ કરવાની ઇચ્છા થાય, શરીરમાં ફેફસાં, હોજરી વગેરે પોતાનું કામ નિયમસર સારી રીતે કરે, લોહીનું ભ્રમણ અને શુદ્ધિ બરોબર થાય અને એ રીતે માણસ સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ભોગવે એ હોવો જોઇએ.

બળવાન માણસ હમેશાં તંદુરસ્ત હોય છે એ ખ્યાલ ખોટો છે.

દુનિયાનો સૌથી બળવાન મનાતો માણસ-સેન્ડો-૫૮ વર્ષની ઉંમરે મગજમાં લોહીની નસ તૂટવાથી ગુજરી ગયો. તે ખરી રીતે તંદુરસ્ત ગણાય નહિ. દુનિયાનો મોટો વજન ઉપાડનાર ઉસ્તાદ ૩૮ વર્ષની ઉંમરે ગુર્દાના દરદથી મૃત્યુ પામ્યો અને મલ્લો પણ પેટના કે બીજા દરદો માટે દવા લેતા હોય એવા દાખલા આપણે જાણીએ છીએ. મલ્લ અને કુસ્તીબાજનું આયુષ્ય સાધારણ માણસના કરતાં પણ ઓછું છે એમ તેમના મરણના આંકડા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. હવે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે બળ અને તંદુરસ્તી હમેશાં સાથે હોયજ એમ નથી. એક ઘણીજ સુંદર મોટરકાર હોય, અને તે ઘણીજ મજબુત હોય, પણ થોડુંક ચાલતાં જો તેનું સાંચાકામ બગડી જાય તો, તે મોટર આપણા ઉપયોગ માટે નકામી થાય છે; એટલે આપણો આદર્શ મલ્લો ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પણ **તંદુરસ્તી માણસો** ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ. વળી હિંદુસ્તાનના દરેક દરેક બાળકને આપણે બળવાન બનાવી શકીએ નહિ. પણ તેમને બધાંને જો આપણે ધારીએ અને પ્રયત્ન કરીએ તો **તંદુરસ્ત** તો જરૂર બનાવી શકીએ. આપણા દેશમાં હાલ તંદુરસ્તી સુધારવાની ઘણી જરૂર છે.

તંદુરસ્તીને માટે મુખ્ય જરૂર શ્વાસોચ્છ્વાસની બરોબર ક્રિયાની, લોહીની શુદ્ધિ, અને તેનું ભ્રમણ બરોબર થાય તેની અને પાચનની યોગ્ય ક્રિયાની છે. તેટલા માટે કસરતની જરૂર હાથ પગના સ્નાયુઓ કરતાં છાતી, પેટ અને આંતરડાંના સ્નાયુઓને ઘણીજ વધારે છે અને પેટના સ્નાયુઓને આપણે ઘણીજ ઓછી કસરત આપીએ છીએ. શરીરના બીજા સ્નાયુઓને તો આપણી સાધારણ હીલચાલથી અને કામકાજથી જરૂરી કસરત મળી રહે છે, પણ પેટના સ્નાયુઓને તે મળતી નથી. તેમજ દીર્ઘ શ્વાસ-ફેફસાંને સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તારીને-લેવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે.

તંદુરસ્તી માટે સૌથી પહેલાં તો **ઉભા રહેવાની યોગ્ય ઢબની** ખાસ અગત્ય છે. કેળવણીકારો કહે છે કે **બરોબર ઉભા રહેવાની બેસવાની અને ચાલવાની ટેવ પડે તો શારીરિક કેળવણીનું અરધું કામ તો થઈ ગયું** કહેવાય. ડોક ટટાર ઉંચી, કાન બરોબર ખભા ઉપર, નજર સામે, ખભા પાછળ-હાથ સીધા લટકતા, છાતી એની મેળે ખભા પાછળ જવાથી ઉંચી તરી આવતી, પેટ અંદર પડતું, પગ સીધા ટટાર અને પગની પાનીઓ બન્ને અડોઅડ લગી હોય (૪૫ અંશને ખૂણે નહિ) એ મુજબ વિદ્યાર્થીઓએ ઉભા રહેવું જોઈએ. ટુંકામાં ઉંચા ઉભા રહો. જાણે ઉંચે ને ઉંચે આકાશ

તરફ વધતું છે એમ શરીર ઉંચે ઉપડતુંજ રહેવું જોઈએ. બે પગની પાનીઓ ભેગી રાખવાનું કુદરતી છે અને મિ. વેબર તેના ઉપર ઘણોજ ભાર મૂકે છે. તેનાં શારીર કારણોમાં ઉતરવાનું આ સ્થાનો યોગ્ય નથી. પણ પાનીઓ ભેગી રાખવાથી શરીરનું સમતોલપણુ જળવાઈ તંદુરસ્તીને ફાયદો કરે છે એ ચોક્કસ છે. આ પ્રમાણે ઉભા રહેવાથી વારંવાર તેનો મહાવરો કરવાથી તેની ટેવ પડી જવી જોઈએ. એવી ટેવ પડવાથી છાતીનો ભાગ ખભાને લીધે ઉચકાતો રહેવાથી, ફેફસાં હૃદય, પાંસળીઓ વગેરેનો ભાર પેટ ઉપર મુદ્દલ પડતો નથી, હોજરી પર દબાણ થતું નથી અને તેથી પાચન ક્રિયાને ખલેલ પહોંચતું નથી. બરોબર ઉભા રહેવાની આપણને ટેવ નહિ હોવાથીજ આપણામાના ઘણાને પેટનાં દરદો જેવા કે અપચો. બંધકોશ વગેરે થાય છે એમ તેમનું માનવું છે. આવા દરદો સહજમાં સુધારી શકાય એમ છે. ચાલવામાં પણ આપણે માથું આગળ નાખીને ચાલીએ છીએ તે ખોટું છે. સીધા ટટાર સામી નજરે આપણે ચાલવું જોઈએ. પગ વારાફરતી આવ્યા કરે અને શરીર તો હવામાં જાણે એક સરખા વેગથી આગળ જરા પણ વળ્યા વગર આખું ને આખું જમીનને સમાન્તર ચાલતું હોય એમ આપણને લાગે તોજ તે ચાલવાની રીત કહી શકાય. ઉભા રહેવાની ખરી સ્થિતિનું ચિત્ર શાળાપત્રમાં આગળ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક શાળામાં યોગ્ય ઢબથી ઉભા રહેવાનાં ચિત્રો હોવાં જોઈએ અને ઘણુંખરૂં વિદ્યાર્થી લખે છે ત્યારે પેટ અને ફેફસાંને દબાવી બેસે છે. વર્ગમાં લખતી વખતે વિદ્યાર્થીની બેસવાની સ્થિતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણી શાળામાં કસરતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ હોવા જોઈએ.

શરીરશાસ્ત્રને લગતાઃ—.

૧. શ્વાસોશ્છવાસને, લોહીનું ભ્રમણ તથા પાચનની કુદરતી ક્રિયાઓને તથા મજ્જાતંતુઓની રચનાને જરાપણ અડચણ રૂપ થાય તેવી કોઈપણ કસરત હોવી જોઈએ નહિ.

૨. કસરતોનો મૂળભૂત હેતુ શરીર ઉપર સામાન્ય અસર કરવાનો હોવો જોઈએ પણ તેના કોઈ અમુકજ ભાગ કસવાનો છે એમ નહિ.

૩. કસરતો, આરોગ્યવર્ધક, સુધારક, આલ્હાદજનક અને મગજનો વિકાસ કરે તેવી હોવી જોઈએ.

૪. બધી રીતે વિચાર કરતાં લાકડી ડમ્બેલ, મલખમ જેવા સાહિત્યો વગરની છૂટા હાથની કસરતો ઉત્તમ છે.

૫. જો કદાચ સ્થૂળ સાધનો વાપરવા આવશ્યક લાગે તો તેમના ઉપરથી અદ્ધર કુદી જવાનું અથવા તેની આસપાસ કામ કરવાનું હોય તોજ સારૂં. તેના ઉપર રહીને કામ કરવાનું ખોટું છે. ઝપાટાબંધ કામ, સ્નાયુઓ અને મગજનો સંબંધ અરસપરસ થાય અને જેમાં ચતુરાઈ અને સૌંદર્ય જણાય એવી કસરતો પસંદ કરવી.

(આ દષ્ટિએ સિંગલબાર-સારો; મલખમ ઘણોજ સારો; લેઝીયમ તથા લાઠી પણ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, પણ ડબલબાર તથા ભારે વજન ઉચકવાની કસરતો નાપસંદ કરવા જેવી છે.)

૬ હાથના બધા દાવ બહુજ ચપળતાથી, અને પગની હીલચાલ પણ તેવીજ રીતેની હોવી જોઈએ, પણ પેટની બધી કસરતો બહુજ ધીમી અને તે નિયમસર થાય તે પર ખૂબ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૭ હાથનો ટેકો રાખવો પડે તેવી, કે છાતીનો ભાગ વળેલો રાખવો પડે તેવી, કે સખત બળ વાપરવું પડે તેવી કોઈપણ હીલચાલ કે દાવ કરવા જોઈએ નહિ.

૮ બધા દાવ રસ પડે તેવા અને દરેક વિદ્યાર્થીથી સહેલાઈથી થઈ શકે તેવા જોઈએ.

૯ બધા દાવા કુદરતી ઉત્ક્રાન્તિ વાદના પાયા ઉપર રચાએલા જોઈએ (દાખલા તરીકે-દોડવું, કુદવું, ફેંકવું, પગની ઠેસ મારવી, ચઢી જવું, ઉપર ચઢવું વગેરે.)

કસરતોમાં નીચેની બાબતો પર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ.

૧ કોઈપણ હીલચાલ હમેશાં પૂર્ણ કરવી પણ તે અધૂરી મૂકવી નહિ.

૨ યોગ્ય (આરોગ્યવર્ધક) ઉભા રહેવાની ઢબ. (ઢીંચણ સીધા, કમર પહોળી, પીઠ સીધી, છાતી ઉંચી અને માથું ઉંચું એમ ઉંચા ઉભા રહેવું.

૩ તંદુરસ્તી વર્ધક અસર કરવા માટે તાલબંધ કામ.

૪ સંપૂર્ણતા.

૫ આલ્હાદજનક તત્ત્વો અને બને તેટલું હસવાનું આવે એવી કસરત.

૬ કસરત જુસ્સાબંધ પણ આંચકો આપ્યા વગર કે શરીરના ભાગો તણાય નહિ તેવી રીતે કરવામાં આવે તોજ લાભ થાય. ૨૦ મિનિટની મન-વગરની કસરત કરતાં પાંચ મિનિટની ખરા મનથી અને જુસ્સાથી કરેલી કસરત વધુ ગુણ આપે છે. ટુંકામાં કસરતો કુદરતી, જુસ્સાબંધ, ફાયદાકારક અને નિર્દોષ જોઈએ. તેમાં પણ કેળવણીશાસ્ત્રના નિયમ-કેન્દ્રાનુસારી

પદ્ધતિ, પ્રમાણે સહેલીપરથી અઘરીપર, હલકીપરથી જુસ્સાવાળી તથા સાદીપરથી સંયુક્ત પરની પદ્ધતિ જાળવવાની ખાસ જરૂર છે.

મિ. વેબરે ઉપરનાં બધા નિયમો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને અજમાયશી કસરતો-ડ્રિલનો ક્રમિક સટ તૈયાર કરીને સૂચના રૂપે રજુ કર્યા છે અને તે બધા દાવ શિક્ષકોને કરી બતાવ્યા છે તેમજ તેમને કરાવ્યા છે. એ બધો ક્રમિકડ્રિલોના સટ પણ ૧૯૨૫ ના ઓગસ્ટના શાળા પત્રોમાં શિક્ષક બંધુઓની જાણ અને ઉપયોગ માટે આપવામાં આવ્યા છે. આ ડ્રિલની સાથે રમતો ખાસ આવશ્યક છે અને આપણાં બાળકોને અનુકૂળ રમતો તો આપણે બધા જાણીએ છીએ. પ્રાથમિકશાળાનાં બાળકોને તો આ ડ્રિલ અને રમતો આરોગ્ય અર્થે તદ્દન પુરતાં છે. ડ્રિલ બધી સામટી કરાવવાની જરૂર નથી પણ દર ૧૫-૨૦ મિનિટે, એકાદ મિનિટ, ડ્રિલનાં ત્રણ ચાર દાવ કરાવાય તો ચપળ બાળકોની વધુપડતી ઉત્સાહ શક્તિને યોગ્ય માર્ગ મળે છે અને ઢીલાં અને આળસુ બાળકોમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે. વળી માનસિક શ્રમથી થાકેલા બાળકને આ ફેરફારથી આરામ અને આનંદ પણ મળે છે અને ફરીથી બાળકો વધારે માનસિક કામ કરવાને તૈયાર થાય છે.

આવી રીતે આખા દિવસમાં ૨૦ થી ૧૫ મિનિટની ડ્રિલ રોજ નિયમિત થાય તો તેમને માટે તદ્દન પૂરતી છે. તપાસણી કરનાર અમલદારો પણ શાળાઓની તપાસ વખતે પહેલ વહેલાં ડ્રિલ અને રમતો કેટલે દરજ્જે બાળકો નિયમિત કરે છે તે તપાસવાપર ખાસ લક્ષ આપે તો સહજમાં આ શારીરિક વિકાસનો કાર્યક્રમ સહેલાઈથી આપણી શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકે. અને આપણાં બાળકોની તંદુરસ્તી જરૂર સુધરે. આ ડ્રિલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવી છે અને આશા છે કે ત્યાંથી પાસ થઈને જનાર દરેક શિક્ષક પોતાની શાળામાં આ બાબત પર ખાસ લક્ષ આપશે અને સરકારના અને મિ. વેબરના આ ઉદ્દેશાંના પ્રયત્નને સફળ કરશે. આ લેખની સાથે પૂર્તિ રૂપે ૧૯૨૫ ના ઑગસ્ટ માસનો મારો લેખ વાંચવા ખાસ વિનતિ છે.

મહાલક્ષ્મી ટ્રે. કૉલેજ,
અમદાવાદ તા. ૨૫-૧૦-૨૬ } ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા.

દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશની શોધ

સ્કૉટ; શૅકલટન, અમંડ્સેન.

ઉત્તર ધ્રુવના સમુદ્રોના પ્રદેશની વિજયયાત્રાનો વાઇકિંગ્ઝ નામે નૉર્વેના પ્રાચીન સમયના પ્રસિદ્ધ સાહસિક નાવિકોથી માંડીને અદ્યાપિપર્યન્તનો વૃત્તાંત અદ્દ્ભુત અને દીલ ઉશ્કેરે એવો છે. દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશની અને દક્ષિણ ધ્રુવ માટેની શોધનો પ્રયાસ ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોની શોધ જે આશયથી થઈ હતી તેવાજ હેતુથી કરવામાં આવ્યો ન હતો. અખૂટ દોલત અને અદ્દ્ભુત વસ્તુઓવાળા દૂરના દેશોમાં જઈ નવા માર્ગો શોધવાનાં સ્વપ્નો કોઈને આવ્યાં ન હતાં. આ કારણથી એ સમુદ્રોની શોધ હમણાંજ થવા લાગી છે; અને તે શોધનો વૃત્તાંત ઉત્તર ધ્રુવના સમુદ્રોની શોધની હકીકતના જેટલીજ પ્રશંસાપાત્ર હોવા છતાં ટુંકી છે. દક્ષિણમાં દક્ષિણાવર્તનો ભૂમિસમુદાય છે એવી કથાઓ ખરેખર પૂર્વે પ્રચલિત હતી; અને તેની શોધખોળ માટે થોડીક સફરો થએલી પણ ખરી. પરંતુ એ શોધકોએ પ્રદેશની શોધ કરવા ખાતરજ આનન્દ માન્યો ન હતો, પણ પોતાને તવંગર કરવા માટે વિશેષ ઉમેદ ધરાવી હતી. આ કારણથી તે દેશની શોધનું રહસ્ય મેળવવાનું અને તે શોધમાં જે મુશ્કેલીઓ નડેલી તેનું નિવારણ કરવાનું કાર્ય ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીના બહાદુર શોધકોને માથે પડ્યું. દક્ષિણાવર્તની શોધ સંબંધી હકીકત એટલી બધી હમણાની છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૦ ની સાલમાં પણ ધ્રુવના પ્રદેશની શોધનો વૃત્તાંત જેણે લખ્યો છે તે નવો છતાં પણ કાલ્પનિક અને જુનો ઠર્યો છે! તે વૃત્તાંતકારે લખ્યું હતું કે "આપણે જ્યારે દક્ષિણ ધ્રુવની શોધનો અહેવાલ વિચારીશું ત્યારે જે હકીકતોથી ઉત્તર ધ્રુવમાં કરવામાં આવેલી સફરોના વૃત્તાંતો રસમય અને જીવન્ત બન્યા છે તેવીજ હકીકતો દક્ષિણાવર્તની શોધની તવારીખોમાં જડી આવતી નથી. ફ્રાન્કલીનની મંડળીને જેવું સંકટ સહેવું પડ્યું હતું અને બરફનાં વિશાળ મેદાનો ઉપર તેના શૂર-બહાદૂર-નાવિકોને-કડકડતી ઠંડીમાં હાડકાંને ગાળી નાખવાનો સમય આવ્યો હતો તેવો બીજા પ્રદેશના શોધકોને ભાગ્યેજ આવ્યો હશે." સૌ એની તો ઇચ્છા કરશેજ કે એવી તરેહનું મરણ પામવાનો કોઈ પણ શોધકને વખત ન આવે; પણ પછીના સમયમાં જુદોજ વૃત્તાંત બન્યો!

આરંભનાં નકશાઓ અને સફરો

હિન્દી મહાસાગરને વીંટળાઈ રહેલો એક વિશાળ દક્ષિણાવર્તનો ખંડ

છે' એવી પ્રાચીન દંતકથા વારંવાર સાંભળવામાં આવી હતી અને ભૂગોળવેત્તાઓએ એવી જાતની કથાઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક સાચી પણ માનેલી; પણ અંતે કૂકે હમેશને માટે એ કથાઓને અસત્ય ઠરાવી. એ કથાઓ ઑર્ટેલીયસે રચેલો પૃથ્વીનો નકશો જે ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં ઍન્ટવર્પમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તેમાં દક્ષિણાવર્તની એ અજ્ઞાન ભૂમિસમુદાયની સીમા ઉત્તરમાં છેક મકરવૃત્ત પર્યન્ત દર્શાવી હતી. હક્લુતે તેના સમયના પ્રમાણમાં જરા વધારે ડહાપણ દેખાડ્યું હતું; તેણે ઇ. સ. ૧૫૯૯ માં રચેલા પૃથ્વીના સુપ્રસિદ્ધ નકશામાં તેનું (દક્ષિણાવર્તનું) નામ સરખું પણ લખી જણાવ્યું નહિ હતું, પણ તેમ છતાં તે પછીના નકશાઓમાં તે વિષે ફરીથી કલ્પિત સ્થળદર્શન થવા માંડ્યું હતું.

"દૂરના દક્ષિણ દેશો"ની પહેલી શોધ હેતુપૂર્વક કે સ્વેચ્છાથી કરવામાં આવેલી ન હતી પણ આકસ્મિક હતી. શોધ કરાવી દેનારા તરંગો નાવિકોને તેમની ઇચ્છા કરતાં વધારે દક્ષિણમાં તેમને ઘસડી લઈ ગયા હતા, અને પરિણામે અકસ્માત્ દક્ષિણ દેશની શોધ થઈ. આ રીતે ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં ડ્રેક ૫૬ મી અક્ષાંશે જઈ પહોંચ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૯૮ માં એક વલંદા કપ્તાન (૧૦૦૦ મણ વજન ખમતા) નાવડામાં સમુદ્રની લહરીથી ખેંચાઈ દક્ષિણમાં ૬૪ અક્ષાંશ સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો; અને "નૉર્વેમાં છે તેવા બરફેથી ઢંકાએલા હિમગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશો" ત્યાં તેની નજરે પડેલા. વાસ્તવિક રીતે થએલી પહેલી સફર પેન્ડ્રો ફર્નાંડિઝ ડી કવાઇરોસની હતી, ને તેને સ્પેનના રાજા ત્રીજા ફિલિપે દક્ષિણ ધ્રુવનો ખંડ શોધીને, તેને સર કરી ત્યાંના વતનીઓને "સત્યના ધર્મપંથે" આણવા માટે મોકલ્યો હતો. આ વાર્તા રમુજ વિનાની નહતી, કારણ કવાઇરોસે ન્યૂ હેબ્રિડિઝનો મોટો દ્વીપ શોધીને એમ ધાર્યું હતું કે તે વિશાળ દક્ષિણાવર્તના ભૂમિપ્રદેશનો એક ભાગ હતો. તેમ ધારીને તેને તેણે સર કર્યો એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે દક્ષિણ ધ્રુવના મુલકને પણ સર કર્યાનું તેણે સ્પેનના રાજાને લખી જણાવ્યું!

કૂકનો પ્રવાસ

એમ કહેવાય છે કે કૂકે દક્ષિણાવર્તની સીમાનું વર્ણન કર્યું હતું અને રૉસે તે દેશ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૩ માં કૂક દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તને પહેલ વહેલો ઓળંગી ગએલો; અને બરફના ડુંગરાઓ અને બંધાએલા બરફનાં મેદાનોની પાર જઈને તે એક સ્થિર હિમપ્રદેશના કિનારે જઈ પહોંચ્યો હતો. તેના

વહાણનું ગજું એટલે ભારવાહક બળ તે સાહસ ઉઠાવી લે તેટલું હોત તે તે તેથી પણ વધારે દૂર ગયો હોત; પણ તેણે આવો ભયંકર પ્રયોગ અજમાવવાનું માંડી વાળવા માટેમાં હિંમત અને ડહાપણ વાપર્યાં; તેણે દક્ષિણ ધ્રુવપ્રદેશના મુલકોને "સદાને માટે કુદરતની નિષ્ઠુરતાવાળા, કદાપિ સૂર્યગરમી જેને અપ્રાપ્ય છે તેવા વેરાન જંગલી અને ઉજ્જડ પ્રદેશો" કહ્યા હતા; અને કૅપ્ટન સ્કૉટ તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"એ સફરની અગત્યનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી; એક સમયે તે વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ, એવો દક્ષિણખંડનો વિચારજ હંમેશને માટે કલ્પિત કથારૂપ–માનવામાં આવ્યો હતો; પણ હવે એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ ધ્રુવમાં જે ભૂમિ હશે તે ઉજ્જડ અને વેરાન પ્રદેશો હશે, અને દક્ષિણ તરફ હિમ અને બરફની નીચે તળે ભરાઈ રહેલ કોઈ ભૂમિપ્રદેશ હશે."

ત્યાર પછી બીજાં ચાળીસેક વર્ષો સુધી શોધની ખાતરજ શોધ કરવામાં આવેલી ન હતી; તે અરસામાં રશિઅન રાજ્ય તરફથી **બિલિંગ હૉસેનની** સરદારી નીચે એક સ્વારી ત્યાં મોકલવામાં આવી હતી. **વેડલ, બીસ્કો** અને **બેલેની**, એ ત્રણે મુખ્યત્વે કરીને સીલ નામે જળચર પ્રાણીના શિકારીઓ હતા; અને તેમણે ઇ. સ. ૧૮૨૩ અને ૧૮૩૮ ની વચ્ચેના સમયમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપરનાં ઘણાં સ્થળની શોધ કરી હતી.

પછીના શોધકો

પહેલ વહેલી બ્રિટિશ સ્વારી સર જોન રૉસના ભત્રીજા સર જેમ્સ કલાર્ક રૉસે કરી હતી. તેણે ઉત્તરનો લોહચુંબક ધ્રુવ શોધી કાઢ્યો હતો. તેની સફરનો હેતુ ભૂગોળની શોધખોળનો નહતો પણ લોહચુંબકની શોધ પરત્વે હતો. તે દક્ષિણમાં ૭૮ અક્ષાંશવૃત્ત સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો, અને "ગ્રેટ બેરિયર" (મહાન અંતરાય) જે દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગરમાં ઑસ્ટ્રેલિઆના ટાપુની પૂર્વે ૪૦૦ માઇલ પહોળો અને તેથી વધારે લંબાઈવાળો પરવાળાંનો બનેલો એક ભૂમિપ્રદેશ હતો; અને જો કે તેણે કરેલી સફર મશહૂર હતી, અને પાછાં આવતાં તેને દેશમાં ભારે સત્કાર મળ્યો હતો, તોપણ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં સ્થપાએલી બ્રિટિશ સભા (એસોસીએશન)ની દક્ષિણ ધ્રુવની કમિટિએ તે શોધનું કામ ચાલુ રાખવા માટે જરૂરી નાણાંના ફંડને મહા મુશીબતીથી ઊભું કર્યું હતું. દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશોમાં વેપારની આવક નથી એમ બહાનું કાઢીને (વેપારી મંડળે) નાણાંની આન્દ

આપવાની ના પાડી ! તેમ છતાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં કેપ્ટન રૉબર્ટ ફાલ્કન સ્કૉટ કે જેણે નૌકાશાસ્ત્રમાં ખાસ તાલીમ લીધી હતી, તેની રૉયલ જૉગ્રફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખે–માનવંતા સર ક્લેમેન્ટસ મરખમે–પસંદગી કરી હતી.

'ડિસ્કવરી' નામના વહાણે ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના ઑગસ્ટમાં સાહસિક સફર શરૂ કરી. તે પર બે નામ એવાં માણસોનાં હતાં કે જેઓનું ભવિષ્યમાં જશથી ઝળકિત થવા માટે નિર્માણ થએલું હતું: સર અર્નેસ્ટ શૅકલટન, અને પેટિ ઑફિસર ઇવેન્સ. બીજે વરસે–એટલે ૧૯૦૨ માં–દક્ષિણ ધ્રુવનું વૃત્ત તેમણે ઓળંગ્યું હતું; અને ત્યાર પેછી તરતજ સાઉથ વિક્ટોરિયાની લૅન્ડ–પેક મુર્ડોક સાઉન્ડ નામની સામુદ્રધુનીમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને તેમને એમ માલમ પડયું હતું કે તેઓ બરફમાં મજબૂતાઇથી લંગર કરી સહીસલામતીથી રહી શકે એમ છે. કમનસિબે આ હકીકત માર્ગના છેક છેવટના ભાગમાં બની હતી. તે પછીની બરફની મુસાફરીઓ ચિન્તાજનક હતી. જે કુતરાઓ સ્કૉટને પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ, ઘણીજ દીલગીરી સાથે પોતાની સાથે રાખવા પડયા હતા તેમની કનેથી જે કામની આશા રાખવામાં આવી હતી તે કાર્ય કરવાને તદ્દન તેઓ અશક્ત નીવડયા હતા; અને માણસોને નાકમાં શરદી એટલી બધી પેસી ગઇ હતી કે તેમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું હતું, તેટલુંજ નહિ પણ તેમને ચાંદીઓ પડી હતી, હોઠ ફાટી ગયા હતા, અને બરફથી આંખે અંધાપો આવી ગયો હતો; અને ડિસેમ્બર થતાં તો શૅકલટનને દાંતમાં પરુ થવાનો રોગ લાગુ પડયો હતો. આટલી બધી મુશ્કેલીઓ અને વિઘ્નો વેઠવાં પડેલાં છતાં તેઓએ આગળને આગળ ધસ્યા કર્યું અને દરરોજ નહિ જોએલા એવા દૂરના ને દૂરના પ્રદેશો તરફ તેઓ જઈ પહોંચવા લાગ્યા; અને આખરે, જ્યારે તે ટોળીના દાકતર અને ચિત્રકાર વિલ્સને બરફના અંધાપાથી અટકી પડયા ત્યારેજ તેઓએ પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઉપયોગી હકીકતોનો ભંડાર મેળવીને તેમજ ઘણી કિંમતી શોધો કર્યા બાદ સને ૧૯૦૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇંગ્લંડ તેઓ પાછા જઇ પહોંચ્યા.

દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશનો લોહચુંબક ધ્રુવ

શૅકલટને પૂર્વે વેઠેલી મુશ્કેલીઓથી હિંમત હારી ન જતાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ માસમાં દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ જવા ફરીથી તે નીકળી પડયો. ધ્રુવના પ્રદેશમાં પૂર્વે સ્કૉટે શોધ કરવા માટે જે સફરો કરી હતી તેના અનુભવના અહેવાલોનો તેને લાભ મળે તેમ

હતો, અને જો કે, દક્ષિણ ધ્રુવ પર્યન્ત જઈ પહોંચવાનો તેનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, તોપણ તે તેની નાહિંમત કે સાધનોની ખામીને લીધે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એમ નહતું. જ્યાં 'ડિસ્કવરી' નામનું વહાણ જઈ પહોંચ્યું હતું તે સ્થળથી માત્ર ૨૦ મૈલ જેટલેજ અંતરે 'નિમરૉડ' વહાણ જઈ રહ્યું હતું; પણ ત્યાં સુધી પહોંચીને તે વહાણ ન્યૂ ઝીલંડની ઉત્તર દિશામાં હંકારી ગયું હતું. નવેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે તેઓ ૮૨ અંશ ૧૮ મિ. દક્ષિણ અક્ષાંશ સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા, અને એ રીતે વધારેમાં વધારે દક્ષિણ દિશામાં જ્યાં સુધી સ્કૅાટ જઈ પહોંચ્યો હતો તેથી પણ તે વધુ આગળ દક્ષિણમાં ગયો હતો. ડિસેમ્બરમાં તેની અને દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે ૩૪૦ મૈલ જેટલું અંતર બાકી રહ્યું હતું; અને બેસતા વર્ષે તે અંતર પણ ઘટીને ૧૭૨¾ મૈલનું થઈ રહ્યું હતું, પણ તેના માણસોને શ્રમ, ઠંડા અને ભૂખનું દુઃખ બહુ વેઠવું પડ્યું હતું અને તેથી તેઓ છેક્જ થાકી ગયા હતા. તેમના પ્રયાણ માર્ગમાં તેના માણસોએ પૂર્વે નહિ અનુભવેલી એવી મુશ્કેલીઓ સહન કરી હતી; અને અંતે તેમની સફર પણ તે કારણથી દુઃખ ઉપજાવે તેવી હતી. તેથી છેવટનો ધસારો તેમણે કર્યો અને તેમના લક્ષ્યબિન્દુથી માત્ર ૯૭ મૈલ જેટલા અંતરે તેઓ જઈ પહોંચ્યાં, અને ત્યાંથી પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત તેઓ પાછા ફર્યાં. તેમણે બહુ ફત્તેહ મેળવી હતી. અને તે બધી ફત્તેહોમાં સૌથી વધારે અગત્યની ફત્તેહ દક્ષિણના લોહચુંબકના ધ્રુવની શોધ તેમણે કરી તે હતી.

ધ્રુવ પ્રદેશ માટે સ્વારીઓની શરત

ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં 'પોરકોઈ પાસ' નામના વહાણમાં ડૉ. શારકોની સરદારી નીચે ગએલી ફ્રેંચ સ્વારી નિષ્ફળ નીવડી, તે પછી બીજી પ્રજાઓએ સ્વારીઓની સ્પર્ધા શરૂ કરી. અને ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં કૅપ્ટન સ્કૅાટ અને ઍમન્ડ્સેન–એ બન્ને સફર કરવા નીકળી પડ્યા; અને તેમની કોશીશો અંતે સફળ નીવડી. કૅપ્ટન ઍમન્ડ્સેનનો વિચાર 'ફ્રામ' નામના વહાણને ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશ ભણી હંકારી લેઈ જવાનો હતો, પણ એટલામાં તેને ખબર મળી કે પીઅરી ઉત્તર ધ્રુવ પર્યન્ત જઈ પહોંચ્યો છે. તેથી તેણે પોતાનો આદર્શ દક્ષિણ ધ્રુવ રાખ્યો; અર્થાત્ તેણે તે વિચાર માંડી વાળીને દક્ષિણ ધ્રુવ પ્રત્યે જવાનો વિચાર કર્યો. આ વિચાર તેણે બહુ જણને જાણવા દીધો નહિ હતો: તેનું વહાણ મદિરાના ટાપુ આગળ થઈને પસાર થઈ ગયું ત્યાં સુધી તેના નાવિકોને પણ તેણે પોતાના ફેરવેલા ઠરાવની જાણ પડવા

સુરતમાં ગુજરાત કલાપ્રદર્શન [૧]

વડોદરાના દિવાન સાહેબ સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ સુરતમાં ગુજરાત કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકયું હતું તે વખતે તેઓએ પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા ભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

સૌંદર્યની તૃષા.

કલાનો વિષય અગાધ છે. જે અનન્ત સૌન્દર્યનું પ્રતિબિંબ કલા સાન્ત પ્રદેશમા ઉતારવા મથે છે તે સૌન્દર્યથી કોણ ધરાયું છે? કવિ રત્ન કીટ્સની વાણી છે કે સૌન્દર્યની સૃષ્ટિ સદા સાનંદ છે. સૌન્દર્ય-સરિતામાં નહાતાં, સૌન્દર્ય-સ્રોતમાં તણાતા, 'કોને પરિશ્રમ લાગ્યો છે? સૌન્દર્યની તૃષ્ણા એવી છે કે, તેની તૃપ્તિ થતીજ નથી. બીજી વિવિધ પ્રકારની ભોગવાસના અભિરુચિ અને વિલાસની લાલસામા તો તુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. કદાચ અભરચના પણ કાળે કરીને આવી જાય છે. પરન્તુ સૌન્દર્ય માટેની તરસ તો છીપતીજ નથી. સૌન્દર્યના આ મહિમાનું 'કારણ' ગહન 'અને ગૂઢ છે. જે સુખ અને આનંદ ઇંદ્રિયજન્ય છે તેની તૃષ્ણાનો' છેડો છે. પરંતુ જે પરમાનંદ અલૌકિક, અતીન્દ્રિય છે તેની વાસનાનો આરો નથી. સૌન્દર્યની પિપાસા જેનીને તેવીજ સદાના માટે અતૃપ્ત રહે છે, કારણ સૌન્દર્ય દિવ્ય છે અને સૌન્દર્યની ઓળખાણ સાક્ષાત્ કરી શકાતી નથી. તે તો અંતરાત્મા સાથેજ વિનોદ કરી રહ્યું હોય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની અને આપણા વેદની કલ્પનાથી પ્રથમ ભાસ થાય છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બુદ્ધિસાર ચાતુર્યથી ઈશ્વિરે સરજાવી હશે. પરંતુ બીજી તરફથી ગહન વિચાર કરતા તેમા સ્વયભવ અને વિકાસવાદની પણ ઝાખી થાય છે. જીનીસીસના વૃત્તાન્ત પ્રમાણે ઈશ્વિરે સૃષ્ટિ સરજી તે પહેલા અંધકાર એટલે અંધાધુની અને પ્રલયના પાણી તો હતાંજ. એટલે અપ-પાણી-સ્વયંભૂ હતું. અને તેના અંધકારમાંથી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. હિરણ્યગર્ભરૂપી વિગટના કદ્રૂપમા વ્યવસ્થા ન હતા, પરંતુ અંધેર હતું. અને હિરણ્યગર્ભ સ્વયંભૂ હતા. તેમાથી વિકાસ થઈ, બ્રાહ્મણો તેમના મુખમાથી, ક્ષત્રીયો બાહુમાથી, વૈશ્યો ઉરુમાંથી અને શૂદ્ર પગમાથી આપોઆપ નીકળ્યા.

સૌન્દર્યનો આત્મા રસ

છેવટે, આ બધી કલ્પનામાં બીજું કયું સર્વવ્યાપક અંગ છે તે આપણે શોધી કાઢીએ. ખ્રિસ્તી કલ્પનામાં પણ પ્રથમ પ્રલયનાં પાણી ચોગરદમ ફરી વળ્યાં જણાતાં હતાં. નાભિકમળમાંથી ઉગતા બ્રહ્માજીને શરીર ઉપર ધારી વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્ર ઉપર સૂતા હતા. લક્ષ્મીજી સમુદ્રમાંથી કમળના ઉદરમાંથી પ્રકટયાં અને એફ્રોડાઇટી સમુદ્રના સફેદ ફીણમાંથી નીકળી તેટલી ઉજ્જવલ દેદિપ્યમાન ક્રાન્તિવાળી સૌન્દર્યની રાણી થઈ. આ બધી કલ્પનાઓમાં અપ્-પાણી-જલ-એક સામાન્ય અંગ છે. ગ્રીક ફીલસુફ થેલ્સના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિની શરૂઆત પાણીમાંથી થઈ છે. કોઈપણ ઉત્પત્તિના બીજમાં પ્રવાહ-ભેજ-હોયા વગર તે ફળદ્રુપ થઈ શકેજ નહિ. આ પાણી એટલે "રસ" અને "રસ" તે સૌન્દર્યનો આત્મા છે.

કોઈપણ વસ્તુમાંથી રસ લઈ લો તો તેનું સૌન્દર્ય પણ આપોઆપ અલોપ થઈ જાય છે. જેવી રીતે 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्:' રસવાળી વાણી હોય તોજ તેમાંથી કાવ્ય બને, તેજ પ્રમાણે રસાત્મક રચના હોય તોજ તેમાંથી સૌન્દર્ય ઝરે. જેવી રીતે શૃંગાર, વીર, બીભત્સ, રૌદ્ર, હાસ્ય, ભયાનક અને કરુણ એ સાત રસો વિના કોઈ કાવ્ય ખાલી નથી, તેમજ સૌન્દર્યમાં અને કલામાં તેવા રસની ખામી હોય તો તે અંધાધુની, અવ્યવસ્થા, કદ્રુપ, વિકાર જેવુંજ દેખાય. હવે "રસ" એ શું તે તપાસતાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છેઃ—

रसो वै सः । रसह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ॥

सः એટલે ભગવાન આનંદ સ્વરૂપ છે. પ્રાણી માત્ર તેનો રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામે છે. રસનું ઝરણું કયું? તેના ઉત્તરમાં ઋષિઓએ કહ્યું છે કે ભગવાન રસ સ્વરૂપજ છે. બધાં રસનો આધાર છે. સુંદર વસ્તુની રસસંપત્તિએ રસરાજ પરમાત્માની જ રસની લ્હાણી છે. પરમાત્માનું સૌન્દર્ય આ નિખિલ વિશ્વભુવનને વીટી રહ્યું છે, પ્રકાશિત કરી રહ્યું છે; છતાં તે માત્ર તેના દશાંગુલ જેટલીજ વ્યાપ્તિનું છે. ભગવાન સર્વાંગે સુંદર છે; માટે બ્રહ્માંડ પણ સુંદર છે. મનને મુગ્ધ કરે છે અને લલિતકલાને પોષે છે. કઠોપનિષદ્‌નું વચન છે કે—

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

તે સ્વપ્રકાશ પરમાત્માના પ્રકાશથીજ વિશ્વ બ્રહ્માંડ પ્રકાશ પામી રહ્યું

ભક્તિનો આવો પ્રભાવ છે. એક ભક્તે કહ્યું છે કે સર્વનો સાર ભક્તિ છે; મુક્તિતો એની દાસી છે; જ્ઞાન પુરુષ છે, ભક્તિ સ્ત્રી છે; જ્ઞાન દરવાજા સુધી જઇ શકે; પણ ભક્તિતો જવનિકા પાછળ જનાનખાનામાં પણ પ્રવેશ કરી રહસ્ય સમજી શકે. કોઈ કહેવે છે કે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણે બેનો વૃદ્ધ થઈ ત્યારે ભક્તિ વૃંદાવનમાં જઈ યુવતી બની ગઇ; જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તો વૃદ્ધાજ રહ્યાં.

સૌન્દર્યશાસ્ત્ર ઉપર એરિસ્ટોટલથી માંડીને ઘણા પાશ્ચાત્ય ફીલસુફોએ તેનાં અંગો સંબંધી ચર્ચા કરી છે. સામગ્રી અને આકૃતિ (Matter and Form)ના જુદી જુદી રીતના અને પ્રમાણના સંયોગથી જુદી લલિતકલાઓ ઉદ્દભવે છે. જર્મન ફીલોસોફરે લલિતકલાની શ્રેણી નીચે પ્રમાણે આપી છે. (૧) પહેલું પગથીયું સ્થાપત્ય (architecture); જેમાં સામગ્રીનું પ્રાધાન્ય નજરે આવે છે. (૨) બીજું શિલ્પ-(Sculpture); જેમાં સામગ્રી કરતાં આકૃતિ તરફ વધારે લક્ષ અપાય છે. (૩) ત્રીજું ચિત્ર વિદ્યા-(Painting); આ કલામાં આકૃતિ તરફ વધારે લક્ષ અપાઈ-તેની સૂક્ષ્મ રેખાઓ અજવાળામાં આવે છે અને સામગ્રી ગૌણ થતી જાય છે, ચોથું (૪) સંગીત-એમાં આકૃતિની સૂક્ષ્મ રેખા ઉપરાંત જ્ઞાનનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે. છેવટનું (૫) કાવ્ય. આ સર્વવ્યાપી જ્ઞાન-રસ-પ્રાધાન્ય કૃતિ છે.

જડ અને ચૈતન્યના ભેદની નજરે પહેલું (૧) પગથીયું-શિલ્પ-જડ સ્પર્શજ્ઞ આકૃતિ સાથે જોડાએલું છે. (૨) ચિત્ર-તેમાં રૂપ, પહેલું ચેતનનું કિરણ પ્રવેશ કરે છે. (૩) સ્થાપત્ય-એમાં જડ મૂર્તમાંથી અમૂર્ત ચેતન સ્ફુરી નીકળે છે (૪) સંગીત; ચૈતન્યપ્રધાન છે, અને (૫) કાવ્ય-તો ચૈતન્યના આત્મારૂપ છે.

કલાના ઉપર પ્રમાણે વિભાગ પડેલા છે તેમાં સંગીત, વાદ્ય, નર્તન અને કાવ્યનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. આજના પ્રદર્શનમાં આ લલિત કલાઓને સ્થાન મળ્યું નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં લલિતકલાના પ્રદર્શનમાં સ્થાન મળવાનો તેમનો પણ દાવો સ્વીકારવા નમ્ર સૂચના છે. જે જે કલામાં રસનો પ્રવાહ છે તે તે કલામાં સૌન્દર્ય છુપાએલું છે. ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુને દીક્ષા આપતાં જે નદી અને સમુદ્રનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે ઘણું બંધબેસતું અને બોધદાયક છે. સમુદ્રમાં પશ્ચિમ તરફથી ગંગા, પદ્મા, ચંદ્રભાગા નદી આવીને સમુદ્રના જળમાં લીન થઈ ગઇ છે. પૂર્વ તરફથી

બ્રહ્મપુત્ર નદે આવીને સમુદ્રના જળ સાથે પોતાનું જળ એકાકાર કર્યું. સમુદ્રમાં આવ્યા પછી નદીઓનું વિશિષ્ટત્વ રહ્યું નથી. સર્વ જળ ખારૂં અને સમુદ્રજળ તરીકે ગણાવા લાગ્યું. તેજ પ્રમાણે શિલ્પ કહો કે સ્થાપત્ય કહો, ચિત્ર કહો કે અભિનય કહો, સંગીત કહો કે કાવ્ય કહો એ સર્વ કલાઓ રસમાં વિરામ પામે છે ત્યારે તેનું માત્ર રસજીવન-રસાત્મા અવશેષ રહે છે, એટલે સૌન્દર્યનાં સર્વ દર્શનો કલાના સ્થાન માટે અધિકારી ગણવાં જોઈએ.

હાલમાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલાએ સારી પ્રગતિ કરવાનું આદર્યું છે. આપણા પુરાણમાં પહેલી ચિત્રકાર ચિત્રલેખા હતી. ચિત્રલેખાનું અનુકરણ કરી આપણી લલનાઓ આ લલિતકળામાં વધારે રસ પ્રેરી તેને કોમળ અને દિવ્ય બનાવશે. આપણા પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ચિત્રકલાએ ઘણી સારી પ્રગતિ કરી હતી. વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાં ચિત્રકલાના ષડાંગો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે. (૧) રૂપભેદ-એટલે આકૃતિનો અભ્યાસ. કુદરતના સુંદર દેખાવો, રુચિકર આકૃતિઓનો અભ્યાસ તેમાં સમાએલો છે. (૨) પ્રમાણ; પ્રકૃતિના બંધારણ, કદ, પ્રમાણ; શરીર શાસ્ત્રનું સારૂં અવલોકન. તેના વડે એ ખુબી આણી શકાય છે; (૩) ભાવ-અભિનય, મનોભાવથી શરીર ઉપર થતી વિકૃતિ; ભાવનાના ખેલ. (૪) લાવણ્ય યોજના-રચનામાં ખૂબ સુરતીનો પાસ બેસાડવો. (૫) સાદૃશ્ય એટલે સત્ય સાથે સરખામણું-આબેહુબ ચિતાર; તથા (૬) વર્ણિકાભંગ-રંગ, વર્ણની પસંદગી, ઉપકરણની સંપૂર્ણતા. પરીક્ષાના આ ૭ માર્ગો છે.

જુદી જુદી કલમો

હિંદુસ્તાનમાં ચિત્રકલાની જુદી જુદી ઢબો, કલમો ખ્યાતિમાં આવી છે. રજપૂત, મોગલ, બંગાળી, કર્ણાટકી વગેરે પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મના આશ્રય તળે ચિત્રકલા તેમજ શિલ્પકલા સારી ખીલી હતી. અને જો કે હાલ, બૌદ્ધ ધર્મની છાપ આપણા દેશનાં શિલ્પરત્નો, અજંટાનાં ચિત્રો, વેરુળની ગુફા, સાંચીના સ્તૂપ વગેરે ઉપર મશહૂર છે, તેની સાથે આજે પણ રજપૂત કલમના ચિત્રો કે જે જયપુરી અને પહાડી એવી બે ઢબથી હજુ પ્રચલિત છે, તેના ઉપર કાંઈક અંશે બુદ્ધ ધર્મની છાયા દેખાઈ આવે છે. રજપૂત કલમ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના વખત પહેલાંથી ખ્યાતિ પામી હતી. આજે પણ જયપુર, જોધપુર, ઉદયપુર, બિકાનેર વગેરે રાજસ્થાનોમાં રાજમહેલોમાં રજપુત કલમના સુંદર ચિત્રો કાયમ રહ્યાં છે.

પહાડી કલમ કાંગ્રા પાસે આવેલાં રજપૂત પહાડી રાજ્યો જમ્મૂ, ચંબા વગેરે સ્થળે દેખાવ આપે છે. પ્રસિદ્ધ રાગમાળા જેમાં રાગ, રાગિણીઓનાં સુંદર ચિત્રો સમાએલાં છે તે કાંગ્રા કલમથી ચિતરાએલાં છે. મોગલ કલમ બાબર બાદશાહના વખતથી રજપૂત ચિત્રકલા ઉપર ઇરાની ચિત્રોની છાયા મિશ્રિત થયાથી મોગલ બાદશાહોના આશ્રય તળે ખ્યાતિએ પહોંચી. અકબર બાદશાહના દરબારમાં હિંદુ ચિતારાઓ, બશવન, દુષ્યંત, કેશવદાસ ભગવતી અને હુનાર એ પ્રખ્યાત હતા. બાદશાહનાજ આશ્રય તળે તેઓ પોતાની કલા ખિલવતા હતા. બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાનના પ્રતાપ નીચે આ કલા પરિસીમાએ પહોંચી. ધર્મઝનુની ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં તે અધોગતિએ આવી. મનુષ્યોનાં કે દેવોનાં ચિત્ર કાઢવાં ઇસ્લામી ધર્મમાં પ્રતિબંધ હોવાથી આ મૂર્તિભંજક બાદશાહે ચિત્રકલા ઉપરની મહેરબાની ઓછી કરી નાખી. અને રાજ્યાશ્રય બંધ પડવાથી ચિત્રકલા પણ કરમાવા લાગી.

બંગાળામાં નવો યુગ

હાલ બંગાળામાં જ્ઞાન અને કલાનો નવીન યુગ આરંભ્યો છે. તેના જુસ્સાથી અવનીન્દ્રનાથ ટાકૂર, ગંગૂલી, હળધર વગેરે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ આ કલાને ઘણી સારી રીતે પોષી છે. તેમાં પણ જુની રજપૂત કલમ પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મદ્વારા ચીન અને જાપાની સંસ્કારી છાયા જણાઈ આવે છે.

કર્ણાટકમાં મ્હેસુર અને ત્રાવણકોર રાજ્યના આશ્રય તળે આ કલાએ કેટલીક પ્રગતિ કરી છે. જય, વિજય, પરાજય એ દક્ષિણના ચિત્રકારો પોતાનું નામ મૂકી ગયા છે.

ઇશ્વરે જ્યારે આપણને જીંદગી બક્ષી છે ત્યારે આપણો ઉદ્દેશ, આપણું કર્તવ્ય માત્ર જીવવું એટલું ન રાખતાં સારી–સુખી રીતે–જીવવું, જીવતર સુધારવું, જીંદગીનું સાફલ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ ધ્યેય રાખવો જોઈએ.

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

ઉત્તર ભાગમાં સને ૧૯૨૬ માં લેવાએલી વર્નાકયુલર ફાઇનલ પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદી.

નંબર	નામ	માર્ક	નંબર	નામ	માર્ક
	અમદાવાદ જિલ્લો.		.૩૨	ભીખાભાઇ લવજીભાઇ પટેલ	૩૧૮
૧	બળદેવપ્રસાદ ગોકુળદાસ	૪૦૨	૩૨	કાન્તીલાલ અમરતલાલ શાહ	૩૧૮
	ભણુસાલી		૩૪	મગનલાલ કેશવલાલ જોષી	૩૧૭
૨	બાળકીશ્ન જગજીવન ત્રવાડી	૪૦૧	૩૫	પ્રાણુલાલ ગુલાબચંદ પટેલ	૩૧૪
૩	અમરતલાલ છગનલાલ શાહ	૩૭૭	૩૫	રણુછોડદાસ દામોદરદાસ પટેલ	૩૧૪
૪	જટાશંકર શીવરામ રાવલ	૩૭૨	૩૭	ત્ર્યંબકલાલ ભાઇશંકર ત્રિપાઠી	૩૧૨
૫	ચમનલાલ શંભુભાઈ પટેલ	૩૬૭	૩૮	ચંદાભાઇ રહેમનભાઇ વ્હોરા	૩૧૧
૬	અંબાલાલ શીવરામ પટેલ	૩૬૪	૩૯	ગીદોન યોહાનભાઇ ખ્રિસ્તી	૩૧૦
૭	બળદેવ કાનજી શાહ	૩૬૩	૩૯	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રવાડી	૩૧૦
૮	ગીરજાશંકર હીરાલાલ દ્વીવેદી	૩૫૬	૪૧	નરોત્તમ મગનલાલ સાધુ	૩૦૯
૯	રામશંકર કુબેરદાસ ગોર	૩૪૭	૪૨	મોતીલાલ સાકળચંદ જાની	૩૦૮
૧૦	બાળકીશ્ન જેશંકર શુકલ	૩૪૪	૪૨	રતનલાલ તાપીશંકર પંડિત	૩૦૮
૧૦	મુળજીભાઇ મંગળભાઈ પટેલ	૩૪૪	૪૪	છગનલાલ હરિલાલ ભટ્ટ	૩૦૭
૧૨	પુરશોત્તમ મથુરભાઇ પટેલ	૩૪૨	૪૪	રતિલાલ દયારામ જોષી	૩૦૭
૧૩	જીવાભાઇ શામળભાઈ પટેલ	૩૩૯	૪૬	દેવચંદ ગોરધનદાસ શાહ	૩૦૬
૧૪	ભાઇજીભાઈ વનમાળીદાસપટેલ	૩૩૬	૪૬	ત્રીકલદાસ પરશોત્તમદાસ સગર	૩૦૬
૧૪	મણીલાલ નથુરામ પંડયા	૩૩૬	૪૮	ભોગીલાલ મયારામ ભટ્ટ	૩૦૩
૧૬	મગાભાઇ મથુરભાઇ પટેલ	૩૩૩	૪૮	ધીમંતરાય ચીમનલાલ પંડયા	૩૦૩
૧૭	એલીશા હરગોવિંદ ખ્રિસ્તી	૩૩૨	૫૦	કાસમ નાના મીનાપરા	૩૦૨
૧૭	નટવરલાલ કેશવલાલ ભટ્ટ	૩૩૨	૫૧	મંગળભાઇ જગાભાઇ કોળી	૩૦૧
૧૯	મણીશંકર ડાહ્યાશંકર ગોર	૩૨૯	૫૨	બાલાભાઇ હરજીવનદાસ પટેલ	૩૦૦
૨૦	જેઠાલાલ ડાહ્યાલાલ શાહ	૩૨૬	૫૩	બાપુલાલ શામળભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૯૯
૨૦	નવલશંકર ભાઈશંકર ઓઝા	૩૨૬	૫૩	દશરથલાલ મફતલાલ દવે	૨૯૯
૨૦	પ્રભુલાલ અમરતલાલ ઠાકર	૩૨૬	૫૫	અંબાલાલ વનમાળીદાસ વ્યાસ	૨૯૮
૨૩	ચંદ્રસિંહ તખ્તસિંગ વાઘેલા	૩૨૨	૫૫	હીરાલાલ મહાદેવલાલ રાવળ	૨૯૮
૨૩	નેમેશ્વર મોતીરામ દવે	૩૨૨	૫૭	અંબાલાલ ફકીરભાઇ પટેલ	૨૯૭
૨૩	પુરશોત્તમ જેઠાભાઇ ખ્રિસ્તી	૩૨૨	૫૭	યોહાન દાઉદ ખ્રિસ્તી	૨૯૭
૨૩	ઉમીઆશંકર જેઠાલાલ જોષી	૩૨૨	૫૯	બળદેવ ગણુપતરામ મહેતા	૨૯૬
૨૭	કુબેર વિશ્વનાથ ત્રવાડી	૩૨૧	૫૯	ભાઇલાલ દેવીસંગ બારોટ	૨૯૬
૨૭	પોપટસીંહ ઉમેદસીંહ બીયોલા	૩૨૧	૫૯	છમાભાઇ નરસીભાઇ પટેલ	૨૯૬
૨૯	ફુલજી સુરજમલ અજબાણી	૩૨૦	૫૯	મૂળજીભાઇ નાથાલાલ ભટ્ટ	૨૯૬
૨૯	શાંતીલાલ પ્રલ્હાદભાઇ પંડયા	૩૨૦	૫૯	પ્રેમજી ગગજીભાઇ જાલીઆ	૨૯૬
૩૧	જખી બાલા ખ્રિસ્તી	૩૧૯	૫૯	પ્રતાપસીંગ ગોપાળસીંગ રાણા	૨૯૬

૬૫	બબલભાઈ શંકરભાઈજાની	૨૯૫	૧૦૧	નાથુસીંગ ગોપાળસીંગ રાઠોડ	૨૭૬
૬૫	ભાઇલાલ ગોકળભાઇ પટેલ	૨૯૫	૧૦૧	શાંતીલાલ નાથાલાલ શાહ	૨૭૬
૬૫	ચંદુલાલ પુરૂશોત્તમ પંચાલ.	૨૯૫	૧૦૧	રામજીભાઇ ગીરધરલાલ-	૨૭૬
૬૮	ભોગીલાલ હરિશંકર ભટ્ટ	૨૯૦		ભાવસાર	
૬૮	ચમનલાલ લલ્લુભાઇ મહેતા	૨૯૦	૧૦૬	ચંદુલાલ મણીલાલ દવે	૨૭૫
૬૮	લાભશંકર ભક્તીરામ પંડયા	૨૯૦	૧૦૬	કાળુસંગ સરતાણસંગ રેહવર	૨૭૫
૭૧	અંબાલાલ રેવાદાસ પટેલ	૨૮૯	૧૦૬	શીવલાલ જગશી શાહ	૨૭૫
૭૧	લાભશંકર રણછોડલાલ ભટ્ટ	૨૮૯	૧૦૯	અમરતલાલ રેવાશંકર દેરાસરી	૨૭૪
૭૧	મગનલાલ જટાશંકર વ્યાસ	૨૮૯	૧૦૯	નેમજી ખેચર સોની	૨૭૪
૭૪	મૂળશંકર નારણ અધ્યારૂ	૨૮૮	૧૧૧	છબીલ ચુનિલાલ કોઠારી	૨૭૩
૭૫	મણીલાલ વીરચંદદાસ શાહ	૨૮૬	૧૧૧	જયચંદ રાયચંદ શાહ	૨૭૩
૭૬	હરિલાલ જીવરામ મોચી	૨૮૫	૧૧૧	પુંજાભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૭૩
૭૬	શાંતીલાલ શીવલાલ વ્યાસ	૨૮૫	૧૧૪	જેઠાલાલ વસ્તારામ ગોર	૨૭૨
૭૬	ઉપેન્દ્ર મહીપતરામ ભટ	૨૮૫	૧૧૪	નારણ માવજી ઠક્કર	૨૭૨
૭૯	દેવશંકર નાગરલાલ પુરોહિત	૨૮૩	૧૧૬	મહોબતસીંગ નાથાભાઇ	૨૭૧
૭૯	ખોડાભાઇ અંબારામદાસ પટેલ	૨૮૩		સીસોદીઆ	
૭૯	મંગળદાસ મણીલાલ શાહ	૨૮૩	૧૧૬	ઓત્તમભાઇ ભાઇજીભાઇ પટેલ	૨૭૧
૮૨	દામોદર બાપુલાલ મોદી	૨૮૨	૧૧૮	ચુનીલાલ જીવાભાઇ પટેલ	૨૭૦
૮૨	કાળીદાસ નાનાલાલ ખલાસ	૨૮૨	૧૧૮	રતિલાલ મણીશંકર મહેતા	૨૭૦
૮૨	સોમલાલ પ્રેમજીભાઇ પટેલ	૨૮૨	૧૧૮	વિશ્વનાથ ભાઇશંકર દવે	૨૭૦
૮૫	ભગવાનદાસ ડાહ્યાભાઇ શાહ	૨૮૧	૧૨૧	ગેબ્રીએલ નાથુભાઈ ખ્રિસ્તી	૨૬૯
૮૫	ભાઈલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૮૧	૧૨૨	મંગળભાઇ જેસંગભાઇ પટેલ	૨૬૮
૮૫	જેસંગભાઈ વજેસંગભાઇ	૨૮૧	૧૨૨	મનસુખલાલ ગીરજાશંકર જોષી	૨૬૮
	વાઘેલા		૧૨૪	ગુણવંતરાય જાદવરાય ઉપાધ્યાય	૨૬૭
૮૮	કાળુરામ હરનાથ ઓઝા	૨૮૦	૧૨૪	મલખીએસ જયમલ ખ્રિસ્તી.	૨૬૭
૮૮	મણીલાલ સુળચંદ શાહ	૨૮૦	૧૨૪	રતનસંગ ચકુભાઇ વાઘેલા	૨૬૭
૮૮	મણીલાલ શામળદાસ શાહ	૨૮૦	૧૨૭	અભેસંગ માધવસંગ ચોહાણ.	૨૬૬
૮૮	પુરશોત્તમ સોમનાથ ત્રવાડી	૨૮૦	૧૨૭	મહમંદમીયાં ફતુમીયા શેખ	૨૬૬
૮૮	શાંતીલાલ ભાઇલાલ શાહ	૨૮૦	૧૨૯	છબીલાલ નાથજી શેઠ	૨૬૫
૯૩	મોહનલાલ પેતાજી છુંછા	૨૭૯	૧૨૯	શંકરલાલ ભીખાભાઇ પટેલ	૨૬૫
૯૩	લક્ષ્મીપ્રસાદ અંબારામ ત્રવાડી	૨૭૯	૧૨૯	ધનાભાઇ સોમાભાઇ વાળંદ	૨૬૫
૯૩	તુળજારામ લીલાધર જોષી	૨૭૯	૧૩૨	લાલશંકર ગીરધરલાલ આચાર્ય	૨૬૪
૯૬	સોમભાઇ દલસુખરામ ત્રિવેદી	૨૭૮	૧૩૨	જેઠાજી લવજી પટેલ	૨૬૪
૯૭	ધના મેઘા કાળાસુઆ	૨૭૭	૧૩૪	અમીરામ નારણદાસ સોની	૨૬૩
૯૭	ધરમચંદ નારણદાસ શાહ	૨૭૭	૧૩૪	આત્મારામ અંબારામ ત્રિવેદી.	૨૬૩
૯૭	મણીલાલ નરભેરામ ગોર	૨૭૭	૧૩૪	લુથર ઝવેર ખ્રિસ્તી	૨૬૩
૯૭	નાથાલાલ કાળીદાસ સુથાર	૨૭૭	૧૩૭	ખુશાભાઇ સાંકળચંદ	૨૬૨
૧૦૧	છોટાલાલ પ્રેમચંદ શાહ	૨૭૬		નીકોલવાળા	
૧૦૧	હરિનારાયણ હરગોવિંદ ત્રિવેદી	૨૭૬	૧૩૭	યોર્દાન દાસા ખ્રિસ્તી	૨૬૨

૧૩૯	નરોત્તમ ગોર્વનજી સંઘવી	૨૬૧
૧૪૦	અંબાલાલ માધવદાસ પટેલ	૨૫૮
૧૪૦	કરસનદાસ જેકીશનદાસ ખાન	૨૫૮
૧૪૦	શાંતીલાલ બેચરદાસ શાહ	૨૫૮
૧૪૩	દામોદર કેશવરામ ઉપાધ્યાય	૨૫૬
૧૪૩	કોદરલાલ વસ્તારામ ત્રવાડી	૨૫૬
૧૪૩	માવજી સુંદર ખ્રિસ્તી	૨૫૬
૧૪૩	નર્મદાશંકર નાથાલાલ ભટ	૨૫૬
૧૪૭	આત્મારામ અંબારામ પટેલ	૨૫૫
૧૪૭	ડાહ્યાલાલ કાળીદાસ ઠાકર	૨૫૫
૧૪૭	ગરોર હીરા સારોળા	૨૫૫
૧૪૭	મોતીલાલ બેચર રાવળ	૨૫૫
૧૪૭	મોતીલાલ નાછાભાઈ પટેલ	૨૫૫
૧૪૭	પ્રલ્હાદભાઇ કેશવલાલ પટેલ	૨૫૫
૧૪૭	રણછોડદાસ સોમળીદાસ મહેતા	૨૫૫
૧૪૭	શંકરલાલ જોઇતારામ દીક્ષિત	૨૫૫
૧૫૫	કેશવલાલ દામોદરદાસ ભાવસાર	૨૫૪
૧૫૫	કેશુભા નારણસંગજી ચુડાસમા	૨૫૪
૧૫૭	હરગોવિંદ અમથાલાલ બારોટ	૨૫૩
૧૫૭	મણીલાલ કાળીદાસ દ્વીવેદી	૨૫૩
૧૫૭	રામશંકર બકોરભાઇ પંડયા	૨૫૩
૧૬૦	દાદામીયાં આજમખાન મલેક	૨૫૨
૧૬૦	જગન્નાથ મગનલાલ વ્યાસ	૨૫૨
૧૬૨	અર્જુનસીંગ મહોબ્બતસીંગ રહેવર	૨૫૧
૧૬૨	ડાહ્યાલાલ મોતીલાલ જાની	૨૫૧
૧૬૨	ગંભીરસંગ સુળુભાઇ ચુડાસમા	૨૫૧
૧૬૨	ઇશ્વરલાલ છગનલાલ રાણા	૨૫૧
૧૬૨	લાલશંકર મુળશંકર જોષી	૨૫૧
૧૬૨	માધવલાલ મગનલાલ શાહ	૨૫૧
૧૬૨	પ્રાણલાલ કરમશી પટેલ	૨૫૧
૧૬૯	પોપટલાલ ભુલાખીદાસ ચોકશી	૨૫૦
૧૬૯	વાસુદેવ મણીશંકર રાવળ	૨૫૦
૧૭૧	બંસીલાલ શ્રીકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૪૯
૧૭૧	હરિશ્ચંદ્ર લલ્લુભાઇ ચુડગર	૨૪૯
૧૭૧	પ્રભાશંકર નારાયણ શુકલ	૨૪૯
૧૭૧	રહીમભાઇ બાદજીભાઇ બેલીમ	૨૪૯
૧૭૫	ગુલામહુસેન ઉમરભાઇ બેલીમ	૨૪૮
૧૭૫	ઇશ્વરલાલ બોધારામ રાવળ	૨૪૮
૧૭૫	કાના અમથા ચોહાણ	૨૪૮
૧૭૫	પાર્વતીશંકર તાપીશંકર દવે	૨૪૮
૧૭૯	અંબારામ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૪૭
૧૭૯	કાળીદાસ નાનાલાલ ખલાસ	૨૪૭
૧૭૯	મોતીલાલ બાપુજી ઉપાધ્યાય	૨૪૭
૧૮૨	શકરાભાઇ નાથાભાઇ પટેલ	૨૪૬
૧૮૩	અંબાલાલ જેઠારામ પંડયા	૨૪૫
૧૮૩	સોમનાથ ભાઇશંકર રાવળ	૨૪૫
૧૮૫	ખોઠીદાસ નાથાભાઇ લુહાર	૨૪૪
૧૮૫	મુળસંગ શીવસંગ રાઠોડ	૨૪૪
૧૮૫	સોમભાઇ માધાભાઈ પટેલ	૨૪૪
૧૮૮	શીવસંગ કાનજીભાઇ મહીડા	૨૪૩
૧૮૯	ઇસ્માઇલભાઇ ઇચ્છાભાઇ મેમણ	૨૪૧
૧૮૯	નાનજી ભીમજી રાજગોર રાવઇયા	૨૪૧
૧૮૯	સુરજલાલ હરિલાલ કલાલ	૨૪૧
૧૯૨	ચીમનલાલ મોહનલાલ પટેલ	૨૪૦
૧૯૨	ગૌરીશંકર રેવાશંકર ગોર	૨૪૦
૧૯૨	મગનલાલ જટાશંકર શુકલ	૨૪૦
૧૯૫	કાળુ કરસન કુંભાર	૨૩૯
૧૯૬	ચુનીલાલ ખેતસીભાઇ પટેલ	૨૩૮
૧૯૬	હીમતલાલ મહાશંકર જાની	૨૩૮
૧૯૬	નંદલાલ દુર્લભજી પંડયા	૨૩૮
૧૯૬	નર્મદાશંકર છગનલાલ જાની	૨૩૮
૨૦૦	મહમદમીયા બાપુમીયા શેખ	૨૩૭
૨૦૧	જયશંકર લક્ષ્મીરામ ઉપાધ્યાય	૨૩૬
૨૦૧	કેશરીસીંગ રતનસીંગ ભાટીઆ	૨૩૬
૨૦૧	કેશવલાલ ચુનિલાલ પુરવીઆ કલાલ	૨૩૬
૨૦૧	કેશવલાલ ઘેલારામ મહેતા	૨૩૬
૨૦૫	જેશંકર દુર્લભજી પંડયા	૨૩૫
૨૦૫	ઉમીયાશંકર ડાહ્યાલાલ બ્રામીન	૨૩૫
૨૦૭	ડાહ્યાલાલ મોહનલાલ ભાવસાર	૨૩૪
૨૦૭	પ્રહ્લાદભાઇ રઘુરામ જોષી	૨૩૪
૨૦૭	વાડીલાલ મણીલાલ શાહ	૨૩૪
૨૧૦	માધવલાલ જોઇતારામ રાવળ	૨૩૨
૨૧૧	નંદલાલ મુળશંકર મહેતા	૨૩૧
૨૧૧	સેમ્યુલ કેશવભાઇ ખ્રિસ્તી	૨૩૧

૨૧૩	છગન કલ્યાણ સથવારા	૨૩૦
૨૧૩	મણીશંકર વીઠ્ઠલદાસ જોષી	૨૩૦
૨૧૩	નર્મદાશંકર નરસિંહ દવે	૨૩૦
૨૧૩	મીરસાહેબમીયા અમીરમીયા સૈયદ	૨૩૦
૨૧૭	મોહન નાથુ વાળંદ	૨૨૯
૨૧૮	હસન અભરામ માવવત	૨૨૮
૨૧૮	જેઠાલાલ જીવરામ ભાવસાર	૨૨૮
૨૨૦	નગીનલાન ચીમનલાલ વ્યાસ	૨૨૭
૨૨૧	રમણલાલ મ ગળદાસ શાહ	૨૨૫
૨૨૧	શનાભાઇ ડુંગેરદાસ પટેલ	૨૨૫
૨૨૩	હરિપ્રસાદ છોટાલાલ પંડ્યા	૨૨૪
૨૨૩	રસુલમીયા ફાતુમીયા શેખ	૨૨૪
૨૨૩	રતિલાલ ભાયચંદ શાહ	૨૨૪
૨૨૩	શંકરલાલ અંબાલાલ વ્યાસ	૨૨૪
૨૨૭	હીરાલાલ રામજીભાઇ પટેલ	૨૨૨
૨૭	શીવશંકર રેવાશંકર ત્રિવેદી	૨૨૨
૨૨૯	જોરૂભાઇ હાથીભાઇ પરમાર	૨૨૦
૨૩૦	બાલશંકર ઇશ્વરલાલ દવે	૨૧૯
૨૩૦	યાકુબ પીટર ખ્રિસ્તી	૨૧૯
૨૩૨	કેશવલાલ અંબારામ ત્રવાડી	૨૧૮
૨૩૩	લક્ષ્મણ લાલા રબારી	૨૧૭
૨૩૪	બાબુલાલ મંગળદાસ ભટ	૨૧૬
૨૩૪	ચુનિલાલ મોમચંદ ઝાહીગીરપરી	૨૧૬
૨૩૬	કાળીદાસ ત્રાભોવનદાસ પટેલ	૨૧૪
૨૩૭	શાંતીલાલ પ્રતાપ ચોબા	૨૧૩
૨૩૮	હીરાભાઈ હાકાભાઇ રાઠોડ	૨૧૧
૨૩૯	ચંદુલાલ ચકુભાઇ મોદી	૨૧૦
૨૪૦	હુસેનભાઇ જલાલભાઇ શેખ	૨૦૯
૨૪૧	હરભામજી દેવીસંગ ચુડાસમા	૨૦૮
૨૪૨	મોતીલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૦૬

ઉર્દુ ગુજરાતી.

૧	મહમદહુસેન ગુલામહુસેન શેખ	૩૨૦
૨	મંજલેસાહેબ અમીનસાહેબ સૈયદ	૩૦૦
૩	અબ્દુલમીયા ગુલામહુસેન શેખ	૨૭૫
૪	અબ્દુલમીયા હૈદરઅલી સૈયદ	૨૭૨
૫	મહેબુબમીયા આલમમીયા કાઝી	૨૭૧
૬	અબ્દુલમજીદ કુતુબદ્દીન કાઝી	૨૭૦
૭	મુસ્તફામીયા અહમદમીયા મલેક	૨૫૪
૮	દાદામીયા ફખરૂદ્દીન અબ્બાસી	૨૪૧
૯	ગુલામમહમદ ઇસ્માઇલ શેખ	૨૩૮
૧૦	અહમદમીયા અહમદમીયા મલેક	૨૨૦

ગુજરાતી ઉર્દુ

૧	હુસેનભાઇ રસુલભાઇ બારેજીઆ	૨૯૯
૨	સુલેમાન નાથુભાઇ વ્હોરા	૨૬૬
૩	રસુલખાન દીનમાજખાન કલ્યાણી	૨૪૯
૪	યાસીનમીયા જલાલમીયા મલેક	૨૩૬

મે ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૮-૧૦-૧૯૨૬ ના હુકમ નં. ૭૮૫૮ ના આધારે

(૨)

તા. ૩૦-૯-૧૯૨૬ ના દિવસે પૂરા થતા ત્રિમાસ દરમિઆન પાઠ્ય પુસ્તક યા ઇનામ તરીકે અથવા લાયબ્રેરી માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી.

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	પ્રકટ કર્તાનું નામ અને ઠેકાણું	નકલ દીઠ કિંમત રૂ. આ. પા.	શાને માટે મંજુરી આપવામા આવી? પાઠ્ય=પાઠ્ય પુસ્તક ઇ=ઇનામનું પુસ્તક લા=લાયબ્રેરીનું પુસ્તક	શેરો
૧	કુમારગણિત ભાગ ૧લો (૧ લી આવૃત્તિ)	મેસર્સ ડી ટી. ભોજાણી અને આર પી અનડા	મેસર્સ આર પી અનડા અને ડી ટી. ભોજાણી મોચીપોળ મદનગોપાળની હવેલી અમદાવાદ	૦—૬—૦	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૨	ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ (૩ જી આવૃત્તિ)	મેસર્સ એમ એમ પોટા અને વી. આર છાયા,	મિ. એમ. સી. કોઠારી કાપડીપોળ, વડોદરા	૧—૮—૦	,,	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૩	બાળ વિહાર (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ ઇશ્વરલાલ વિમાવાળા	ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ, સુરત	૦—૧૨—૦	ઇનામ તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૪	બીરબલનો બંધુ (૧ લી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૮—૦	,,	,,
૫	મકુન (૧ લી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૬—૦	,,	,,
૬	ટોલ્સ્ટોયની ત્રણ વાર્તાઓ (૨જી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૪—૦	,,	,,

૭	ગુજરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. બી. પી. શાહ	મિ. ભાઇચંદ પી. શાહ હેડમાસ્તર તાલુકા સ્કૂલ ડભોડા, (મહીકાંઠા)	૦—૬—૦ (ઘટાડેલી કિંમત)	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૮	સદ્બોધ વાર્તાવલિ ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	મિ. નારાયણ હેમચંદ્ર	મિ. જીવણલાલ અ. મહેતા પીરમશા રોડ, અમદાવાદ	૦—૫—૦	ઇનામ તરીકે	,,
૯	એજન ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	,,	,, ,,	૦—૫—૦	,,	,,
૧૦	અમારી બીજી વાર્તાઓ (૧૯૨૫ની આવૃત્તિ)	સુમતિ એન. એ. પટેલ અને મિ. એન. આઇ. પટેલ	મિ. આર. એન. પટેલ એડિટર "બાલજીવન" બાજવાડા, વડોદરા	૦—૮—૦	,,	,,
૧૧	આનંદ ધારા ભાગ ૨ જો (૧૯૨૫ની આવૃત્તિ)	મિ. આર એન. પટેલ	,, ,,	૦—૮—૦	,,	,,
૧૨	ચાર વર્ષનું બાળક (૧ લી આવૃત્તિ)	પુતળીબાઈ કાબરાજી અને મિ. કે. સી. દેસાઇ	મિ. જીવણલાલ અ. મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ	૨—૦—૦	લાયબ્રેરી માટે	,,
૧૩	પાંચમા વર્ષનું બાળક (૧ લી આવૃત્તિ)	,, ,,	,, ,,	૧—૮—૦	,,	,,
૧૪	મૈત્રેયી (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. આર. જાની	મિ. હરનારાયણ આર. જાની, નવા દરવાજા, અમદાવાદ	૦—૧૨—૦	,,	કન્યાઓ માટેની માધ્યમિક શાળાઓ અને સ્ત્રીઓ માટેની ટ્રે. કૉલેજો માટે
૧૫	બાળવીર (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. એ. દેસાઈ	મિ. એચ. એ. દેસાઇ સ્કાઉટ માસ્તર, અમદાવાદ	૦—૮—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

૧૬	ભૂપૃષ્ઠ વિચાર (૨ જી આવૃત્તિ)	મિ. કે. એન. જોષી	મિ. એમ. સી. કોઠારી, કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૦–૧૨–૦	લાયબ્રેરી માટે	ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૧૭	ધરતીકંપ	મિ. જી. એન. પટેલ	મિ. જી. એન. પટેલ, મામાની ગલી, વડોદરા.	૦—૧–૦	,,	માધ્યમિકશાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૧૮	વિજળી અને ગર્જના	,,	,,	૦—૧–૦	,,	,,
૧૯	શાળાપયોગી ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ પુસ્તક બીજું (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. પી. આચાર્ય	મિ. પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા, રીચી-રોડ, અમદાવાદ	૧—૪–૦	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૨૦	ઇંગ્લંડનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ ભાગ ૨જો (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. સી. મહેતા	મંગળદાસ હરકીશનદાસ બુકસેલર્સ, સુરત.	૦—૮–૦	,,	,,
૨૧	સંક્ષિપ્ત મહાભારત (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. આર. યુ. પંડ્યા	મિ. જીવણલાલ અ. મહેતા, પીરમશા રોડ, અમદાવાદ	૪—૮–૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૨૨	સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ભાગ ૧ લો (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એન. એન. શાહ	,, ,,	૧–૧૨–૦	,,	,,
૨૩	દેશ દર્શન (૧લી આવૃત્તિ)	કુમારી સુમિત્રા દયાળજી મહેતા	,, ,,	૩—૦–૦	લાયબ્રેરી માટે	,,
૨૪	કરપુર મંજરી (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. ડી. બી. રાવળ	,, ,,	૦—૮–૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	માધ્યમિકશાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૨૫	ભૂગોળાવલી ભાગ ૨જો (કન્યાશાળાઓ માટે) (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એ. એમ દિવાનજી	મિ. એ. એમ. દિવાનજી પર્સનલ–આસિ. ટુ ધી. એ.ઇ.એન.ડી., અમદાવાદ	૦—૬–૦	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ માટે

૨૬	ખેતીવાડીની પાઠમાળા ભાગ ૧લો(૧લીઆવૃત્તિ)	મિ ડી સા. અંજારીઆ	મિ. ડી.સી. અંજારીઆ ફતેઅલી હાઉસ,લીમડી,	૦—૮—૦	આનુષંગિક વાચન માળા	ખેતીવાડીના ઐચ્છિક વર્ગો માટે
૨૭	સદુપદેશ (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. આર. સી દિવાન	બાલુભાઇ કરસનદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત,	૦-૧૦-૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	માધ્યમિક શાળાઓમાટે
૨૮	બાળ સ્વભાવ અને બાળઉછેર(૧લીઆવૃત્તિ)	મિ એચ.જી અંજારીઆ	મિ એમ સી. કોઠારી કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૧—૬—૦ કાગળનું પૂઠું ૧—૮—૦ કપડાનું પૂઠું	લાયબ્રેરી માટે	માધ્યમિકશાળાઓઅને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૨૯	વીર શિવાજી (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ એમ એન મહેતા	” ”	૦-૧૪-૦ કાગળનું પૂઠું ૧—૦—૦ કપડાનું પૂઠું	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૩૦	બાલકૃષ્ણ (૧લી આવૃત્તિ)	મિ આર સી. મોદી	” ”	૦-૧૫-૦ કાગળનું પૂઠું ૧—૦—૦ કપડાનું પૂઠું	”	ટ્રેનિંગ કૉલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓમાટે
૩૧	દયારામ (૧લી આવૃત્તિ)	મિ જે. ડી. મોદી	” ”	૦-૧૦-૦ કાગળનું પૂઠું ૦-૧૧-૦ કપડાનું પૂઠું	”	”
૩૨	બ્રિટિશ રાષ્ટ્રિય સંસ્થાઓ (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ એમ. ભટ્ટ	” ”	૦-૧૨-૦ કાગળનું પૂઠું ૦-૧૩-૦ કપડાનું પૂઠું	નાયબ્રેરી માટે	”

૩૩	હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. પોટા	" "	૧-૧૪-૦	"	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૩૪	હિન્દુસ્તાનમાં ક્ષયરોગ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. બી. પરીખ	મિ. એમ. બી. કોઠારી કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૧-૦-૦	લાયબ્રેરી માટે	માધ્યમિકશાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૩૫	સૃષ્ટિની બાળાવસ્થા (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. કે. એન. જોષી	" "	૧-૨-૦	"	"
૩૬	પ્રેમાનંદ (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. ડી. એન. મહેતા	" "	૦-૧૨-૦ કાગળનું પૂઠું ૧-૦-૦ કપડાનું પૂઠું	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	"
૩૭	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ભાગ ૧લો (૧૯૨૪ની આવૃત્તિ)	મિ. જી. એમ. શાહ	" "	૨-૧૨-૦	લાયબ્રેરી માટે	"
૩૮	" " ભાગ ૨જો (૧૯૨૪ની આવૃત્તિ)	" "	" "	૨-૧૦-૦	"	"
૩૯	મલ્લવિદ્યા (૧લીઆવૃત્તિ)	મિ. બી. એચ. જયેષ્ટી	" "	૧-૦-૦	"	"
૪૦	પ્રાચીન હિન્દમાની કેળવણી (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. બી. બી. મહેતા	" "	૦-૧૩-૦	"	"
૪૧	જીંદગીનો વિમો (૨ જી આવૃત્તિ)	મિ. ડી. જે. ઓઝા	" "	૦-૧૪-૦	"	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૪૨	ગીરધર (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. જે. ડી. મોદી	" "	૦-૧૩-૦ કાગળનું પૂઠું ૦-૧૪-૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	માધ્યમિકશાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે

૪૩	શાળા અને શિક્ષણ પદ્ધતિ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. એમ. દેસાઈ	” ”	કપડાનું પૂઠું ૦–૧૫–૦	લાયબ્રેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૪૪	આફ્રિકાનો અદ્દભુત પ્રવાસ (૨ જી આવૃત્તિ)	મિ. જે. પી. જોષીપુરા	” ”	૧—૪–૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	”
૪૫	હવા અને પાણી (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. પી. બક્ષી	” ”	૦—૬–૦	”	”
૪૬	સહકાર્ય અને રાષ્ટ્રીય જીવન (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એ. કે. પટેલ	” ”	૦–૧૩–૦	લાયબ્રેરી માટે	ટ્રેનિંગ કૉલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૪૭	બાળ પૃથ્વી (૨ લી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. પરીખ	” ”	૦—૬–૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૪૮	રસાયન પ્રવેશ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એલ. એસ. દવે	” ”	૦—૬–૦	લાયબ્રેરી માટે	”
૪૯	પાર્લામેન્ટ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. બી. ધ્રુવ	” ”	૧—૨–૦	”	ટ્રેનિંગ કૉલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૫૦	મીરાંબાઈ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. બી. એન. મહેતા	મિ. એમ. સી. કોઠારી કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૦–૧૦–૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે	ટ્રેનિંગ કૉલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૫૧	પાણીના પરાક્રમ ભાગ ૧લો ૧લી આવૃત્તિ)	મિ. કે. એન. જોષી	” ”	૦—૬–૦	”	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કૉલેજો માટે
૫૨	” ” ભાગ ૨જો (૧લી આવૃત્તિ)	”	” ”	૦—૬–૦	”	”
૫૩	ઉત્સર્ગ તંત્ર (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. એમ. દવે	” ”	૦—૬–૦	લાયબ્રેરી માટે	”